

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

KAFKAS CEPHESİNİN I. DÜNYA SAVAŞINDAKİ LOJİSTİK DESTEĞİ

Dr. Tuncay ÖĞÜN

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

**KAFKAS CEPHESİNİN
I. DÜNYA SAVAŞINDAKİ LOJİSTİK
DESTEĞİ**

Dr. Tuncay ÖĞÜN

Ankara 1999

Öğün, Tuncay
Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği./
Tuncay Öğün._ Ankara: AKDITYK / Atatürk Araştırma
Merkezi, 1999.

364 s., 24 cm.

ISBN: 975-16-1203-9

1 I.Dünya Savaşı 2 Lojistik İk.a.
940.316 3

ISBN: 975-16-1203-9.

İLESAM: 99-06-Y.0150.121.

Divan Yayıncılık Ltd. Şti.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	VII
KISALTMALAR	IX
KAYNAKLAR	XI
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM

İAŞE MADDELERİNİN TEMİNİ.....	29
A. İAŞE MADDELERİNİN TEMİN YOLLARI	29
1. İaşe Maddelerinin Harekât Bölgesinden Temini.....	29
2. İaşe Maddelerinin İaşe Bölgesinden Temini	32
a) Öşür	32
b) Tekâlif-i Harbiye	36
c) Mubayaa (Satın alım)	38
d) İane ve Diğerleri	41
B. İAŞE TEMİNİNİ SAĞLAYAN KURUMLAR	44
1. Tekâlif-i Harbiye Komisyonları	45
a) Teşkilâtlanma	45
b) İşleyiş ve Temel Gıda Maddelerinin Temini	46
(1) Hububat Temini	46
(2) Etlik Hayvan Temini	52
2. İaşe Örgütünün Merkezîleşmesi	56
a) İaşe-i Umûmiye İdaresinin Tesisi	56
b) Dağıtımda Ortaya Çıkan Problemler	62
c) İaşe-i Umûmiye İdaresinin Yeniden Yapılanması: İaşe Umûm Müdürlüğünün Kuruluşu	64
d) İaşe Kaynaklarının Kurumaya Yüz Tutması: İaşe Nezaretinin Tesisi	77
C. İAŞE KAYNAKLARINI GELİŞTİRME ÇABALARI	85
1. Hububat Üretimini Arttırmaya Yönelik Gayretler	86
a) Azalan İş Gücünü Telâfi Etmeye Yönelik Tedbirler	87
(1) Amalc-i Müşterekiye Yöntemi	87

(2) Mülteci ve Esirlerin Tarım İşlerinde Çalıştırılması	90
(3) Mükellefiyet-i Ziraîye Kanunu	91
(4) Tarım Makineleri Temini.....	94
(5) Harbiye Nezaretinin Katkıları.....	97
(6) Harp Çiftçiliği.....	98
b) Tohumluk ve Kredi Yardımları.....	99
c) Ekili Arazinin Korunması Amacıyla Alınan Tedbirler	104
(1) Ekili Araziyi Koruma Kanunu.....	104
(2) Çekirgeye Karşı Mücadele.....	105
2. <i>Et Üretimini Arttırmaya Yönelik Tedbirler</i>	108
D. SAVAŞ YILLARINDA TARIMSAL ÜRETİMİN GENEL DURUMU	112

II. BÖLÜM

İAŞE MADDELERİNİN 3. ORDU BÖLGESİNDE TOPLANMASI VE DAĞITIMI.....	121
A. 3. ORDUNUN İAŞE BÖLGESİ.....	122
B. İAŞENİN VİLAYET AMBARLARINDA TOPLANMASI.....	125
C. İAŞE MADDELERİNİN MENZİL BÖLGESİNE SEVKİ	126
1. <i>3. Ordu Menzil Bölgesi</i>	127
2. <i>İkmal Yolları</i>	128
3. <i>Taşıma Araçları ve Kullanımı</i>	133
a) Motorlu Araçlar.....	133
b) Yük Hayvanları.....	134
c) İnsan Gücü: Hamal Kolları	142
4. <i>Sevkiyâta Dair Plan ve Programlar İle Uygulanışları</i>	146
a) Levazımât-ı Umûmiye Dairesinin Sevkiyât Programı	147
(1) Sarıkamış Harekâtına Kadar	147
(2) Harekât Sonrası Sevkiyât ve Yeni Dağıtım Programı	151
b) Trabzon ve Erzurum Valilerinin Sevkiyât Planı	156
c) Bölge Valilerinin Ortak Sevkiyât Planı.....	163
d) Erzurum'dan Çekilen Ordunun İaşesi	172
5. <i>Rus İşgalindeki Bölgenin Geri Alınışı Esnasında Ordunun İaşesi</i>	178
D. VİLAYET AMBARLARINDAN MENZİL AMBARLARINA YAPILAN SEVKİYÂT VE MİKTARLARI	179
1. <i>Bitlis Vilâyetinin Sevkiyâtı</i>	179
2. <i>Trabzon Vilâyetinin Sevkiyâtı</i>	181

3. <i>Sivas Vilâyetinin Sevkıyâtı</i>	186
4. <i>Mamuretülaziz Vilâyetinin Erzak Sevkıyâtı</i>	189
5. <i>Canik Sancağının Sevkıyâtı</i>	195
6. <i>Diyarbakir Vilâyetinin Sevkıyâtı</i>	199
7. <i>Sinop Sancağının Sevkıyâtı</i>	203
8. <i>Musul Vilâyetinin Sevkıyâtı</i>	205
9. <i>Van Vilâyetinin Sevkıyâtı</i>	206

III. BÖLÜM

MENZİL BÖLGESİNDE İAŞE HİZMETLERİ209

A. YASAL DÜZENLEMELERE GÖRE YEM VE ERZAK İSTİHKAKI.....	209
1. <i>Yem ve Erzak Ta'yinâtı</i>	210
2. <i>Yedek Erzak ve Yem Ta'yinâtı</i>	212
3. <i>Ekmek ve Yemeklerin Hazırlanmasına Dair Hükümler</i>	214
B. 3. ORDU MENZİL HATLARI VE KULLANIMI.....	215
1. <i>Savaşın Başlarında Menzil Erzak Kollarının Genel Durumu ve</i>	
3. <i>Ordu</i>	218
2. <i>Ana Menzil Hatları</i>	225
a) <i>Trabzon-Erzurum Menzil Hattı</i>	225
b) <i>Ulukışla-Sivas-Erzurum Menzil Hattı</i>	230
3. <i>Diğer Menzil Hatları</i>	235
4. <i>Menzil Bölgesi İkmal Yollarının Bakım ve Onarımı</i>	240
C. ORDUNUN HAREKÂTINA BAĞLI OLARAK MENZİL BÖLGESİNİN DEĞİŞMESİ VE İAŞE HİZMETLERİ.....	241
1. <i>Ordunun Geri Çekilişi ve Ortaya Çıkan Menzil Belgesine Göre İaşe Durumu</i>	242
a) <i>Menzil Ambarları</i>	243
b) <i>Menzil Hatları</i>	249
2. <i>Rusların Çekilmesi İle Ortaya Çıkan 3. Ordu Menzil Bölgesi</i> ..	260
a) <i>3. Ordunun Menzil Bölgesini Karadeniz'den İkmale Göre Düzenleme Çabaları</i>	262
b) <i>Harekât Halindeki Ordunun Ganimetle İlaşesi</i>	265
(1) <i>Ruslardan Ele Geçirilen Erzak</i>	266
(2) <i>Ruslardan Geri Kalan Taşıma Araçları</i>	267
3. <i>Şark Orduları Grubu Komutanlığı Başmenzil Müfettişliğinin Kuruluşu</i>	272

IV. BÖLÜM

SİVİL HALKIN İAŞESİ	281
A. SAVAŞIN SEBEP OLDUĞU İAŞE SIKINTISI.....	282
1. <i>Uluslar Arası Ticaret Yollarının Kapanması</i>	283
2. <i>Üretim ve İç Ticaret Hacminin Azalması</i>	284
3. <i>Sivil Halka Yönelik Aktif Bir İaşe Örgütünün Bulunmaması.....</i>	293
B. SOSYO-EKONOMİK GRUPLARIN İAŞESİ	295
1. <i>Çiftçiler.....</i>	296
2. <i>Memurlar.....</i>	299
3. <i>Esnaf ve Tüccarlar</i>	312
C. MUHACİR DURUMUNA DÜŞEN AHALİNİN İAŞESİ	314
1. <i>Muhacirlere Yevmiye Tahsisi</i>	317
2. <i>Muhacirlerin Yurtlarına Dönüşü İle Ortaya Çıkan Meseleler ..</i>	321
3. <i>Ordu İçin Zahire Alımının Neden Olduğu Sıkıntı.....</i>	330
SONUÇ	337
EKLER (Harita ve Krokiler).....	343
BİBLİYOGRAFYA	355

ÖNSÖZ

Sağlık, iaşe, ibate ve nakliye hizmetlerinden oluşan lojistik destek, tarihin her döneminde muharip ordular için büyük bir önem taşımıştır. İaşe hizmetleri hiç şüphesiz orduların adeta can damarını oluşturan ve savaşların kaderini tayin eden lojistik hizmetlerin en önemli unsurlarından birisidir. İaşe işlerinin süreklilik gerektiren bir özelliğe sahip bulunması bir taraftan bu hizmetlerin önemini artırırken, diğer taraftan da büyük zorluklara sebep olmaktadır. Çünkü, lojistik hizmetlerin diğer unsurlarından olan cephane ve sıhhiye hizmetlerine sadece çarpışmaların yoğunluk kazandığı dönemlerde ihtiyaç hissedilirken, iaşe hizmetlerinin ordunun hareketsiz kaldığı zamanlarda da kesintisiz yürütülmesi gerekmektedir. Ayrıca, hareket halindeki ordunun yiyecek depolarından uzaklaşması halinde ise, iaşe maddeleri sevkiyatının önemi daha da artmaktadır. Öyle ki, erzak kollarının yiyecek ulaştırılamayacağı mesafelere kadar ilerlemeleri birliklerin aç kalmalarına, dolayısıyla imha olmakla karşı karşıya gelmelerine sebep olmaktadır. Onun için erzak kollarının vereceği hizmetin niteliği çoğu zaman harekâtın sınırlarını da belirlemektedir.

Teknolojik gelişmeler sayesinde XX. yüzyılın başlarında orduların hareket kabiliyetlerinin eskiye oranla büyük ölçüde artması, iaşe hizmetlerinin çok süratli bir şekilde yapılmasını mecburi hale getirmişti. Böylece, I. Dünya Savaşında iaşe hizmetleri bütün dünya orduları açısından büyük bir önem kazanmış bulunuyordu. Ayrıca, birkaç ay içerisinde sona ereceği tahmin edilen savaşın beklenenin aksine yıllarca devam etmesi ve o zamana kadar görülmemiş derecede geniş bir alana yayılması, iaşe konusunun önemini bir kat daha artırmıştı. Savaş dolayısıyla önemli ticaret yollarının kapanması ve tarımsal üretimin büyük ölçüde azalması yiyecek stoklarının hızla tükenmesine sebep olduğundan dünya genelinde şiddetli bir iaşe bunalımı ortaya çıkmıştı. Böylece, savaşa katılan ya da tarafsız kalan pek çok ülkede halk ve cephelere sevk edilen birlikler daha savaşın ilk aylarından itibaren şiddetli bir kıtlık ve açlıkla karşı karşıya kalmış olduklarından, iaşe konusu savaşın sonucunu etkileyebilecek derecede stratejik bir önem kazanmış bulunuyordu.

Osmanlı Devleti'nin üretim ve ulaşım imkânları Avrupalı devletlere göre daha kötü bir durumda olduğundan, bu ülkedeki iaşe bunalımı gerek cephelerde gerekse cephe gerisinde daha şiddetli olmuştu. O nedenle I. Dünya Savaşında Osmanlı ordularının uğradığı mağlubiyetlerde

iaşe sıkıntısının da önemli bir payı bulunduğu söylenebilir. Bu kadar önemli bir konu olmasına rağmen, şimdiye kadar yapılan çalışmalarda iaşe meselesine gereken önemin verilmediği ve konuyla ilgili kapsamlı bir eserin hazırlanamadığı görülmektedir. Dönemle ilgili yapılan çalışmalarda askerî harekât ve siyasî konulara bütün teferruatıyla yer verilirken, iaşe konusuna çoğu zaman birkaç cümle ile temas edilmiş veya konu sadece bir yönüyle ele alınmıştır. Bu durum söz konusu dönem açısından önemli bir eksikliktir. O nedenle mevcut eksikliği en azından kısmen olsun tamamlamak amacıyla çalışma konusu olarak iaşe meselesini seçmiş bulunuyoruz. Esasen bu meselenin Osmanlı Devletinin savaştığı bütün cepheler açısından ele alınıp incelenmesi gerekirdi. Ancak bunun için ekip çalışmasını gerektirecek kadar kapsamlı bir çalışmaya ihtiyaç duyulduğundan, araştırma konusu zorunlu olarak *Kafkas Cephesinin 1. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği-İaşesi* şeklinde sınırlandırılmıştır. Deniz ulaşımı, demiryolları ve muntazam karayollarından tamamen mahrum, dağlık ve fakir bir bölgede yer alan Kafkas Cephesinde Ruslara karşı faaliyet gösteren 3. Ordunun savaşın başından sonuna kadar şiddetli bir iaşe sıkıntısı içerisinde bulunması bu cephenin çalışma alanı olarak tercih edilmesine sebep olmuştur.

Bu vesile, ile harita ve kroki çizimlerinde emeği geçen Arş. Gör. İbrahim GÖKDAŞ'a, Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki çalışmalarım sırasında değerli yardımlarını gördüğüm Doç. Dr. Ali AKYILDIZ'a, yapıcı eleştirilerinden dolayı Prof. Dr. Azmî SÜSLÜ'ye ve konu üzerindeki derin vukufiyeti ile çalışmamızın zenginliğini sağlayan hocam Prof. Dr. Salim CÖHÇE'ye teşekkür ederim.

Tuncay ÖĞÜN

Van 1998

KISALTMALAR

age:	Adı geçen eser
agm:	Adı geçen makale
AM:	Askerî Mecnua
ATASE Arşivi:	Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi
ATB:	Askerî Tarih Bülteni
Bel.	Belge
BEO:	Bâb-ı Alî Evrak Odası
Bkz. :	Bakınız
BOA:	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BTID:	Belgelerle Türk Tarihi Dergisi
ev:	Çeviren
DH HMŞ:	Dahiliye Nezareti, Hukuk Müşavirliği
DH İ UHM:	Dahiyeye Nezareti, İdare-i Umûmiye Evrakı
DH ŞFR:	Dahiliye Nezareti, Şifre Kalemî
Dos. :	Dosya
DUİT:	Dosya Usûlü İradeler Tasnifi
DİA:	Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
F. :	Fihrist
Göm.	Gömlek
HTM:	Hayat Tarih Mecmuası
HÜEFD:	Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi
İA:	İslâm Ansiklopedisi
Kls:	Klasör
MV:	Meclis-i Vükelâ Mazbataları
No:	Numara
nşr. :	Neşreden
OA :	Osmanlı Araştırmaları
s. :	Sayfa
S. :	Sayı
TED:	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi
TİD:	Tarih İncelemeleri Dergisi
vd:	Ve devamı

KAYNAKLAR

Tefferruata dair bazı hususlar tam olarak aydınlatılamamasına rağmen, araştırma konumuz önemli bilgiler veren zengin kaynaklara sahip bulunmaktadır. Gerek taşıdığı önem ve gerekse ait olduğu dönemin özellikleri nedeniyle, ilgili arşivlerde 1. Dünya Savaşında Osmanlı ordularının lojistik desteği hakkında bol miktarda belge bulunduğundan, arşiv vesikaları kaynaklarımız arasında önemli bir yere sahip bulunmaktadır. Tarih araştırmaları açısından büyük bir ehemmiyeti bulunan bu vesikalarının yanında, dönemin belli başlı gazeteleri ile devletin resmî yayınlarından da büyük ölçüde istifade edilmiştir. Bunun yanında hadiselerin içerisinde bizzat bulunmuş ya da yakından takip etmiş olan şahsiyetlere ait hatıralar ile bazı hususların mukayesesi veya açıklanmasında kullanılan araştırma eserleri de kaynaklarımız arasında yer almaktadır.

A. Arşivler

Osmanlı Devletinden günümüze intikal eden 1. Dünya Savaşı ile ilgili belgelerin tamamına yakını Başbakanlık Osmanlı Arşivi ile Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivinde bulunmaktadır. Bu bakımdan araştırmamızda kullanmış olduğumuz belgelerin tamamı bu iki arşivden elde edilmiştir.

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki belgeler genel olarak, cephe gerisinde bulunan ve *iaşe mıntıkası* olarak adlandırılan bölgedeki iaşe hizmetleriyle ilgilidir. Bu açıdan söz konusu belgeler; iaşe maddelerinin üretimi, üreticilerden alınış şekli ve bunların ordu menzil bölgesine sevk edilmesi gibi konuların aydınlatılması açısından son derece faydalı olmuştur. Ayrıca araştırma konumuzla ilgili belgelerin bulunduğu tasnifler, son birkaç yıl içerisinde hazırlanarak araştırmacıların hizmetine sunulmuş olduklarından, bunların önemli bir bölümü ilk defa tarafımızdan kullanılmıştır. Bu bakımdan çalışmamız sırasında yararlandığımız Dahiliye Nezareti Evrakı, Dosya Usûlü İradeler Tasnifi, Meclis-i Vükelâ Mazbataları, Kavanin Defterleri ve Bâb-ı Alî Evrâk Odası Belge tasnifleri konumuz açısından aşağıda ayrı ayrı değerlendirilmiştir¹.

¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki Bel. tasnifleri için bkz. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel

a) Dahiliye Nezareti Evrakı

1. Dünya Savaşında orduların cephe gerisindeki iâşe hizmetleri, Levazımât-ı Umûmiye Dairesinin talimâtları gereğince, Dahiliye Nezaretinin bünyesinde yer alan vilâyet ve sancaklar tarafından yürütüldüğünden, konuyla ilgili belgelerin büyük bir çoğunluğu Dahiliye Nezareti Evrakı içerisinde bulunmaktadır. Bu nezarete ait belgeler de çeşitli fonlar içerisinde yer almaktadır.

(1) Dahiliye Nezareti İdare-i Umûmiye Evrakı

1909-1923 tarihleri arasındaki belgeleri ihtiva etmekte olan bu fon içerisinde; seferberlik, zahire ve iâşe maddelerinin toplanarak sevk edilmesi, orduların ihtiyaçlarının karşılanması gibi konuların yanında, memurların tayin, azil ve taltifleri, emlak-arazi işleri, işgal altında kalma, deprem, yangın vesaire konulara da rastlamak mümkündür. Bu tasnif içerisinde iâşe hizmetleri ile ilgili yüzlerce dosya içerisinde binlerce belge bulmak mümkündür. Bu belgeler daha çok Dahiliye Nezaretinin Levazımât-ı Umûmiye İdaresi, vilâyetler ve diğer nezaretlerle yapmış olduğu yazışmaları ihtiva etmektedir. Cephe gerisindeki iâşe hizmetlerinin yürütülmesi ve bu sırada ortaya çıkan aksaklıkların tespiti açısından, çalışmamızda en çok bu tasnife ait vesikalar kullanılmıştır.

(2) Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî

Şifre Kaleminin genellikle Dahiliye Nezaretinin ve ona bağlı alt birimlerin diğer vilâyet ve mutasarrıflıklar ile yaptığı muhaberâta aracı olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, bunun yanında bazen diğer nezaret ve devlet dairelerinin acele ve gizli haberleşmelerinin şifrelendiği bir büro durumunda bulunmaktadır. Bu tasnif içerisinde yer alan yirmi binden fazla belge içerisinde iâşe hizmetlerine dair olanları da pek fazladır. Ancak, telgraflar genellikle bir veya birkaç cümleden ibaret kısa notlar şeklinde olduklarından, daha ziyade birtakım konuları desteklemek ya da bazı ipuçları elde etmek amacıyla kullanılmıştır.

(3) Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği

1909-1910 tarihlerinde idarî teşkilâtın yeniden düzenlenmesi sırasında, Dahiliye Nezaretine ait kanun, nizam, talimât layihaları ve idarî nizamlar hakkında görüş beyan etmek ve nezarete ait davaları takip etmek üzere bu kalem ihdas edilmiştir. 1887-1924 tarihleri arasındaki vesikaları

ihtiva etmekte olan bu tasnif içerisinde yer alan birkaç dosyada bulunan, iâşe konusundaki bazı yasal düzenlemeler ve yürütmede ortaya çıkan problemlerle ilgili vesikalar, savaş sırasında iâşe teşkilâtının kuruluş ve işleyişini ortaya koymak açısından yararlı olmuştur.

b) Dosya Usûlü İradeler Tasnifi

İrade, padişahın emri, fermanı, arzusu anlamına gelir. Meşrutiyetten sonra padişahlar Vekiller Heyetinin kararlarını tasdik etmekle iktifa ettikleri halde buna da irade denilmiştir. 1916 tarihinden itibaren iradeler dosya usulüne göre tasnif edilmiştir. Buna göre iradeler, ait oldukları nezaret ve dairelere göre değil, ihtiva ettikleri konulara göre gruplandırılmıştır. Bu tasnif içerisinde bulunan iâşe ile ilgili iradelerde yasal düzenlemelerin gerekçeleri ile birlikte kaydedilmiş olması, hem mevcut aksaklıkların tespiti, hem de hükümetin meseleye bakış açısını ortaya koyması açısından pek yararlı olmuştur.

c) Meclis-i Vükelâ Mazbataları

Meclis-i Vükelâ, sadrazamın reisliği altında şeyhülislâm ile nazırlardan mürekkep olup, devletin iç ve dış siyaseti veya diğer önemli işleri hakkında karar veren meclisin adıdır. Meclis-i Vükelâ mazbataları ise alınan kararların dercedildiği belgelerdir. I. Dünya Savaşı yıllarında Meclis-i Vükelânın iâşe konusunda almış olduğu birtakım kararlar da bu mazbatalar içerisinde yer almaktadır. Hükümetin en yetkili kurumlarından biri tarafından alınmış olan bu kararlara ait mazbatalarda iâşe işlerinin yürütülmesi hususuna dair önemli bilgiler bulunmaktadır.

d) Kavanûn Defterleri

Devlet bünyesinde yapılacak yeni düzenleme ve ıslahatlarla ilgili nizam, düstûr, kanun vesairenin ve bu arada iâşe konusundaki düzenlemelerin de kaydedildiği defterlerdir. Esasen bu defterler, daha sonra *düstûr* adı ile ciltler halinde Matbaa-ı Amirede bastırılarak yayımlanmış olduklarından bu çalışmada daha çok matbu olan Düstûrlar kullanılmıştır. Ancak, bazı konuların mukayesesi için bu defterlere müracaat edilmiştir.

e) Bâb-ı Alî Evrâk Odası Belgeleri

Bâb-ı Alî Evrak Odası, Sadaretin en önemli dairelerinden birisidir. Sadaretin diğer nezaret ve devlet daireleriyle yaptığı bütün yazışmalar bu merkezden tanzim ve idare edilirdi. I Dünya Savaşının son aylarında ihdas edilmiş olan İâşe Nezaretine ait iâşe gelen-giden defterleri de bu tasnif

içerisinde yer almaktadır. Ancak, bu defterler birer katalog hüviyetinde olup, gelen-giden evrakın kaydedilmesinden dolayı teşekkül etmişlerdir. Asıl belgelere ise defterlerde yer alan evrak kayıt numaralarıyla ulaşılabilir. Fakat işe gelen defterinde kayıtlı bulunan belgelere ulaşmak mümkün olmadığından bazı konularda defterdeki belge özetlerinden istifade edilmiştir.

2. Genelkurmay ATASE Arşivi

ATASE Arşivi ihtiva ettiği zengin malzeme nedeniyle çalışmamız açısından son derece önemli bir kaynak niteliğindedir. Bu arşivde bulunan 1. Dünya Savaşı ile ilgili belgelerin tamamı *1. Dünya Harbi Koleksiyonu*'nda yer almaktadır. Bu koleksiyon genel olarak Başkumandanlık Vekâleti ile Ordu Komutanlıkları ve Ordu Komutanlıkları ile onların alt birimleri arasındaki yazışmaları ihtiva ettiğinden, doğal olarak Kafkas cephesinin işçesine dair belgeler de burada bulunmaktadır. Ancak Ordu Komutanlıkları menzil bölgesindeki lojistik hizmetleri yürütmekle mükellef olduklarından buradaki belgelere yurt içinden ziyade menzil bölgesindeki işe hizmetlerine dair kayıtlar yer almaktadır. Bu durumda ATASE Arşivinden elde ettiğimiz belgeler daha çok çalışmamızın üçüncü bölümünü oluşturan menzil bölgesindeki işe hizmetlerinin ortaya konulması amacıyla kullanılmışlardır. Söz konusu belgelere ambarlar, erzak sevkiyatı, birliklerin işe durumları ve işçnin askerî harekât üzerindeki etkileyiyle ilgili teferruatlı bilgiler bulunmaktadır. Ancak arşiv kuralları gereği araştırmacılara verilen çalışma izni süresinin sınırlı olması ve ayrıca fotokopi, mikrofilm gibi teknik imkânlardan da yararlanılamaması nedeniyle, konuyla ilgili belgelerin bir bölümüne ulaşmak mümkün olamamıştır. Bununla birlikte birtakım eksikliklerine rağmen, 3. Ordu menzil bölgesindeki işe hizmetlerinin büyük ölçüde ortaya konulduğu kanaatindeyiz.

B. Gazeteler

1. Dünya Savaşı ile birlikte basın üzerine zorunlu bir kontrol getirildiğinden, sıkı yönetim ve kâğıt sıkıntısının da etkisiyle pek çok gazete kapanmış ya da kapatılmıştı. Böylece, sadece İttihat ve Terakkî yanlısı olan Tanin, Sabah, Vakit ve Tasvir-i Efkâr gibi gazeteler ayakta kalabilmişti. Savaş boyunca iktidarın açıklamaları dışında bir şey yazmak imkânsızdı. "*Nihâî zafere kadar harp*" sloganı her şeyi, hatta Sarıkamış, Sina, Filistin yenilgilerini bile örtmüştü. Savaşın beklenenden uzun sürmesi ve yiyecek sıkıntısının halkın en önemli problemi haline gelmesi, 1916 yılı başlarından itibaren bu tek sesli basında yiyecek sıkıntısı, karaborsa gibi

konuların yazılmasına göz yumulması dönemini açtı. İktidar buna halkın tepkisini azaltmak üzere izin vermişti. Bu dönemde yiyecek sıkıntısı, üretim faaliyetleri, hükümetin iâşe politikaları ve iâşe örgütlerinin çalışmalarıyla ilgili bol miktarda haber ve yorum yazılarına yer verildiği görülmektedir. Bu bakımdan döneme ait gazeteler araştırma konumuz açısından önemli birer kaynak durumundadırlar. Ancak iâşe buhranı ve bu buhran hakkında hükümet tarafından alınan önlemlerin kamuoyundaki yankılarını tespit edebilmek üzere, ülke basınının tamamını takip etmek yerine dönemin belli başlı gazetelerine müracaat edilmiştir. Bununla birlikte gazetelerin büyük ölçüde hükümetin kontrolünde bulunması, söz konusu haber ve yorumları kullanırken biraz daha ihtiyatlı davranmamızı gerektirmiştir².

1. Tanin

Tanin, 1 Ağustos 1908'de Hüseyin Cahit (Yalçın), Hüseyin Kâzım (Kadrî) ve Tefik Fikret tarafından yayımlanmaya başladı. Kısa bir süre sonra Tefik Fikret ve Hüseyin Kâzım'ın ayrılmasıyla Hüseyin Cahit'in yönetiminde İttihat ve Terakkinin sözcüsü durumuna gelen Tanin, İttihatçıların iktidarda bulunmadığı 1910-1913 arasında sık sık kapatılmış, bu yüzden zaman zaman Renin, Senin, Cenin gibi adlarla çıkmıştır. 1913'den sonra İttihatçı yönetimin savunuculuğunu yapmış, bu tutumunu 1. Dünya Savaşı boyunca da devam ettirmiştir.

2. İkdam

Ahmet Cevdet (Oran)'ın 1894'de yayımlamaya başladığı bu gazete, 1. Dünya Savaşında bütün baskı ve dağıtım güçlüklerine rağmen tirajı 25 000 civarına ulaşmış bulunuyordu. İkdam'ın bu başarısının başlıca nedeni haberlere büyük bir önem vermesidir. Nitekim, şehir haberleri on-on beş muhabirle izlenmekte, bütün bölgelerden ve dış ülkelerden özel haberler sağlanmaktaydı. İkdam'da Kafkas cephesiyle ilgili haberlerin de yer alması çalışmamız açısından bu gazetenin önemini arttırmıştır. Cumhuriyet döneminde de bir süre yayın hayatını sürdüren gazete 1926 yılında kapanmıştır.

² Gazeteler hakkında daha geniş bilgi için bkz. O. Koloğlu, "Osmanlı Basını-İçeriği ve Rejimi" Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, I, s. 68-93; S. R. İskit, Türkiye'de Matbuât Rejimleri, Ankara 1938, s. 102. vd; H. Topuz, Türk Basın Tarihi, İstanbul 1996, 47. vd.

3. Sabah

1895 yılında çıkmaya başlayan sabah gazetesinin baş yazarlığına 1. Dünya Savaşının ilk yıllarında Ahmet Emin Yalman getirildi. Tirajı 15 000'ler civarında seyreden bu gazetede iâşe buhranı hakkında yer alan yazı ve haberler çalışmamızın zenginliğini sağlamak açısından yararlı olmuştur.

4. Vakit

1917 yılının Ekim ayında Ahmet Emin Yalman ve Mehmet Asım Us tarafından kurulmuş olan Vakit, bu dönemdeki gazetelerin çoğu gibi İttihat ve Terakki yanlısı idi. Hüseyin Cahit, Ziya Gökalp, Halide Edip gibi ünlü simalar sürekli olarak bu gazetede yazmaktaydılar. Yukarıda bahsedilen diğer gazetelerde olduğu gibi, bu gazetede yer alan iâşe konusulla ilgili yazılar araştırmamız açısından yararlı olmuştur.

C. Yayınlanmış Belgeler

Araştırma konumuzla ilgili yayınlanmış belgelerin önemli bir bölümü Osmanlı Devletinin resmî yayın organlarından olan *düstûr* mecmuasında bulunmaktadır. Bunun dışında müstakil olarak basılmış birkaç nizamname daha mevcuttur.

Üç tertip halinde basılmış olan *düstûr*, devlet bünyesinde yapılacak yeni düzenleme ve ıslahatlarla ilgili nizam, *düstûr*, kanun vesaireyi ihtiva etmektedir. I. Dünya Savaşında ortaya çıkan iâşe buhranı ülkenin en önemli problemlerinden biri haline geldiğinden, Osmanlı Hükümeti bu buhranı çözmek amacıyla sık sık yeni düzenlemeler yapmak zorunda kalmıştı. O nedenle II. Tertip *düstûr* mecmuasının V-XII. ciltlerinde iâşe konusunda yapılmış düzenlemelere ait çok sayıda kanun ve nizamname yer almaktadır. Söz konusu kanun ve nizamnameler; 1. Dünya Savaşında Osmanlı Devletinin iâşe politikaları ve bu politikalar doğrultusunda oluşturulan iâşe örgütlerinin faaliyetleri hakkında çok önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

Ordunun menzil bölgesindeki iâşe hizmetleri hakkında hazırlanmış olup, Matbaa-ı Askeriye tarafından basılmış olan, 1316 tarihli *Hidemât-ı Seferiye Nizamname-i Hümayunu ile 1332 tarihli Seferiye Nizamnamele-ri*'nden menzil bölgesindeki iâşe teşkilâtı, erzakın depolanıp dağıtılması gibi hususlarda istifade edilmiştir.

D. Hatıralar

Tarihin önemli kaynaklarından biri olan hatıralar, olayların içinde yer almış kişilerin niyet, kabiliyet ve cesaretleri ile yönetimin tavrı arasında biçimlenir. Buna rağmen olayların arka planını oluşturan mevcut şartları, temel nedenleri, etki gösteren güç kaynaklarını, rol oynayan kişilerin duyguları, düşünce ve tavırlarını belli ölçüde yansıttığı için hatıraların tarihte özel bir önemi, özel bir değeri vardır. Hatta diğer kaynakların yanında aynı olaylara katılmış kişilerden birkaçının hatıraları, birbirinin sağlamsının yapılması açısından gerçeği belirlemede tarihe büyük yarar sağlarlar. O nedenle çalışmamız sırasında Kafkas cephesinde bizzat görev yapmış kişilere ait bazı hatıra eserinden de yararlandık. Ancak burada araştırmamız sırasında en fazla yararlandığımız birkaç eseri tanıtmakla iktifa edilecektir.

1. Şerif (Köprülü) Beyin Hatırâtı

1. Dünya Savaşına Kafkas cephesinde Kaymakam (yarbay) rütbesiyle katılan Şerif Bey, tümen komutan vekili ve kolordu kurmay başkanlığı gibi önemli hizmetlerde bulunmuştur. Şerif Bey; Kafkas cephesine ait hatıralarını, Anadolu'da İttihatçılar ve Enver Paşa aleyhinde adeta bir kampanyanın açıldığı döneme rastlayan 1921 tarihinde *Akşam* gazetesinde tefrika ettirdikten kısa bir süre sonra kitap haline getirerek "*Sarıkamış İhata Manevrası ve Meydan Muharebesi*" adıyla 1922 yılında İstanbul'da bastırmıştır. Enver Paşaya karşı şahsî kırınglıkları bulunan Şerif Beyin eserini, onun aleyhindeki cereyanın da etkisinde kalarak kaleme almış olduğu anlaşılmaktadır. O nedenle eserden yararlanırken bu hususu göz önünde bulundurduk. Bununla beraber adı geçen eserde ordunun iâsesi hakkında teferruatlı bilgilerin bulunması çalışmamız açısından çok yararlı olmuştur.

2. Ali İhsan Sabis'in Hatırâtı

1. Dünya Savaşının başarılı komutanlarından biri olan Ali İhsan Sabis 1. Dünya Savaşının başlarında İstanbul'daki Umûmî Karargâhın Harekât-ı Harbiye Şubesinde görevli iken daha sonra çeşitli fırka, kolordu ve ordu komutanlıklarında bulunmuştu. Bu arada Kafkas cephesinde de birtakım önemli görevler aldı. Bir aralık 1915 yılı Mayıs ayında atandığı 3. Ordu İhtiyat Kumandanlığı görevini ifa etti. Bir müddet sonra da yine 3. Orduya bağlı bulunan 4. Kolordu Komutanlığına atandı. Böylece hem umûmî karargâhta hem de Kafkas cephesinde fiilen görev yapmış üst dü-

zey bir komutan olarak, Ali İhsan Sabis'in "*Ali İhsan Sabis Birinci Dünya Harb'i*" adı ile Nehir yayınları tarafından beş cilt halinde yayınlanmış olan hatıratı işe hususuna ait önemli bilgi ve değerlendirmeleri ihtiva ettiği için çalışmamızın önemli kaynaklarından birisini teşkil etmektedir.

3. Kaymakam Guze'nin Hatıratı

Savaşın başından Brest-Litovks anlaşmasına kadar Kafkas cephesinde 3. Ordu Erkân-ı Harbiye Reisliği görevini yapan Alman Kaymakamlarından Guze Bey, kendi hatıratına ve yabancı eserlere dayanarak Kafkas cephesindeki savaşları yazmış ve bunları İsviçre'de yayınlanan aylık bir dergide tefrika halinde neşretmiştir. Bu tefrikalar bir süre sonra Kaymakam Hakkı tarafından Türkçe'ye çevrilerek, 1931 tarihinde "*Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler*" adıyla Askerî Mecmuanın 20. sayısında yayımlanmıştır. Kaymakam Guze'nin hatıratında; Kafkas cephesindeki yollar, ulaşım, üretim imkânları ve ordunun Alman usulüne göre yürütülmekte olan işe hizmetleri hakkında bir hayli teferruatlı bilgi bulunmaktadır. Bu hatıratta, Kafkas cephesinin bir yabancı gözüyle değerlendirilmiş olması çalışmamız açısından söz konusu eserin değerini bir kat daha da arttırmıştır.

4. Kazım Karabekir'in Hatıratı

Kafkas cephesinde Kolordu Komutanı olarak görev yapmış olan yakın tarihimizin ünlü simalarından Kâzım Karabekir'in bu dönemle ilgili hatıratı Enver Konukçu tarafından *Kâzım Karabekir'in Kaleminden Doğunun Kurtuluşu* adı ile 1990 tarihinde Erzurum'da neşredilmiştir. Bu hatıratta, 1918 yılında Ermenilerle karşı düzenlenip zaferle sonuçlanmış olan taarruz sırasında işenin temini ve işe konusunun harekâtın seyri üzerindeki tesirleri hakkında son derece kıymetli ve teferruatlı bilgiler bulunmaktadır. Bu özelliğinden dolayı söz konusu hatırat çalışmamızın önemli kaynaklarından biridir.

E. Araştırma Eserleri

Çalışmamızda birtakım eksikliklerin tamamlanması ve bazı hususların karşılaştırılması bakımından pek çok araştırma eserden de istifade edilmiştir. Fakat bu eserlerin büyük çoğunluğu daha ziyade talî konulara ait olup sadece birkaç tanesi asıl konumuzu teşkil eden Kafkas cephesinin işesi ile doğrudan ilgilidir. O nedenle burada konumuzla doğrudan ilgili olan eserler tanıtılacaktır.

Konumuzla ilgili araştırma eserleri Genelkurmay Başkanlığı tarafından neşredilmiş olan, *Türk Silâhlı Kuvvetler Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyet ve Lojistik X, Ankara 1985* ve *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı I-II, Ankara 1993* adlı iki eserden ibarettir. Bu eserlerde iaşe konusu ordu menzil bölgesi sınırları içerisinde ele alınmış olup, en az menzil bölgesi kadar önemli olan ordu iaşe bölgesindeki yani yurt içindeki hizmetler büyük ölçüde ihmal edilmiştir. Ayrıca sivil halkın iaşesi konusuna da hiç temas edilmemiştir. Bununla birlikte zengin arşiv kaynaklarına sahip bulunan bu eserlerden menzil bölgesi dahilindeki iaşe hizmetleri hususunda istifade edilmiştir.

GİRİŞ

Bir bölgenin coğrafi yapısı o yörenin ekonomik, sosyal ve siyasî yapısını belirleyen en önemli etkenlerden birisidir. Zira engebeli, verimsiz ve kapalı havzalar içerisinde yer alan bölgeler genellikle fakir ve çoğu zaman dış dünya ile bağlantıları kopmuş bir halde bulunurlar. Bunun tersine verimli, ulaşımına açık bölgeler ise üretime, zenginliğe ve gelişmeye daha müsait bir durumdadırlar. Böylece coğrafi özellikler hem bölge halkının ve hem de bu bölgeden beslenecek olan orduların iâşe durumu üzerinde birinci dereceden etkili olur. Bu nedenle 1. Dünya Savaşında Kafkas cephesinde lojistik desteğin en önemli unsurlarından birini oluşturan iâşe meselesini izah, cereyan eden savaşın seyrini takip ve bölge üzerindeki etkilerini tespit edebilmek için yörenin coğrafi özelliklerini ana hatlarıyla ortaya koymak gerekir.

Osmanlı İmparatorluğunun 1. Dünya Savaşında mücadele ettiği cephelerden birisi olan Kafkas cephesinde dört yıl boyunca devam eden savaş, oldukça geniş bir sahaya yayılmıştı. Üçüncü Türk Ordusunun Ruslara karşı faaliyet gösterdiği bu cephede harekât alanının sınırları kuzeyde Kafkas Dağları ve Kara Deniz, doğuda Hazar Denizi, güneyde Güney Azerbaycan, Van Gölünün güneyi-Mardin-Urca çizgisi ile batıda Fırat Nehri-Malatya-Sivas-Samsun çevresi içindeki sahayı kapsamakta idi³. Osmanlı-Rus savaşı başladığında iki devlet arasındaki sınır yaklaşık 450 km uzunluğunda olup, kuzeyde Hopa'dan başlayarak Yusufeli, Narman, Hovasan, Velibaba doğusunda Aras Nehri'ni atladıktan sonra Ağrı Dağı zircesini takiben Küçük Ağrı Dağı'nda İran sınırı ile birleşiyordu⁴.

Bölge genel olarak sarp ve yüksek dağlarla örtülüdür. Kafkas sıra dağlarının güneyinde Küçük Kafkaslarla Türk-İran sınırı boyunca uzanan Zağros sıra dağları, Karadeniz ile Van Gölü arasını doldurur. Karadeniz kıyısı boyunca devam edip Küçük Kafkaslardan güneye uzanan ve bölgenin belli başlı nehirlerini oluşturan kayalık ve dik vadilerle güçlenen sıradağları; Rize, Kırklar, Zigana, Acara, Kemer, Allahuekber, Tahir, Sakaltutan, Çalkavur, Çilhoroz, Kargapazarı, Gavur, Çengel, Köse ve Ağ-

³ Bu alanın eni Samsun'dan Urfa'ya kadar ortalama 500 km ve boyu Bakû'dan Sivas'a kadar 1200 km olup yüzölçümü yaklaşık 600 000 km² kadardı. Bkz. Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı I*, Ankara 1993, s. 15

⁴ Genelkurmay Başkanlığı, *age.*, s. 15

rı Dağları adlarıyla paralel olarak devam ederler. Bölgenin güneyinde ise, Van Gölü kuzeyinde Tendüreklerin oluşturduğu sıra dağlar vardır. Muratbaşı, Mirgemir parçaları ve Bingöl dağlarıyla birleşir. Zağroslardan başlayarak Van Gölünün güneyinden batıya uzanan silsile de oldukça sarpıtır⁵. Bu haliyle 3. Ordu bölgesine yüksek bir yerden bakıldığında adeta dağ dalgalarından mürekkep bir deniz manzarası görülmektedir. Bu büyük dağlar arasında büyük yaylalar oluşmuştur. Bölgenin bir çok yolu, ilkbahar ve yaz aylarında dağlardan inen suların oluşturduğu bataklıklar içerisinde çarparak geçmekte idi.

Doğu Anadolu'nun Karadeniz kıyıları önemlidir. Bu kıyılarda yer alan Hopa, Pazar, Rize ve Trabzon iskeleleri askerî önem taşırlar. Güney rüzgârlarına kapalı bulunan Trabzon limanı ile bu limanın doğusunda yer alan Sürmene, batısında bulunan Akçaabat ve Polathane limanları fırtınalı havalarda bile gemilerin barınmasına imkân sağlarlar.

Doğu Anadolu bölgesi Karadeniz, Hazar Denizi ve Basra Körfezi'ne ulaşan oldukça güçlü nehirlerle sahiptir. Bu sular bölgenin yüksek dağlarından başlayarak uzandıkları doğrultuda aldıkları çaylarla güçlenirler. Her iki taraflarını dar ve kayalık bir koridor haline getirerek döküldükleri yerlere ulaşırlar. En önemlileri Kura, Aras, Çoruh, Dicle ve Fırat nehirleridir⁶.

İklimi ve bitki örtüsü itibarıyla Doğu Anadolu; biri kıyı, diğeri iç bölge iklimi olarak iki karakter taşır. Kafkas Dağları'nın kuzeybatı ucunda Karadeniz'in doğu kıyılarından başlayarak Samsun'a kadar ulaşan kıyı kesiminin iklimi, kışları hafif yazları ise serin geçer. Bu iklim kıyıya paralel şerit halindeki alanlarda etkisini gösterir. O nedenle ormanlıktır. Bitkileri çeşitli ve boldur. İç bölgenin iklimi ise yazın az sıcak ve kışın da çok serttir. Bazı bölgelerde eksi 30-40 dereceye kadar düşer⁷. Bölgede

⁵ Yörenin büyük bir bölümünün ortalama yüksekliği 1 500 metreden aşağı düşmez ve bir kısmı da 2 000 metreyi bulur ve hatta bu yüksekliği de aşar. Bu durumla 3. Ordu bölgesi çevre bölgeler arasında adeta bir masa gibi yüksekte kalmaktadır. H. Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, İstanbul 1989, s. 5

⁶ Genelkurmay Başkanlığı, *Türk Silâhlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari faaliyet ve Lojistik X*, Ankara 1985, s. 23

⁷ Buradaki soğuklar kutup bölgesindeki soğukları andırır. Nitekim Kutup bölgesi üzerinde bulunan Arkanjelsk'in Ocak ayı sıcaklık ortalaması (-13) Kars'taki soğuklarla hemen hemen aynı derecedir. Hatta Kars'ta donlu günlerin ortalama sayısı yüz sekseni, Erzurum'da yüz elli dördü bulunurken Arkanjelsk'te yüz sekseni geçmez. Yine Kars ve Erzurum'dan 16 paralel derecesi kuzeyde ve denizlerden çok uzak bir mesafede bulunan Moskova'nın Ocak ayı sıcaklık ortalaması (-10, 8) dahi bu

kışlar genellikle çok uzun ve dondurucu geçer. Son bahar ortalarından itibaren kısa süreli yağmurların ardından ve hatta bazen bu da olmadan kar düşer ve kış başlar. Yağan karın kalınlığı değişik olmakla beraber, ovalarda yaklaşık 0,50 ile 1,50 metre, dağlarda ve yüksek yaylalarda ise 4-6 metreyi bulur. Kar, Sarıkamış'ta 153 gün, Kars'ta 107, Erzurum'da 117, Hasankale'de 100, Ağrı'da tahminen 115, Van'da 78 gün yerde kalır. Yüksek yerler ise devamlı karlıdır⁸. Bu durumda Kafkas cephesinin büyük bir bölümünde gerçek ilkbahar ancak mayıs ayında başlayıp yine bu ay içerisinde sona ermektedir. Özellikle baharda karların erimesiyle birlikte bölge, adeta bir su ve çamur deryasına döndüğünden zaten son derece güç şartlar altında yapılmakta olan nakliyat işleri büyük ölçüde engellenmekteydi⁹.

Bölgenin bitki örtüsü senenin sekiz ayı kış karakterinde geçen iklime göre değişir. Kıyı kısımları bol ve çeşitli ürün verir. Dağları başta çam olmak üzere, çeşitli ağaçlarla kaplıdır. Alçak yerlerde ve ovalarında bol miktarda çayır yetişir ve ekim yapılır. Dağlık olan kesimlerde ise 2 500 metrenin altındaki yüksekliklere kadar bitki yetiştirilebilir. Yüksek ağaçları varsa da genellikle örtüsü cılız fundalıklardır. Kafkas Dağları ve güneyi ormanlıktır. Ama Erzurum, Erzincan, Karaköse ve Van bölgelerinde hemen hemen hiç ağaç yoktur. Van Gölünün güneyi oldukça ağaçlık ise de, daha güneyi Diyarbakır, Mardin'e kadar ağaçsızdır¹⁰.

Kafkas cephesi doğu ve batı yönünde birbirine paralel uzanan yüksek sıra dağlarıyla, bir harekâtın bu vadiler boyunca yapılmasını zorunlu kılar. Bu dar vadilerde büyük güçlerin yayılmaları oldukça zordur. Dağlar üzerinde yapılacak harekât ise çok güçtür. Bu yapısı ile bölgenin lojistik faa-

bölgeden daha yüksektir. Doğu Anadolu'nun bazı yerleri, bu arada Kars, Sarıkamış, Gölç, Ağrı, Erzurum bölgesi, Bingöl, Aladağ yaylalarında dünyanın en soğuk yerlerinden birisi olan Sibiryaz bozkırlarındaki Barnaul'unkini andıran (-18) soğuklar görülür. Fakat arada önemli bir fark vardır. Kutup bölgesinde gece ve gündüz devamlı dondurucu bir soğuk altında geçtiği halde, Doğu Anadolu'da, bu mevsimde, gündüz esnasında güneş etkisini bazen iyiden iyiye hissettirir ve havayı iyice yumuşatır, hatta bazen iyi günlerin olduğu da görülür. Bkz. II. Saraçoğlu, *age*, s. 8 vd.

⁸ Bu şekilde yağın kar bölgedeki yolların büyük bir bölümünü neredeyse tamamen kapattığından askerî ve ticarî nakliyatı önemli ölçüde engellemekteydi. Baharda karların erimeye başlamasıyla birlikte yollar bu defa da su ve çamur deryasına döndüğünden nakliyat işleri yine çok zor şartlar altında yapılabilmekteydi. Bkz. Kaymakam Guze, "Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler" (çev. Kaymakam İlakki) AM, S. 20 (Kânunusani 1331) s. 3

⁹ H. Saraçoğlu, *age*, s. 12 vd.

¹⁰ Genelkurmay Başkanlığı, *age*, X, s. 24

liyetlerinin düzenlenmesi de çok ağır şartlarda mümkün olabilir. Belirli gedik ve geçitlere bağlı kalacak akımların yönlendirilmesi büyük güçlüklerle mümkündür. Çeşitli yönlerden gelen yolların birleştiği alanlar olduğu için bölgenin yaylaları stratejik düğüm noktalarıdır.

Bölgedeki nehirler denizlere akmak için sarp dağları yarıp geçmek mecburiyetinde olduklarından seyre sefere müsait değildir¹¹. Böylece nehirleriyle tahkim edilmiş olan Doğu Anadolu, Kafkas Dağları ile Orta Anadolu arasında harekât yapan birlikler için önemli bir engebe teşkil etmektedir. Harekât doğrultuları nehirlerin açtığı vadiler ve ovalar yönünde olacağı için bölgenin coğrafi yapısı harekâtın gelişmesinde etkili olurken, mihvere dikey akanlar ise, arasında kaldığı silsileden kolaylıkla ve az kuvvetle savunmayı sağlar. Hele geçitlerle gedikler elde oldukça bu durum daha da güçlü olur.

Dağlar, nehirler ve göller büyük kuvvetlerin doğu-batı, kuzey-güney doğrultularındaki harekâtlarını etkileyeceği gibi, bu birliklerin lojistik desteğini de o oranda güçleştirir. Savunmada önceden planlı olarak çeşitli ikmal maddesi stokları yapılmadıkça; ileri harekâta ise, bu engelleri aşarak birliklerin yakınlarına kadar sokulacak ikmal araç ve gereçlerine sahip olunmadıkça bölgeden veya yurt içinden lojistik desteğin sağlanması geç ve güç olur.¹²

Bir ordu için seferberlik hazırlıklarının yapıldığı ve savaşın devam ettirildiği bölgenin coğrafi yapısı kadar o bölgenin ekonomik etkinliklerinin de çok büyük bir önemi vardır. Bu nedenle Kafkas cephesindeki iş meselesini izah edebilmek için yörenin ekonomik durumunu bilmek gerekir. Çünkü fakir ve verimsiz bölgelerde faaliyet gösteren ordular yiyecek başta olmak üzere bazı temel ihtiyaç maddelerini bulundukları bölgeden sağlayamadıkları taktirde, bunları uzak yerlerden getirmek zorunda kalacakları için lojistik hizmetlerin yükü bir kat daha artacaktır. Bu durum ulaşım imkânları yetersiz ve lojistik hizmetleri mükemmel olamayan ordular için çok daha büyük zorlukları da beraberinde getirmektedir. Buna karşılık zengin ve müreffeh bölgelerde bulunan ordular çeşitli ihtiyaçlarını bulundukları yerden rahatça sağlamak imkânına sahip olduklarından moral ve savaş gücü bakımından doğal olarak üstün bir durumda buluna-

¹¹ Kaymakın Guze, *agm*, s. 2

¹² Genelkurmay Başkanlığı, *age X*, s. 24 vd; Ş. Köprülü, *Sarıkamış İhata Manevrası ve Meydan Muharebesi*, İstanbul 1338, s. 7

caklardır.

Kafkas cephesindeki Osmanlı kuvvetleri için tahsis edilmiş olan 3. Ordu iase bölgesi, tarihî ticaret yollarının kesiştiği bir bölge olmak bakımından, gerek Osmanlı öncesinde, gerekse Osmanlı yönetimi sırasında ticaret bu yöre halkının en önemli gelir kaynaklarından birisini teşkil etmiştir. Tarihin en eski çağlarından beri Kafkasya, Azerbaycan ve İran'dan gelen kervanlar, Sa'ad Çukuru'nu geçtikten sonra Osmanlı topraklarına giriyor ve Erzurum üzerinden yollarına devam ediyorlardı¹³.

Erzurum'a gelen kervanlar, yine o dönemde Anadolu'nun bir başka büyük iç pazarı olan Tokat'a ulaşırlardı. Buradan Amasya-Tosya-Gerede-Bolu-İzmit üzerinden İstanbul'a ulaşan bu güzergâh daha ziyade bir idarî ve iç ticaret yolu konumunda idi. Ankara ve Afyon üzerinden İzmir'e ulaşan ikinci yol ise daha çok ihracâta yönelik malların nakil yolu idi. Sayıları binleri bulan develerden oluşan kervanların bu yollar üzerinde işlemesi bölgeye bir hayli kazanç sağlamaktaydı. XIX. yüzyıl başlarına kadar Karadeniz'in Avrupa ticaretine kapalı oluşu ticarî emtianın bu yollardan taşınmasını zorunlu kılıyordu. Fakat bundan sonra Karadeniz'in batı ticaretine açılması ile büyük ve süratli buharlı gemilerin devreye girmesi deniz nakliyatına karaya nazaran kıyas kabul etmez bir üstünlük kazandırdığından XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Anadolu'daki ticaret yollarının güzergâhları da değişmeye başladı. Böylece yüzyıllardır İzmir'den denize açılan İran dış ticareti bundan böyle yön değiştirerek Erzurum'dan hemen doğuya kıvrılıyor ve Trabzon'da Karadeniz'e ulaşarak buradan vapurlarla Avrupa'ya taşınıyordu. Böylece ticaret yollarının değişmesi Anadolu'daki bazı şehirlerin de kaderini değiştirdi. Yüzyıllardır Anadolu'nun en büyük iç pazarı ve en büyük şehirlerinden birisi olan Tokat'ın bundan sonra küçülme sürecine girmesine karşılık Trabzon hızla büyüyüp gelişmeye baş-

¹³ Mavera ün-Nehr veya Hint'ten gelen kervanların İran-Erzurum güzergâhı; Tebriz, Hoy, Makû, Baycizid, Eleşkirt, Horasan, Hasankale ve Deveboynu idi. Bazen Nahçıvan hattını tercih eden tüccarların Ağrı Dağı'nın kuzeyindeki, Aras boyunu takip eden yolu kullandıkları görülmekteydi. Igdir, Sürmeli, Kağızman arazisi, Magasbert ve Şüregel'den geçen kervanlar Kars'tan sonra askerî yolu takiben Döşkaya, Verişan, Soğanlı Dağları, Zivin, Karaargan, Horasan çizgisini kullanmaktaydılar. Osmanlıların Gürcistan ve Azerbaycan'ı fethetmeleri ile burada Anadolu'ya yönelik bir ticarî canlanma görülmüştü. Bu tarihten itibaren Gence, Revan, Kars, Erzurum yolu ile Tiflis, Çıldır Ardahan, Göle, Oltu, Narman, Tortum, Erzurum güzergâhları uzun yıllar ticarî canlılıklarını koruyabildiler. Ticaret merkezi durumunda bulunan Erzurum'un Bağdat, Van, Dersim, Erzurum, Sivas, Kayseri ve Trabzon ile de bağlantısı vardı. XIX. yüzyılın başlarında Doğu Anadolu'da nispeten müreffeh bir hayat yaşanmaktaydı. Erzurum hâlâ Doğu Anadolu'nun büyük bir iç pazarı ve ticaret merkezidir. Bkz. E. Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara 1992, s. 221, 222

lamıştır¹⁴. XIX. yüzyıl ortalarında Trabzon limanından İzmir ve İstanbul limanlarından daha fazla ithalât ve ihracât yapılmaktaydı. Yani Türk dış ticaretinde Trabzon birinci sırayı almış bulunuyordu¹⁵. Bu durum tabii olarak ticaret yolu güzergâhı üzerinde bulunan şehir ve kasabalar için önemli bir gelir kaynağı teşkil ediyordu.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'nun kaderinin değişmesine sebep olan bir gelişme daha vukû buldu. İnşa çalışmaları 1859 yılında başlayan Süveyş Kanalı 1869 yılında tamamlanarak hizmete açıldı. Bu kanal Avrupa ile Hindistan ve Uzak Doğu alemi arasındaki en kısa deniz yoluydu. Yol Londra ile Bombay arasındaki mesafeyi % 45 oranında kısaltmış bulunuyordu¹⁶. Kanalin hizmete girmesi ile Erzurum üzerinden Trabzon limanına açılmakta olan Azerbaycan, Gürcistan ve İran dış ticaretinin mecrası değişti. Etrafında büyük bir canlılık yaratan bu tarihî ticaret yolunun birden bire işlemez hale gelmesiyle birlikte bölgede büyük bir ekonomik çöküş başladı¹⁷. Yollardan kervanlar geçmez olunca, kervansaraylar, konaklar ve hanlar vasıtasıyla ülkeye giren servet de kesilmiş oldu.

¹⁴ T. Baykara, "XIX. Yüzyılda Anadolu'nun İktisadi Çöküşü ve Bugüne Etkileri", *BTTD*, S. 25 (Ekim 1969), s. 67, 68

¹⁵ İ. Tekeli, "Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Mekan Organizasyonundaki Değişmeler ve Türkiye Cumhuriyetinin Bölgesel Politikası II", *BTTD*, s. 46 (Temmuz 1971), s. 4. Bu yeni ticarî güzergâhın canlılığını korumak ve daha da geliştirmek amacıyla mevcut yolların bakım ve onarımıyla yeni yollar inşasına ihtiyaç vardı. Bu amaçla Erzurum Defterdarlığı'na sağlanan bir miktar para ile her yıl kar ve sel sebebiyle bozulmakta olan İran-Erzurum yolu düzeltilmekteydi. Erzurum-Van yolu da yine bu defterdarlığın gayretleri sonucunda tamamlanmış ve 1847 tarihinden itibaren askerî ve ticarî amaçlarla kullanılmaya başlanmıştı. 1850 yılı Eylül ayında ise Trabzon'dan Erzurum'a ve oradan İran sınırına giden yeni bir yolun inşasına başlandı. Çalışmalar ilk zamanlarda iyi gitti ama daha sonra yapımda gevşemeler görüldü ve inşa çalışmaları sürüncemede kaldı. Bkz. E. Konukçu, *age*, s. 172 vd.

¹⁶ E. Tünerterkin, *Ulaşım Coğrafyası*, İstanbul 1978, s. 199, 200

¹⁷ T. Baykara, *agm*, s. 67-69. İliç olmazsa Süveyş Kanalı'ndan arta kalan ticaretin Anadolu'ya yönlendirilebilmesi için burada alternatif güzergâhlara oranla daha tercih edilebilir muntazam bir ulaşım şebekesinin kurulması gerekiyordu. Bunun içinde öncelikle Trabzon limanını İran'a bağlayan bir demiryolu hattı ile gelişmiş kara yollarına ihtiyaç vardı. Fakat Osmanlı Devleti böyle bir ulaşım ağı oluşturamadığından Ruslar Kafkasya ve İran ticaretini inşa ettikleri demiryolları sayesinde yavaş yavaş Çulfa-Tiflis-Batım yoluna çekerek, tarihin eski zamanlardan beri Erzurum-Fleşkirt-Karakilise-Diyadin üzerinden İran'ın Karadeniz'e açılan yegâne ihracât ve ithalât yolunun birden bire işlemez hale gelmesine sebep olmuşlardı. İran ticaretinin Rusya üzerine yönelmesinde Osmanlı ülkesindeki asıyışsızlığın da önemli bir payı vardı. Çünkü özellikle Erzurum vilâyeti dahilinde hiçbir zaman arzu edilir bir güvenlik ortamı sağlanamamıştı. Pasinler'den sonra kervanlar Kürt aşiretleriyle meskûn bir bölgede günlere yol almak zorunda idiler. Özellikle Tahir Gedîği denilen buyun noktasını taarruza uğramadan aşmak her kervana nasip olur nimetlerden değildi. Diyardin Gedîği'nde de yine aynı tehlikeler mevcuttu. Ayrıca Meşrutiyetin ilânından dört beş yıl önce Rus hükûmeti tarafından silâhlandırılarak Muş taraflarında karışıklık çıkartmak üzere sınırdan içeri sevk edilen Ermeniler de İran ticaret yolunu tehdit etmekteydiler. Bkz. Kaymakam Guze *agm*, s. 275

Bundan sonra şehirlerin ticarî kapasitesi vilâyet sınırlarını aşamayacak şekilde daraldı. Yerli sanayi ürünleri ile yöre halkının ihtiyaçları karşılanamadığından bölgedeki servet, Kötek sınır kapısından Kafkasya'ya veya Trabzon limanından Avrupa ve Amerikalı komisyoncuların kasalarına akmaya başladı. Bu şekilde yıllar geçtikçe yöre halkının zengini fakirleşirken, fakiri sefalet içerisinde kıvrandır oldu. Bu durumda geçimini ticarete bağlamış olanların yavaş yavaş yöreyi terk etmeye başlamasıyla köyler, kasabalar ve hatta şehirler harap olmaya yüz tuttu¹⁸. Ayrıca XIX. yüzyıl boyunca süren savaşlar da bölgedeki nüfusun iyice azalmasına sebep olacaktır. Buna rağmen, ülke nüfusunun önemli bir bölümü 3. Ordu bölgesinde yaşamaktaydı.

1914 yılında Osmanlı İmparatorluğunun toplam nüfusu yaklaşık 25 milyon¹⁹, bu günkü Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde kalan bölgenin nüfusu ise 16 milyon civarında idi²⁰. Savaşın başında 3. Ordu iâşe bölgesi o zamanki idarî taksimata göre; Trabzon, Erzurum, Sivas, Van, Bitlis, Mamuretülaziz, Musul ve Diyarbekir vilâyetleri ile Erzincan ve Canik Sancaklarından müteşekkildi. 1914 tarihli resmî nüfus istatistiklerine göre Musul vilâyeti hariç olmak üzere bu bölgedeki nüfus miktarı; Erzurum vilâyeti (Erzincan sancağı dahil) 812 538, Trabzon 1 151 601, El-Aziz 527 319, Diyarbekir 558 886, Van 247 173, Bitlis 427 491, Sivas 1 162 168, ve Samsun 392 008 olmak üzere toplam 5 279 184 dır. Erzurum, Trabzon, Erzincan, Mamuretülaziz ve Diyarbekir şehirleri bölge nüfusun çoğunluğunu barındırmakla birlikte bunlardan hiçbirinin nüfusu 50 000' in üzerinde değildi. Kazaların nüfusu ise pek azdı. Yani savaş öncesinde nüfusun büyük bir bölümü tarım ve hayvancılığa bağlı olarak kırlık alanda yaşamakta idi²¹.

1. Dünya Savaşı öncesinde Kafkaslardaki Osmanlı-Rus sınırında kü-

¹⁸ XIX. yüzyılın başlarında yaklaşık 100 000 kadar nüfusa sahip olan Erzurum bu yüzyılın sonlarında kuvvetli bir askerî garnizonun da bulunmasına rağmen nüfusunun yarısından fazlasını kaybetmiş ve Erzurum'da ancak 40 000 nüfus kalmıştı. Bölge genelinde olduğu gibi Trabzon'da da Erzurum'dakine benzer bir çöküş görülmüştü. Bkz. T. Baykara, *agm*, s. 69

¹⁹ ATASE Arşivi; Kls. 2907, Dos. 443, F. 3

²⁰ A. Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990, s. 21-22; Y. S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadî Tarihi (1923-1950)*, Ankara 1986, s. 74

²¹ Genelkurmay Başkanlığı, *age*, X, s. 13; Kaymakani Guze, *age*, s. 4; Y. Öztuna, "50 Yıl Önce I. Dünya Savaşına Girmişlik", *HTM*, I/1 (Şubat 1965), s. 9; A. Süslü, *age*, s. 21-22; M. Keskin, "Millî Mücadele Başlarken Anadolu'nun Demografik Yapısı", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 3 (1989), s. 477 vd.

çük çaplı da olsa birtakım ticarî faaliyetler yapılmaktaydı. Bu sırada iki devlet arasındaki sınır Kötek nahiyesinin 40-50 km kadar ilerisinden geçmekteydi. Kötek ve çarşısı Türk tarafında bulunduğundan Rusya'dan gelen çeşitli eşyalar bu çarşıda satılır ve Rusya'dan gelip-giden yolcular yine buradan alış veriş ederlerdi. Burada bir rûsûmât idarehanesi, bir de pösta ve telgrafhanesi vardı²². Bu sınır ticaretinin dışında savaş öncesinde Kafkas cephesinin teşekkül ettiği coğrafyada ihracât bakımından yalnız Trabzon vilâyeti ile Sivas'ın kuzey kesimleri ve bir dereceye kadar da Mamuretülaziz vilâyetleri faal idi. Sahil şehir ve köyleri müstesna olmak üzere, iç kesimlerde kalan yerler medeniyetin bütün nimetlerinden mahrum bulunuyordu²³.

XIX. yüzyıla kadar bölgenin ticaret dışındaki önemli bir faaliyet alanı da başta dokuma sanayi olmak üzere, küçük el tezgâhlarıyla yapılan endüstriyel üretimdi. Osmanlı İmparatorluğunda sınırlar ve merkez idarî ve askerî fonksiyonlar bakımından önem kazanmasına rağmen; imparatorluğun ekonomik gücü, yerel kontrol ve organizasyonu oldukça muntazam aralıklarla dağılmış bölgesel merkezlerin varlığına dayanıyordu. Bu merkezler daha çok ticaret yollarının kırılma noktalarında veya kesişme yerlerinde bulunuyordu. O nedenle Doğu Anadolu bölgesinde de bu gibi yerel merkezler oluşmuştu²⁴. Böylece Anadolu'daki endüstriyel üretim şekli yüz yıllar boyunca hemen hemen aynı şekilde devam ederken Avrupa hızla sanayileşmekteydi.

XIX. yüzyılın başlarında Avrupa endüstrileşmiş ve kendine dış pazar aramaya başlamıştı. Batıdaki gelişmelere ayak uyduramamış olan Osmanlı İmparatorluğunda ise sanayileşmiş ülkeler için ideal bir pazar görü-

²² Kötek'ten Erzurum ve civarına başta çeşitli züccaciye ve kereste olmak üzere çeşitli eşyalar ithal edilir, buna karşılık Erzurum'dan Rusya'ya zahire ihraç ediliirdi. Onun için Osmanlı ordusu 1918 yılı baharında buraları kurtarmak üzere ilerlerken Kötek nahiyesi de Ermeniler tarafından tahrip edilmişti. Bkz. "Trabzon ve Erzurum Ahalisi", *İkdam*, 19 Mayıs 1918, s. 2

²³ Ş. Köprülü, *age*, s. 9 vd.

²⁴ XVI. yüzyılda 18 000 nûtfusa sahip bulunan Sivas, kuzey-güney yolu (Kırım-Suriye-Mısır) ile doğu-batı yolunun (Antalya-Konya-Kayseri-Sivas-Erzurum-Tebriiz) kesim noktasıydı. Ticaret merkezi olduğu kadar aynı zamanda bir üretim merkezi idi. Sivas'ın yünü, pamuklu dokumaları ve özellikle sofı meşhurdu. Yine XVI. yüzyılda Trabzon-Musul-Bağdat yolu üzerinde bulunan 12 000 nüfuslu Diyarbekir şehri de bir başka bölgesel merkezdi. Burası da özellikle dokumacılıkta ihtisaslaşmıştı. Ayrıca şehirde darphane, boyahane, başhane ve bozahane de vardı. Yine bu yörede Maraş demir üretimi, Antep ayakkabı yapımında ihtisaslaşmıştı. Bkz. Y. Kurt, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbekir Eyaleti'nde Sanayi ve Ticaret", *TİD*, V (İzmir 1990), s. 191-200; İ. Tekeli, *agm*, I, s. 4 vd.

nümünde idi. Nitekim bu tarihten itibaren Osmanlı ülkesinde dış etkiler günden güne ağırlığını daha çok hissettirmeye başladı²⁵. Böylece XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Anadolu'da zorunlu olarak bir düzen değişmesi yaşandı. Bu değişim sebebiyle yüzyılın ortalarında ticarî canlılığın kaybına ilâveten Anadolu kasaba ve köylerinin çoğunluğunun gelirini temin etmekte olan yerli sanayi çökmesi, tüm ülkede olduğu gibi Doğu Anadolu bölgesinde de halkın son derece fakirleşmesine neden oldu²⁶.

²⁵ Van vilâyetindeki tekstil üretimi bu konuda örnek olarak gösterilebilir. XIX. yüzyılın başlarında Van vilâyetinde pamuklu ve kaba yünü dokuma çıkaran 900 atölyede 2 300 işçi çalışmaktaydı. Bu atölyelerin toplam üretimi 90 000 parçaydı. Ülkenin hemen her tarafında buradakine benzer çok sayıda küçük üretici vardı. XX. yüzyılın başlarında da Van henüz geleneksel yapısının dışına çıkmamıştı. Kent, hâlâ kuyumculuğu, halıları, bakır işlemleri ve nakkaşçılığı ile tanınıyordu, ama Avrupa'daki sanayi ürünlerinin rekabeti karşısında buradaki zanaat dalları sıkıntıya girmişti. Geçmişte Van'ın zenginliğini sağlayan ticaret durgunluk içerisindeydi. Demiryolunun ulaşmadığı bölge modern ticaret yollarının dışında kalırken dünya ile bağlantının güç ve yavaş olması nedeniyle ekonomi bunalıma sürüklenmişti. Kışın yollar kapanıyordu. Yazın İstanbul'dan Van'a gitmek isteyen birisi için, Anadolu'nun bitmez tükenmez yollarını kat etmektense, Rus hakimiyetindeki Transkafkasya'dan geçmek daha kolaydı. Bkz. P. Dumont-F. Georgean, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri* (çev. A. Berktaş), İstanbul 1996, s. 127

²⁶ Tuncer Baykara, *agm*, s. 64. Batılı ülkelerin bu pazarı istilâsını kolaylaştıran etkenlerin birincisi gümrük duvarının yok edecek kadar az oluşu, ikincisi de yerli ürünlere uygulanan yüksek gümrüklerdi. 1740 kapitülasyonları ve özellikle 1838 İngiliz Ticaret Anlaşması yerli sanayiye batının gelişmiş endüstrisine karşı tamamen savunmasız bıraktığından tam bir açık pazar haline gelen Osmanlı İmparatorluğunun böyle bir dış baskı ortamında sanayileşemeyeceği açıktı. Osmanlı Devletinin bir iskelesinden diğer bir iskelesine deniz yolu ile veya bir şehir ya da kasabasından bir diğerine kara yolu ile nakledilen mallardan gümrük resmi alınırdı. 1838 anlaşmasıyla yabancı tüccarlar dahili gümrük resimleri kapsamından çıkarıldığından bundan böyle bu verginin yükü tamamıyla Osmanlı tüccarlarının omuzlarına yüklenmiş oluyordu. Bu anlaşmalara göre yabancı tüccarlara ait mallardan en yüksek % 5 oranında vergi alınacak ve ülkeye girişte bir defaya mahsus vergisi ödenen mallar ülkenin bir ucundan ötekine rahatça nakledilebilecekti. Buna karşılık hükümet yerli sanayi ürünlerinden çok yüksek vergiler almaktaydı. Başlangıçta her gümrük idaresinde teamüle ve mal çeşitlerine göre farklılık gösteren oranlar 1859 tarihli bir nizamname ile her yerde bütün mallar için %12 olarak tespit edilmiş; 1866 yılında ise % 8'e indirilmişti. Hükümet iç vergileri sadece yüksek tutmakla yetinmiyor, bundan başka bir madde yol üzerindeki bir çok kara gümrüğünde ayrı ayrı vergilendirildiği için ödenen vergi pek büyük meblağlara ulaşıyordu. Bu durum doğal satış fiyatlarının yükselmesine sebep olduğundan Anadolu'nun muhtelif yerlerinde gelişen ve büyük rağbet gören el sanayi mamullerini yerlerinde kalmaya mahkum etmiş oluyordu. Sonuç olarak Avrupa sanayileşmesinin ilk başlarında Anadolu mahalli sanayi korunmamış aksine böyle sakat sistemlerle yıpratılmış, hatta bu yolla öldürülmüştür. Kara gümrükleri adıyla bilinen bu vergiler, yerli sanayi tükendikten ve Avrupa mamulleri Türkiye iç pazarına tamamen hakim olduktan sonra 1909/1910 yılına ait bütçe kanunu ile kaldırılmıştır. Böylece Avrupa'daki gelişmelere bağlı olarak Osmanlı sanayinin bu değişimle birlikte çökmesi, imparatorluğun batı pazarlarına açılması ve geleneksel ticaret yollarının değişmesi; Anadolu şehirlerinin XVI. yüzyıldaki üretim fonksiyonlarını ve bölgesel ihtisaslaşmalarını kaybederek yalnızca dağıtım ve toplama fonksiyonları olan ticaret şehirleri haline gelmesine sebep oldu. Bkz. İ. Tekeli, *agm*, I, s. 4, 5; Paul Dumont-François Georgean, *age*, s. 127; A. Ş. Esmer, *Siyasi Tarih*, İstanbul 1944, s. 27 vd.

XIX. yüzyılın başlarında Avrupa'da tarım alanında da önemli gelişmeler olmuştu. Kol ve hayvan gücünü yerini makineye bırakırken, hayvancılık alanında da bilimsel verilere dayalı önlemlerle büyük atılımlar gerçekleşmiş, buna bağlı olarak kültür bitkilerinin ekimine ağırlık verilmişti²⁷. Osmanlı Devleti ise sanayileşememiş bir tarım ülkesi olduğundan tarım ve hayvancılığın geleneksel yöntemlerle yapılmasına devam ediliyordu²⁸. Tarım henüz yüzlerce yıl önceki basamağında duruyor, ilkel karasaban kullanılıyor, gübreleme nedir bilinmiyordu.

Tarımın gelişmesini engelleyen önemli faktörlerden birisi de ülkedeki yolların yetersizliği idi. Çiftçiler ihtiyaç fazlası üretimlerini dış pazarlara nakletmek imkânı bulamadıklarından daha fazlasını üretmeye de gerek duymuyorlardı. Meselâ 1874 yılında Erzurum'dan Trabzon'a buğday gönderen bir tüccar, pudunu²⁹ 2 kuruşa aldığı buğdayın Trabzon'a kadar nakli için pud başına 11 kuruş nakliye ücreti vermek zorunda kalmıştı. Durum Anadolu'nun her yerinde aşağı yukarı böyle idi³⁰.

Ülkede fakir çiftçileri finanse edecek, icabı halinde onlara uygun şartlarda kredi sağlayacak kuruluşlar da yoktu. Bu durumda paraya ihtiyaç duyan çiftçiler tefecilere müracaat etmekten başka bir çare bulamıyorlar ve her yıl tefecilerden aldıkları borçlardan bir türlü kurtulamıyorlardı³¹.

²⁷ M. Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve ekonomik yapıları*, Ankara 1991, s. 7

²⁸ A. Siler, "XIX. Yüzyılda Trabzon'un Kaza ve Nahiyelerinin Ekonomik Durumu (1869-1905)", *TİD, IX*, İzmir 1994, s. 277

²⁹ Pud: Rus ağırlık ölçüsü = 16, 3 kilogram.

³⁰ Y. A. Petrosyan, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, (çev. M. Bayhan-A. Hacıhasanoğlu), İstanbul 1974, s. 21. Tarımın gelişmesini iç gümrükler ve hükümetin tarım ürünlerini satın alma politikası da olumsuz yönde etkilemekteydi. Ürün çoğu zaman devletçe görevlendirilen kimseler tarafından tek taraflı tespit edilen fiyat üzerinden satın alınmaktaydı. Alınan ürünün İstanbul ve belli başlı merkezlerle taşıtılması angarya olarak köylüye yaptırılıyordu. Bu durumda fazla ürününü nereye hangi yolla nakledeceğini, kime kaç satacağını bilemeyen köylü sadece kendi yiyeceğini temin edecek kadar e-kıyor ve satın kazanmak için daha fazlasını üretmeyi düşünmüyordu. Bkz. M. Çadırcı, *age*, s. 8

³¹ A. Siler, *agm*, s. Çiftçilerin bu müşkül durumuna çare bulmak üzere 1863'de ilk defa Mithat Paşa tarafından Tuna vilâyetinde kurulmuş olan Memleket Sandıkları 1876 tarihinden sonra ülke genelinde teşkilâtlandırılarak tarıma kredi usulü getirildi. Bu sandık kaynağını imcece usulüyle kendi üyelerinden sağlıyordu. 1883'de çıkartılan bir kanunla sandığın kaynağı resmîleştirildi ve adı Menafî Sandığına dönüştürüldü. Ancak bu sandıklar maksatları dışında hem devlete hem de zengin köylülere borç para vererek sermayelerini tükettiklerinden işlemez hale geldiler ve bu sebeple yerlerine yeni bir statü ile hükümetçe 1887'de Ziraat Bankası kuruldu. (Bkz. H. K. Bayur, "Ziraat Bankasının Kuruluşu üzerine", *TİD, IX*, İzmir 1994, s. 52) Bu şekilde Osmanlı Devleti XIX. yüzyılın sonlarında tarımsal üretimin ihtiyaç duyduğu tarımsal krediyi düşük bir faizle üreticiye temin etmek amacıyla ilk aşamalarda geleneksel usullerle daha sonraları ise modern usullerle çeşitli resmî kredi finanse kurumları ge-

Bu bakımdan Anadolu'nun iç bölgelerinde tarımsal üretim gücü gelişmedi ve böylece ülkenin verimli toprakları ekilemeyerek bomboş kalmaya mahkum oldu. Ancak demiryollarının bulunduğu batı kıyılarında ihracâtın gelişmesi sonucu nispi bir gelişme oldu. Endüstri bitkileri ve bahçe kültürü gelişti ise de ülke yabancı sermayenin tarımsal hammadde deposu haline geldi. Tarımın yabancı sermayeye olan bağımlılığı arttı³².

Bu ekonomik sıkıntıların yaşandığı Kafkas cephesinde, 1914 yılı Ağustosunda seferberlik ilân edildiğinde Trabzon'dan İran sınırına kadar uzanan geniş sahada gelişmişlik adına eğri büğrü direklerle genellikle bilek kuvvetiyle çekilmiş ve koptukça eklenmiş eklendikçe çirkinleşmiş telgraf tellerinden başka ziraî, ticarî ve sınaî açıdan dişe dokunur bir şey bulunmuyordu. Erzincan'da su kuvvetiyle çalışan basit bir beylik un fabrikasından başka bu geniş harekât alanında çarkı döner bir medenî eser bulmak ve görmek de mümkün değildi. Esasen bu yöre Rumeli gibi Balkan Savaşları'nda yıpranmış olmamasına rağmen; I. Dünya Savaşı başlarında 93 Savaşı dönemindeki servet ve zenginliğinden çok daha gerilerde bulunuyordu. Halbuki 93 Savaşında harekât bölgesindeki ambarlar zahire, halkının keseleri para ve kalpleri ise cesaretle doluydu. Halk yine hamiyetli, cesur ve tecrübeli olmakla birlikte hiç kimsede 93 savaşındaki kudret ve azamet kalmamıştı. 93 Seferine katılan kahramanların yek vücut bir kitle

liştirmiş ve ülke geneline yaymaya çalışmıştır. Böylece tarım kredilerinde sınırlı da olsa bir iyileşme sağlanabilmiş; fakat yinede mesele köklü bir çözüme kavuşturulamamıştı. Bkz. B. Duran, "Karadeniz Bölgesinin 1870-1914 Arasında Tarımsal Gelişmesi", **II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (1-3 Haziran 1988)**, Samsun 1990, s. 60; T. Baykara, "93 Harbinden Önce ve Sonra Anadolu", **HÜEFD, I/1**, (Ankara 1983), s. 48, 49

³² Y. A. Petrosyan, **age**, s. 38; T. Baykara, **agm**, s. 71. Çiftçilerin bu müşkül durumuna çare bulmak üzere 1863'de ilk defa Mithat Paşa tarafından Tuna vilâyetinde kurulmuş olan Memleket Sandıkları 1876 tarihinden sonra ülke genelinde teşkilâtlandırılarak tarıma kredi usulü getirildi. Bu sandık kaynağını imece usulüyle kendi üyelerinden sağlıyordu. 1883'de çıkartılan bir kanunla sandığın kaynağı resmîleştirildi ve adı Menafî Sandığına dönüştürüldü. Ancak bu sandıklar maksatları dışında hem devlete hem de zengin köylülere borç para vererek sermayelerini tükettiklerinden işlemcz hale geldiler ve bu sebeple yerlerine yeni bir statü ile hükümetçe 1887'de Ziraat Bankası kuruldu. (Bkz. H. K. Bayur, "Ziraat Bankasının Kuruluşu üzerine", **TİD, IX**, İzmir 1994, s. 52) Bu şekilde Osmanlı Devleti XIX. yüzyılın sonlarında tarımsal üretimin ihtiyaç duyduğu tarımsal krediyi düşük bir faizle üreticiye temin etmek amacıyla ilk aşamalarda geleneksel usullerle daha sonraları ise modern usullerle çeşitli resmî kredi finanse kurumları geliştirmiş ve ülke geneline yaymaya çalışmıştır. Böylece tarım kredilerinde sınırlı da olsa bir iyileşme sağlanabilmiş; fakat yinede mesele köklü bir çözüme kavuşturulamamıştı. XIX. yüzyılın başlarından itibaren iktisaden çökmeye başlayan Anadolu halkının fukaralığı sürekli savaşlar, mağlubiyetler ve siyasi çalkantılarla bir kat daha artmaktaydı. Bkz. B. Duran, "Karadeniz Bölgesinin 1870-1914 Arasında Tarımsal Gelişmesi", **II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (1-3 Haziran 1988)**, Samsun 1990, s. 60; T. Baykara, "93 Harbinden Önce ve Sonra Anadolu", **HÜEFD, I/1**, (Ankara 1983), s. 48, 49

olmasına karşılık 1914 senesinde o kahramanların evlâtları özellikle şehirlerde İttihatçı-İtilâfçı zümrelere ayrılmış, Hamidiye Aşiret Alayları sayesinde şırmamış olan bazı zümreler ise vatanın bu ölüm-kalım mücadelesini gasp ve garet için fırsat bilmişlerdi³³.

Üretim ve ulaşım imkânlarından neredeyse tamamen mahrum bulunan bu fakir bölgede mevcudu yüz elli bini aşan 3. Ordu gibi büyük bir kuvvetin erzak ve her türlü lojistik desteğini sağlanmak üzere mükemmel bir lojistik destek teşkilâtının oluşturulması neredeyse imkânsız gibi idi. Bu nedenle daha savaşın başında ordunun yem, yiyecek ve diğer lojistik ihtiyaçların karşılanması açısından büyük zorluklarla karşılaşacağı muhakkak görülmekteydi. Çünkü lojistik hizmet, ileride bulunan orduyu yaştırmak ve harp ettirmek için gerekli olan canlı ve cansız her şeyi düzenli olarak zamanında gerekli yerlere ulaştırmak ve ileride bulunan ordunun savaşmasını engelleyen her şeyi geriye, menzil mıntıkasına ve ülke içine taşımaktır.

Lojistik hizmet sayesinde ülkenin iç kesimleri ile ordu arasında kesintisiz bir geliş-gidiş sağlanmış olur. Geriden ileriye erzak, cephane, asker, teçhizat, hayvan vs. sevk edilirken; ileriden geriye yaralı, hasta, esir, bozuk silâh ve cephane ile hasta hayvanlar gönderilir. Bu nedenle lojistik hizmetler ordunun adeta can damarını oluşturmaktadır.³⁴ Ordu iaşesinin temini lojistik hizmetlerin en önemli kısmını teşkil eder. Çünkü birliklerin harekât ve savaş kabiliyetlerinin yüksekliği orduda bulunan insan ve hayvanlar için gerekli olan yiyecek maddelerinin toplanarak birliklere ulaştırılması ile mümkün olabilir.

XX. yüzyıldan önceki savaşlarda lojistik hizmetlerin yürütülmesi hem Osmanlı orduları hem de diğer devletlerin orduları açısından bu kadar zor ve karmaşık değildi. Ancak XX. yüzyıla gelindiğinde ordu mevcutlarının artarak milyonlara ulaşması, ordu kuruluşlarına yeni sınıf ve silâhların katılması, teknolojinin gelişmesiyle şimendifer, otomobil ve vapurların kullanılmaya başlanması orduların hareket kabiliyetlerini artırmış ve böylece lojistik hizmetlerin önemi eskiye oranla çok daha fazla artarak hassas bir duruma gelmişti³⁵.

³³ Ş. Köprülü, *age*, s. 10, 11

³⁴ Muzaffer (Em. Bnb.), "Geri Hidematı Menzilizcilik", *MA*, S. 10 (Kânunusani 1336), s. 398

³⁵ C. Arna, *agm*, s. 600 vd. Ortaçağın daimi ordularında askerlik meslek halini almıştı. Yerli ve yabancı milletlere mensup gönüllü ve ücretli askerlerden oluşan bu ordular XX. yüzyılın ordularına

1. Dünya Savaşına kadar vukû bulan harpler, genellikle iki devlet veya küçük ittifaklar arasında cereyan ediyor ve tarafsız kalan diğer devletlerin pazarları savaşan taraflar için açık bulunduruluyordu. Ayrıca barış zamanındaki kuvvetler savaş zamanındakinden pek farklı olmadığından hükümetlerin seferde iâşe edecekleri asker sayısı da o derece sınırlı kalmaktaydı. Böylece üretici halk da yerinden oynamadığından üretimde de bir azalma görülmüyordu³⁶. Savaşın barıştan farkı ise garnizonlarda tüketilecek yiyecek maddelerinin askerî harekâtın yapıldığı bölgelere ulaştırılmasından ibaretti. Bu şekilde savaşlar senelerce devam edebilmekteydi.

1. Dünya Savaşı orduların iâşesi konusunda yeni bir dönemin başlangıcı oldu ve devletlere, daha barış döneminde iâşe konusunda ciddi tedbirlerin alınması gerektiğini gösterdi³⁷. Bu savaş insanlık tarihinde o zamana kadar benzeri görülmemiş derecede geniş bir bölgeye de yayılmış bulunuyordu. Bu nedenle savaşa katılan bir çok ülkede milyonlarca insan cephelere gönderiliyordu. Böylece cephelere gönderilen milyonlarca insan üretici sınıfından çıkıp tüketici sınıfa dahil olduklarından dünya genelindeki tarımsal üretimde önemli bir azalma görülmüştü. Bunun yanında ulaşım imkânları daha çok askerî amaçlar için seferber edildiğinden mevcut yiyecek maddelerinin ihtiyaç duyulan yerlere ulaştırılmasında da ciddi problemler yaşanmaktaydı.

Savaşan taraflardan hiçbirisi bu konudaki zorlukları önceden tahmin edemediğinden son Fransız-Alman, Türk-Rus ve Rus-Japon harplerinden edinilen tecrübelerle savaşa girilmeydi. Bütün hükümetler, savaşın çok kısa

göre sayıca pek azdılar. Savaş zamanında bu ordulara az sayıda gönüllüler ve ücretliler katıldığından seferî kuvvetleri de barıştaki dönemlerden pek fazla olmazdı. Bu şekilde hükümetin donatıp iâşe edeceği askerin sayısı da o miktarda az olurdu. Bkz. Bkz. Kalin G. Noydanof, **Harpte Ordunun İâşe ve Teçhizatı**, (çev. Bnb. Nusret), İstanbul 1932, s. 3 vd.

³⁶ Bu savaşlar üretici meslek gruplarını yerinden oynatmadığından ülkenin üretim kapasitesinde hemen hemen hiçbir azalma olmazdı. Dolayısıyla sefer zamanında ne üretim azalıyor, ne de tüketimde bir artma oluyordu. Seferin barıştan farkı, garnizonlarda tüketilecek iâşe maddelerinin askerî harekâtın yapılacağı bölgelere sevkından ibaretti. Bu şartlar altında savaşlar senelerce devam edebiliyordu. Halkın askerlik hizmetiyle yükümlü tutulmaya başlandığı XIX. yüzyıl ordularında da durum pek değişmemişti. Meselâ 1870-71 Fransa-Prusya savaşında Fransa 500 000 kişilik bir ordu seferber etmişti. O zaman sömürgeleriyle birlikte Fransa'nın nüfusu 70 milyon kadardı ki bu duruma göre cephedeki her askere karşılık ülke içinde 140 kişi çalışıyordu. Aynı savaşta Almanya'da cephedeki bir askere karşılık 100 kişiden fazla adamın çalıştığı görülmektedir. 1877-78 Seferinde Rus ordusundaki bir askere karşılık ülke içinde 250 kişi çalışmaktaydı. O sebeple bu savaşlar sırasında iâşe ve savaş gereçleri konusunda kayda değer bir sıkıntı çekilmemiştir. Bkz. Kalin G. Noydanof, **age**, s. 3 vd.

³⁷ Cemil Tahir, "Yeni Bir Seferberlik Nizamnamesine İhtiyacımız Vardır 2", **MA**, S. 57 (Mayıs 1341), s. 67 vd.

sürede tamamlanacağını düşündüklerinden hazırlıklarını da buna göre yapmışlardı. Savaş alanına sürülen bu kadar büyük orduların iâşesinde birtakım sıkıntılar yaşanacağını tahmin edebilen bazı askerî yetkililer de pek az istisna ile seri ateşli modern silâhlar karşısında savaşın kısa sürede sona ereceğine inanmaktaydılar. O sebeple 1. Dünya Savaşına katılan devletler ordularını seferber ederken bütün gayretlerini mümkün olduğu kadar çok miktarda askeri silâh altına almayı teksif etmişlerdi

Almanya'nın Avrupa'da 69 milyon, sömürgelerinde 15 milyon ve dünyanın çeşitli yerlerinde de 20 milyon olmak üzere toplam 104 milyon nüfusu vardı. Gerçekte Almanya'nın sömürgelerdeki ve imparatorluk dışındaki Almanlarla bağlantısı kesilmiş durumdaydı. Bu sebeple onların üretiminden gerektiği gibi yararlanma imkânına sahip değildi. Buna rağmen Almanya yaklaşık 10 milyonluk bir ordu çıkarmıştı. Buna göre cephedeki bir askere karşılık geride on kişi kalıyordu. Sadece Almanya dahilindeki nüfusa göre 7-8 kişi cephe gerisinde kalarak üretime katkıda bulunmaktaydı. Fransa ise Avrupa'da yaklaşık 40 milyon ve sömürgelerinde 50 milyon olmak üzere 90 milyon nüfusa sahipti ve sömürgelerinden her konuda yararlanabilmekteydi. Fransa bu savaşta 7 milyon mevcutlu bir ordu çıkarmış olduğundan cephedeki her askere karşılık 13 kişi serbest kalabiliyordu.

4 milyon 700 bin nüfuslu Bulgaristan gibi küçük bir ülkede de yaklaşık 1 milyon insan ordu emrine alınmıştı ki bu durumda bir askerin iâşesinin sağlanabilmesi için geride sadece dört kişi kalıyordu. Bunlar da kadın çocuk ve ihtiyarlardan ibaretti. Ancak savaşın uzaması ülkelerin ekonomisini perişan eden bu kadar kalabalık orduları cepheye sürmenin doğru olmadığını gösterdi. Bu durumda iâşe sıkıntısının hissedilmeye başlamasıyla birlikte birtakım acil önlemler alınmaya başlandı. Esasen Almanya ve Fransa'nın nüfuslarına oranla cepheye sürdükleri asker sayısı pek fazla sayılmazdı. Çünkü bu savaş sırasında edinilen tecrübelerden anlaşıldığına göre cephedeki bir askere karşılık cephe gerisinde on kişinin çalışması çoğu zaman yeterli idi. Fakat Fransız ve Almanların cepheye asker gönderirken üretici sınıfı, özellikle sanayicileri hiç hesaba almamış olmaları ülke üretiminin düşmesine ve iâşe sıkıntısının zuhur etmesine sebep olmuştu. Bu ülkeler, üretimi tekrar arttırmak amacıyla çiftçiler, çeşitli sanayi kollarında çalışanlar ve uzmanların önemli bir kısmını memleket içlerinden sağlanan askerlerle değiştirilerek cephe gerisine alındılar. Cephe-den en fazla asker çeken devlet Fransa ondan sonra ise Almanya olmuş-

tur. Fransızlar 1 milyon 700 bin kişiyi cepheden geri çekmişlerdi³⁸.

Savaşın birinci yılı tamamlamak üzere iken iase işinin savaşın sonucunu etkileyecek kadar önemli bir mesele olduğu iyice anlaşılmıştı. Gerçi daha savaşın başladığı günden itibaren, İtilâf Devletleri savaşın uzaması halinde Almanların açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalacaklarını ve en son 1915 yılı Mayıs ayı ortalarında yiyecekleri tükeneneğinden barış istemek zorunda kalacakları kanaatinde idiler³⁹. O sebeple denizlerdeki üstün durumlarından yararlanarak Almanya ve müttefiklerini ablukaya alıp aç bırakmak ve bu şekilde yenilgiye uğratmak stratejisini takip etmeye başlamışlardı. İtilâf Devletleri Almanya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı devletlerinin birer kale gibi kuşatılmaları durumunda kesin olarak yenilgiye uğratılacakları düşüncesindeydiler⁴⁰. O nedenle Fransız ve İngiliz basınında bu konular sık sık gündeme getirilmekte, hatta hükümet yetkilileri de verdikleri beyanatlarda bu stratejilerini bütün dünyaya ilân etmekteydiler⁴¹.

1915 yılı başlarından itibaren, yukarıda işaret edildiği üzere savaşın olumsuz şartları dünya ülkelerinin pek çoğunda cephelerin yanında yurt içinde de bir iase sıkıntısının doğmasına sebep olmaya başlamıştı. O sebeple açlık tehlikesi artık savaşın; ya da tarafsız kalan bütün Avrupa ülkelerinin en önemli ortak problemlerinden biri haline geldi. Özellikle en önemli temel gıda maddelerinden biri olan ekmek fiyatlarının gittikçe artması ciddi endişelere sebep olmaktadır⁴².

³⁸ K. G. Noydanof, *age*, s. 3-12

³⁹ Ahmed Emin, "Almanya'da Yiyecek Meselesi", *Tanin*, 3 Şubat 1916, 3

⁴⁰ 1915 Nisan ayında İngiltere Hariciye Nazırı basına yaptığı bir açıklamada "... kazanmak için kullanabileceğimiz en müthiş silâhı Almanları aç bırakmak ve bu yüzden amana düşürüp onlara istediğimizi kabul ettirmek" şeklinde bir ifade kullanmıştı.

Almanlar buna karşılık ülkelerindeki yiyecek maddelerinden tutumlu ve düzenli bir şekilde yararlanmak amacıyla oluşturdukları çeşitli teşkilâtlar sayesinde düşmanların bu ümitlerini boşa çıkardılar. Hatta karşı atağa geçerek İngilizleri denizden abluka altına almaya teşebbüs ettiler. İstanbul basınında yer alan yazılara göre İngilizler önceleri bu durumu ciddiye almadıysa da bir süre sonra it-halât ve ihracâtlarında % 60'lık bir fark husule geldiğinden İngilizlerin açlık yüzünden savaşa son vermek zorunda kalabilecekleri ifade edilmekte idi. Fakat İngilizlerin denizlerdeki tartışmasız üstünlüğü hatırlanacak olursa bu beklentinin sadece bir temenniden ibaret olduğu söylenebilir. Bkz. Ahmed Emin, *age*, s. 3; "Kim Kimi Aç Bırakabilecek?", *İkdam*, 5 Nisan 1915, 2

⁴¹ "Kıtlık", *Tanin*, 24 Nisan 1915, s. 2.

⁴² Ahmed Cevdet, "Kıtlığa Çareler", *İkdam*, 22 Şubat 1915, 2; "Erzak ve Havayic Meselesi", *Tanin*, 4 Şubat 1916, s. 1

Almanya, İngiltere, Fransa, Avusturya ve İtalya gibi erzakını genellikle dışarıdan sağlayan ülkelerde erzak ve temel tüketim maddelerinde darlık hissedilmeye başlanınca buna karşı bazı olağanüstü önlemler alındığı görülmektedir. Bu önlemler ülkelerin şartlarına göre değişik şekiller almakla birlikte, hepside hükümetin erzak ve temel tüketim maddelerine müdahale esasında toplanmaktaydı. Bu ülkeler, geliştirdikleri örgütler sayesinde iase buhranını büyük ölçüde aşmayı başarmışlardı.

25 milyon nüfus ve buna karşılık 2 milyon kilometrekare genişliğinde bir tarım ülkesine sahip bulunan Osmanlı Devletinde, 600 000 kilometre kare genişliğinde ve 70 milyon nüfusu sahip bulunan Almanya ile 550 000 kilometrekare genişliğinde ve 38 milyon nüfusa sahip bulunan Fransa'dan daha şiddetli bir iase buhranı vardı. Osmanlı ülkesindeki bu buhran savaşın birinci yılında hissedilmeye başlanmış ve savaşın üçüncü yılında had safhaya ulaşmıştı.

İtilâf Devletleri tarafından ablukaya alınmış olan Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı Devletleri'nin içinde bulundukları şartlar ana hatları ile birbirine benzemekteydi. Çünkü düşman ablukası sebebiyle bu ülkelere dışarıdan zahire girişi kısıtlanmış olduğundan her ülke kendi iç kaynakları ile yetinmek zorunda kalmıştı. O sebeple iase hususunda alınan önlemler de daha çok içerideki ürünün dağıtımına münhasır kalıyordu. Avusturya ve Bulgaristan'da da bu esas üzere oluşturulan örgütler hem halkın hem de orduların iasesini sağlamakla görevliydi. Doğal olarak abluka altında bulunan ülkelere uygulanabilecek en iyi yöntem de buydu.

İngiltere ve Fransa'da ise gerek perakende gerekse toptan satışlarda bütün yiyecek maddelerine narh konularak ticaret serbest bırakılmıştı. Ancak ordunun iasesi için tüccar ve şirketlerle, halkın iasesi için de belediyeler, sendikalar ve benzeri kurumlarla mukaveleler yapılarak zahire ambarları açtırılmaktaydı. Bu ambarlarda her zaman üç aylık ihtiyaca yetecek kadar yiyecek bulundurulmaktaydı. Yiyecek maddeleri buhranlı zamanlar için bir ihtiyat olarak saklanmakta olduğu gibi, bazen de açılan mağazalarda satışa çıkarılarak piyasa fiyatlarının belli bir seviyede kalması sağlanamıyordu. Depolar için gerekli olan yiyecek maddeleri ülkenin her tarafında yetkili kişilerce oluşturulan komisyonlarca belirlenen oran dairesinde, malını satmak isteyen çiftçilerden kendi arzularıyla veya

gerektiğinde arzularına bakılmaksızın zorla satın alınmaktaydı⁴³.

O günün şartlarında iyi hizmet veren bir iâşe teşkilâtına sahip olmak gerçekten çok önemliydi. Örneğin zengin zahire kaynaklarına sahip olmasına rağmen bu zahireyi halka ulaştıracak bir örgütten mahrum bulunan Rusya 1915 kışı ve 1916 baharında halk gerçek bir açlıkla karşı karşıya kalmıştı⁴⁴. Bu ülkede 1916 yılı başlarında on bir vilâyet zahiresiz kalmıştı⁴⁵. Bu durumda Rus hükümeti 1916 yazında Avrupa ülkelerinde olduğu gibi merkezî bir iâşe teşkilâtı oluşturmak zorunda kalmıştı. Bu açıdan Osmanlı Devleti ile Rusya arasında da bir benzerlik dikkati çekmektedir. Çünkü Osmanlı ülkesinde de iâşe sıkıntısı zahire ve erzak kıtlığından ziyade mevcut erzakın ihtiyaç duyulan yerlere ulaştırılamamasından kaynaklanmaktaydı. Almanya ve Avusturya'da üretim meselesi olan bu iş Osmanlı Devleti ve Rusya'da daha çok bir ulaşım meselesiydi⁴⁶. Bu ba-

⁴³ ATASE Arşivi; Kls. 2907, Dos. 443, F. 3

⁴⁴ İtilâf Devletleri'nin Almanya'yı aç bırakma planları boşa çıkarken, tam tersine hiç beklenmedik bir anda Rusya'da şiddetli bir kıtlık ve açlık ortaya çıktı. Ülkelerindeki yiyecek maddelerinin ve insan gücünün bitmez tükenmez olduğundan son derece emin görünen Ruslar da bu duruma çok şaşırılmışlardı. Gerçekten Rusya savaş öncesinde tarımsal üretim açısından pek iyi bir durumda bulunuyordu. XIX. yüzyılın başlarında 113 900 000 (km 2 ye 5 kişi)nüfusa sahip bulunan Rusya'nın yılda 5-6 milyon ton zahire ihraç ettiği bilinmektedir. Bu miktar Rusya'nın sahip olduğu geniş coğrafyaya göre pek fazla sayılmasa bile an azından tarımsal üretimin ülke ihtiyaçlarından fazla olduğunu göstermektedir. Fakat savaş nedeniyle çok sayıda insanın cephele gönderilmesiyle tarım sektöründe çalışanların sayısı bir hayli azaldığından tarımsal üretimde de önemli bir azalma olmuştu. Üretimdeki bu azalmaya rağmen burada ülke nüfusunu büyük ölçüde beslemeye yetecek kadar üretim yapılabilmekteydi. Buna rağmen savaşın başından itibaren özellikle büyük şehirlerde şiddetli bir kıtlık ortaya çıktı. Rus hükümeti bu buhranı gidermek üzere merkezi bir örgüt oluşturmakta da bir hayli geç kaldığından tarımsal üretim her yıl biraz daha azalmakta ve durum her geçen gün daha da kötüleşmekte idi. Büyük şehirlerde kelimenin tam anlamıyla büyük bir açlık yaşandığı Duma Meclisi üyeleri tarafından da açıkça ifade edilmişti. Buna karşılık hükümet yalan istatistikler yayımlayarak bir süre halkı aldatmaya çalıştıysa da sonunda Rusya'nın yeni Ziraat Nazırı Bubrinskiy, kendisiyle mülakat yapan gazetecilere 1916 yılında Rusya'daki zirai durumun çok kötü olduğunu açıklamak zorunda kaldı. Bkz. Ş. Sami, *age*, III, İstanbul 1306, s. 2336, 2346 ; "Rusya'nın Vaziyet-i İktisadiyesi", *Sabah*, 7 Temmuz 1916, s. 3; "Rusya'da Mahsulât-Ziraat Nazırının Beyanâtı", *Sabah*, 30 Ağustos 1916, s. 2

⁴⁵ Ahmed Emin, *agm*, s. 3

⁴⁶ Zengin yiyecek kaynaklarına sahip bulunan Rusya'da Şimendifer hatları ve kara yolları Osmanlı Devletine göre çok daha fazlaydı. Daha XIX. yüzyılın sonlarında Karadeniz ve Baltık denizlerinin başlıca iskeleleri birer hattın veya birer şubenin başlangıcı hükmünde olup, gerek bu iskelelerden başlayan ve gerek Prusya, Avusturya ve Romanya sınırlarından gelen hatlar Rusya'nın batı ve orta kesimlerinde çeşitli kolları ayrıarak pek çok şehirleri birbirine ve iskelelere bağlamaktaydı. Bu hatlardan biri İdil nehrini atlayarak Orta Asya sınırındaki Orenburg şehrine ve diğer ikisi de İdil boylarına ulaşmaktaydı. Diğer bir hat ise Don ırmağı kıyısındaki Rustof şehrinde geçerek Kafkas silsilesinin eteklerinde bulunan Vladikafkas şehrine ve bir şubesi de Karadeniz'de Abaza sahilinde bulunan Novorossisk iskelesine ulaşmaktaydı. Orenburg'a kadar gelen hattın Çin'e ve Büyük Okyanusa kadar uzatılması düşünülmüyordu. Ruslar daha sonra Sarıkamış'a kadar uzattıkları bir hatla Kafkas Cephesini

kımdan savaşın ikinci yılından itibaren iyice şiddetlenen iâşe buhranı karşısında daha etkili önlemler almak zorunda kalan Osmanlı hükümeti de merkezî bir iâşe örgütü oluşturmayı kararlaştırmıştı. Bu amaçla oluşturulan İâşe Komisyonu müttefiklerin uyguladığı metotlardan ülke ihtilaçlarına uygun olanları iktibas edecekti⁴⁷.

İâşe konusunda Almanya'da alınan önlemler ve oluşturulan iâşe örgütü Osmanlı kamuoyunda da beğeniyle izlenmekteydi. Çünkü Almanlar en uzak ve en kötü ihtimalleri bile dikkate alarak ülkelerindeki erzak ve hububatı bir tekel aracılığı ile tamamen hükümetin kontrolü altına almışlardı⁴⁸. Almanya'nın iâşe konusunda uyguladığı yöntemin özü, üreticilere kendi ihtiyaçlarına yetecek kadar yiyecek maddesi bırakıldıktan sonra geriye kalanın hükümet tarafından el konularak belediyeler aracılığıyla halka dağıtılmasından ibaretti⁴⁹.

de bu demiryolu ağına dahil etmişlerdi. Bunun dışında Rusya'da muntazam kara yolları da vardı. Ama Rus topraklarının genişliği ve Rus ordusunun ihtiyaçlarının çokluğu karşısında bu imkânlar çok yetersiz kalmaktaydı. Bkz. "Erzak ve Havayic Meselesi", *Tanin*, 5 Şubat 1916, s. 1; Ş. Sami, *agc*, III, s. 2339, 2340; "Zahire Kanunu", *Tanin*, 29 Temmuz 1916, s. 1; Rusya'nın Vaziyet-i İktisadiyesi", *Sabah*, 7 Temmuz 1916, s. 3; "Zahire Kanunu", *Tanin*, 29 Temmuz 1916, s. 1

⁴⁷ "Zahire Komisyonu", *İkdam*, 22 Temmuz 1332, s. 1

⁴⁸ Almanya'da ülkedeki tarımsal üretimin savaş sebebiyle azalmamasına özen gösterilirken diğer taraftan da yiyecek maddeleri miktarının belirlenerek kaydedilmesi ve bunların düzenli bir şekilde dağıtımının sağlanması için çaba sarf edilmekteydi. Bu amaçla daha savaşın başında gıda maddeleri miktarını belirleyerek ülkenin her tarafına eşit olarak dağıtmak üzere bütün iâşe işlerinden sorumlu bir Merkez İâşe Örgütü kurulmuştu. Bu örgütün her eyalette birer şubesi bulunuyordu. Bu şubeler örgüt merkezine düzenli olarak bilgi vermek zorunda idiler. Şubelerden; ellerinde bulunan yiyecek maddelerinin miktarı, müteahhitler aracılığı ile; ya da doğrudan doğruya piyasadan alınabilecek tahmini yiyecek miktarı ve her bölge için gerekli olan yiyecek maddesi miktarlarının bildirilmesi istenmekteydi. Merkez Komisyonu bu bilgilere dayanarak hangi maddelerden ne kadar tüketilebileceği hakkında şube komisyonlarına talimat verdiği gibi taşıma araçları, mesafe ve nüfusu dikkate alarak bir yerde fazla olan malı diğer bir yere uygun şekilde naklettirmektedir. Hükümet temel tüketim maddelerini satan bütün tüccarları bu müteahhit olarak kabul etmekteydi. Bu müteahhitler tarafından getirilen mallar kendilerine tatminkâr bir gelir sağlamak kaydıyla hükümet tarafından satın almaktaydı. Bu şekilde tüccarlar kendilerini güvende hissettiklerinden yiyecek maddelerinin karaborsacılar tarafından piyasadan çekilerek kıtlık sebebi olmasına fırsat verilmeyordu. Bkz. "Erzak ve Havayic Meselesi", *Tanin*, 4 Şubat 1916, 1; "Zahire Komisyonu", *İkdam*, 22 Temmuz 1332, 1

⁴⁹ Alman hükümeti kontrol altına almış olduğu hububatın dağıtımını belli bir oran dahilinde yapıyordu. Halka kişi başına günlük 250 gr un verilmekteydi. Yiyecek dağıtımını sağlamak amacıyla Merkez komisyonu her şehrin ihtiyacı için müsait bir ambar mahallî belirliyor ve bundan sonra belediyeler devreye girerek merkez örgütünün belirlemiş olduğu yerlerden almış oldukları yiyecek maddelerini şehirdeki depolara dolduruyorlardı. Bu şekilde temel tüketim maddeleri fiyatlarının aşırı derecede artmasına engel olunmaktaydı. Bkz. *ATASE Arşivi*, Kls. 2907, Dos. 443, F. 3; "Zahire Komisyonu", *İkdam*, 22 Temmuz 1332, 1; Ahmed Emin, *agm*, s. 3; "Erzak ve Havayic Meselesi", *Tanin*, 4 Şubat 1916, s. 1

Almanların geliştirdiği sistemde belediyelerin üretimi artırmaya yönelik çalışmaları da vardı. Belediyeler, çeşitli cemiyetler ve hamiyetli vatandaşların gayretleriyle kadın, ihtiyar ve çocuk herkesin katkısı sağlanarak her karış toprak ekilmekte, boş kalan topraklar kime ait olursa olsun ekmek isteyenlere bedava verilmekteydi. Bu çalışmalar sayesinde şehir meydanlarına bile patates ekilmişti. Böylece bol miktarda üretilen patatesin ihtiyaçtan fazla olan kısmı depolara konulmaktaydı. Bu faaliyetler sonucunda patates fiyatlarında önemli bir azalma olmuştu⁵⁰. Böylece bir taraftan yerli üretim artırılırken, diğer taraftan da ihtiyaç halinde kullanılmak üzere özellikle Balkan ülkelerinden bir miktar hububat getirtilerek depolamış bulunuyordu⁵¹. Osmanlı hükümeti, Almanya'daki başarıları hayranlıkla izlediğinden gerek sivil halkın gerekse cephelerdeki birliklerin beslenmesinde bu ülkedeki uygulamalar örnek alınmaktaydı.

Lojistik destek konusunda bölgenin coğrafi ve ekonomik şartları kadar önemli olan diğer bir unsur da lojistik hizmet teşkilâtının nitelik ve hizmet kabiliyetidir. Osmanlı hükümeti, Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye ordusunun kuruluşuna kadar (1826) barış zamanlarında

⁵⁰ Ahmed Emin, *agm*, s. 3 ; "Erzak ve Havayic Meselesi", *Tanin*, 4 Şubat 1916, s. 1

⁵¹ "Almanya'da Erzak Meselesi", *İkdam*, 23 Teşrinisani 1331, s. 2. Bu örgüt ve alınan önlemler sayesinde 70 milyon nüfusun yaşadığı Almanya'da büyük ölçüde iase sıkıntısının önüne geçilmişti. İtilâf devletlerince 1915 yılı Mayısında iasesizlik yüzünden teslim olacağı beklenen Almanya'da 1916 Şubat ayına gelindiği halde diğer ülkelere göre adeta bolluk vardı. Almanlar artık harp ekmeği yerine buğday ekmeği yemeye başlamışlardı. İngiltere, Fransa ve hatta bir tarım ülkesi olan Prusya'da bile ekmek fiyatları yükselirken, Almanya'da beyaz francaların (Francalı; muhtelif şekilde ve genellikle küçük, yahut uzun ve dar has ekmek. Bkz. Ş. Sami, *Kamus-ı Türkî*, İstanbul 1995) kilosu barış döneminden 2, 5 fenik daha ucuza satılmaktaydı. Almanya'da 6 965 929 kantar zahire eski senceden yeni mahsul senesine devretmişti. Bu miktar 7 milyon kişiyi yedi hafta geçindirebilecek bir miktardır. Alınan önlemlerin gerçekliğini kabul eden Alman basını da hükümetin görevini kolaylaştırmak için ellerinden geldiğince yardımcı olmaya çalışmaktaydılar. Hangi gazetenin sütunlarına göz gezdirilse mutlaka buğday ekmeği yenilmeyerek bunun yerine çeşitli maddelerden yapılmış olan savaş ekmeklerinin tüketilmesi hakkında yazılmış beyanname ve makalelere rastlanmaktaydı. Gazetelerin ulaştığı vatandaşların bilinçlendirilmesi amacıyla da birtakım ek programlar geliştirilmişti. Bu çerçevede gerekli yerlere resmi görevliler gönderilerek halkın bir sistem ve amaç dairesinde eğitilmesine karar verilmişti. Bu görevliler beslenmeye ait konuların bilimsel olarak öğretilmesi için 1915 yılı Şubat ayının 3'ünden 7'sine kadar devam etmek üzere ülkenin her tarafında dersler düzenlenmişti. Dersler beslenme uzmanları tarafından verilmekteydi. Yaşları veya çeşitli mazeretleri sebebiyle savaş alanlarında çalışamayacak olan hitabet sahibi Almanlar 4 gün süreyle bu derslere devam ettikten sonra savaş meydanları yerine savaş ekonomisinde görev yapmak üzere ülkenin her tarafına gönderilmekte idiler. Sabahları Almanların en büyük profesörleri tarafından halkın beslenmesiyle ilgili çeşitli konferanslar veriliyor, öğleden sonraları ise düzenlenen yiyecek sergilerinde yine uzmanlar tarafından uygulamalı dersler veriliyordu. Ayrıca isteyenler için ek olarak hitabet dersleri de verilmekteydi. Bkz. "Almanya'da Erzak Meselesi", *Tanin*, 6 Şubat 1915, 3

askerlerin iâşe işleriyle doğrudan doğruya meşgul olmazdı⁵². Kapıkulu askerlerine hazineден ulufe ve bahşiş adlarıyla bir miktar nakit para ödenir ve onlar da bu para ile iâşelerini temin ederlerdi⁵³. Eyalet askerlerinin iâşelerinden ve hayvanlarına ait yemlerinden ise bağlı oldukları dirlik sahipleri sorumlu idiler⁵⁴.

Sefer zamanlarının olağanüstü şartlarında devlet, birliklerin iâşe edilmesi hususunda barış dönemindekinden farklı bazı ek hizmetler üstlenmekteydi. Seferde yiyecek maddelerinin menzil ve savaş alanlarında depolanarak hazır bulundurulması devletin görev ve sorumluluğu altında bulunuyordu⁵⁵. Bu durumda kapıkulu ve eyalet askerleri depolarda hazır bulundurulan yiyecek maddelerini kendi paraları ile satın alarak iâşelerini temin ederlerdi⁵⁶. Devlet iâşe hizmetlerini ülke geneline yayılmış bulunan

⁵² Fütihat dönemlerinde devlet hazinesindeki para barış ve sefer zamanlarındaki askeri masrafların karşılanması için yeterli oluyordu. O sebeple bu dönemde halka ek vergiler yüklemeye gerek duyulmadan orduların ihtiyacı duydukları iâşe maddeleri piyasadan geçerli fiyatlar üzerinden satın alınmak şeklinde sağlanırdı. Bkz. M. Z. Paçalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, III, İstanbul 1983, s. 437; Genelkurmay Başkanlığı, **Türk Silâhlı Kuvvetler Tarihi Osmanlı Devri**, III, Ankara 1995, s. 75

⁵³ Genelkurmay Başkanlığı, **age**, III, s. 58 Barış zamanlarında kışlarında oturan Kapıkulu askerleri kendilerine ödenen ulufelerden her hafta onar akçe'yi kumanya parası adıyla iâşe bedeli olarak öderlerdi. Bu paraların toplanması ve yemek tabelalarının düzenlenmesi orta vekilharçlarının göreviydi. Vekilharç toplanan paralarla haftalık erzakı, düzenlenen tabelaya göre piyasadan alır ve her ortada ayrı ayrı kazan kaynatılarak askere yemek dağıtılırdı. Sonraları pahalılık nedeniyle kumanya paraları haftada iki defa toplanmaya başlanmıştır. Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Devlet Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları**, Ankara 1984, s. 236-254

⁵⁴ R. Bozkurt, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Ülkenin Harekât Bakımından Bölgelere Ayrılması-İkmal ve İâşe İşleri-Haberleşme Sistemleri" **ATB**, XIII/25 (Ağustos 1988), s. 4 ; M. T. Gökbilgin, "Sipahi Mad.", **İA**, X, İstanbul 1988, s. 689

⁵⁵ XIX. yüzyıla kadar sefer yolu üzerinde bulunan menzillerde ve savaş alanına yakın stratejik bölgelerde kurulan ambarlarda hazır bulundurulan iâşe maddeleri ordular ya da ehl-i hîref adı verilen bir geri hizmet grubu tarafından birliklere ulaştırılmaktaydı. Ordu iâşesinin devlet tarafından verilmesine kadar (1826) şehir esnaflarından belirli oranda çıkarılan ordular, sefer devam ettiği sürece ordugâhlarda askerin ihtiyacı olan erzak ve başka malzemeleri yânlarında bulundurarak kendilerine narh üzerinden satarlardı. Ordular bu halleri ile bir çeşit ordu erzak müteahhidi idiler. Merkez ordusunun gerisinde yer alan orduların İstanbul'dan ordu ile beraber hareket etmeleri kanun gereği idi. I. Kosova savaşından beri mevcut olduğu bilinen orducu sınıfı yalnız kapıkulu askerlerine hizmet veren elemanlar olmayıp tüm Osmanlı Ordusuna hizmet vermekteydiler. Nitekim Kosova savaşında kapıkulu askerlerinin 5 000 kişi iken orduların sayısı bunun tam iki katı kadardı. Düzenli ordu birlikleri teşkilâtı kurulduktan sonra, savaş alanından erzak satın alma işleriyle Kolordu Komutanları görevlendirilmişti. Bazı hallerde bu görev savaş alanındaki yüksek rütbeli bir komutana verilir, emrinde de yeterli kadar iâşe kolu ve güvenlik kuvvetleri bulunurdu. M. Akdağ, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi ve İhtimal Tarihi**, I, İstanbul 1979, s. 427; İ. H. Uzunçarşılı, **age**, I, s. 368 , II, s. 257

⁵⁶ Genelkurmay Başkanlığı, **age**, III, s. 58

menzil teşkilâtı⁵⁷ vasıtasıyla ifa etmekteydi. Bu teşkilât yurt içinden savaş alanına kadar uzanan bir ikmal ve tahliye zincirinden ibarettir. Devletin kuruluş dönemlerinde daha çok haberleşme amaçlı olarak kullanılan bu teşkilât, zaman içerisinde geliştirilerek seferde ordunun işe başta olmak üzere çeşitli lojistik ihtiyaçlarını sağlayan bir kurum haline getirilmiştir⁵⁸. Böylece Osmanlı yöneticileri ve menzil görevlileri sefer sırasında ordunun ihtiyaç duyduğu erzak ve yemin sağlanması konusunda bir hayli tecrübe sahibi olmuşlardı⁵⁹. Bu mükemmel teşkilât sayesinde ordu sefere

⁵⁷ Menzilin sözlük anlamı konaktır. Harekât halinde bulunan bir ordu veya kervan bir günlük yol yaptıktan sonra bir menzile ulaşırlardı. Burası genellikle bir kasaba veya köy, bu olmadığı takdirde, muhafazalı bir kervansaray olurdu. Menzillerin bir birine mesafesi arazinin durumuna göre değişir ve en seyrek yerlerde yaya olarak bir günde yürünebilecek mesafelerden yani yaklaşık 30-40 km den fazla olmazdı. Menzillerin ilk kuruluşu ile ilgili kesin bir tarih olmamakla beraber daha Osmanlılardan önce Selçuklular döneminde büyük ticaret yolları üzerinde birer kervansarayın yer aldığı menzillerin bulunduğu bilinmektedir. C. Orhunlu; Cengiz Han döneminde önemli ulaşım kolları üzerinde her menzili bir yürüyüş mesafesi olmak üzere yam adı verilen posta istasyonları kurulduğunu ve ilk defa Moğollar tarafından oluşturulan bu teşkilâtın daha sonra İslam medeniyetine ithal edildiğini belirtmektedir. Menziller başlangıçta eyaletler ve komşu devletler hakkında edinilen bilgileri merkeze bildirmek, hükûmetin emirlerini taşıyaya ulaştırmak amacıyla kurulmuştu. Daha sonra işlevleri değişti ve menziller orduların yiyeceklerini sağlamak üzere tesis olunan işe merkezleri haline dönüştü. Orduların işesinin sağlanmasında çok önemli bir rol oynadıkları bilinen menzillerin aynı zamanda özel haberleşmeler, şehirler arasındaki irtibatın sağlanması ve ticari malların nakli gibi amaçlarla da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Çok geniş bir sahaya yayılmış olan Osmanlı hakimiyeti döneminde doğu ve batı yönünde seferler düzenleyen orduların sevk edilerek lojistik desteklerinin sağlanması amacıyla üçü Anadolu'da ve üçü de Rumeli'de olmak üzere toplam altı anayol ve bunlara bağlı olmak üzere gerektiği kadar tali yollar inşa edilmişti. Bu yollar sağ, orta ve sol kollar olmak üzere gruplandırılmaktaydı.

Anadolu kesimindeki menzil anayollarının güzergâhı şöyledir:

1. *Sağ kol:* İstanbul-Yalova-Bursa-İzmir istikameti.

2. *Orta kol:* İstanbul-Eskişehir-Konya-Adana-Halep istikameti.

3. *Sol kol:* İstanbul-İzmit-Bolu-Tosya-Merzifon, buradan yol ikiye ayrılıyor ve bir kolu; Ladik-Koyulhisar-Şiran-Bayburt-Mamahatun-Aşkale-Erzurum-Hasankale üzerinden Kars'a diğer kolu; Tokat-Sivas-Malatya-Harput-Diyarbakir-Musul üzerinden Erbil yönünde devam etmekteydi.

Bu yollar üzerinde bir günlük yürüyüş mesafesi aralıklarıyla menziller kurulmuştu. Ayrıca yığınak ve harekât bölgesinde ana ve tali depolar kurularak harekât öncesinde ordunun ihtiyacına yetecek kadar yiyecek maddeleri depo edilmekteydi. Anadolu'da Trabzon, Kars, Van, Diyarbakir, Bağdat ve Musul'da depolar kurulurdu. Bkz. M. Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lüğati*, İstanbul 1986, s. 221; Y. Halaçoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilâtı Hakkında Bazı Mülâhazalar", *OA*, II, (İstanbul 1988) s. 124; O. Turan, "Selçuklu Kervansarayları", *Belleten*, X/39 Ankara 1946, s. 471; C. Orhunlu *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbent Teşkilâtı*, İstanbul 1990, s. 5; Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kollar Ulak ve İşe Menzilleri*, Ankara 1966, s. 1; R. Bozkurt, *agm*, s. 6

⁵⁸ Genelkurmay Başkanlığı, *age*, III, s. 50

⁵⁹ H. G. Majer, "XVII. Yüzyılın Sonlarında Avusturya ve Osmanlı Ordularının Seferdeki Lojistik Sorunları", *OA*, II, (İstanbul 1981) s. 192; H. Bostan, "Osmanlı Devleti'nde Yol ve Haberleşme

çıkmadan önce birliklerin cepheye sevk edildiği yollar üzerinde, yığınak bölgesinde ve harekât alanında savaşıran birliklere yetecek kadar yem ve yiyecek depolanabilmekteydi⁶⁰. Ayrıca su ihtiyacının karşılanabilmesi için menzil noktalarındaki kuyular da faaliyete geçirilmekteydi. Bütün bu hazırlıklar tamamlandıktan sonra ordunun çekirdeğini oluşturan Rikab-ı Hümayun Dersaadet'ten sefer için hareket ederdi. Yolda eyalet askerlerinin katılımı ile sürekli büyüyen ordu, sefer yolu üzerinde bulunan menzillerden beslenerek sınıra kadar kolayca ulaşabilmekteydi⁶¹. Sınır geçilip

Sistemi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 82 (Şubat 1993), s. 65

⁶⁰ Temel işe maddeleri XVIII. yüzyıla kadar; ekmeçlik, un, has un, yemlik arpa, saman ve otan ibaretti. XVIII. yüzyıldan sonra; kasaplık hayvan, sadeyağ, bal, vs. gibi şeyler de ana işe maddelerine dahil edilmiştir. Ordular yürüyüşte iken küçük menzillerde bir gün ve birkaç günlük yürüyüşten sonrada daha ziyade şehirlerle rastlayan menzillerde 2-3 gün istirahat ederlerdi. Uzun yürüyüşlerde de ikmal merkezi durumunda olan büyük şehirlerdeki menzillerde 15-20 gün istirahat ederlerdi. Yürüyüş cetvelleri buna göre hazırlanır, ordunun hangi menzilde ne kadar kalacağı tespit edilir ve buna göre yeterli miktarda yiyecek maddesi hazırlanırdı. Yığınak ve harekât bölgesinde de ana ve tali depolar kurulur ve ordunun ihtiyacına yetecek kadar ikmal maddesi depo edilirdi. Bunun için daha harekât başlamadan Sefer Tertip Defterleri hazırlanır ve seferberlik emriyle beraber ilgililere gönderilirdi. İşe maddelerinin menzilde hazır bulundurulması kadıların görevi idi. Kadılar merkezden aldıkları emir üzerine kendi bölgelerinden temin edilen hububatın menzil depolarına ulaştırılmasından sorumluydular. Bkz. R. Bozkurt, *agm*, s. 4 vd.; İ. H. Uzunçarşılı, *age*, II, Ankara 1984, s. 373; L. Gücer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul 1964, s. 40; Y. Halaçoğlu, *agm*, s. 125; Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, *age*, s. 40; O. Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Van, 1997, s. 182

⁶¹ Menzillerde depolanan yem ve yiyecek maddeleri, avarız vergisi adı altında halktan çeşitli şekillerde alınan zahire ile sağlanmaktaydı. Avarız-ı divaniye veya tekâlif-i örfiye adı da verilen avarız, olağanüstü hallerde ve özellikle savaş giderlerini karşılamak üzere hükümdarın emri ile halktan alınan her türlü eşya, hizmet ve para şeklindeki vergileri kapsamakta idi. Bunlar donanma için kürek yapmak, kürekçi vermek, ot, saman, zahire vermek, kale köprü, yol tamirlerinde bedenler çalışmak gibi şeylerdi. Avarız yükümlülüklerinden olmak üzere sefer sırasında orduların yem ve yiyecek ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla sürsat, nüzul, işтира, tekâlif-i şakka ve tekâlif-harbiye adları altında halktan aynı olarak buğday, un, arpa, ot, saman, yağ, vs. gibi yem ve yiyecek maddeleri alınmaktaydı. Avarız yönteminin uygulandığı dönem içerisinde orduların yem ve yiyecek ihtiyaçları büyük ölçüde sürsat, nüzul ve işтира adlarıyla üreticilerden alınmakta olan zahircden karşılanmaktaydı. Bu vergilerden sürsat; un, ekmeç, arpa, koyun, yağ, bal, odun ve saman nüzul ise un ve arpa olarak alınır. Başlangıçta olağanüstü hallerde ve genellikle savaş zamanlarında toplanan bu vergiler ekonomik durumun bozulması ve sık sık yapılan savaşlar nedeniyle devamlı alınan normal vergiler haline dönüştürülmüştür. Yıllarca bu şekilde alınan avarız vergisi nihayet Tanzimat'ta birlikte kaldırılmıştı. Bkz. H. Sahillioglu, "Avarız Mad.", *DİA*, IV, İstanbul 1991, s. 108, 109; M. S. Kutukoğlu, "Osmanlı İktisadi Yapısı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, I, İstanbul 1994, s. 539 vd.; Ö. L. Barkan, "Avarız Mad.", *İA*, II, İstanbul 1979, s. 13, 14; M. Sertoğlu, *age*, s. 23; Genelkurmay Başkanlığı, *Türk Silâhı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Dönemi*, III/7, s. 55, 100, 102; R. Bozkurt, *agm*, s. 6; Y. Halaçoğlu, *agm*, s. 125; L. Gücer, *age*, s. 40-135; M. Z. Pakalın, *age*, III, s. 300; H. G. Majer, *agm*, s. 192; Bruce Mc Gowan, "Osmanlı Avarız-Nüzul Teşekkülü 1600-1830", *VIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara 11-15 Ekim 1976) Kongreye Sunulan Bildiriler*, II, Ankara 1981, s. 1327; M. Akdag, *age*, II, s. ; C. Orhunlu, *age*, s. 56; *Hidemât-ı Seferiye Nizamname-i Hümayunu*, İstanbul 1316, s. 163-167; A. Tüfekçi, *XVIII-XIX. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu Ordusunda İşe*

düşman ülkesine girildikten sonra ordu tekâlif-i harbiye⁶² ve mubayaa u-sulleriyle iâşe olunuyordu⁶³. Bunun dışında düşmandan ganimet olarak ele geçirilen erzak vesairesinden de her dönemde orduların iâşesi için büyük ölçüde yararlanıldığı bilinmektedir.

Eyalet askerlerinin bozulmasından sonra bu sınıfın yerine geçen ve yalnız sefer zamanlarında toplanan mirî kuvvetlerin ihtiyaçları idarecilerce hazineden verilen paralarla karşılanırdı. Bunlara ayrıca ulufe ve bahşış de verilirdi. Böylece devlet ulufe ödediği mirî leventlerin beslenme yükümlülüğünü de üstlenerek yeni bir uygulama başlatmış oluyordu. Bunun ardından 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra kurulan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Ordusunun kurulmasıyla devlet aske-rin tüm ihtiyaçlarını karşılama görevini üstlenmiş bulunuyordu. Bu yeni ordunun savaşta ve barışta devlet tarafından iâşe edileceği 25 Temmuz 1827 tarihli bir kanunla kabul edilmişti⁶⁴.

1. Dünya Savaşına girmeden önceki yasal düzenlemelere göre; cep-hede yer alan her ordunun geri kısmında bir menzil teşkilâtının kurulması öngörülmekteydi. Menzil; cephedeki ordunun muhtaç olduğu insan, hay-van, erzak ve çeşitli araç gereçlerin yurt içinden temini ve cephede gereği kalmayan madde ve atıkların yurt içine sevkını sağlamakla görevli idi. Bu hizmetlerin *ordu harekât bölgesi, menzil bölgesi ve yurt içi* olmak üzere üç ayrı bölgede yürütülmesi planlanmıştı. Ordu harekât bölgesindeki hiz-metler Ordu Komutanının emrine uygun bir biçimde Ordu Erkân-ı Harbi-ye Riyâseti, menzil bölgesindeki hizmetler yine Ordu Komutanının genel emirlerine uygun olarak Ordu Menzil Müfettişliği ve yurt içindeki hiz-

Meselesi, İstanbul, 1986, s. 29 vd. (Basılmamış Yüksek Lisans tezi)

⁶² XIX. yüzyıldan itibaren özellikle sefer zamanlarında ve olağanüstü durumlarda orduların iâ-şe için tekâlif-i harbiye yöntemine müracaat edildiği görülmektedir. Bu usule başvurulduğunda askerî yetkililer, mülki memurlarla görüşerek ordu ihtiyacı için gerekli olan ikmal maddelerinin hazırlanma-sını isterdi. Böylece bölgenin en üst düzey komutanının emriyle bir subay ve yeterli sayıda erlerden bir Tekâlif-i Harbiye Müfrezesi oluşturarak iyi bir kılavuzla emredilen yere gönderilirdi. Müfrez; gittiği yerin memurları, bunlar yoksa muhtar ve kethûda ile görüşür ve birliklerin mevcuduna göre ge-reken ihtiyaç maddelerinin cins ve miktarını belirterek yazılı istekte bulunurdu. Bu yöntemle daha çok birliklerin yurt içi ve menzil depolarından yararlanma imkânı olmadığı zamanlarda başvurulurdu. Tekâlif-i Harbiye Müfrezelerince yapılan bölge taramalarında halkın elindeki erzak, yem ve ulaştırma a-raçları Bel. karşılığı teslim alınarak bedeli barıştaki gibi geçerli fiyatlara göre devlet tarafından sa-vaştan sonra ödeniyordu. Bkz. Genelkurmay Başkanlığı, *Türk Silâhlı Kuvvetler Tarihi Osmanlı Dönemi, III/7*, s. 55,

⁶³ Bkz. Genelkurmay Başkanlığı, *age, III/7*, s. 55, 100 vd.

⁶⁴ Aynı eser, s. 58

metler ise Erkân-ı Harbiye Reis-i Sanisi tarafından yürütülecekti⁶⁵.

Belirtilen bu genel çerçeve içerisinde asker ve hayvanların hangi yöntemlerle ve ne şekilde iâşe edileceği 1316 (1900-1901) tarihli Hidemât-ı Seferiye Nizamnamesi ile birtakım hükümlere bağlanmıştır⁶⁶. Söz konusu nizamname hükümleri gereğince sefer sırasında birlikler yanlarında üç çeşit erzak bulundurmak zorunda idiler. Bunlar *yedek ta'yinât, günlük tüketim için büyük ağırlıklarda taşınan erzak ve ihtiyat erzakından* ibarettir⁶⁷. Bu erzak tüketildikçe eksik kalan miktar ya menzil ambarlarından veya ağırlık ve nakliye katarlarından ya da tekâlif-i harbiye usulüyle sağlanacak yem ve yiyecek maddeleriyle telâfi edilecekti. Ancak sefer sırasında şartlar her an değişebileceğinden gereksiz yazışmalarla zaman kaybına meydan vermemek için birliklerin iâşesinde mevcut şartlara göre bu yöntemlerden hangisinin uygulanacağını tercih etme yetkisi birlik komutanlarının takdirine bırakılmıştı. Bununla birlikte yiyecek ambarları kurulmasındaki asıl amaç askerle birlikte taşınan erzakın yenilenip tamamlanması olduğundan, birliklerin doğrudan doğruya ambarlardan erzak alarak iâşe edilmeleri yönteminin kuvvetlerin sadece uzun süre aynı bölgede kalmaları halinde uygulanması tavsiye edilmekteydi. Bunun dışında öncelikle tekâlif-i harbiye yönteminin tercih edilmesi istenmekteydi⁶⁸. Ancak bu mümkün olmadığı taktirde doğruca ambarlardan, eğer

⁶⁵ Y. Alpmansü, "1. Dünya Savaşı Öncesi Menzil Teşkilâtı ve İdarî Faaliyetlerin Yürütülmesi Esasları", *ATB*, X/ 19 (Ağustos 1985), s. 1 vd.

⁶⁶ *Hidemât-ı Seferiye Nizamname-i Hümayunu*, İstanbul 1316.

⁶⁷ Aynı eser, s. 159 vd.

⁶⁸ 1316 (1900-1901) tarihli *Hidemât-ı Seferiye Nizamname-i Hümayunu* ile tekâlif-i harbiye yöntemin şu şekilde uygulanması kararlaştırılmıştı:

1. Birlikler, halkı oldukça zengin ve verimli olan ülkelerde bazen tekâlif-i harbiye ile iâşe olunmalıdır. Ancak bu yöntem ülke içinde belirlenmiş olan ölçüler içerisinde ve askerin başka türlü iâşesi mümkün olmadığı zamanlarda zorunlu olarak uygulanır.

2. Asker ve hayvanların iâşesi için tekâlif-i harbiye yöntemini uygulamak gerektiğinde verilen emre göre İdare-i Askeriye, mülkiye memurlarıyla görüşerek yem ve yiyeceğin sağlanmasını ister. Bunun için iâşe edilecek birliklerin başkomutanı bir subayın emir ve denetiminde olmak yeterli miktarda askerle Tekâlif-i Harbiye Müfrezesi adıyla bir müfreze oluşturulur ve gerektiğinde bu müfreze yanına bir de kılavuz alarak emredilen köy ve kasabalara gider.

3. Bu müfreze gittiği yerdeki mülkiye memurları ile ya da bunlar bulunmadığı taktirde doğrudan doğruya muhtar ve kethüdalarla görüşüp birliklerin mevcuduna göre icap eden cins ve miktarda erzak talep eder.

4. Askerî görevliler zorunlu hallerde erzak sağlamak amacıyla doğrudan doğruya muhtar ve kethüdaları mecbur edecekleri gibi, bu şekilde istenen erzakın zamanında sağlanamaması durumunda kendileri tekâlif-i harbiyenin icrasına kalkışabilirler. Tekâlif-i Harbiye Müfreze Komutanları gittikleri

ambarlar uzak olursa bir tür seyyar ambar hükmünde olan erzak kollarından yararlanılacaktı⁶⁹. Cepheye yakın bölgelerdeki ambarlardan alınarak tüketilen erzakın yerine gerideki ambarlardan erzak getirilip eksiğin derhal tamamlanması gerekiyordu.

Erzakin en önemli bölümünü oluşturan ekmeğin hazırlanması diğer yiyecek maddelerine göre daha zor ve zahmetli bir iş olduğundan Hidemât-ı Seferiye Nizamnamesinde bu hususa özel bir önem verildiği görülmektedir. Harekât bölgelerindeki halk genellikle ancak kendi ihtiyaçları oranında ekmek bulundurduklarından, çoğu zaman ekmeğin harekât bölgesinden karşılanması mümkün olamıyordu. Ayrıca ekmek çok çabuk bayatladığından birliklere zamanında ulaştırılabilmesi için hızlı hareket edebilen araçlara ihtiyaç da vardı. Bu nedenle asker için gerekli olan peksimet ve ekmeğin hazırlanabilmesi için seyyar ekmekçi kollarının oluşturulması kararlaştırılmıştı. Buna göre seferberlikte bulunan her fırka ve her kolordu topçusuna bir seyyar ekmekçi kolu katılacak ve bu kollar gerektiğinde Daire-i Askeriye Heyetinin emriyle harekât bölgesi fırıncı-

yerlerde yetkililere ya da halka müracaat ederek istedikleri şeyin hemen sağlanmasını ister ve orada bulunanlar bunu kabul etmek istemedikleri takdirde tehdit ve gerekirse zor kullanarak istedikleri malları derhal almak için gayret gösterirler.

5. Bu şekilde alınacak olan yiyecek maddelerinin bedelleri barış zamanında belediyelerce belirlenmiş olan fiyatlara göre daha sonra ödeneceğinden tekâlif-i harbiyi uygulayan birliğin idare yeti ya da Tekâlif-i Harbiye Müfrezesi Komutanı tekâlif-i harbiyenin uygulandığı bölgenin en ileri gelenlerine İdare-i Askeriye Nizamnamesi gereğince alınan erzaka karşılık mazbata veya senetler verilecektir.

6. Düşman ülkesinde tekâlif-i harbiye usulünün uygulanması en iyi yol olup idare-i askeriye memurları veya bizzat birlikler tarafından uygulanabilir.

7. Her türlü tekâlif-i harbiye şiddetli bir nizam ve nezaret altında uygulanmalıdır. Çünkü böyle olmazsa hem zapt-ü rapt mahvcdılmış olur hem de askerlerin her biri, gerek bilerek, gerekse bilmeyerek tekâlif-i harbiye ile yağmacılık arasındaki sınırı aşabilirler.

8. Verimli ve zengin ülkelerde düşman geri çekilirken bölgeyi tahrip etmemişse ordunun ilerideki bölümü, gerekli olandan fazla yiyecek bulacağından tekâlif-i harbiye icra ederken kendilerini takip eden birliklerin kendilerinden fazla yiyeceğe ihtiyaçları olabileceğini göz önüne almalıdır. Bkz. **Hidemât-ı Seferiye Nizamname-i Hümayunu**, İstanbul 1316, s. 163-167

⁶⁹ Savaş sırasında şartların sürekli değişebileceği ihtimalini göz önünde tutmak gerektiğinden, ordu bütün ihtiyaçlarını karşılamaya muktedir zengin ülkelerde bulunsa bile, yanında dolu erzak kolları bulundurulması öngörülmekteydi. Bu nedenle birlikler geçici olarak bir yere yerleştiklerinde hemen birkaç küçük ambar oluşturmak üzere erzak kollarının bir kısmı boşaltılarak yeniden erzak getirmek üzere geriye gönderilmekteydi. Böylece askeri birlikler ile ambar ve mağazalar arasında ulaşımı sağlanmış olduğundan, tekrar askeri harekâta başlandığında elde bol miktarda yiyecek bulundurulmuş oluyordu. Yükleri boşaltılan araçlar menzil hattı üzerindeki ambarlara gideceklerinden ve buralarda sabit hastahaneler kurulmuş olacağından, bu araçlarla hasta ve yaralıların taşınması da mümkün olacaktı. Bkz. **Hidemât-ı Seferiye Nizamname-i Hümayunu**, s. 161 vd.

lardan yaralanarak gerekli ekmeği hazırlayacaklardı. Bu şekilde ordunun yığınak bölgesinde hazırlanan ekmek ve peksimetin süratle birliklere ulaştırılabilmesi için de Seyyar Ekmekçi Kolları oluşturulacaktı⁷⁰. Bunun dışında bazı durumlarda herhangi bir şekilde sağlanan unun birliklere dağıtılarak ekmeğin saçlar üzerinde hazırlanması da mümkün görülmüyordu.

Balkan Harplerinde Osmanlı ordusunun lojistik hizmetleri ana hatlarıyla belirtmeye çalıştığımız bu düzen çerçevesinde yürütülmüştür. Ancak ordunun bu savaşlar sırasında uğradığı yenilgiler üzerine İttihat ve Terakki hükümeti ordu bünyesinde ciddi bir ıslahat hareketine girişti. Bu amaçla bir taraftan ordu kadroları gençleştirilirken, diğer taraftan ordunun Alman örneğine göre yeniden teşkilâtlandırılması için Almanya'dan bir uzman heyet istendi. Bu davet üzerine 1914 yılı Kasım ayında Alman Generali Liman von Sanders'in başkanlığında 42 kişiden oluşan bir Alman askerî heyeti İstanbul'a geldi. Heyet başkanı Liman von Sanders'e çok önemli yetkiler verilmişti. Birliklerin düzenlenmesi, seferberlik ve harekât planlarının hazırlanması gibi önemli konularda kendisiyle istişare mecburiyeti vardı. Bir süre sonra Almanya'dan yüz kadar subay daha geldi. Bu subaylar da ordu, kolordu ve fırka kurmay başkanlığı olmak üzere çeşitli komuta mevkillerine atandılar. Alman askerî heyetinin sayısı zaman içerisinde giderek arttı. 1914-1918 yıllarında bu sayı; subay, astsubay ve er toplamı olarak 15 000'e ulaşmıştı. Böylece Alman usulüne göre ıslahına başlanmış olan Osmanlı ordusunda diğer hizmetlerin yanında lojistik hizmetlerin de Alman usulüne göre tanzimine başlandı⁷¹. Bu süreç içerisinde 1. Dünya Savaşında Osmanlı ordularının seferberlik hazırlıkları Almanya örneğine göre ve Almanya'dan gelmiş olan uzmanlar denetiminde yürütülmekteydi⁷². Buna göre Osmanlı ülkesi birtakım bölgelere ayrılarak her ordu için bir iase mıntıkası tahsis edilmişti. Vali ve mutasarrıflar ordu iase bölgesinden ihtiyaç duyulan yiyecek maddeleri ile taşıma araçlarını toplayarak, kendi idarelerindeki kol ve katarlarla Ordu Menzil Müfettişliğinin göstereceği depolara kadar taşımakla mükelleftiler. Bu şe-

⁷⁰ Aynı eser, s. 158-163

⁷¹ A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1990, s. 261. M. Laşer, "Büyük Harp Esnasında Alman ve Türk Kumandanlıkları" (çev. E. Yılmaz), *ATB*, XXI/1 41, (Ağustos 1996), s. 144; F. Çeliker, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Askerî Heyetlerinin Balkan Harbi ve Birinci Dünya Harbi'ndeki Tutum ve Etkileri", *Dördüncü Askerî Tarih Semineri Bildirileri*, Ankara 1989, s. 140; Y. Özgüldür, *Türk-Alman İlişkileri (1923-1945)*, Ankara 1993, s. 18

⁷² Almanya'da her ordu için ülkenin belli bir kısmı tahsis edilerek, ordunun insan, hayvan, yiyecek vs. ihtiyaçlarını bu bölgeden temin etmesi sağlanırdı. Bkz. Kaymakam Guze, *agm*, s. 6

kilde harekât alanının⁷³ hemen gerisinde yer alan menzil bölgesine⁷⁴ kadar sevk edilen yiyecek maddeleri ordu komutanlıkları bünyesinde oluşturulan Ordu Menzil Müfettişliklerine bağlı, menzil nakliye kolları vasıtasıyla cephedeki birlikleri ulaştıracaktı.

* * *

Bu çalışmada Kafkas cephesindeki iâşe hizmetleri, yiyecek maddelerinin üretimi ve cephedeki birliklere ulaştırılması çerçevesinde ele alındığından, çalışmanın ana bölümlerinden birincisi yiyecek maddelerinin üretimi ve bunların temin yöntemlerine ayrılmıştır. Tarımsal üretim ordunun ve sivil halkın iâşesi açısından belirleyici bir konumda bulunduğundan, savaşın tarım sektörü üzerindeki etkileri, üretimi arttırmak veya mevcut ürünü korumak amacıyla alınan önlemler ve sonuçları ile ordu için gerekli olan yiyecek maddelerinin üreticilerden alınışı konusundaki yasal düzenlemeler de bu bölümde yer almaktadır.

1. Dünya Savaşında Osmanlı ordusunun iâşe hizmetleri biri iâşe bölgesinde ve diğeri de menzil bölgesinde olmak üzere iki ayrı mevkide yürütüldüğünden, çalışmamızın ikinci bölümü 3. Ordu İâşe Bölgesindeki iâşe hizmetlerine ayrılmıştır. Dolayısıyla, yiyecek maddelerinin iâşe bölgesinden alınarak menzil ambarlarına sevkı ile bu amaçla oluşturulan kurumlar ve uygulamada karşılaşılan problemler bu bölümde ele alınmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümü menzil bölgesindeki iâşe hizmetlerine ayrılmıştır. Bu bölümde ordunun menzil bölgesindeki iâşe işleri ile ilgili yasal düzenlemeler, bu düzenlemeler çerçevesinde yürütülen hizmetler ve ortaya çıkan aksaklıklar ile iâşe hizmetlerinin savaşın gidişatı üzerindeki etkilerine yer verilmiştir.

⁷³ Harekât alanı sefer konusunda bulunan ordu birlik ve teşekküllerinin işgal ve askeri harekâta bulundukları bölge arazisidir. Bkz. Genelkurmay Başkanlığı, *age*, II, s. 644

⁷⁴ Menzil bölgesi; harekât alanı geri sınırından başlar ve yurt içi veya mülki idaresi düzenlenerek bir valinin emrine verilmiş olan düşman sınırına kadar uzanır. Bkz. Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı II*, s. 644

Çalışmamızın son bölümü savaşın sosyo-ekonomik gruplar ile muhacirlerin iâşesi üzerindeki etkilerine ayrılmış olduğundan, ülke içindeki iâşe buhranının nedenleri, hükûmetin bu konuda aldığı önlemler ve sonuçları da bu bölümde ele alınmıştır.

I. BÖLÜM

İAŞE MADDELERİNİN TEMİNİ

Osmanlı hükümeti, 1. Dünya Savaşının başlangıcında bütün imkânlarını orduların iâşesini temin etmeye teksif etmişti. Ancak daha sonra özellikle savaşın ikinci yılından itibaren, ülke genelinde ortaya çıkan iâşe buhranı üzerine hükümet; hastahane, okul ve yetimhaneler gibi çeşitli devlet kuruluşları, devlet memurları, muhacirler ve yardıma muhtaç bulunan fakir halkın iâşelerini sağlamak görevini de bizzat üstlenmek zorunda kaldı. Bunun için gerekli olan yiyecek maddelerini savaş şartlarında ülke dışından sağlamak imkânı bulunmadığından, bunların yerli üreticilerden öşür, tekâlif-i harbiye, satın alma ve diğer birtakım yöntemlerle alınarak temin edilmesine çalışılmaktaydı. Ayrıca karaborsacılık başta olmak üzere çeşitli yolsuzlukları engellemek amacıyla yiyecek maddelerinin bir iâşe bölgesinden diğerine geçişine de izin verilmediğinden, gerek asker ve gerekse sivil olsun herkes kendi iâşe bölgesinin kaynaklarıyla yetinmek zorunda kalmıştı. Böylece iç ve dış ticaret durma noktasına geldiğinden tarımsal üretimin de azalmasıyla birlikte hükümet iâşe temini konusunda büyük zorluklarla karşı karşıya gelmiş bulunuyordu.

A. İAŞE MADDELERİNİN TEMİN YOLLARI

Harekâta katılan birliklerin miktarı, harekâtın süresi, harekât alanının coğrafi ve ekonomik şartları farklı iâşe yöntemlerinin uygulanmasını gerektirdiğinden, bu konudaki yasal düzenlemelerde de doğal olarak bu husus dikkate alınmış ve yiyecek maddelerinin muhtelif şekillerde sağlanabileceği kararlaştırılmıştı.

1. İâşe Maddelerinin Harekât Bölgesinden Temini

Savaş sırasında harekât alanındaki birlikler için gerekli olan erzakın ne şekilde temin edileceği Seferiye Nizamnamesi⁷⁵ ile tespit edilmişti. Buna göre birlik komutanları, mevcut şartları dikkate alarak uygun göcekleri şu üç yöntemden herhangi birisini tercih etmek zorunda idiler:

1. Konak (asker ve hayvanların yerleştirildiği meskenler) sahiplerinden bedeli peşin veya sonradan ödenmek şartıyla sağlanan erzak,

⁷⁵ Bkz. Seferiye Nizamnamesi. Dersaadet 1332, s. 242-272

2. Birliklerin yanlarında taşıdıkları ya da ambarlardan getirttikleri erzak,

3. Tekâlif-i harbiye veya satın alma yoluyla sağlanan erzak.

Komutanlar ve askerler için en kolay ve tercih edilir yöntem, birliklerin konaklardan iâşe edilmesidir. Bu yöntemde birlikler, erzak sevkıyâtı, ekmek ve yemeklerin hazırlanması gibi hizmetlere meşgul olamaya gerek duymadan, genellikle miktarı bir harp tayininden az olmamak üzere ev sahipleri tarafından verilen erzakla beslenmekte idiler.

Büyük bir ordunun hareketi sırasında birliklerin konaklardan iâşe edilmesi mümkün olamayacağından, bu gibi durumlarda zorunlu olarak erzak kollarına müracaat edilmesi gerekiyordu. Birliklerin günlük yem ve yiyecek ihtiyaçlarını taşıyan ve bir tür hareketli depo konumunda bulunan erzak kollarından yapılan sarfiyâtın, mümkünse konak bölgesinden ya da civarından satınalma veya tekâlif-i harbiye yöntemleriyle sağlanarak yerine konulması en uygun yol olarak görülmekteydi.

Eksilen erzakı tamamlamak üzere birlik komutanları, ordu komutanının iznini almak şartıyla (birliklerin toplu halde bulundukları bölgelerde ordu komutanlarının iznine gerek görülmeden de erzak satın alınabilmekteydi), köy ihtiyar heyetlerine müracaat ederek ordu komutanlığınca belirlenmiş olan fiyatlar üzerinden mümkünse peşin para karşılığında, bu mümkün değilse sahiplerine birer senet vermek suretiyle erzak satınalma yetkisine sahip bulunuyorlardı. Harekât bölgesinden erzak satın alımı, uygun fiyatlarla ve peşin para karşılığında yapıldığında, çoğu zaman tekâlif-i harbiye yöntemiyle alınamayan saklı zahireyi de ortaya çıkardığından birliklerin iâşesi için çok faydalı olabilmekteydi.

Birliklerin iâşesinde başka bir usul olarak kabul edilen tekâlif-i harbiye yönteminin Osmanlı ülkesinde uygulanması pek düşünülmüyordu. Ancak başka türlü iâşe imkânı kalmadığında uygulanmasından da kaçınılmıyordu. Tekâlif-i harbiye yöntemi harekât alanında cephe gerisine oranla daha tavizsiz bir şekilde uygulanmaktaydı. Yürüyüş halinde bulunan birliklerin iâşesini sağlamak hususunda köy ve kasabalara düşen görevler, askerî yetkililerce mülkî amirler veya bunların vekilleri (Büyük şchirlerde belediye meclisleri) aracılığı ile halka bildirilmekteydi. Yalnız acil durumlarda gerekli olan yiyecek maddeleri, nahiye heyetlerinden ve bunların zamanında bulunamaması halinde ise doğrudan doğruya nahiye mü-

kelleflerinden talep edilebiliyordu. Bu gibi durumlarda yiyecek maddeleri ile birlikte gerekli görülen her türlü araç gereç, hatta o yörede misafir olarak bulunanlara ait araba ve hayvanlar bile alınabilmekteydi. Vakit kaybindan dolayı herhangi bir tehlikenin ortaya çıkma ihtimali belirdiğinde ise görevliler, gerekirse bu maddeleri almak için zor kullanmaya yetkili idiler. Alınan mallara karşı sahiplerine bedele sonra ödenmek üzere birer mazbata verilmekteydi.

Düşman ülkesine geçildikten sonra tekâlif-i harbiye yöntemi ordu ihtiyaçlarının sağlanması açısından en yararlı yöntem olarak kabul edilmekteydi. Bu durumda tekâlif-i harbiye yöntemi, biri birlikler tarafından kendi çevrelerinde ve diğeri idare heyetleri tarafından daha geniş ölçüde olmak üzere iki türlü uygulanabilmekteydi. Ancak özellikle fakir yörelerde ve birliklerin pek toplu bulundukları durumlarda bu yöntemin uygulanmasına imkân olmadığından, tüketilen erzakın nakliye kolları vasıtasıyla birliklerin gerisinde yer alan erzak ambarlarından (menzil ambarları) sağlanması gerekmektedir.

Birlikler tarafından uygulanan tekâlif-i harbiye, kural olarak zabitleirin ve müstesna hallerde ise küçük zabitleirin (keşif kolları vs.) komutasında icra edilir, ele geçirilmiş olan bölgenin mahallî memurlar ile nüfuzlu kimselerinden de yardımı istenirdi. Bu gibi hallerde askerle halkı karşı karşıya getirerek yağma vs gibi uygunsuz hareketlere asla izin verilmemesine son derece dikkat edilmesi gerekiyordu. Bu şekilde düşman ülkesinden alınan her türlü yiyecek ve malzemeye karşılık mümkünse peşin para, değilse mazbata ve senetler verilmekteydi.

İdare Heyetleri tarafından erzak toplamak üzere icra edilen tekâlif-i harbiye yöntemi, birliklerin harekât bölgesinden eşit şartlarda ve daha verimli bir şekilde yararlanabilmelerini sağlamak amacına matuftur. Bu nedenle harekât bölgesi ordu, kolordu ve fırkalar arasında sınırları belirlenmiş mıntikalara bölünmekte ve her birim kendine tahsis edilmiş olan bölgeden yararlanmaktaydı. Tekâlif-i harbiyenin icrası için gönderilen idare memurlarını korumak üzere gerektiğinde bir zabıt komutasında özel birlikler de oluşturulmaktaydı.

Özellikle Kafkas cephesi gibi fakir ve birliklerin pek toplu bulunduğu yörelerde yiyecek ihtiyacının konaklardan ya da harekât alanından sağlanması imkânsız olduğundan, erzakın büyük ölçüde nakliye kolları vasıtasıyla harekât alanının hemen gerisinde yer alan erzak ambarlarından

(menzil ambarları) sağlanması gerekmektedir⁷⁶. Menzil ambarları ise yurt içinde, ordular için tahsis edilmiş olan iaşe bölgelerinden temin edilen erzakla doldurulmakta olduklarından, iaşe bölgesinden erzak temini konusu ayrıca incelenektir.

2. İaşe Maddelerinin İaşe Bölgesinden Temini

Ordular emrine tahsis edilmiş olan iaşe bölgelerindeki kaynaklardan hangi yöntemlerle ve ne oranda istifade edileceği hususu bu konuda hazırlanmış olan kanun, nizamname ve meclis-i vükelâ kararlarıyla tespit edilmekteydi. Bu durumda iaşe bölgesinden ordular için yiyecek temin etmek görevini üstlenmiş bulunan kurum ve yetkililer kararlara uymak zorunda idiler. Bu savaş sırasında Osmanlı ordularının iaşelerini sağlamak üzere üreticilerden yiyecek maddeleri alınırken başlıca üç yöntem kullanılmıştır. Bunlar öşür, tekâlif-i harbiye ve serbest piyasa fiyatlarıyla ya da hükümetin belirlediği fiyat ve oran üzerinden satın alım yöntemleridir. Bunun dışında iane ve diğer bazı yöntemlerle de ordular için az da olsa yiyecek sağlandığı görülmektedir.

a) Öşür

Eskiden beri üreticilerden 1/8 oranında ve aynı olarak alınmakta olan aşar gelirleri, seferberliğin ilânıyla birlikte bütünüyle orduların iaşe ihtiyaçlarını sağlamak üzere tahsis edilmiş bulunuyordu. Savaşın ilk yıllarında aşar vergisi iltizam usulüyle toplanmaktaydı⁷⁷. Fakat bir taraftan öşrün tamamen orduya verilmesi diğer taraftan yeterli sayıda mültezim bulunmaması, ayrıca mevcut mültezimlerin bir kısmının dürüst davranmayarak bazı yolsuzluklar yapmaları gibi sebeplerden dolayı⁷⁸ Maliye Nezaretince 1917 yılı Mayıs ayından itibaren Musul, Suriye, Beyrut ve Bitlis vilâyet-

⁷⁶ Aynı eser, s. 252, vd.

⁷⁷ Tanzimat öncesinde tüm aşar gelirleri iltizam usulüyle idare edilmekteydi. Bu şekilde toplanan verginin büyük bir bölümü toplama maliyeti adı altında mültezimlerin cebine gittiği için, devlet hazinesine fazla bir şey kalmadığı gibi, mültezimler vergiyi istedikleri gibi topladıklarından, vergide eşitlik prensibinden de bahsetmek mümkün değildi. Bu nedenle, 1840-1841 mali yılından itibaren aşar ve diğer devlet gelirlerinin muhassıl denilen merkeze bağlı maliye memurları tarafından emaneten idaresine başlandı. Ancak bir taraftan teknik imkânsızlıklar, bir taraftan mali idarenin iyi teşkilatlanamaması sebebiyle bu usulle vergi tahsiline üç yıl devam edilebildi. Bundan sonra tekrar iltizam usulüne dönüldü. Bkz. A. Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, Ankara 1990, s. 132 vd.; N. Ekinci, "İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Mali Politikasına Bakış", *Belleten*, LV/214, (Aralık 1991), s. 760 vd.

⁷⁸ "Cavid Beyin Nutku", *Tanin*, 25 Şubat 1918, s. 2

leriyle Kudüs sancağı dışında⁷⁹ bütün ülkede öşrün yeniden emanet usulüyle toplanması kararlaştırıldı ve buna dair bir de kararname hazırlandı⁸⁰. 21 Mayıs 1917 tarihinde ilgili vilâyetlere tebligatta bulunularak aşarın bu kararnameye göre toplanması emredildi⁸¹.

Bu kararname ile aşarın emaneten idaresi görevi Maliye Nezaretine bağlı Varidat İdare-i Umûmiyesine, Deyun-ı Umûmiye İdaresinden bir görevlinin katılımıyla oluşturulan Aşar İdare-i Muvakkate Heyetine verilmiş bulunuyordu. Aşarın emaneten idaresi vilâyet, müstakil liva ve kazalarda en kıdemli mal memuruyla Deyun-ı Umûmiye memurlarından oluşacak idare heyetleri tarafından yürütülecekti. Aşar İdare-i Muvakkate İdaresi şu işleri yapmakla görevli bulunuyordu:

1. Merkez ve taşra idarelerinin örgütlenmelerini sağlamak, gerekli memur ve kontrolörleri tayin etmek.
2. Aşar kanun ve nizamnamelerinin uygulanmasını sağlamak ve gerekli talimâtnamelemleri hazırlamak.
3. Aşar hakkındaki hesapları birleştirmek, müfettiş raporları üzerine gereken kararları almak.
4. İşlerin bitiminde toplanan aşar hakkında genel bir rapor hazırlamak.

Yeni kararnameye göre; aşarın emaneten idaresini sağlamak üzere her kazada birer aşar memuru ve bunun emrinde ihtiyaca göre bir veya birkaç kâtip bulunacaktı. Yine her kazada aşar, kol ve ambar memurlarını denetlemek üzere bir kontrol memurunun bulunması gerekiyordu. Ayrıca taşradaki bu görevlileri denetlemek üzere Maliye ve Deyun-ı Umûmiye Müfettişleri tayin edilecekti⁸².

Maliye Nezaretince bu kadroları doldurmak üzere sadece 39 000 görevli atanabilmişti. Önemli bir bölümü yetersiz ve tecrübesiz kimselerden oluşan bu görevlilerin 3 300' ü Harbiye Nezaretince sadece okuma bilen

⁷⁹ Bahsedilen bu sancak ve vilâyetler aşarın emaneten idaresi için ellerinde yeterli memur bulunmadığını bildirdiklerinden emanet idaresi dışında tutulmuşlardı. Bu yörelerin öşrü iltizam veya tahmin usullerinden herhangi birisiyle toplanacaktı (Bkz. BOA, DH-İ UM, Dos. No. E-32, Bel. No: 62; Dos. No: E-31, Bel. No: 73; Dos. No: E-35, Bel. No: 1).

⁸⁰ "Aşarın Emaneten İdaresi", *İkdam*, 16 Mayıs 1917, s. 2

⁸¹ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-32, Bel. No: 62

⁸² BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-32, Bel. No: 109

askerler arasından seçilmişti. 7 300' ü sivil memur ve öğretmenlerden oluşuyordu. Geriye kalanlar ise dışarıdan bu kadrolara atanmışlardı. Böyle önemli ve kapsamlı bir işin hem sayıca yetersiz, hem de vasıfsız bir kadroyla yürütülebilmesi mümkün değildi. Nitekim Maliye Nazırı Cavid Bey aşar işlerinde çalıştırılmak üzere 60 000 kişiye daha ihtiyaç duyulduğunu açıklamıştı⁸³.

Teşkilât kadrolarındaki eksiklikler, doğal olarak aşar işlerinde önemli aksaklıklara sebep olmaktaydı. Meselâ ambar memurlarının yetersizliği sebebiyle öşür zahiresini getiren köylüler ambarlarda günlerce beklemek zorunda kalıyorlardı. Bu durum köylülerin gereksiz yere masraf etmesine ve tekrar zahire nakli ve ziraatı için vakit kaybedilmesine sebep olmaktaydı. Bu nedenle ambar memuru bulunmayan yerlerde öşür zahiresinin derhal maliye memurları tarafından teslim alınarak makbuzlarının verilmesi ve çiftçilerin aynı gün köylerine dönmelerinin sağlanması hususunda vilâyetlere tebligatta bulunulmuştu⁸⁴. Yine kadro eksikliği sebebiyle kolculuk görevi Köy İhtiyar Heyetlerine verildiğinden birçok yolsuzluklar meydana gelmekteydi. Bazı yerlerde ise yeterli güvenlik ortamı sağlanamadığından aşar memurlarının görev yapamadıkları anlaşılmaktadır. Meselâ Canik sancağında halkı boşaltılmış olan Rum köyleri ile Türk köylerindeki mahsulden eşkiya baskısı sebebiyle aşar alınamamıştı⁸⁵.

Mevcut şartlarda yeterli denetim sağlanamadığından çiftçiler ürünlerinin önemli bir bölümünü aşar memurları görmeden harman yerlerinden kaçırdıkları için alınabilen öşür zahiresi gerçek miktarının çok altında kalıyordu⁸⁶. Bunun dışında bir de aşar memurlarınca yapıldığı iddia edilen yolsuzluklar vardı. Bu iddialara en büyük mülkiye memurlarının adları bile karıştırılmaktaydı⁸⁷.

Cavid Bey bu sakıncalarına rağmen emanet usulünün iltizam usulüne göre daha faydalı olduğuna inanmaktaydı. Basına yaptığı bir açıklamada

⁸³ Cavid Beyin Nutku", *Tanin*, 25 Şubat 1918, s. 2

⁸⁴ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-43, Bel. No: 1

⁸⁵ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 79, Bel. No: 263

⁸⁶ BOA, DII HMS, Dos. No: 2, Bel. No: 8-5

⁸⁷ 30 Eylül 1917 tarihinde Mülkiye Müfettişi Hüsnü Beyin Mamuretülaziz'den bildirdiğine göre bura halkının en önemli şikâyeti aşar memurları tarafından yapıldığı iddia edilen yolsuzluklardı. Bkz. BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-29, Bel. No: 49

bu görüşünü şu şekilde ifade etmişti⁸⁸:

"... Tabîî emanet usulüyle mültezimlerin manafîi mahvoldu. Şimdiye kadar milyonlarca halka zulmederek kazanan mültezimler şimdi mevkilerini terk etmek zarureti hissediyorlar. Mültezimler çalışıyordu, acaba ahali çalmadı mı? diyeceksiniz. Evet ahali de çaldı. Pek ziyade kanaatim var ki ahali de çaldı. Fakat ne oldu? Hiç olmazsa zahire, açlığa mahkum ve maruz olmayacak olan köylülerin ambarlarında hazinesinde kaldı. Bu sene çaldılar gelecek sene biraz suiistimal olacaktır. Fakat harp geçtikten sonra bu suiistimal o kadar kolay olmayacaktır."

Cavid Bey, bütün olumsuzluklara rağmen 1918 yılı Şubat ayına kadar emanet usulüyle aynı olarak 300 milyon kg hububat toplandığını açıklamıştı. Bunun tahmini değeri 13-13,5 milyon lira civarındaydı. Ayrıca bedelen de 1, 5 milyon lira alınmıştı ki böylece aşar hasılatından 14,5-15 milyon lira elde edilmiş oluyordu⁸⁹.

Aşar örgütünün eksiklikleri 1918 yılında da giderilemediğinden köylülerin önemli bir bölümü öşür ve iâşe hisselerini vermemek için ürünlerini saklamaya devam etmişlerdi. O nedenle aşar memurları genellikle ürünün 1/5 'ini görebildiklerinden ancak buna ait öşür ve iâşe hisselerini alabilmekteydiler. Maliye Nezareti saklı zahireyi ortaya çıkarmak üzere köylülere ait ambarların aşar memurları tarafından aranması hakkında ilgililere tebligatta bulundu. Bu tebligat gereğince 1918 yılı Nisan ayından itibaren aşar memurları çiftçilere ait ambar ve evleri basmaya başladılar. Baskınlar sırasında ta'sir defterleri kaydından fazla olduğu tespit edilen zahire kaçak sayılarak, bundan ceza olarak iki kat öşür ve ayrıca iâşe hissesi müsaderc edilmekteydi. Bu şekilde önemli miktarda zahire ele geçirildiği tahmin edilmektedir. Nitekim Sivas vilâyetine bağlı Amasya sancağının sadece iki köyünde 500 ölçek zahire ele geçirilmişti.

Aşar memurlarının ev ve ambarlara keyfî baskınlar düzenlemesi, Dahiliye Nezaretince Kanun-ı Esasinin meskenin dokunulmazlığı ile ilgili hükmüne aykırı bulunduğundan, Maliye Nezareti ile vilâyet ve müstakil livalara 21 Nisan 1918 tarihinde tebligatta bulunularak bu uygulamaya

⁸⁸ Cavid Beyin Nutku", Tanin, 25 Şubat 1918, s. 2

⁸⁹ Cavid Beyin Nutku", Tanin, 25 Şubat 1918, s. 2

son verilmesi istendi. Dahiliye Nezareti kaçak zahire hakkında Aşar Nizamnamesinin 10. maddesini göre işlem yapılmasını istemekteydi. Bu maddeye göre aşar memuruna haber verilmeden tarladan veya harman yerinden kaldırılan ve her ne suretle olursa olsun öşrü verilmemek üzere saklanan mahsul kaçak sayılmaktaydı. Bu gibi kaçak zahirenin ele geçirilmesi halinde ise ceza olarak iki kat öşür alınmaktaydı. Eğer sahibi tarafından mahsulün öşürden kaçırıldığı itiraf edilmezse zanlının mahkemeye sevk edilmesi gerekiyordu. Bunun dışında ev ve ambarların aranabileceğine dair bir kayıt yoktu.

Fakat buna rağmen zahire ambarlarının mesken sayılamayacağı gerekçesiyle aşar memurları tarafından kaçak zahire aranmasına devam edilmekteydi. Bunun üzerine mesele 4 Ekim 1918 tarihinde bir karara bağlanmak üzere Meclis-i Vükelâya havale edildiyse de savaş sona erdiğinde bu tezkire henüz Meclis-i Vükelâya ulaşmamıştı. O nedenle savaşın sonuna kadar aşar memurlarınca köylerde kaçak zahire aranmasına devam edildi⁹⁰. Tüm çabalara rağmen köy baskınlarıyla kaçak zahirenin sadece küçük bir bölümü ele geçirilebilmişti.

Bu durumda 1. Dünya Savaşı yıllarında iltizam ve emanet usullerinin her ikisi de denendiği halde öşrün gerçek anlamıyla toplanamadığı anlaşıyor. Aşar ordu ve yardıma muhtaç fakir halkın en önemli iâşe kaynaklarından biri olduğundan bu verginin düzenli bir şekilde alınamamasının ülkedeki iâşe buhranının a tınasında önemli bir payı olmuştur.

b) Tekâlif-i Harbiye

2 Ağustos 1914 tarihinde seferberlik ilân edildiğinde İttihat ve Terakki hükümeti savaşın kısa sürede sona ereceğini kuvvetle muhtemel gördüğünden ileriye yönelik önlemler almak gereğini hissetmemişti. Bunun yerine kısa bir süre için halkın fedakârlığına müracaat edilerek seferber orduların ihtiyaçlarının sağlanabileceği düşünülmüştü. Bu nedenle olağanüstü savaş şartlarında dış dünya ile neredeyse bütün bağlantısı kesilmiş bulunan Osmanlı ülkesinin her türlü imkânları öncelikle orduların ihtiyaçlarını karşılamak üzere seferber edildi. Bu şekilde savaşın ağır yükü daha çok tarım sektöründe çalışan üretici kesimin omuzlarına yüklenmiş oluyordu. Çünkü ordunun en çok ihtiyaç duyduğu iki önemli

⁹⁰ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-5, Bel. No: 2-9; Dos. No: 20-5, Bel. No: 2-11

unsur; yiyecek maddeleri ile hayvanlardan ibaret olan taşıma araçlarının neredeyse tamamı çiftçilerin elinde bulunuyordu.

Hükümet, bu durumda halkın elindeki kaynaklardan yararlanarak orduların ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla, eskiden beri bilinen ve en son Balkan Savaşları sırasında uygulanan tekâlif-i harbiye yöntemine yeniden müracaat etti. 27 Temmuz 1914 tarihinde tekâlif-i harbiyenin uygulanışına dair bir kanun hazırlandı. 22 Ağustos 1914'de, Takvim-i Vekayiye yayımlanarak yürürlüğe giren bu kanun gereğince⁹¹; ülkenin çeşitli yerlerinde oluşturulan Tekâlif-i Harbiye Komisyonları vasıtasıyla, ordunun ihtiyaç duyduğu yiyecek maddelerine hükümet tarafından belirlenecek olan fiyat üzerinden el konulmaya başlandı. Üretici ve tüccarlar kanunen ellerinde bulunan ihtiyaç fazlası iâşe maddelerini bu komisyonlara vermek mecburiyetinde idiler. Tekâlif-i harbiye yöntemiyle alınan malların fiyatları her bölgenin en büyük mülkiye memurunun başkanlığında Meclis-i İdare, Belediye ve Ticaret Odası üyelerinden oluşturulan bir komisyon tarafından belirlenmekteydi. Bu komisyonlar hazırladıkları fiyat listelerini mahallî hükümetlere vermekle mükellef bulunuyorlardı. Komisyonlar tarafından el konulan malların bedeli olarak birer mazbata veriliyordu. Hükümet mazbata bedellerinin savaşın bitimini takip eden sene bütçesinden ödeneceğini taahhüt etmekteydi.

Malî yönden sıkıntı içerisinde bulunan hükümet, böylece hazineye yük olmadan orduların iâşesini sağlamayı amaç edinmişti. Ancak sadece kısa süreli savaşlarda yararı görülebilecek olan bu yöntem, şimdiye kadar satıldıkları tarımsal ürünler ile diğer ihtiyaçlarını karşılamaya çalışan fakir halkın, daha savaşın başından itibaren, büyük bir sıkıntıya düşmesine neden olmuştu. Buna rağmen savaşın başlarında ordu iâşesinin temininde pek çok faydaları görülen bu yöntem, savaşın uzamasıyla birlikte birtakım sakıncaların ortaya çıkmasına neden oldu. Hükümete verdikleri malların karşılığını alamayan üreticiler, kendi ihtiyaçlarından fazla üretim yapmak istemediklerinden, zaten savaş sebebiyle büyük bir düşüş gösteren tarımsal üretim her geçen gün biraz daha azalmaya başladı. Bu durum ülkedeki iâşe maddelerinin iyice azalmasına ve orduların yiyecek sıkıntısının daha da şiddetlenmesine neden olacağından hükümet, savaşın ikinci yılından

⁹¹ Tekâlif-i Harbiyenin Sureti Tarhı Hakkında Kanun (14 Temmuz 1330), *Düstûr*, II. Tertip, VI, s. 1011, 1012

itibaren bu uygulamadan büyük ölçüde vazgeçmişti⁹².

c) Mubayaa (Satın alım)

Çiftçileri daha fazla mağdur etmemek ve tarımsal üretimin azalmasına engel olmak amacıyla, Meclis-i Vükelâ 4 Mayıs 1915 tarihinde aldığı bir kararla, ordunun 1915 yılına ait iâşe ihtiyaçlarının Yemen, Hicaz ve Asir bölgeleri dışında yeni bir yöntemle sağlanmasını kararlaştırdı. Buna göre⁹³;

1. Orduların ekmeklik, yemeklik ve yemlik zahirc ihtiyaçları bundan böyle aynen alınacak olan aşar gelirleriyle sağlanacaktır. Bundan böyle çiftçi ve tüccarların elinde bulunan bu gibi maddelere el konulmayacaktır. Aşarla sağlanması mümkün olamayan ve eksik kalan küçük bir kısım ise piyasadan satın alınacaktır.

2. Et ihtiyacı için küçük baş hayvanlardan erkek olanların % 15 'i tekâlif-i harbiye yöntemiyle alınacak. Et ihtiyacının eksik kalan bölümüyle sade yağ piyasadan satın alınacaktır.

3. Zeytin ve zeytinyağı tekâlif-i harbiye yöntemiyle alınacaktır.

4. Yabancı ülkelerden ihraç edilmekte olan kahve, çay, petrol ve şeker gibi ihtiyaçlar tüccar adına gümrüklere gelen malların belli bir bölümüne (% 15-% 25) ordu adına el konulmak şeklinde sağlanacaktır.

5. Palamutla çam kabuğunun ihracât sırasında % 15 'ine el konulacaktır.

6. Yukarıda belirtilen mallar dışında ordunun ihtiyaç duyduğu hiçbir şeye el konulmayacak, bu gibi ihtiyaçlar piyasadan satın alınacaktır.

Bu kararların uygulanabilmesi için Maliye Nezaretince gerekli vilâ-

⁹² BOA, DH-İ UM, Dos. No: 93-4, Bel. No: 1-28; Dos. No: 4-2, Bel. No: 5-56. Tekâlif-i harbiye alımlarında çeşitli yolsuzluklar da yapılmaktaydı. Bir mülâzım, birkaç askerle beraber büyük bir mağazaya gidip ne bulursa aldıktan sonra ve buna karşı değil mazbata işe yarar bir kâğıt dahi vermeden çıkıp gidebiliyordu. Hatta bu sırada süs eşyaları, kadın çorapları, kadın çamaşırları, çocuk ayakkabıları, şampanya, konyak, mutfak ve sofra takımları kısaca çarşı ve mağazalarda satılan her tür yiyecek, içecek, giyecek birtakım alet ve edevat tekâlif-i harbiye adıyla alınmaktaydı. Bkz. Ş. Rado, "Birinci Umûmî Harp ve Mütareke Günlerinde İstanbul I", HTM, I/ I (Şubat 1971), s. 6; Ahmet İz-zet Paşa, Feryadım, I, (nşr. S. İ. Furkaç), İstanbul 1992, s. 190

⁹³ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 93-4, Bel. No: 1-28; Dos. No: 4-2, Bel. No: 5-56

yetlere verilmek üzere Harbiye Nezareti emrine her ay yeterli miktarda para gönderilecekti⁹⁴.

Kısa bir süre sonra Meclis-i Vükelâ Kararında yer almayan maddelerin satın alma yoluyla sağlanamayacağı anlaşıldı. Çünkü hazinenin durumu satın alınacak malların bedellerini peşin ödemeye ve alınan mallara karşılık verilen senet-i mahsusların karşılığını zamanında tasfiye etmeye müsait değildi. Bu durumda üreticiler veya müteahhitler bedellerini zamanında alamadıkları için mallarını hükümete satmak istemiyorlardı. Ayrıca mal sahipleriyle fiyatlar hususunda karşılıklı anlaşma zorunluluğu vardı. Mevcut şartlarda bu anlaşmanın sağlanması ise oldukça zordu. Çünkü savaşın sebep olduğu spekülasyonlar nedeniyle ülkenin her tarafında yiyecek maddelerinin fiyatlarında çok büyük artışlar görülmüştü. Mal sahipleri mallarını yüksek fiyatlarla satmak istediklerinden, bu durum gerekli maddelerin sağlanması hususunda önemli bir engel oluşturmaktaydı. Öte yandan aşar gelirlerinin tamamı orduların ihtiyaçlarına tahsis edildiği halde bazı yetkililerin Levazımât-ı Umûmiye Dairesine müracaat etmeleri sonucu ve hatta bazen de hiç bilgi verilmeksizin aşarın büyük bir bölümü halkın tohumluk vs. ihtiyaçları için dağıtılmıştı. Ayrıca tekâlif-i harbiye yöntemiyle alınması kararlaştırılan maddelerin önemli bir bölümü de haziran ayına gelindiği halde henüz sağlanamamış olduğundan orduların iâşesindeki sıkıntı bir kat daha artmıştı⁹⁵.

Ödemelerin düzenli olarak yapılamadığı bahanesiyle bazı müteahhit ve bayiler ordu için gerekli malları satmak istemezlerse, bunlara ait malların Tekâlif-i Harbiye Komisyonlarınca tekâlif-i harbiye mazbatası verilerek şartıyla alınması, 4 Temmuz 1915 tarihinde bütün vilâyetlere emredildi. Böylece tüccar ve bayilerin, tekâlif-i harbiye yöntemiyle mallarını vererek ödeme zamanı belli olmayan bir mazbata almak yerine her zaman

⁹⁴ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 93-1, Bel. No: 1-54. Piyasadan mal satın alımı Harbiye Nezaretince hazırlanacak olan bir talimâtnameye göre yapılacaktı. O nedenle 10 Haziran 1915 de vilâyetlere bir tebligat gönderilerek bu talimâtname kendilerince ulaşmadan işe başlamamaları emredildi. Ancak haziran ayının sonlarına gelindiğinde talimâtname hâlâ gönderilememişti. Bu durum ordu için ısrak satın alımında ciddi gecikme ve aksaklıklara sebep olmaktaydı. Bkz. BOA, DH-İ UM, Dos. No: 93-1, Bel. No: 1-54; Dos. No: 93-2, Bel. No: 1-24

⁹⁵ Yine bu yıl içerisinde % 15 oranında alınan kasaplık hayvanlardan bir hayli yararlanılmış fakat büyütölmek üzere köylerde bırakılan kuzular sonradan toplanamayarak kâr yerine zarar görülmüştü. Bu sene boyunca ordunun eksik kalan ihtiyaçlarını taahhüt yoluyla karşılamak da mümkün olmadığından askerlere ¼ oranında bile et istihkakı verilememişti. Bkz. BOA, DH-İ UM, Dos. No: 93-4, Bel. No: 1-48

ödenmesi mümkün olan senet-i mahsus karşılığında mallarını satmayı tercih edecekleri beklenmekteydi⁹⁶.

Bu sırada bazı İaşe Komisyonlarının şahsî menfaat sağlamak amacıyla yaptıkları yolsuzlukların da İaşe sıkıntısının artmasında rolü olmuştu. Bu duruma engel olmak amacıyla, 25 Mayıs 1915 tarihinde bütün vilâyetlere tebligatta bulunularak 4 Mayıs 1915 tarihli Meclis-i Vüclâ Kararı hilafına hareket edecek olan komisyonların suçlu duruma düşecekleri bildirildi⁹⁷. Ancak çok geçmeden bu tedbirlerin de işe yaramadığı görüldü.

Serbest piyasadan hububat alımı konusunda karşılaşılan zorluklar 1915 yılında orduların İaşesinde büyük sıkıntılara neden olmuştu. Bu nedenle 3 Mayıs 1916 tarihinde yürürlüğe konulan yeni bir kanunla⁹⁸ serbest piyasa fiyatları üzerinden satın alma yönteminden vazgeçilerek İaşe ihtiyacının yeniden tekâlif-i harbiye yöntemiyle temin edilmesi kararlaştırıldı. Ancak bu defa savaşın başında uygulanmış olan tekâlif-i harbiye yön-

⁹⁶ BOA, DII ŞFR, Dos. No: 56, Bel. No: 333

⁹⁷ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 93-1, Bel. No: 1-53. Özellikle askeri yetkililer Tekâlif-i Harbiye Komisyonlarına baskı yaparak kanun kapsamında bulunmayan çeşitli inşaat malzemeleri, tıbbi malzemeler, kösele, keçe, pirinç ve taze sebze gibi maddelere el konularak birliklere teslim edilmesini istemektedirler. Bazı Tekâlif-i Harbiye Komisyonları da subay maaşlarının yansına karşılık kanuna aykırı olarak erzak verilmekteydi (Bkz. BOA, DH-İ UM, Dos. No: 93-1, Bel. No: 1-26).

Diyarbakır valisi Reşit Bey buradaki Tekâlif-i Harbiye Komisyonunun kanuna uygun bir şekilde oluşturulmadığını gördüğünden 1915 yılı Nisan ayında komisyonun hesaplarını incelemeye aldırmıştı. Yapılan birkaç günlük araştırmadan sonra komisyon hesaplarında 80 000 kuruşa yakın bir suiistimal görülmüş ve bu miktar sorumlulara ödettirilmişti. Bunun dışında dikkati çeken bir konu da komisyonun taşımacılık ve üretim gibi en önemli bölümleriyle mutemet işlerinin Ermeni komitacılarının eline bırakılmış olmasıydı. Ayrıca bunların kontrol altında bulundurulmayarak çeşitli yolsuzluklar yapmalarına da fırsat verildiği tespit edilmişti (Bkz. BOA, DII-İ UM, Dos. No: 89-1, Bel. No: 1-24).

Vilâyet Mülkiye Müfettişleri tarafından 1915 yılı Mayıs ayında yapılan inceleme sonucunda Bitlis vilâyetine bağlı Siirt sancakı Tekâlif-i Harbiye Komisyonu tarafından da bazı yolsuzluklar yapıldığı anlaşılmıştı. Bu komisyonun ambarlara doldurmuş olduğu arpa hayvanların yiyemeyeceği dercede karışık ve 20 teneke kavurma teslim edilirken hırsızca halde kayda geçirilmemişti. Ayrıca teslim alınan bazı malların teslim sırasındaki miktara göre eksik olduğu görülmüştü. Komisyon, etlik hayvan alımını tamamen bir kişinin sorumluluğuna bırakmış ve orduya teslim edilen hayvanlara karşılık mazbata da vermemişti. Pervari kazası, komisyonunun da alınan mallara karşılık sahiplerine mazbata vermediği tespit edilmişti (Bkz. BOA, DH-İ UM, Dos. No: 83-2, Bel. No: 1-20). Yine Kemah Kaymakamı Halil Rıfat Beyin Tekâlif-i Harbiye İşlerinde yolsuzluklar yapıldığına dair ihbarlar alındığını bildirilmesi üzerine Dahiliye Nezaretinin 23 Haziran 1915 tarihli emri üzerine Erzurum vilâyetince gerekli tahkikat başlatılmıştı (Bkz. BOA, DH-İ UM, Dos. No: 89-2, Bel. No: 1-7).

⁹⁸ "Tekâlif-i Harbiyenin Suret-i Tarhına Mütedit 4 Ramazan 1332 Tarihli Kanuna Müzcyyel Kanun-ı Muvakkat (17 Nisan 1332), Düstür, II. Tertip, VIII, s. 938

teminde önemli bir değişiklik yapılarak, üretici ve tüccarlardan alınan mallara karşılık peşin para ödenmeye başlandı. Mal sahipleri ellerindeki yiyecek maddelerini satıp satmamak hususunda serbest değillerdi. Hükümet tek taraflı olarak ve piyasa şartlarının çok altında belirlediği fiyatlar üzerinden üretici ve tüccarların ellerindeki malların belirli bir bölümünü zorunlu olarak satın almaktaydı. Hükümetin hububattan aldığı miktar ve hububat fiyatları ve hatta bu işle meşgul olan kurumlar sık sık değişse de savaşın sonuna kadar ordu ve sivil halkın bu yöntemle iâşe edilmesine devam edildi. İleride ilgili bölümlerde daha detaylı olarak inceleyeceğimiz bu yöntemin serbest piyasa şartlarındaki satın almadan çok farklı ağır bir vergi hükmünde olduğunu söylemek gerekir.

d) İane ve Diğerleri

Bu savaş sırasında orduya ait hayvanlar için gerekli olan samanın daha çok iane yoluyla sağlanmasına çaba sarf edilmişti. Levazımât-ı Umûmiye Dairesinin tespitlerini göre Osmanlı ordularının 1915 yılı için, 40 150 tonu 3. Orduya ait olmak üzere, toplam 232 116 ton samana ihtiyacı vardı. Bu mesele Meclis-i Vükelâda görüşülerek zaten fazla bir değeri bulunmayan samanın ianeten sağlanması kararlaştırıldı. Bunun üzerine Dahiliye Nezaretince 9 Mayıs 1915 tarihinde vilâyetlere tebligatta bulunularak vilâyetler dahilinden iane yoluyla ne kadar saman sağlanabileceğinin acilen bildirilmesi ve bu samanların gösterilen ambarlara en kısa zamanda doldurulması istendi. Tebligata cevaben vilâyetlerin bir bölümünden alınan telgraflardan anlaşıldığına göre, iane yoluyla sadece 65 000 ton saman sağlanabilmekteydi. Vilâyetlerin bir bölümünden cevap alınamamış olmasına rağmen; 232 116 ton ihtiyaca karşılık bu miktarın pek fazla bir kıymet ifade etmediği görülmektedir. Kaldı ki bazı yerlerde taşıma araçları, çuval, vs. gibi eksiklikler yüzünden mevcut samanı taşımanın da imkânsız olduğu bildirilmekteydi⁹⁹. Nitekim aradan üç aya yakın bir süre geçmesine rağmen; askerî ambarlara teslim edileceği bildirilen miktarın çok az bir bölümü alınabilmiş ve ağustos ayında saman sevkıyâtı tamamen durma noktasına gelmişti.

Saman sevkıyâtının kesilmesiyle birlikte, ordu emrinde bulunan hayvanlar açlık yüzünden telef olmak tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlardı. Her türlü nakliyat işleri bu hayvanlar vasıtasıyla yapıldığından, bunların

⁹⁹ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 93-2, Bel. No: 1-63

telef olması orduyu harekesiz bırakacağı gibi zaten güçlkle yapılmakta olan erzak ve zahire sevkıyâtının da kesintiye uğramasına sebep olabilirdi. O nedenle 23 Ağustos 1915 tarihinde vilâyetlere yeniden tebligatta bulunularak orduya acilen saman yetiştirilmesi istendi¹⁰⁰.

Buna rağmen istenilen saman sağlanamadığından bu defa, sahiplerinin arzularına bakılmaksızın, belli bir miktar samanın alınması kararlaştırıldı. Böylece 6 Ekim 1915 tarihinde Dahiliye Nezaretince vilâyetlere tebligatta bulunularak; orduya ait hayvanların iâşesini sağlamak üzere yörenin ihtiyaç fazlası samanından % 40 'ının iane suretiyle alınarak askerî ambarlara teslim edilmesi emredildi. Bundan fazlasının ianeten alınması doğru bulunmadığından eksik kalan saman satın alınarak tamamlanacaktı.

Vilâyetlerden alınan bilgilerden anlaşıldığına göre aslında ülkede bir saman kıtlığı yoktu. Köylünün elindeki ihtiyaç fazlası samanın % 40 'ına el konulmak suretiyle de çok miktarda saman sağlanabileceği mümkün görüyordu. Fakat taşıma imkânlarının son derece kısıtlı olması sebebiyle ordu ambarlarına uzak yerlerdeki samanın buralara kadar taşınması mümkün olamıyordu. O nedenle 3. Ordu bölgesindeki valilerin bir bölümü saman ihtiyacının askerî ambarlara yakın olan bölgelerden karşılanması gerektiğini bildirmekteydiler¹⁰¹. Fakat saman ihtiyacının bu şekilde karşılanması da mümkün olmadı. Çünkü orduya yakın yerlerdeki samanın zaten büyük bir çoğunluğu birliklere teslim edilmişti. Meselâ Erzurum ve civarında bulunan ot ve samanın yaklaşık olarak 2/3 'ü ordu ihtiyacı için alınmıştı. Ayrıca Bitlis vilâyetinin mahsulü bu yıl pek verimli olmadığından, burada diğer maddelerin yanında, ot ve saman miktarı da vilâyetin kendi ihtiyaçlarını dahi karşılayamayacak derecede azalmıştı. Buna rağmen vilâyetin boş kalan yerlerindeki samanlar doğrudan doğruya ordu tarafından alınmıştı. Bu durumda 1915 yılında Bitlis vilâyetinde ordu için sadece 2 027 ton saman ve 60 ton ot hazırlanabilmişti¹⁰².

1917 yılında 3. Ordu iâşe bölgesinde çok az miktarda arpa üretilenmişti. Bu arpa açığından dolayı kışın orduya ait hayvanların daha çok ot ve samanla beslenmesi gerekmektedir. Bunun için Dahiliye Nezaretince bölgeden mümkün olduğu kadar çok miktarda ot ve saman sağlanması na gayret edilmekteydi. Fakat hacim olarak oldukça büyük yer kaplayan

¹⁰⁰ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 93-3, Bel. No: 1-30

¹⁰¹ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 93-3, Bel. No: 1-48

¹⁰² BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-12, Bel. No: 1

bu gibi maddelerin gerekli yerlere ulaştırılmasında güçlükler çekiliyordu. Bunların daha rahat taşınabilmesi için balya haline getirilmeleri gerekiyordu. Halbuki o tarihte bölgede balya makineleri yoktu. Bunun için Dahiliye Nezareti kışın orduyu sıkıntıya sokmamak için daha şimdiden Harbiye Nezaretince yeterli miktarda balya makinesi sağlanarak 3. Ordu bölgesine gönderilmesini istediye de bir netice alınamadı¹⁰³. Böylece sevkiyât konusundaki yetersizlikler ordu ücretsiz temin edilen samandan bile gerektiği gibi yararlanamadı.

İane yönteminin dışında çeşitli nedenlerle sahipsiz kalmış olan erzakın da ordunun iâşesini sağlamak amacıyla kullanıldığı görülmektedir. Nitekim 1915 yılı baharında tehciye tabi tutulan Ermenilerden geriye kalan çeşitli erzak ve eşya bu amaçla 3. ve 4. Ordular ile Irak Komutanlığı emrine verilmişti. Harbiye Nezaretince 8 Eylül 1915 tarihinde ilgili makamlara şu tebligatta bulunuldu:¹⁰⁴

1. Söz konusu mallar, 3. ve 4. Ordular ile Irak Komutanlığınca belirlenen yerlere gönderilecektir.

2. Merkezlere uzak yerlerde bulunan mallar özel ve güvenilir bir heyet tarafından teslim alındıktan sonra Levazımât-ı Umûmiye ambarlarına verilmek üzere sevk memurlarına teslim edilecektir.

3. Teslim alınan malların miktar ve cinsleri ile nerelerden alındıkları Harbiye Nezaretine bildirilecektir.

Aynı tebligatta belirtildiği üzere, 3. Ordu bölgesinde Ermenilerden kalıp orduya intikal eden malların dökümü ise şöyledir:

<i>Ait Olduğu Bölge</i>	<i>Kıymeti(Kuruş)</i>	<i>Cinsi</i>
<i>Canik Sancağı</i>	<i>740 537</i>	<i>Muhtelif eşya ve erzak</i>
<i>Erzurum vilâyeti</i>	<i>750 413</i>	<i>"</i>
<i>Mamuretülaziz</i>	<i>25 922</i>	<i>"</i>
<i>Trabzon vilâyeti</i>	<i>182 010</i>	<i>"</i>

Savaşın sonlarında orduların iâşe ihtiyaçlarının temini gün geçtikçe daha da sıkıntılı bir hal aldığından; bu sıkıntıyı hafifletmek amacıyla bazen farklı metotlara da başvurulduğu görülmektedir. 1918 yılı Haziran a-

¹⁰³ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-35, Bel. No: 22

¹⁰⁴ BOA, DII-İ UM, Dos. No: 89-5, Bel. No: 1-30

yında Harbiye Nezaretince alınan bir karara göre aşağıda belirtilen maddelerden birisini orduya veren her yaştan askerlere bir yıl süreyle izin verilecekti:

4000 kg	<i>Buğday</i>
4300 "	<i>Arpa</i>
4000 "	<i>Patates</i>
5050 "	<i>Mercimek</i>
3200 "	<i>Nohut</i>
3320 "	<i>Bulgur</i>
4200 "	<i>Mısır</i>
4300 "	<i>Beyaz Darı</i>
8000 "	<i>Burçak</i>

O günün şartlarına göre belirlenen bu miktar oldukça yüksek sayılabilir. Çünkü ürünün öşrü, öşrünün birinci ve ikinci katı da alındıktan sonra üreticinin elinde kalan miktar çoğu zaman kendi yiyecek ve tohumluklarına yetmiyordu. O sebeple bazı üst düzey yetkililer, bu kararın askerlikten muaf sayılmak isteyen para sahibi bazı kimseleri piyasadan çok miktarda erzak satın almaya yönelteceğinden yiyecek fiyatlarının artışına sebep olacağı ve böylece ülkenin ekonomik yapısında büyük yaralar açılacağından endişe duymaktaydılar. Bu bakımdan izine karşılık verilmesi gereken hububat miktarının azaltılması istenmekteydi. Ancak bu teklif Harbiye Nezaretince kabul edilmedi. Çünkü nezaret, ordu için daha çok yiyecek karşılığında, savaş gücünü koruyacak düzeyde daha az sayıda kişinin bu haktan yararlanmasını istiyordu¹⁰⁵. Ordunun bu yöntemden ne derece yararlanabildiğini tespit etmek mümkün olamamıştır.

B. İAŞE TEMİNİNİ SAĞLAYAN KURUMLAR

1. Dünya Savaşında Osmanlı ordularına ait iaşe hizmetlerinin Almanya örneğine göre Alman şube müdürlerinin denetiminde oluşturulmuş yeni bir sistem dairesinde yürütüldüğünden daha önce söz edilmişti. Buna göre; ordular arasında çıkabilecek muhtemel ihtilâflara fırsat vermeden yiyecek maddelerin sürekli bir şekilde sağlanabilmesi için ülke, iaşe mıntıkası adı verilen çeşitli bölgelere ayrılmakta ve her orduya bir iaşe mıntı-

¹⁰⁵ BOA, DII-İ UM, Dos. No: 20-16, Bel. No: 10-29

kası tahsis olunmaktaydı. Mıntıklar belirlenirken orduların ihtiyaç miktarları ve bulundukları bölgeler dikkate alındığından, iaşe kaynaklarının mümkün mertebe adilâne bir şekilde taksim edilmesine özen gösterilmekteydi.

Ordular için tahsis edilmiş iaşe mıntıklarındaki yiyecek maddelerinin üretici ve tüccarlardan toplayıp gerekli yerlere sevkini sağlamak üzere de birtakım kurumlar oluşturulduğu görülmektedir. Ancak bu kurumlar kendilerinden beklenen derecede hizmet vermediklerinden savaş boyunca sık sık yeni idarî yapılanmalara tevessül edilmiştir.

1. Tekâlif-i Harbiye Komisyonları

Savaşın başında hükümet, ülkenin bütün imkânlarını öncelikle ordunun iaşe ihtiyaçlarını karşılamaya teksif etmişti. Bu amaçla ülkenin her tarafında Tekâlif-i Harbiye Komisyonları adı verilen birtakım kurumlar oluşturuldu.

a) *Teşkilâtlanma*

27 Temmuz 1914 tarihli Tekâlif-i Harbiye Kanunu, seferberliğin ilânı tarihinden itibaren Harbiye Nezaretine tekâlif-i harbiyenin uygulanacağı bölgeleri belirleme yetkisi vermekteydi. Kanunun ikinci maddesine göre tekâlif-i harbiye yönteminin uygulanmasına karar verilen her bölgede birer Tekâlif-i Harbiye Komisyonu oluşturulacak ve bu komisyonlar halkın elindeki ihtiyaç fazlasına el koyacaklardı. Tekâlif-i Harbiye Komisyonları, o yörenin en büyük mülkiye ve maliye memuru ilc askerî bir yetkili ve bu bulunamadığı taktirde o bölgenin jandarma komutanından ve ayrıca Meclis-i İdare ve Belediyeden seçilmiş birer üyeden mürekkep olacaktı.

Cephelerdeki birlikler için gerekli olan iaşe maddeleri ile taşıma araçlarını üreticilerden ve tüccarlardan belli oranlar dahilinde alarak vilâyetler emrindeki ambarlara teslim etmekle görevli bulunan Tekâlif-i Harbiye Komisyonları, el koydukları mallara karşılık mal sahiplerine, bedelleri savaştan sonra ödenmek üzere birer mazbata vermektedirler¹⁰⁶.

¹⁰⁶ Tekâlif-i Harbiyenin Suret-i Tarhı Hakkında Kanun (14 Temmuz 1330), *Düstûr*, II. Tertip, VI, s. 1011, 1012

b) İşleyiş ve Temel Gıda Maddelerinin Temini

Ordu için alınmakta olan yiyecek maddeleri tarımsal ve hayvansal ürünler olmak üzere iki ana grupta mütalâa edilmekteydi. Bu maddelerin üreticilerden alınış şartları da farklı olduğundan, hububat ve etlik hayvan temini hususu iki ayrı başlık altında incelenecektir.

(1) Hububat Temini

Tekâlîf-i Harbiye Kanunu gereğince üreticilere ait mallara hangi oranda el konulacağını belirleme yetkisi Levazımât-ı Umûmiye Dairesine aitti. Bu yetkiye istinaden Levazımât-ı Umûmiye Dairesince seferberliğin başında Tekâlîf-i Harbiye Kanunun 3. Ordu bölgesinde uygulanışına dair bir talimâtname hazırlandı. Bölgedeki komisyonlar iâşe maddelerini bu talimâtname hükümleri çerçevesinde temin etmekteydiler. Talimâtnamede hububat teminine dair şu esaslar yer almaktadır¹⁰⁷:

1. Ordunun iâşe bölgesine ayrılan vilâyetlerin öşür gelirleri elden çıkarılmayacak, ayrıca öşrün iki buçuk katı da tekâlîf-i harbiye yöntemiyle alınacaktır.

2. Bu şekilde toplanan hububat halka ait taşıma araçlarıyla kış gelmeden önce geçici ambarlar ile ordunun genel depolarına taşınacaktır.

3. Bu konuda gerekli ciddiyeti göstermeyen memurlar cezalandırılacaktır. Ayrıca vilâyetler tarafından her on günde bir yapılan işler hakkında Erzincan'daki 3. Ordu Komutanlığına bilgi verilecektir.

Aşar, ürünün 1/8 'i yani % 12,5 'i oranın da alınmaktaydı. Bunun iki buçuk katı ise % 31,75 ettiğinden bu hesaba göre bölgedeki ürünün yaklaşık % 45 'i 3. Orduya verilmiş olacaktı. Bu sırada ordunun en önemli genel deposu Erzincan'da bulunuyordu ve birliklerin büyük bir bölümü de bu ambardan beslenmekteydi. O nedenle iâşe bölgesinde yer alan vilâyetlerdeki erzak ve kasaplık hayvanların daha ziyade Erzincan genel deposuna gönderilmesi emredilmişti. Canik sancağının hasılatı ise deniz yoluyla Trabzon üzerinden sevk edileceğinden, buradan sağlanacak yiyecek maddeleri şimdilik Samsun, Giresun ve Ünye'deki depolara konulacaktı¹⁰⁸.

¹⁰⁷ BOA, DII-İ UM, Dos. No: 82-1, Bel. No: 1-16

¹⁰⁸ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 45, Bel. No: 8; BOA, DH-İ UM, Dos. No: 82-1, Bel. No: 1-1

3. Ordu bölgesinin ulaşım imkânları bu kadar büyük miktardaki hububatin gösterilen ambarlara taşınması için yeterli değildi. O nedenle askerî depolara yapılmakta olan sevkîyât, arzu edilen miktar ve çabuklukta olamıyordu¹⁰⁹. Özellikle Diyarbekir ve Musul gibi işe mıntikasının uzak yerlerinde bulunun işe kaynaklarından yararlanabilmek imkânı daha da sınırlıydı¹¹⁰.

3. Ordu bölgesinde seferberliğin başından itibaren işe temini hususunda ortaya çıkan başlıca problem bölgedeki mevcut zahirenin gerekli yerlere ulaştırılamaması olmuştu. Bu durumda ordu ambarlarına sevk edilmesi mümkün görülmediği halde, ürünün % 45'inin gereksiz yere vilâyet ambarlarına hapsedilmesi halkın işe sıkıntısına düşmesine neden olacağından, özellikle bölgenin uzak kesimlerinde yer alan vilâyetler bu uygulamaya en kısa zamanda son verilmesini istemekteydiler¹¹¹.

Öte yandan hububatin para ödenmeden mazbata karşılığı alınması ü-

¹⁰⁹ Bitlis vilâyetindeki yiyecek maddeleri 3. Ordu Komutanlığının emriyle Bulanık merkezinde bulunan Kop genel deposuna ve geriye kalan az bir miktar Hasankale'ye gönderilmekteydi. Bu şartlarda Bitlis vilâyetinden Erzincan'a erzak gönderilebilmesi ancak mevcut sevkîyâtın durdurulmasıyla mümkün olabilirdi. Fakat bu sevkîyâtın durdurulmasına da imkân yoktu çünkü bu durumda Kop ve Hasankale ambarlarından beslenen birliklerin aç kalması mukadder görünüyordu. Yine Van vilâyeti Ordu Komutanlığının emriyle vilâyet içerisinde bulunan birlikler ile Diyardin'deki süvari ve Tutağ'taki nizamiye fırkalarının işesi için sevkîyât yapmaktaydı. Bu durumda Van vilâyetinden de Erzincan deposuna sevkîyât yapılamıyordu. Erzincan Mutasarrıflığı da seferberliğin başından beri yapılan bütün uyarılara rağmen Erzincan'daki menzil depolarını doldurmak bir tarafa buradan geçmekte olan birlikleri bile doyurmaktan aciz kalıyordu. Hatta 28 Eylül 1914 de buradaki asker ve hayvanları açlıktan kurtarmak için aşar ambarlarına el konulmuştu. Bkz. BOA, DH-İ UM, Dos. No: 82-1, Bel. No: 1-1

¹¹⁰ Diyarbekir vilâyetinin 1914 yılına ait öşür zahircisi 25 200 ton tahmin edilmekteydi. Bu zahire her 150 kilogramı bir yük hesabıyla 168 000 yük etmekteydi ki, şu duruma göre; günde 1000 yük yola çıkarılmak şartıyla ancak 168 günde yani altı ayda taşınabilirdi. Ordu ambarları Diyarbekir'e yaklaşık olarak on günlük bir mesafede bulunduğundan ilk kafilenin dönerek yeniden yola çıkarılabilmesi için 20 günlük bir zamana ihtiyaç vardı. Buna göre söz konusu zahircinin altı ayda taşınabilmesi için 20 000 yük hayvanına ihtiyaç vardı. Halbuki Diyarbekir valisi yöreden bu miktarda yük hayvanı sağlayabilmenin mümkün olamayacağını bildirmekteydi. Vilâyetçe ait araçlarla öşür zahircisini bile sevk etmek mümkün görülmezken öşürün iki buçuk katı da dahil edildiğinde taşınması gereken zahire miktarı 88 200 ton etmekteydi. Bu durumda 40 000 yük hayvanın sağlanabildiği düşünülse bile bu yükün gösterilen ambarlara taşınması için en azından 294 güne ihtiyaç vardı. Halbuki bu iş için ne taşıma araçlarının durumu ne de mevsim şartları müsaitti. Bkz. BOA, DH-İ UM, Dos. No: 82-1, Bel. No: 1-16

¹¹¹ Diyarbekir vilâyetinin 550 000 kayıtlı nüfusuna ilâveten 200 000 den aşağı olmamak üzere de kayıtsız göçer nüfusu vardı. Bu vilâyetçe hububatin % 45'i ordu tarafından alındıktan ve % 10 da tohumluk ayrıldıktan sonra geriye kalan % 45 (88 200 ton)'i ile 750 000 nüfusun beslenebilmesi mümkün değildi. Çünkü nüfus başına ortalama 1 kg hububat tüketicileceği düşünülecek olursa yıllık ihtiyacın 273 750 ton olduğu görülmektedir. Bkz. BOA, DH-İ UM, Dos. No: 82-1, Bel. No: 1-16

reticileri büyük sıkıntılara sokmaktaydı. O nedenle Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa 15 Eylül 1914 tarihinde Başkumandanlık Vekâletine gönderdiği bir şifrede, ordu ihtiyaçları için alınmakta olan mallara ait bedellerin kısmen olsun peşin ödenmesi halinde hem üretimin artırılacağı ve hem de fakir halkın bir miktar rahatlayabileceğini bildirmişti¹¹². Nitekim bu durum Meclis-i Vükelâ tarafından da taktir edildiğinden, orduların 1915 yılına ait ihtiyaçlarının yeni bir yöntemle karşılanması kararlaştırıldı. Yukarıda satın alma bahsinde de belirtildiği üzere 4 Mayıs 1915 tarihli Meclis-i Vükelâ Kararı gereğince; bundan böyle öşürle karşılanamayan yiyecek maddelerinin et, şeker, çay, kahve vs gibi çok az bir kısmı tekâlif-i harbiye yöntemiyle sağlanacak ve bunun dışında kalan kısım ise piyasadan peşin para karşılığında satın alınarak telâfi edilecekti¹¹³.

Levazımât-ı Umûmiye Dairesi tarafından hazırlanmış olan bir çizelgede 3. Ordunun 1915 yılına ait yıllık yiyecek ihtiyaçları toplamı şu şekilde belirtilmişti: ¹¹⁴

Cinsi	Miktarı(ton)	Cinsi	Miktarı(ton)
Un	35 040	Gaz	1 725
Ekmeklik hububat	43 800	Zeytin	512
Et	7 300	Odun	97 340
Bulgur	4 380	Çay	157
Yağ	1 168	Şeker	1 968
Kuru sebze	7 008	Ot	60 225
Tuz	1 868	Saman	40 150
Soğan	1 168	Arpa, yulaf	90 337
Sabun	525	Odun kömürü	14 600
TOPLAM	409 301		

Tablo 1: 3. Ordunun 1915 yılına ait yıllık yem ve yiyecek ihtiyacı miktarı.

Levazımât-ı Umûmiye Dairesi, 3. Ordu iâşe mıntıkasından sağlanan-

¹¹² ATASE Arşivi; Kls. 69, Dos. 340, F. 24-5, 24-10

¹¹³ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 93-4, Bel. No: 1-28; Dos. No: 1-28, Bel. No: 5-56

¹¹⁴ Levazımât-ı Umûmiye Dairesi kural olarak her yıl Osmanlı ordularının bir yıllık yiyecek ihtiyaçları ve bunlardan ne kadarının hangi vilâyet ve sancaklardan alınarak hangi ambarlara konulacağını gösterir bir çizelge hazırlamaktaydı. Bkz. BOA, DH-İ UM, Dos. No: 4-2, Bel. No: 5-56

cak yiyecek maddelerinin Erzurum, Bayburt, Kop, Mamahatun, Kiğı, Hınıs ve Erzincan ambarlarına doldurulmasını kararlaştırmıştı¹¹⁵. Ayrıca her vilâyetin orduya vermekle mükellef olduğu yiyecek maddeleri ve miktarları da ayrı ayrı belirlenerek, bu yolda hareket etmek üzere 31 Ağustos 1915 tarihinde Dahiliye Nezaretince vilâyetlere tebliğ edildi. Buna göre 3. Ordu iâşe bölgesinde yer alan vilâyetlerin 1915 yılı sonuna kadar orduya vermekle yükümlü oldukları hububat ve kuru sebze miktarı ile bunun öşür gelirleriyle karşılanacak kısmı aşağıdaki tabloda görüldüğü gibidir¹¹⁶:

(Ton)	Buğ-day	Bul-gur	Arpa	K. Seb-ze	Top-lam	Aşar	Sonuç
Canik Sancağı ¹¹⁷	9 900	-	10 900	500	20 300	?	?
Diyarbakir vilâyeti	16 200	1 000	17 200	500	34 000	14 975	+15 075
Trabzon vilâyeti	16 600	1 000	15 600	1 800	34 900	4 500	-29 500
Erzurum vilâyeti	15 500	1 000	15 400	750	32 650	16 000	+16 650
Mamuretülaziz vilâyeti	7 600	1 400	9 266	316	18 582	6 700	-11 880
Sivas vilâyeti	10 986	1 850	13 333	1 659	27 828	45 882	+18 054
TOPLAM	76 786	6 250	81 699	5 525	147 960	88 057	-59 903

Tablo 2: İâşe bölgesindeki vilâyetlerin 1915 yılında 3. Ordu için vermekle yükümlü oldukları hububat ve kuru sebze miktarı

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere 3. Ordunun öşür yoluyla karşılanamayan toplam 59 903 ton yem ve yiyecek eksikliği vardı. Bu miktar 147 960 tonluk genel ihtiyacın neredeyse yarısı kadardır. Halbuki devletin hazinesi, fiyatların aşırı derecede yükselmiş olduğu bu dönemde zahire bedellerini peşin para veya senet-i mahsus ile ödemeye müsait olmadığından eksik kalan kısmın telâfisi mümkün olamıyordu. Durum diğer cephe-

¹¹⁵ BOA, DII-İ UM, Dos. No: 93-4, Bel. No: 1-31; Dos. No: 93-4, Bel. No: 1-48

¹¹⁶ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 93-2, Bel. No: 1-48

¹¹⁷ Canik sancağına ait aşar miktarı tespit edilemediğinden genel toplama dahil edilmemiştir

lerde de pek farklı değildi. Nitekim vilâyetlerden alınan bilgilere göre ordu için talep edilen yiyecek maddelerinin 1/3' ünü temin etmek mümkün olamamıştı. Temin edilebilen maddelerin ise üç-dört aydan önce depolara teslimi mümkün görülmüyordu. Aşağıdaki tabloda ülke genelinde vilâyetlerin hangi yöntemlerle ne kadar yiyecek sağlayabildikleri gösterilmiştir.¹¹⁸

İstenilen Miktar (1000 ton)		Aşardan	Nakden	Senet-i mahsus	Tek.-i Harbiye	Toplam	Eksik
Ekmeklik	479	322	50	15	3	390	99
Yemlik	511	217	40	54	2	313	198
K. Sebze	53	İstenilenin ancak yarısı sağlanabiliyor				26,5	26,5
TOPLAM	1 043					729	314

Tablo 3: Vilayetlerden Osmanlı ordusunun 1915 yılı iâşe ihtiyaçları için sağlana bilen yiyecek maddeleri miktarı.

Sonuç olarak 1915 yılı orduların iâşeleri bakımından çok kötü tecrübeler yaşandığı bir dönem oldu. Bu durumda askerlerin yeterli şekilde beslenemediklerinden sağlıklarının bozulduğu ordu doktorları tarafından mütemadiyen komutanlıklara bildirilmekteydi.

Levazımât-ı Umûmiye İdaresi, iâşe noksanının savaşın gidişatını olumsuz yönde etkilememesi için bundan böyle iâşenin daha gerçekçi yöntemlerle sağlanması temin etmek üzere birtakım ön çalışmalara başlatmıştı. Bu amaçla ordular için 1916 yılında gerekli olan iâşe maddelerinin cins ve miktarlarını gösterir bir çizelge hazırlanarak 13 Mart 1916 tarihinde Dahiliye Nezaretine gönderildi. Bu çizelgede 3. Ordunun yıllık iâşe maddeleri ihtiyacı şu şekilde belirlenmişti:¹¹⁹

Cinsi	Miktarı(ton)	Cinsi	Miktarı(ton)
Un	51 000	Gaz	2 550
Ekmeklik hububat	63 750	Zeytin	640
Et	10 625	Odun	109 000
Bulgur	6 375	Çay	255

¹¹⁸ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 93-3, Bel. No: 1-55

¹¹⁹ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 93-4, Bel. No: 1-48

Yağ	1 700	Şeker	1 800
Kuru sebze	10 200	Ot	76 500
Tuz	2 720	Saman	51 000
Soğan	1 700	Arpa, yulaf	1 14 750
Sabun	765	Odun kömürü	6 000
TOPLAM	504 955		

Tablo 4: 3. Ordunun 1916 yılına ait yıllık yem ve yiyecek ihtiyacı miktarı.

Öte yandan mevcut yöntemle orduları iâşe etmenin mümkün olmadığı görüldüğünden hükümet, bu yöntemde bazı değişiklikler yapmak zorunda kaldı. Bu amaçla Dahiliye Nezareti tarafından hazırlanan, bir kanun tasarısı 30 Nisan 1916 tarihinde kabul edilerek 3 Mayıs 1916 tarihinden itibaren yürürlüğe konuldu. Kabul edilen kanun maddesi aynen şöyledir:¹²⁰

“Harbin devamı müddetince cihet-i askeriyyeye lüzumu olduğu Harbiye ve Bahriye Nezaretlerinden veya ordu ve kolordu ve müstakil fırka ve mevki-i müstahkeme komutanlıklarından miktar ve adediyle tahrir ettirilecek her nev’ mevaddı ve eşyayı Tekâlif-i Harbiye Kanununun 2. ve 3. maddelerinde muharrer şerait daire-sinde mu’tedil bir fiyat mukabilinde cihet-i askeriyye namına nakden mübaya’aya Tekâlif-i Harbiye Komisyonları salâhiyetdardır”.

Bazı Avrupa ülkelerinde de uygulanmakta olan bu yöntemin savaşın birinci yılında uygulanmış olan tekâlif-i harbiye yönteminden farkı, alınacak mallara karşı ödenecek bedelin peşin olarak verilmesinden ibaretti. Halbuki şimdiye kadar alınan mallara karşılık, bedeli savaş bitimini takip eden yıla ait bütçeden ödenmek üzere mazbata verilmekteydi. Hükümet bu yeni yöntem sayesinde Tekâlif-i Harbiye Komisyonlarının belirleyeceği ucuz fiyat üzerinden peşin para karşılığında ordu ihtiyaçlarını daha kolay bir şekilde sağlamayı amaç edinmişti¹²¹. Çünkü verdikleri mallara karşı ellerine para geçmediğini gören tüccar ve çiftçiler yiyecek maddelerini hükümete vermek istemiyorlardı. Şimdi az da olsa ellerine bir miktar

¹²⁰ “Tekâlif-i Harbiyenin Suret-i Tarhına Mütedair 4 Ramazan 1332 Tarihli Kanuna müzeyyel Kanun-ı Muvakkat (17 Nisan 1332), *Düstür*, II. Tertip, VIII, s. 938; BOA, DH-İ UM, Dos. No: 93-4, Bel. No: 1-28

¹²¹ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 4-2, Bel. No: 45

para geçeceğinden saklı zahirenin hükümet tarafından alınacağı beklenmekte idi. Fakat bundan da beklenen sonucu elde etmek mümkün olmadı. Çünkü savaş nedeniyle yiyecek maddelerinin fiyatlarında korkunç bir artış olmuştu. Bu durumda tüccar ve çiftçiler ellerindeki malları saklayarak, el altından yüksek fiyatlarla satmaya devam ettiler. Böylece orduların iâşe sıkıntısı her geçen gün biraz daha arttı. Tekâlif-i Harbiye Komisyonlarının 3. Ordu bölgesindeki bu çalışmaları, 12 Nisan 1917 tarihli bir nizamname ile ülke genelindeki bütün iâşe işlerinin iâşe-i Umûmiye İdare-sine devredilmesiyle birlikte sona erdi¹²².

(2) Etlik Hayvan Temini

Askerî birliklerin hayvan, eşya vs. ihtiyaçlarının büyük ölçüde tekâlif-i harbiye yöntemiyle karşılanması kararlaştırıldığından¹²³ seferberliğin başında bütün vilâyet ve sancaklara tebligatta bulunularak halkın elinde bulunan kasaplık koyun, keçi ve sığırların % 50 'sine Tekâlif-i Harbiye Kanunu gereğince el konulması emredildi. Yalnız damızlık hayvanlar bu uygulamanın dışında tutulmuştu. Tekâlif-i harbiyesi alınan bu gibi hayvanların yurt içinde serbestçe alınıp satılmasına izin verilmekteydi. Ancak hayvanlarını vilâyet dışına çıkaracak olanlara tekâlif-i harbiyelerinin alındığına dair bir belge verilmekteydi. Bu belgeyi ibraz edemeyen hayvan sahiplerinin hayvanlarından gittikleri vilâyetlerde % 50 oranında tekâlif-i harbiye alınacaktı¹²⁴.

Seferberliğin başından itibaren 3. Ordu bölgesinde de tekâlif-i harbiye yöntemiyle kasaplık hayvanların toplanmasına başlanmıştı. Fakat hayvan sahipleri sürülerindeki en çelimsiz hayvanları seçerek teslim ettiklerinden bunların bir kısmı yollarda telef olmaktaydı. Bunun üzerine Tekâlif-i Harbiye Komisyonlarına talimât verilerek bundan böyle hayvan alırken daha dikkatli davranılması ve ayrıca zayıf olan koyunların beslendikten sonra yola çıkarılmaları istendi¹²⁵. Buna rağmen hastalıklı ve zayıf koyunların gönderilmesine devam edilmekteydi. Özellikle hastalıklı koyun-

¹²² Ordu-yı İlümayun ile Ahalinin İaşesini Temin Zımında Neşrolunan 10 Temmuz 1332 Tarihli Kanun-ı Muvakkatin Suver-i Tatbikiyesi Hakkında 29 Ağustos 1332 Tarihli Nizamname Makâmına Kaim Olmak Üzere Tanzim Olunan Nizamname 12 Nisan 1333), *Düstûr*, II. Tertip, IX, s. 646-648

¹²³ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 43, Bel. No: 243

¹²⁴ BOA, DII-İ UM, Dos. No: 16-6, Bel. No: 3-10; Dos. No: 16-6, Bel. No: 3-10

¹²⁵ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 93-2, Bel. No: 1-45

lar askerî depolardaki diğer hayvanların da hastalanmasına sebep olduklarından orduların iâşesi için çok zararlı idiler. Bu duruma son vermek amacıyla 6 Kasım 1916 tarihinden itibaren Tekâlif-i Harbiye Komisyonları hayvan alımlarını baytarlar kontrolünde yapmaya başladılar.¹²⁶ Bütün çabalara rağmen istenilen miktarda etlik hayvan temin etmek mümkün olamıyordu.

Hayvan sayısının azalarak ileride daha büyük sıkıntılara neden olmaması için ordudaki et kıtlığına rağmen savaşın ikinci yılında etlik hayvanlar hakkında uygulanmakta olan tekâlif-i harbiyenin oranı % 50 den % 15 e düşürüldü. Bu husus 2 Mayıs 1915 tarihinde bütün vilâyetlere bildirildi. Buna göre, orduların et ihtiyacını sağlamak üzere her kazada mümkün mertebe aynı zamanda bütün sürülerdeki erkek koyun, keçi ve kuzuların % 15 'ine el konulacak ve bunlar kaza merkezlerine gönderildikten sonra askerî yetkililerce belirlenecek ağıl ve depolara teslim edilecekti.¹²⁷ Bu tebligat gereğince Trabzon, Erzurum, Diyarbekir, Mamuretülaziz, Bitlis ve Van vilâyetleriyle Canik sancağında el konulacak hayvanlar 3. Ordu Komutanlığı emrine tahsis edilmişti.¹²⁸ Bu oran doğal olarak ihtiyacın karşılanması için yeterli değildi.

Levazımât-ı Umûmiye Dairesi Osmanlı ordusunun 1915 yılına ait toplam et ihtiyacını 2 727 652 baş koyun olarak belirlenmişti. Ancak bu yılın kasım ayına kadar tekâlif-i harbiye yöntemiyle sadece 800 000 baş koyun sağlanabildi. Dahiliye Nezareti geriye kalan bölümün satın alma yoluyla tamamlanabileceği görüşündeydi.¹²⁹ O nedenle 3. Ordu bölgesinde de eksik kalan et ihtiyacının tamamlanması için piyasadan hayvan alımına başlandı. Bunun için ordu komutanlığıca bazı müteahhitlerle iş birliği yapılarak bunlara hayvan alımı için bir miktar para ve yetki belgeleri verildi.¹³⁰ Bu şekilde ordu için önemli miktarda etlik hayvan alındıysa da

¹²⁶ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-24, Bel. No: 104

¹²⁷ Bahar mevsiminde bulunduğu için bu hayvanların iâşesi için fazla masrafa gerek yoktu. Hayvanlar mçralarda otlatılarak beslenebiliyordu. Sadece bunların çobanları ve bazı küçük masrafları için bir miktar paraya ihtiyaç duyulmaktaydı ki bunun için Harbiye ödeneğinden verilmek üzere her vilâyeti üçer ve her sancağa ikişer yüz liralık havaleler gönderilmişti. Bkz. BOA, DH-İ UM, Dos. No: 91-3, Bel. No: 1-63

¹²⁸ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 91-3, Bel. No: 1-63

¹²⁹ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 93-3, Bel. No: 1-55

¹³⁰ BOA, DII-İ UM, Dos. No: E-32, Bel. No: 22

eksik kalan miktarın telâfisi mümkün olmadı¹³¹.

Osmanlı ordusunun 1916 yılına ait et ihtiyacının 66 937 500 kg olacağı tahmin edilmekteydi. Meclis-i Vükelâ 3 Ağustos 1916 tarihinde bu ihtiyacın geçen yıl olduğu gibi erkek küçük baş hayvanların % 15 ine el konularak sağlanmasını kararlaştırdı. Alınan karar 9 Ağustos 1916 tarihinde vilâyetlere tebliğ edilerek uygulanmaya konuldu¹³². Fakat bu şekilde toplanan hayvanlarla ihtiyaç temin edilemediğinden, 25 Ocak 1917 tarihinden itibaren dişi koyunların ve özellikle kısır olanlarının % 15' ini geçmemek üzere peşin para ile satın alınmasına başlandı. Bu şekilde alınan hayvanların fiyatları Tekâlif-i Harbiye Komisyonları tarafından mahallî rayice göre belirlenmekteydi¹³³. Böylece orduların et ihtiyaçlarının mümkün merite ucuz bir fiyat üzerinden karşılanabileceği düşünülmüştü.

Ülkedeki hayvan miktarı sürekli azaldığından ordunun et açığı da buna paralel olarak artmaktaydı. O sebeple Levazımât-ı Umûmiye Dairesi kasaplık erkek ve kısır koyunlarla kuzulardan alınmakta olan % 15'lik tekâlif-i harbiye oranının 1917 yılı Mart ayından itibaren arttırılarak % 25'e çıkarılmasını teklif etti. Ancak Ziraat ve Ticaret Nezareti kuzuların % 25 'ine el konulması halinde ülkedeki koyun neslinin kesilebileceğine dikkat çekerek, hiç olmazsa kuzuların % 15 oranında alınması gerektiğini bildirdi. Bunun üzerine Meclis-i Vükelâ, 15 Mart 1917 tarihinde erkek ve kısır koyunların % 25 'inin ve kuzuların % 15 'inin tekâlif-i harbiye yöntemiyle alınmasını kararlaştırdı. Bu karar 19 Mart 1917 günü bütün vilâyet ve müstakil livalara tebliğ edildi. Hemen bunun ardından 22 Mart günü ikinci bir tebligat daha yapılarak dişi kuzular büyüyüp damızlık olacaklarından bunlara müdahale edilmeyerek yalnız erkek kuzuların % 15 'inin alınması istendi.

İaşe işleri 12 Nisan 1917 tarihinde İaşe-i Umûmiye İdaresine devredildikten sonra da ordunun et ihtiyacının tekâlif-i harbiye yöntemiyle teminine devam edildi. Nitekim Meclis-i Vükelâ, 1918 yılında ordular için alına-

¹³¹ Bu müteahhitlerden kendilerine verilen belgeleri kötüye kullanarak ordu için almış oldukları hayvanları başka yerlere satmaya teşebbüs edenler de olmuştu. Bu gibi yolsuzlukları tespit edilenler malları derhal müsadere edilerek Divan-ı Harbe sevk edilmekteydiler. Bkz. BOA, DH-İ UM, Dos. No: 98-7, Bel. No: 1-38

¹³² BOA, DH-İ UM, Dos. No: 4-2, Bel. No: 5-40

¹³³ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-27, Bel. No: 2; Dos. No: 4-2, Bel. No: 5-45; Tekâlif-i Harbiyenin Suret-i Tarhına Dair 4 Ramazan 332 Tarihli Kanuna Müzeyyel Kanun-ı muvakkat (17 Nisan 1332), Düstür, II. Tertip, VIII, s. 938

cak etlik hayvanların 1917 yılındaki oran üzerinden alınmasını kararlaştırmıştı. Bu karar 7 Mart 1918 tarihinde ilgili makamlara tebliğ edilerek yürürlüğe girdi¹³⁴.

Tekâlif-i harbiye yöntemiyle hayvan satın alımı ordulara ait ihtiyaçların mümkün mertebe ucuz bir fiyatla sağlanması amacına yönelik olmasına rağmen; ihtikâr sebebiyle ülkedeki fiyatların aşırı derecede yükselmesi bir süre sonra kanunun amacından uzaklaşmasına sebep oldu. Çünkü fiyatlar aşırı derecede yükselince komisyonlar da fiyatları arttırmak zorunda kalmışlardı. Bunun üzerine Dahiliye Nezaretince 19 Haziran 1918 tarihinde vilâyetlere tebligatta bulunularak bundan böyle komisyonlar tarafından alınan mallara fiyat taktir edilirken ihtikârın sebep olduğu yüksek fiyatlar yerine gerçek fiyatların ölçü alınması istendi¹³⁵.

Osmanlı ülkesinde eskiden beri askerî ve sivil nakliyat ile tarım işleri büyük baş hayvanlar vasıtasıyla yapılmaktaydı. Bu hayvanlarının azalması ülke savunmasına ve ekonomisine telâfisi mümkün olmayan büyük zararlar verebileceğinden, büyükbaş hayvanlar Meclis-i Vükelâ Kararıyla tekâlif-i harbiye uygulamasının dışında bırakılmıştı. Taşıma araçları hakkında Başkumandanlık Vekâletince düzenlenmiş olan bir talimâtnamede de dışı sığırlardan tekâlif-i harbiye alınması kesinlikle yasaklanmıştı. Erkek sığırlar hakkında ise yine Başkumandanlık Vekâletinin 22 Mayıs 1915 tarihli bir tebligatında; “ *çift hayvanlarının ve Levazımât-ı Umûmiyeye ait mallarla tekâlif-i harbiye ile toplanan hububatı iskele ve ambarlara taşımakta olan araçların toplanmaması* ” ifade edilmekteydi.¹³⁶ Buna rağmen her türlü sığır ordunun et ihtiyacını karşılamak üzere müteahhitler tarafından gizlice alınarak kesilmekteydi. Bu durumun daha fazla devam etmesi tarımsal üretimin düşmesine ve bunun sonucunda ülkedeki iâşe buhranının şiddetlenmesine sebep olabileceğinden, 17 Kasım 1915 tarihinde çift elverişli olan hayvanların çiftçiler tarafından elden çıkarılması yasaklandı. Çift elverişli olmayan sığırların ordu müteahhitleri tarafından satın alınması ise serbest bırakılmıştı¹³⁷.

¹³⁴ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 4-2, Bel. No: 5-40; Dos. No: E-30, Bel. No: 22

¹³⁵ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 4-2, Bel. No: 5-45; Dos. No: E-30, Bel. No: 22

¹³⁶ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 93-3, Bel. No: 1-4

¹³⁷ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 98-1, Bel. No: 1-8

2. İaşe Örgütünün Merkezîleşmesi

Osmanlı Devleti Avrupa ülkelerindeki gibi merkezî bir iaşe örgüt oluşturmakta oldukça geç kalmıştı. Bu nedenle iaşe işleri gerçekçi bir usule bağlanamadığından savaşın başından beri büyük ölçüde ihmal edilmiş olan sivil halka yönelik iaşe hizmetleri değişik kurumlar tarafından yürütmüş ve böylece boş yere vakit kaybedilmişti. Savaşın başında ülkenin her tarafında az veya çok zahire yetişmekte olduğundan, başlangıçta ucuz veya pahalı, halk iaşesini temin edebiliyor ve hükümetin aldığı önlemler de rahatlatıcı ikinci derecedeki kararlardan ibaret kalıyordu. Halbuki savaşın uzaması yüzünden bütün dünyada olduğu gibi, Osmanlı ülkesinde de iaşe sıkıntısının artması daha etkili önlemler alınmasını zorunlu kılmaktaydı¹³⁸. Yiyecek sıkıntısı öncelikle üretim sahalarından uzak şehirlerde ortaya çıktığı için, bu görev pek çok el değiştirdikten sonra en son İstanbul'da Şehremaneti'ne ve taşrada belediyelere verilmiş, bu kurumlar olağanüstü savaş şartlarında işin üstesinden gelemediklerinden 1916 yazında pek çok kente açlık, tehlikeli boyutlara ulaşmış bulunuyordu¹³⁹. Bu sırada Romanya'nın da savaşa katılmasıyla Osmanlı Devletinin ülke dışındaki son erzak kaynağının da kapanması cephelere ilâveten halkın iaşesini de ciddi bir hale sokmuştu. Bunun üzerine hükümet, Alman iaşe örgütünü örnek alarak ordu ve halkın iaşesini birlikte yönetecek benzer bir örgüt oluşturulmasını kararlaştırdı¹⁴⁰.

a) İaşe-i Umûmiye İdaresinin Tesisi

İaşe-i Umûmiye İdaresi adı verilen bu örgütün başında bulunmak üzere Alman Tedarik-i Hububat İdaresi eski müdürlerinden Hugo Mayer İstanbul'a getirilmişti. Hugo Mayer'in İstanbul'a gelmesinin ardından hemen işe başlanarak, örgütü oluşturmak üzere 23 Temmuz 1916 tarihinde geçici bir İaşe kanunu çıkarıldı¹⁴¹. Bu kanunla ülkenin birtakım iaşe bölgelerine ayrılacağı ve bu bölgeler arasında yiyecek maddeleri giriş çıkışının yasaklanacağı ilân edildi. Savaş devam ettiği sürece hükümet, İaşe-i Umûmiye İdaresini bu kanunu ülkenin tamamında veya gerek gördü-

¹³⁸ "Zahire Kanunu" Tanin, 29 Temmuz 1916, s. 1

¹³⁹ Z. Toprak, *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, İstanbul 1995, s. 102

¹⁴⁰ "İaşe Kanun-ı Muvakkati" (10 Temmuz 1332), *Düstûr, II Tertip, VIII*, s. 1230, 1231; T. Çavdar, *Talat Paşa*, Ankara 1995, s. 384

¹⁴¹ Türkiye'de İaşe-İaşe Müdür-i Umûmisinin Bir Alman Gazetesi Muhabirine Beyanâtı", *Tanin*, 23 Mayıs 1917, s. 2

gü bölgelerde uygulamaya yetkili kılınmıştı.

Ülkedeki iâşe buhranı, zahire ve erzak kıtlığından ziyade zahirenin bol olan yerlerden kıt olan yerlere düzenli bir şekilde ulaştırılmasından kaynaklandığı için, oluşturulan yeni örgütün temel amacı da ülkedeki gıda maddelerinin ihtiyaç oranında halka dağıtılmasından ibaret idi¹⁴². Bu dönemde zaten ülkedeki taşıma araçlarının neredeyse tamamı hükümetin elinde bulunduğundan, sevkıyât işlerinin ancak hükümet kontrolünde yürütülmesi mümkün görülüyordu. Hükümet, bu örgüt sayesinde sevkıyât işlerini kendi kontrolü altına aldığı taktirde, nerede ne kadar zahireye ihtiyaç olduğunu ve ne kadar zahire sevk etmek gerektiğini hesap ederek ona göre hareket etme şansına sahip olabilecekti¹⁴³.

Yeni kanununla ordu ve halkın iâşesini sağlamak üzere, ülkedeki ihtiyaç fazlası zahireyi alıp satmaya yetkili bir Merkez İâşe Heyetinin oluşturulması öngörülmekteydi. Zahire alım-satımında kullanılmak üzere, emrine 3 milyon liralık bir ödenek verilecek olan¹⁴⁴ bu heyet, Dahiliye Nazırının başkanlığında Levazımât-ı Umûmiye Reisi, Maliye ve Ticaret Nezaretî müsteşarları, Ziraat Bankası Müdür-i Umûmîsi ile Dahiliye Nazırının uygun göreceği iki kişiden oluşacaktı¹⁴⁵.

Merkez İâşe Heyeti ilk toplantısını Dahiliye Nazırı Talat Beyin başkanlığında 3 Ağustos 1916 günü yaptı¹⁴⁶. Yine Talat Beyin başkanlığında 14 Ağustos 1916 günü yapılan ikinci toplantıda ülke genelindeki ambarlarda bulunan zahire ile hasat döneminde elde edilecek ürün miktarı tahminî olarak belirlendi. Buna göre nüfusu çok, ürünü kıt olan yörelerin yiyecek ihtiyaçlarının, nüfusu az, ürünü bol olan yerlerden sağlanması kararlaştırıldı. Aynı toplantıda, geçici iâşe kanununun uygulanmasına dair, bir de nizamname hazırlandı¹⁴⁷. 11 Eylül 1916 tarihinde neşredilen bu nizamname ile İâşe Merkez Heyetine ülke içindeki zahireyi alıp-satma yetkisine ilâveten, özel satın alma komisyonları aracılığıyla ya da tüccarlarla

¹⁴² "Zahire Komisyonu", *İkdam*, 22 Temmuz 1332, s. 1

¹⁴³ "Zahire Kanunu" *Tanin*, 29 Temmuz 1916, s. 1

¹⁴⁴ Bu ödenek yeterli görülmediğinden 7 Kasım 1916 tarihinde 3 500 000 liraya yükseltildi. Bkz. 22 Ramazan 1334 Tarihli İâşe Kanun-ı Muvakkatinin 4. ve 6. Maddelerini Muaddel Kanun-ı Muvakkat (25 Teşrinievvel 1332) Bkz. *BOA. DH-İ UM*. Dos. No: 98-4, Bel. No 1-25

¹⁴⁵ İâşe Kanun-ı Muvakkati (10 Temmuz 1332), *Düstûr*, II. Tertip, VIII, s. 1230, 1231

¹⁴⁶ "Hububat Komisyonu", *İkdam*, 21 Temmuz 1332, s. 2

¹⁴⁷ "Hububat Komisyonu", *İkdam*, 1 Ağustos 1332, s. 2

mukaveleler imzalayarak yabancı ülkelerden hububat ithal etme yetkisi de tanınmaktaydı. Tüccarlar tarafından yabancı ülkelerden getirilen hububat, İaşe Heyetinin belirlediği fiyata tâbi olmaksızın serbestçe satılabilecekti. Bu şekilde dışarıdan hububat ithali teşvik edilmiş oluyordu¹⁴⁸. Bu nizamname ile öngörülen en önemli yenilik ise, ordu ve halkın iaşesi açısından Osmanlı ülkesinin üç bölgeye ayrılması olmuştur. Buna göre iaşe bölgele-ri şu vilâyet ve sancaklardan oluşmaktaydı:

1. *Bölge*; İstanbul, Edirne, Hüdavendigâr, Konya, Ankara, Aydın ve Kastamonu vilâyetleriyle Bolu, Çatalca, Kala-i Sultanîye, Karesi, İzmit, Eskişehir, Kütahya, Karahisar-ı Sahip, Niğde, Menteşe ve Teke sancaklarını kapsamakta idi.

2. *Bölge*; Suriye, Beyrut, Adana vilâyetleriyle Halep Merkez, Ku-düs-i Şerif, İçil ve Cebel-i Lübnan sancaklarından oluşmaktaydı.

3. *Bölge*; Bu iki bölge dışında kalan yerlerden oluşuyordu ki, bu duruma göre 3. Ordu İaşe Mıntıkası da bu kısımda yer almaktadır.

Nizamnamenin neşrinden itibaren 1. bölge içerisinde bulunan yerler-de buğday, un, arpa, mısır, akdarı, yulaf, kaplıca ve çavdar ancak İaşe He-yetinin belgelerine sahip olan mubayaa vekilleri tarafından satın alın-a-caktı¹⁴⁹. Ayrıca Merkez İaşe Heyeti gerek gördüğü takdirde diğer hububat türlerini de bu maddelere ilâve etme yetkisine sahip bulunuyordu. 2. böl-ge-deki bu maddelerin alım-satımı, buradaki en büyük devlet memuru tara-fından İaşe Kanununa göre icra edilecekti.

3. Ordu bölgesini de kapsayan 3. iaşe bölgesinde ise, bu gibi madde-lerin alım-satımı serbest bırakılmıştı. Tekâlif-i Harbiye Komisyonları bu bölgede eskiden olduğu gibi mubayaatta bulunacaklardı. Bununla beraber Merkez İaşe Heyeti gerek gördüğü takdirde İaşe Kanunu ile bu nizamna-me hükümlerini 3. bölgede de uygulama yetkisini haiz bulunuyordu¹⁵⁰.

¹⁴⁸ Ordu-yı Hümayun ile Ahalinin İaşesini Temin Zımında Neşrolunan 10 Temmuz 1332 Ta-rihli Kanunun Suver-i Tatbikiyesine Ait Nizamname (29 Ağustos 1332), **BOA, DH-İ UM**, Dos. 98-4, Bel. No 1-25

¹⁴⁹ Daha sonra 24 Kasım 1916 tarihinde yeni bir nizamname ile İaşe Heyetince alınacak bu maddeler arasına bulgur ve bulgur ürünleri de dahil edildi. Bkz. Ordu-yı Hümayun ile Ahalinin İaşesini Temin Zımında Neşrolunan 10 Temmuz 1332 Tarihli kanunun Suver-i Tatbikiyesini Mübeyyin Olan Nizamnamenin 2. ve 3. Maddeleri İle Madde-i Muvakkatasının Tadili Hakkında Nizam Name (11 Teşrinievvel 1332), **BOA, DH-İ UM**, Dos. 98-4, Bel. No 1-25

¹⁵⁰ Ordu-yı Hümayun ile Ahalinin İaşesini Temin Zımında Neşrolunan 10 Temmuz 1332 Ta-rihli Kanunun Suver-i Tatbikiyesine Ait Nizamname (29 Ağustos 1332), **BOA, DH-İ UM**, Dos. 98-4,

Üç bölgele iâşe örgütünün yetersiz kalışı üzerine 12 Nisan 1917 tarihli bir nizamnameyle ülke yeniden 5 iâşe bölgesine ayrıldı. Bu iâşe bölgeleri şu yöreleri kapsamaktaydı:

1. *Bölge*: İstanbul, Edirne, Hüdavendigâr, Konya, Ankara, Aydın, Kastamonu (Sinop Sancağı hariç) vilâyetleriyle Çatalca, Kala-i Sultanîye, Karesi, İzmit, Eskişehir, Kütahya, Karahisar-ı Sahip, Niğde, Menteşe ve Teke livaları.

2. *Bölge*: Diyarbekir ve Mamuretülaziz vilâyetleriyle, Maraş, Urfa, Ayıntab livaları.

3. *Bölge*: Sivas, Trabzon vilâyetleriyle Kayseri, Samsun ve Sinop livaları.

4. *Bölge*: Adana, Halep, Şam, Beyrut vilâyetleriyle Kudüs, Cebel-i Lübnan, İçil livaları.

5. *Bölge*: Musul vilâyetiyle, Zor livası.

Bu nizamname uyarınca her bölgede İâşe-i Umûmiye Heyet-i Merkeziyesine bağlı birer Mıntika Merkez Heyeti bulunacaktı. Mıntika Merkez Heyetleri, bölgelerindeki ordu ve halkın iâşesini sağlamak amacıyla zahire satın alımı ve dağıtımını taşıma araçlarının durumuna göre düzenleyip idare etmekle görevliydi. Mıntika Heyetlerince alınan kararlar İâşe-i Umûmiye Merkez Heyetince tasdik edildikten sonra yürürlüğe girecekti¹⁵¹. Böylece, yöresel farklılıklar satın alma işlerinde ve erzak fiyatlarının belirlenmesinde göz önünde bulundurulmuş olacaktı¹⁵². Bu nizamname ile oluşturulan 3. Bölge, 3. Ordu iâşe bölgesine tekabül ettiğinden İâşe-i Umûmiye İdaresi 12 Nisan 1917 tarihinden itibaren 3. Ordu bölgesindeki iâşe işlerini de devralmış oluyordu.

İâşe Heyetleri, satın alacakları zahireyi bir taraftan orduya, diğer taraftan halkı muhtaç olan yörelere, belirleyecekleri fiyat üzerinden devre-deceklerdi. İâşe Heyetlerine ait zahireyi nakletmekte kullanılan taşıma araçları doğrudan doğruya Mıntika İâşe Heyetlerinin emrinde olup başka

Bel. No 1-25

¹⁵¹ Ordu-yı Hümayun ile Ahalinin İâşesini Temin Zımında Neşr Olunan 10 Temmuz 1332 Tarihli Kanun-ı Muvakkatin Suver-i Tatbikiyesi Hakkında 29 Ağustos 1332 Tarihli Nizamname Makamına Kaim Olmak Üzre Tanzim Olunan Nizamname (12 Nisan 1333), *Düstûr*, II. Tertip, IX. s. 646-648

¹⁵² Z. Toprak, *age*, s. 105

hiçbir makam tarafından bunlara müdahale edilemeyecekti¹⁵³.

Mintika Merkez Heyetlerinin vilâyet ve kaza merkezlerinde, yöredeki en büyük mülkiye memurunun başkanlığında olmak, üzere Meclis-i İdare, Meclis-i Beledî ve Ticaret Odası üyelerinden seçilecek birer kişi ile askerî komutan ve Ziraat Bankası Müdür veya memurundan oluşan Talî Heyetleri de olacaktı. Bu heyetler kendi bölgelerindeki ihtiyaçsı fazla mahsulü mubayaa vekilleri vasıtasıyla Merkez Heyetleri tarafından belirlenen fiyat üzerinden satın alacaklardı¹⁵⁴. Üretici ve tüccarlar ise ellerinde bulunan ihtiyaç fazlasını kanunen mubayaa vekillerine satmak mecburiyetinde idiler. Bu iş için mubayaa vekillerine % 2'den % 4'e kadar komisyon verilmekteydi¹⁵⁵.

İhtiyaç fazlası olarak belirtilen ve laşe Heyetleri tarafından toplanması kararlaştırılmış olan zahire, köylünün ailesi, hayvanları ve yıllık tohumluk ihtiyacı çıkarıldıktan sonra geriye kalan miktarı ifade etmektedir. Yasal olarak bir insan ve hayvanın günlük yem ve yiyecek miktarını be-

¹⁵³ Ordu-yı Hümayun ile Ahalinin laşesini Temin Zımında Neşrolunan 10 Temmuz 1332 Tarihli Kanun-ı Muvakkatin Suver-i Tatbikiyesi Hakkında 29 Ağustos 1332 Tarihli Nizamname Makamına Kaim Olmak Üzere Tanzim Olunan Nizanname (12 Nisan 1333), **Düstür, II. Tertip, IX, s. 646-648**

¹⁵⁴ Bunun dışında Talî Heyetler laşe Kanununun uygulanacağı köy ve kasaba ihtiyar heyetleri, tahsildar, jandarma, polis veya görevli memurların denetiminde şu görevleri yapmakla mükellefliler:

1. Köy ve mahallelerde daimî ve geçici olarak ikâmet etmekte olan nüfusun tespit edilmesi.
2. Cinsleri ayrı ayrı gösterilmek üzere yörede bulunan bütün hayvanların hane hesabına göre tespiti.
3. Bir önceki sene ölçü alınarak ekilmek üzere hazırlanmış olan tarlalar için gerekli tohum miktarının tahmini olarak tespiti.

Bu bilgiler üç nüsha halinde düzenlenen bir deftere yazılacak, nüshalardan biri İhtiyar Heyetinde diğeri kaza kaymakamlarında ve üçüncüsü de Kaza Talî Heyetlerinde bulunacaktı. Kaza Talî Heyetleri kendilerine ulaştırılan defterlerden kaza dahilinde mevcut insan ve hayvan adedi ile tohumluk miktarını tespit ederek sonucu yine üç nüsha halinde düzenlenen bir mazbataya kaydedeceklerdi. Bu mazbatanın bir nüshası kazada kalacak diğeri Vali veya Müstakil Liva Mutasarrıfına, üçüncü nüshası da köy veya mahalle defterleriyle birlikte Merkez Heyetine gönderilecekti. Bkz. **BOA, DH-İ UM, Dos. 98-4, Bel. No 1-25**

¹⁵⁵ Ordu-yı Hümayun ile Ahalinin laşesini Temin Zımında Neşrolunan 10 Temmuz 1332 Tarihli kanunun Suver-i Tatbikiyesine Ait Nizamname (29 Ağustos 1332), **BOA, DH-İ UM, Dos. 98-4, Bel. No 1-25**. Mubayaa işinde çalışacak olanların güvenilir kimselerden seçilmesine itina gösterilmekteydi. O sebeple Merkez Heyetinin isteği üzerine işe işlerinde çalışacak mubayaa vekilleriyle ambar memurlarından Ticaret Odası veya Ticaret Odası bulunmayan yerlerde Belcdiyelerden Meclis-i İdareden güvenilir esnaf ve tüccarlardan olduklarına dair birer kefaletname istenmekteydi. Bkz. **BOA, DH-İ UM, Dos. E-30, Bel. No 103**

lirleyerek Talî Heyetlere bildirme yetkisi Merkez Heyetine aitti¹⁵⁶. Merkez Heyeti yıllık ihtiyacın nüfus başına günlük 500 gr ekmeklik, hayvan başına 3 kg yemlik ve bir önceki yıl ekilen tohumluk miktarı üzerinden belirlenmesi kararlaştırılmıştı¹⁵⁷.

Böylece, mubayaa vekilleri kendilerine tayin edilen yerlerdeki ihtiyaç fazlası mahsulü, Merkez Heyeti tarafından belirlenmiş olan fiyat üzerinden ve peşin para karşılığında satın alacaklardı¹⁵⁸. Talî Heyetlerce mubayaa vekillerine görevli bulundukları köylerden satın alacakları zahirenin cins ve miktarı ile alınan zahirenin konulacağı ambarları gösterir birer belge verilmekteydi¹⁵⁹. İaşe Heyetleri bu şekilde toplanan yiyecek maddelerini İaşe Tevzi Heyetleri aracılığıyla bir taraftan orduya diğer taraftan halkı muhtaç olan yerlere belirlenecek fiyat üzerinden devredeceklerdi¹⁶⁰.

Nizamname hükümlerine aykırı davrananlar, bir haftadan bir yıla kadar hapis cezasına çarptırılacakları gibi, İaşe Heyetine teslim edilmesi gereken zahireyi saklayan veya kaçırانların zahiresine İaşe Heyeti adına belsiz olarak el konulacaktı¹⁶¹.

¹⁵⁶ Ordu-yı Hümayun ile Ahalinin İaşesini Temin Zımında Neşrolunan 10 Temmuz 1332 Tarihli Kanunun Suver-i Tatbikiyesine Ait Nizamname (29 Ağustos 1332), **BOA, DH-İ UM**, Dos. 98-4, Bel. No 1-25

¹⁵⁷ "İaşe-i Umûmiye Heyet-i Taliyesi", **Sabah** 4 Eylül 1916, s. 2. Kaza Talî Heyetleri bu miktarı dikkate alarak kendilerine tevdi edilmiş köy ve mahalle ihtiyaç defterlerine göre her haneye bırakılması gereken yemeklik, yem ve tohumluk miktarını gösterir üç nüshadan oluşan bir Bel. düzenleyeceklerdi. Bu belgelerden biri kendilerinde kalacak diğerini hane sahiplerine ve üçüncüsünü de kazanın fazla mahsulünü satın almakla yetkili olan vilâyet veya müstakil liva merkezindeki Talî Heyetlere göndereceklerdi. Bkz. **BOA, DH-İ UM**, Dos. 98-4, Bel. No 1-25

¹⁵⁸ Ordu-yı Hümayun ile Ahalinin İaşesini Temin Zımında Neşrolunan 10 Temmuz 1332 Tarihli kanunun Suver-i Tatbikiyesine Ait Nizamname (29 Ağustos 1332), **BOA, DH-İ UM**, Dos. 98-4, Bel. No 1-25

¹⁵⁹ "İaşe-i Umûmiye Heyet-i Taliyesi", **Sabah** 4 Eylül 1916, s. 2

¹⁶⁰ Ordu-yı Hümayun ile Ahalinin İaşesini Temin Zımında Neşrolunan 10 Temmuz 1332 Tarihli kanunun Suver-i Tatbikiyesine Ait Nizamname (29 Ağustos 1332), **BOA, DH-İ UM**, Dos. 98-4, Bel. No 1-25

¹⁶¹ 22 Ramazan 334 Tarihli İaşe Kanun-ı Muvakkatinin 7. Maddesini Muaddel Kanun-ı Muvakkat (25 Ağustos 1332), **Düstür**, II. Tertip, VIII, s. 1271. Dahiliye Nezareti iaşe işlerinin gereksiz yazışmalar yüzünden gecikmesine fırsat vermemek amacıyla gerek görüldüğünde vali, mutasarrıf ve kaza kaymakamlarına doğrudan doğruya İaşe-i Umûmiye Merkez Heyetiyle yazışma yetkisi tanıdı. Bu karar 23 Nisan 1917 tarihinde Posta Telefon ve Telgraf Nezaretine de bildirildi. Bkz. **BOA, DH-İ UM**, Dos. 72, Bel. No 25

b) Dağıtımda Ortaya Çıkan Problemler

Merkez Heyetince sağlanan yiyecek maddelerinin dağıtımını yapmak üzere her vilâyet, sancak ve kaza merkezinde en büyük mülkiye memurunun başkanlığı altında olmak üzere Belediye Reisi ve Jandarma Komutanı ile Meclis-i İdare üyelerinden oluşan birer İaşe Tevzi Heyeti kurulmuştu. Bu heyetler erzak dağıtımını ile ilgilenmek üzere içlerinden birini veya heyetin uygun göreceği heyet dışından herhangi bir memuru görevlendirebilmekteydiler. İaşe Tevzi Heyetleri, Merkez İaşe Heyetinden veya Merkez Heyetinin tensibiyle vilâyet veya müstakil liva Talî Heyetlerinden zahire satın alarak halka ulaştıracaklardı. Bu dağıtımın aralıksız devam ettirebilmek için İaşe Heyeti adına satın alınan zahire ile ihtiyacı olan yerlere sevkiyât yapmak üzere kullanılan taşıma araçlarına bundan böyle el koyalamayacaktı¹⁶².

Özü ülkede zahire ticaretini yasaklayarak, ihtiyaç fazlası ürünün tamamen hükümet kontrolü altına alınmasından ibaret olan ve Almanya örneğine göre oluşturulan bu iaşe örgütünün uygulama aşamasında önemli engellerle karşılaşacağı muhakkaktı. Çünkü Almanya ile Osmanlı Devletinin şartları arasında önemli farklar bulunuyordu. Osmanlı iaşe örgütünün başında bulunan Hugo Mayer bir Alman gazetesine verdiği demeçte özetle şunları söylemişti¹⁶³:

"İaşe Kanununun uygulanacağı Osmanlı ülkesi çok geniş bir coğrafyaya sahip bulunuyor. Buradaki üreticiler birbirlerinden çok uzak bölgelerde dağınık bir şekilde yaşamaktadırlar. Buna karşılık ülkedeki ulaşım imkânları hemen hemen yok denecek kadar sınırlı olduğundan hububatın büyük bir bölümünü dağlar üzerinden, uçurumlar ve dereler içinden Anadolu şimendifer hattına ve ithalat merkezlerine nakletmek gerekiyor. Bu uzun mesafeler üzerinde taşımacılığın arabalarla değil de merkeplerle yapıldığı düşünülürse, Osmanlı ülkesindeki şartlarla Almanya'daki şartların ne kadar farklı olduğu kolayca anlaşılır. Osmanlı ülkesinde 15 ton kapasiteli bir vagonun yükünü taşımak için 300 merkep kullanmak gere-

¹⁶² Ordu-yı Hümayun ile Ahalinin İaşesini Temin Zımında Neşrolunan 10 Temmuz 1332 Tarihli kanunun Suver-i Tatbikiyesine Ait Nizamname (29 Ağustos 1332), BOA, DH-İ UM, Dos. 98-4, Bel. No 1-25

¹⁶³ Türkiye'de İaşe-laşe Müdür-i Umûmîsinin Bir Alman Gazetesi Muhabirine Beyanatı", Tanin, 23 Mayıs 1917, s. 2

kiyor. Bu nedenle ulaşımındaki güçlükler fiyatların artmasına sebep olmaktadır. Üretim bölgesinde tonu 400 marka satın alınabilen hububatın fiyatı taşıma masraflarının ilâvesiyle bir kat daha yükselmiş oluyordu. İstanbul'da satın alınan hububatın her tonu için 600 mark ödenmektedir. Bu gün Amerika ve benzeri uzak ülkelerden Avrupa'ya gelen hububatın fiyatı ancak bu kadardır. Hemen hiç buğday üretmeyen ve bundan dolayı dışarıdan getirttiği buğday ile yaşayan İsviçre Amerika'dan gelen buğday için şu kıtlık ve pahalılık döneminde 550 mark ödemektedir. Almanya'da ise hububatın tonu yaklaşık 260 marka satılmaktadır. "

Alman yöntemin uygulanabilmesi için öncelikle, ülkedeki tarımsal üretim miktarını belirlemek, gelecek yıl için ihtiyaç duyulan tohumluk miktarı ile halkın ve hayvanların yıllık tüketim miktarını kesin olarak tespit etmek gerekiyordu. Ancak bunlar bilindikten sonra ülkedeki ihtiyaç fazlası zahire miktarını tespit etmek mümkün olabilirdi. Halbuki Osmanlı ülkesinde bunun için gerekli olan ayrıntılı istatistikler mevcut değildi.

Ayrıca zahire bedellerinin kâğıt para ile ödenmesi ve fiyatların gerçek değerinin çok altında tutulması çiftçilerin hoşnutsuzluğuna sebep olmaktaydı. Nitekim ordu, ambara teslim edilmek şartıyla arpanın kilosuna 27, buğdayın kilosuna 54, burçağın kilosuna 40 para veriyordu. Bu durumda elde ettiği ürünü hakkında hükümetin bilgi sahibi olmadığını gören çiftçiler, gerçekte ihtiyaçlarının ürünlerinden daha fazla olduğunu iddia etmeye başladıklarından, hükümet fazla zahireyi almak şöyle dursun köylünün eksigini tamamlamaya mecbur oldu. Köylüler ürünlerinin önemli bir bölümünü saklamakta ve bir bölümünü bin türlü müşkülâtle gösterdikten sonra hükümete vermekteydiler.

Diğer taraftan mubayaa vekilleri kendilerine gösterilen bölgelerdeki ürün eksik çıksa bile taahhütlerini yerine getirmeye mecbur tutulmaktaydılar. Eğer belirlenen miktarda zahire temin edemezlerse eksik kalan kısmın 1/4' ünün bedelini ödemek zorunda kalıyorlardı. Bu durum bir taraftan mubayaa vekilleri ile çiftçiler arasında, diğer taraftan hükümet ile mubayaa vekilleri arasında sürekli bir ihtilâfa sebep olmaktaydı.

Bütün bu olumsuzlukların bir araya gelmesi sonucunda Kasım ayından itibaren ülkede şiddetli bir kıtlık hissedilmeye başlandı. Bu sırada saklı zahirenin el altından gizlice yüksek fiyatlarla satılmasına başlandığından hükümet iase yönteminde bazı değişiklikler yapmak zorunda kaldı. Sonuçta ihtiyaç fazlası ürüne el koyma usulünden vazgeçilip bütün muka-

veleler feshedilerek fiyatlar kontrol edilmek şartıyla serbest ticaret usulü kabul edildi. Fakat bundan da istenilen sonucu elde etmek mümkün olmadı.

Bir kere itimatları kaybolan köylüler ürünlerini pazara getirmek istemediklerinden ordu ve fakir halk arasındaki kıtlık bütün şiddetiyle devam etmekteydi. Buna engel olmak üzere bu defa da bazı sendikalar teşkil edildi. Bu sendikalar nerede ne fiyat üzerinden olursa olsun zahire alacaklar ve fakir halka ekmek satacaklardı. Hükümet sendikalara elinden gelen yardımı göstermekteydi. Bu konudaki en önemli girişim çiftçilerden satın alınan zahire bedellerinin yarısının altın para ödenmesi olmuştur. Bu uygulama kısmî bir rahatlama sağladıysa da bir müddet sonra taşımacılık sektörünün yetersizliği sebebiyle bu yöntem de iflas etti¹⁶⁴. Böylece işe buhranını gidermek üzere yeni bir örgütün kurulması kararlaştırıldı.

c) *İşe-i Umûmiye İdaresinin Yeniden Yapılanması: İşe Umûm Müdürlüğünün Kuruluşu*

İşe-i Umûmiye İdaresi de ülkedeki işe buhranını gidermeğe muvaffak olamamıştı. Bu nedenle savaşın başından beri değişik örgütlenme biçimleri denenmesine rağmen işe konusu hükümetin temel meselelerinden biri olmakta devam ediyordu¹⁶⁵. Esasen Osmanlı ülkesindeki işe meselesi üç ana esasa istinat itmekteydi. Bunlar üretim, taşımacılık ve dağıtımdır. Birbirinden ayrılması mümkün olmayan bu sektörler arasında en büyük zorluk taşıma alanında mevcuttu. O nedenle taşıma araçlarının tamamına yakınının ordunun elinde bulunması, bütün işe işlerinin Harbiye Nezareti emrine verilmesini zorunlu kılmaktaydı¹⁶⁶. Hükümet bu mecburiyeti göerek 18 Ağustos 1917 tarihinde çıkarılan İşe-i Umûmiye Kararnamesi ile ordu ve halkın işesini sağlama görevini Harbiye Nezaretine verdi. Bu kararname ile Harbiye Nezaretine bağlı bir İşe Umûm Müdürlüğü oluşturuldu. Seferberlik süresince ordu ve bütün kurumlar ile ihtiyacı olan yöreler halkının işesi bu müdüriyet tarafından sağlanacaktı. İşe Umûm Müdürlüğü ayrıca çiftçilere tohum dağıtacak, ekim alanlarının genişletilmesini sağlayacaktı¹⁶⁷.

¹⁶⁴ ATASE Arşivi; Kls. 2907, Dos. 443, F. 3, 3-3, 3-4.

¹⁶⁵ Z. Toprak, *age*, s. 106

¹⁶⁶ "İşe Meselesi", *Tanin*, 21 Ağustos 1917, s. 1; "İşe Nezareti, *İkdam*, 21 Haziran 1918, s. 2

¹⁶⁷ 18 Ağustos Senc 333 tarihli İşe-i Umûmiye Kararnamesi ve Suver-i Tatbikiyesini

İaşe Müdîriyet-i Umûmiyesi merkez teşkilâtı beş şube halinde örgütlenmişti. Bunlar¹⁶⁸;

1. İaşe Şubesi; her çeşit yiyecek maddelerini tedarik ederek dağıtımını sağlamak ve ayrıca sevkıyât işlerini düzenlemekle görevliydi.
2. Muhasebe Şubesi; iaşe fiyatları ile para işlerinden sorumluydu.
3. Ziraat Şubesi; tarıma ve tohumluğu ait işleri yürütmekteydi.
4. Teftiş Şubesi; merkez ve taşradaki yiyecek satın alımı, dağıtımı ve para işlerine ait muameleleri teftiş etmekle görevliydi.
5. Muamelât-ı Şahsiye Şubesi; tayin nakil ve bunlarla ilgili muameleleri yürütmekteydi.

Yeni talimatnâme gereğince; 1. Ordunun bulunduğu bölgede iaşe işleri doğrudan doğruya İaşe Müdîriyet-i Umûmiyesi tarafından yürütülecek, diğer ordu bölgelerinde ise İaşe Müdîriyet-i Umûmiyesine bağlı Mıntika İaşe Heyetleri bulunacaktı. Ordu numaralarıyla adlandırılan iaşe mıntikalarındaki iaşe heyetlerinin başkanlığı ordu komutanlarına aitti. Bu heyetlerin üyeleri ise ordu bölgesindeki valiler, müstakil mutasarrıflar ile bunların defterdar ve muhasebecileriydi. Mıntika İaşe Heyeti Başkanlığınca gerek görüldüğü taktirde askerî ve mülkî memurlar veya bunlar dışında uygun görülenler üye olarak alınabilmekteydi.

Her vilâyet, sancak ve kaza merkezinde birer İaşe Komisyonu oluşturulmuştu. Bu komisyonlar İaşe Heyet-i Riyasetinin ve 1. Mıntika Müdîriyet-i Umûmiyesinin görüşlerini de alarak faaliyette bulunacaklardı. İaşe Komisyonları bölgedeki en büyük mülkiye memurunun başkanlığında, yörenin en büyük rütbeli askerî komutanı ile jandarma komutanı, en büyük dereceli mal memuru, idare ve belediye meclisi üyelerinden oluşmaktaydı.

Yeni talimatname ile Osmanlı ülkesindeki ekmeklik ve yemlik hububat ile şeker, pirinç, zeytin ve zeytinyağının satın alımı ve ihtiyacı olan yörelere dağıtım yetkisi 1. Mıntıkada İaşe-i Umûmiye Heyetine diğer böl-

Müş'ir Talimatname, Dersaadet 1333; Bir müddet sonra İaşe-i Umûmiye Merkez Heyeti Müdirliğine Haşim Bey atanmıştı. Bkz. **BOA, DH-İ UM**, Dos. No: E-36, Bel. No: 80.

¹⁶⁸ **BOA, DH-İ UM**, Dos. No: E-41, Bel. No: 18

gelerde Mıntıka İaşe Heyetlerine verilmişti.

Bu gibi yiyecek maddelerinin kazalar içerisinde satın alımı ve taşınması serbest bırakılmış ise de geniş bir bölgede elden ele geçerek fiyatların artmasına engel olmak amacıyla bir kazadan diğer kazaya nakli ya saklanmıştı. Ancak müstakil liva ve vilâyet merkezlerindeki İaşe Komisyonları gerek gördüklerinde, bu gibi maddeleri bir kazadan diğer kazaya nakletme yetkisine sahiptiler. Fakat bu komisyonların kendi bölgeleri dışına bir şey göndermeleri veya dışarıdan getirmeleri, Mıntıka İaşe Heyetlerinin iznine tabi idi. Mıntıkalar arasındaki yiyecek giriş çıkışı ise İaşe Müdüriyet-i Umûmiyesinin kararına bağlıydı.

İaşe Müdüriyet-i Umûmiyesi bu kararname ile bütün ülkedeki ekmeklik ve yemlik hububattan, aşar ve aşarın bir katı ve gerekirse iki katını satın almakla yetkili kılınmıştı. Ülke ihtiyacının (iaşe-i umûmiye) giderilmesi için aşarın birinci katı ta'şir memurları tarafından daha harmanda iken aşarla birlikte satın alınarak köy ambarlarına konulacaktı. Alınan zahirenin bedeli İaşe Mıntıka Heyetlerince belirlenip, Müdüriyet-i Umûmiyece tasdik edilecek fiyat üzerinden ödenecekti. Zahire köy ambarlarında uzun süre tutulmayarak en kısa zamanda askerî veya askerî müddehar bulunmayan yerlerde İaşe Komisyonlarınca kurulacak ambarlara taşınacaktı. Zahirenin köy ambarlarından teslim alınıp umûmî ambarlara taşınması ve zahire bedeliyle nakliye masraflarının sahiplerine ödemesi 1. mıntıka dışında kalan yerlerde İaşe Komisyonlarınca yapılacaktı. Aşar ve aşarın bir katı oranında satın alınan hububat yetmediği takdirde aşarın ikinci bir katı daha satın alınacaktı. Ta'şir memurları bunu da tıpkı birinci kat hububat gibi satın alarak köy ambarlarına dolduracaktı. Bu zahirenin fiyatı birinci kat zahire fiyatından yüksek olmak kaydıyla yerel İaşe Komisyonlarınca ayrıca belirlenecekti¹⁶⁹.

Aşar ve aşarın iki katı satın alındıktan sonra İaşe Komisyonları ta'şir defterlerine göre her köyde elde edilen ürün miktarını belirleyerek, köy

¹⁶⁹ 18 Ağustos Sene 333 tarihli İaşe-i Umûmiye Kararnamesi ve Suver-i Tatbikiyesini Müş'ir Talimâtname, Dersaadet, 1333. Üreticiden alınacak hububat öşür vergisinin miktarına göre belirlendiğinden hükümet bu verginin eksiksiz olarak toplanmasını çok önemli buluyordu. O sebeple bir kararname neşredilerek seferber ordunun iagesine ait öşür hissesini vermemek kastıyla ürününü saklayanların altı aydan üç yıla kadar hapis veya altı liradan beş yüz liraya kadar para cezasına çarptırılacakları ilân edildi. Ayrıca kaçak zahire tespit edildiği takdirde müsadere edilerek iaşe ambarlarına konulacaktı. Bkz. BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-38, Bel. No: 95; "Mahsulâtı Kctm Edenler", İkdâm, 25 Eylül 1917, s. 2

halkının ve hayvanlarının bir yıllık iâşesiyle tohumluk ihtiyaçlarını hesap edeceklerdi. Bu çalışma sonucunda ihtiyaç fazlası bulunduğu tespit edilen köylerdeki zahire de iâşe-i Umûmiye hesabına satın alınacaktı. Bu zahirenin bedeli birinci ve ikinci kat zahire fiyatından daha yüksek olmak üzere yerel iâşe Komisyonları tarafından belirlendikten sonra ödenecekti. iâşe komisyonları satın alacakları her çeşit zahirenin fiyatını belirlerken hem üreticilerin, hem de tüketicilerin menfaatlerini gözetmek zorundaydılar. Bu şekilde sağlanan zahirenin dağıtımı ordu bölgelerinde Mıntıka iâşe Heyetlerince yapılacaktı¹⁷⁰.

18 Ağustos 1917 tarihli iâşe-i Umûmiye Kararnamesi ile iâşe işlerinin iâşe Umûm Müdürlüğüne devredilmesi Meclis-i Mebusanda ciddi tepkilere neden olmuştu. Daha önce çeşitli encümenlerde görüşüldükten sonra genel görüşmeye alınan bu kararname hakkında mecliste iki farklı görüş ortaya çıkmıştı.

Meclisteki bir grup, bir kişinin bütün işlerin üstesinden gelemeyeceği gerekçesiyle, iâşe işlerinin bir merkezde toplanmasının doğru olamayacağını iddia etmekteydi. Bu görüşte olanlar şikâyet makamı olmak üzere ayrıca bir iâşe Meclisinin de kurulmasını istemekteydiler. Ağaoğlu Ahmet Bey tarafından resmen teklif edilen bu konu, sayıca birbirine denk ve biri lehte biri aleyhte bulunan iki grup arasında hararetli tartışmalara sebep olmuştu¹⁷¹.

Aleyhte olanlar böyle bir meclisin hukukî olmadığı gibi teşkilât açısından da bir faydasının görülemeyeceği kanaatinde idiler. Taraftar olanlar ise böyle bir meclisin hiç olmazsa uygulamada birtakım faydalarının görüleceğine inanmaktaydılar¹⁷². Nihayet 31 Mart 1918 günü çoğunluğun oylarıyla bir iâşe Meclisi kurulması kabul edildi¹⁷³. Buna dair kanun 4 Nisan 1918 tarihinde çıkarıldı¹⁷⁴. iâşe hususunda birtakım önlemler almakla görevlendirilmiş fakat icra yetkisi bulunmayan iâşe Meclisinin alacağı ka-

¹⁷⁰ 18 Ağustos Sene 333 tarihli iâşe-i Umûmiye Kararnamesi ve Suver-i Tatbikiyesini Mûş'ir Talimâtname, Dersaadet 1333

¹⁷¹ Bu tartışmalar için Bkz. "Meclis-i Umûmide iâşe-i Umûmiye Kanununun Müzakeresi", *İkdam*, 10 Mart 1918, s. 2; "iâşe Kanunu Müzakeresinin Devamı", *İkdam*, 11 Mart 1918, s. 1; 13 Mart 1918, s. 2; 15 Mart 1918s., 1

¹⁷² "iâşe Meclis-i Umûmîsi", *Tanin*, 14 Nisan 1918, s. 1

¹⁷³ "iâşe Kanunu", *İkdam*, 31 Mart 1918, s. 2

¹⁷⁴ "iâşe-i Umûmiye Kanunu (4 Nisan 1334)", *Düstûr*, II. Tertip, X, s. 427-431

rarlara hükümetin uymak zorunluluğu vardı. Bu durumda icra organları fiili ve sorumsuz bir müdahale karşısında kalmış oluyorlardı. Hükümet, İaşe Meclisinin aldığı kararlara uymadığı takdirde ise meclisin hukuku ve yetkileri müphem bir hal almış olacaktı. Meclis bu şekliyle çok farklı bir oluşumdu ve hiçbir ülkede buna benzer bir kurum mevcut değildi¹⁷⁵.

Kanunun 17. maddesi gereğince İaşe Müdiriyyet-i Umûmiyesi bünyesinde kurulacak olan istişarî nitelikteki bu İaşe Meclisi 22 üyeden oluşacaktı. Ayan ve Mebusan Meclisinden altışar, İstanbul Vilâyeti Meclis-i Umûmîsi, Cemiyet-i Umûmiye-i Belediye ve Ticaret Odasından ikişer kişi Vekiller Heyeti tarafından tayin edilecekti. İstanbul Başmüdde-i Umûmîsi, İaşe-i Umûmiye Müdürî ve müdürlik yönetim kurulundan iki kişi meclisin doğal üyeleriydiler. Meclis başkanlığına birer ay süreyle Ayan ve Mebusan Meclisi üyelerinden biri meclis tarafından seçilecekti. İaşe Meclisinin görev ve sorumlulukları ise şu şekilde belirlenmişti¹⁷⁶:

1. Küçük üreticinin elinde kendi ihtiyacını karşılayacak miktarda tohumluk, ekmeçlik ve yemlik hububatın kalmasını gözetmek.
2. Yiyecek maddeleri üzerinde her türlü ihtikâr teşebbüslerinin önlenmesine nezaret etmek.
3. Yiyecek maddelerinin dağıtım biçimini ve miktarını belirlemek.
4. Tüccara verilecek vagonların hakkaniyetle dağıtılması ve ticarî taşımacılık için demiryolları ile deniz ulaşım araçlarından azamî derecede faydalanılmasına nezaret etmek.
5. Bu meclis ayrıca bir şikâyet meclisi niteliğindedir. O sebeple iaşe işleriyle ilgili şikâyetler de burada incelenerek karara bağlanacaktı.

İaşe-i Umûmiye Kanununun, 10 Nisan 1918 tarihinde Takvim-i Vekayide yayınlanmasının ardından 11 Nisan günü yapılan bir seçimle İaşe Meclisinin üyeleri belirlendi. İaşe Meclisine Vekiller Heyeti tarafından üye olarak seçilen mebuslardan bazıları, hatta çoğunluğu bizzat bu meclisin kuruluşu aleyhinde bulunmuş ve fikirlerini şiddet ve hararetle savunmuş kimselerdi. Bu durum dikkat çekicidir. Çünkü kanun aleyhinde bulu-

¹⁷⁵ "İaşe Meclis-i Umûmîsi", *Tanin*, 14 Nisan 1918, s. 1

¹⁷⁶ "İaşe Meclis-i Umûmîsi", *Tanin*, 14 Nisan 1918, s. 1

nanların normal olarak uygulamaya da katılmamaları gerekirdi. Tanin gazetesine göre, hükümet başlangıçta bu tarz bir meclisin kurulmasına karşı olmakla beraber kanun gereği meclis kurulduktan sonra meclis üyeliklerine işe işlerinin üstesinden gelebilecek tecrübeli kimseler atanmıştı¹⁷⁷.

Meclis ilk toplantısını 20 Nisanda yaptı ve Salih Paşa meclis başkanlığına seçildi. Bu toplantıda meclis bünyesinde Zürraa Tohumluk Tevzii, Nezaret Encümeni, Mevadd-ı Gıdaiyye Tevzi Encümeni, Men-i İhtikâr Encümeni, Vesait-i Nakliye Encümeni ve Tedkikât-ı Şikâyet Encümeni adlarıyla 6 adet encümen oluşturuldu¹⁷⁸.

4 Nisan 1918 tarihli İşe-i Umûmiye Kanunu ile, 18 Ağustos 1917 tarihli İşe Karamnamesine oranla, sınırlı da olsa zahire ticaretine bir serbestlik tanınmıştı. Yeni kanun ekmeklik, yemlik ve yemeklik hububattan aşar ve aşarın bir katı ve gerek görüldüğü takdirde iki katı İşe-i Umûmiye Dairesince, peşin para ile satın alındıktan sonra, üreticilerin elinde kalacak hububatın Osmanlı ülkesi içerisinde ticareti serbest bırakılmıştı. Zeytinyağı ile zeytinin bir aşarla üç katı İşe Müdiriyyet-i Umûmiyesince satın alındıktan sonra, gerisi üreticilere bırakılıyordu¹⁷⁹.

Üreticiden satın alınacak zahire fiyatlarını belirleme yetkisi İşe Komisyonlarına aitti¹⁸⁰. İşe-i Umûmiye Kanunu gereği ordu için alınacak eşya erzak fiyatlarının yerel fiyatlara göre belirleme mecburiyeti vardı.

¹⁷⁷ Meclis üyeliklerine; Ayan Meclisinden Salih Paşa, İbrahim Bey, Bohor Efendi, Ahmet Rıza Bey, Şükrü Paşa, Nuri Bey; Mebusan Meclisinden Hüseyin Cahit Bey, Sasun Efendi, Harnid ve Faik Beyler, Abdullah Azmi Efendi, Fethi Bey; Ticaret Odasından Mustafa Bey, Macit Karakaş Efendi; İstanbul Meclis-i Umûmisi Vilâyet üyelerinden Rifat Bey, Mustafa Bey, Meclis-i Umûm-i Belediyeleden Cavid Bey, Karakaş Nikolaki Efendi; Rüesa-yı İdareden Dahiliye Müsteşarı Abdülhalik Bey, Ziraat Müdiriyyet-i Umûmiyesi idare memuru Lebib Bey atanmışlardı. Bu üyelerden Hamid ve Faik Beyler 1918 yılı Haziran ayında istifa ettiklerinden bunların yercine Ertuğrul mebusu Şemseddin Bey ile Amasya Mebusu Arif Fazıl Efendi getirildiler. Bkz. BOA, MVM, Dos. No: 211, Göm. No: 173; "İşe Meclisi Azası", *İkdam*, 27 Haziran 1918, s. 1

¹⁷⁸ "İşe Meclisinin İlk İctimar", *Tanin*, 21 Nisan 1918, s. 3

¹⁷⁹ "İşe-i Umûmiye Kanunu (4 Nisan 1334)", *Düstûr*, II. Tertip, X, s. 427-431; "İşe Müdiriyyet-i Umûmiyesinin Tebligatı", *İkdam*, 24 Nisan 1918, s. 1; "İşe Kanunu", *İkdam*, s8 mart 1918, s. 2

¹⁸⁰ 4 Nisan 1918 tarihli İşe-i Umûmiye Kanununun 7. Maddesi gereğince icap eden yerlerde yörncin en büyük mülkiye memurunun başkanlığında en yüksek rütbeli askerî komutan, jandarma komutanı, en yüksek dereceli mal memurlarıyla Meclis-i İdare ve Belediyelerden seçilmiş ikişer kişiden oluşan İşe Komisyonları oluşturulacaktı. Daha sonra ziraat müdürleri de bu komisyon üyeleri arasına dahil edildiler. Bkz. BOA, DH-İ UM, Dos. No: 22-1, Bel. No: 33

Fakat bazı yerlerde ihtikâr sebebiyle fiyatlar aşırı derecede yükselmiş olduğundan İaşe Komisyonları Dahiliye Nezaretince uyarılarak fiyatların bu durum dikkate alınarak mümkün mertebe gerçekçi olarak belirlenmesi istenmişti¹⁸¹. Birinci kat olarak satın alınacak hububatın fiyatı savaşın ilânından önceki üç yılda her kazada geçerli olan ortalama fiyatın altı katı, ikinci kat hububatın fiyatı ise birinci katın iki katı olarak belirlenecekti¹⁸².

İaşe Meclisi, serbest ticaret sayesinde Anadolu'dan İstanbul'a bol miktarda yiyecek geleceğinden fiyatların düşmesini beklemekteydi¹⁸³. Bu yeni uygulamadan pek çok fayda umulmasına rağmen, uygulamada itina gösterilmediği; hatta bazı vilâyetlere tebligat dahi yapılmadığı görülmektedir¹⁸⁴.

3. Ordu bölgesindeki iaşe işleri Ordu Komutanı Vehib Mehmet Paşanın başkanlığındaki 3. Mıntıka İaşe Heyeti tarafından yürütülmekteydi. Ordu Komutanlığının tespitlerine göre 3. Ordunun 1917 yılına ait zahire ihtiyacı yaklaşık 120 000 tondan ibaret bulunuyordu. 3. Mıntıka İaşe Heyetince bu ihtiyacın sağlanması amacıyla yapılan toplantıda, öşür zahiresi ile öşrün bir katı oranında satın alınacak zahirenin tamamen orduya ayrılması, öşrün ikinci katı olarak satın alınacak zahirenin ise iaşe-i umûmiyeye yani muhacirler, memurlar ve fakir halkın ihtiyaçları için tahsis edilmesi kararlaştırılmıştı. Ancak öşür ve öşrün bir katı olarak alınan zahire 120 000 tona ulaşmadığı takdirde eksik kalan kısım iaşe-i umûmiye hissesinden ayrılan zahire ile tamamlanacaktı¹⁸⁵. İaşe işlerinin bir düzen dairesinde yürütülmesini sağlamak amacıyla 3. İaşe Mıntıkası Heyeti tarafından bir talimâtname hazırlanmıştı. Bu talimâtnameye göre 3. Ordu bölgesindeki İaşe Heyetinin kuruluşu ve çalışma şekli şu şekilde olacaktı:¹⁸⁶

¹⁸¹ BOA, DII-İ UM, Dos. No: 4-2, Bel. No: 5-47

¹⁸² "İaşe-i Umûmiye Kanunu (4 Nisan 1334)", *Düstür, II. Tertip, X*, s. 427-431; "İaşe Müdriyet-i Umûmiyesinin 'Tebligatı'", *İkdam*, 24 Nisan 1918, s. 1; "İaşe Kanunu", *İkdam*, s8 mart 1918, s. 2

¹⁸³ "İaşe Meclisinin İkinci İçtimalı", *İkdam*, 23 Nisan 1918, s. 1

¹⁸⁴ 22 Haziran 1918 tarihinde Bitlis Vali Vekili Cevded Bey, Dahiliye Nezaretine gönderdiği bir telgraf namıde yeni iaşe kanununun henüz ellerine geçmediğinden iaşe işlerinin yürütülebilmesi için biran önce yeni talimâtnamenin gönderilmesini istemektedir. Bkz. BOA, DH-İ UM, Dos. No20-3: , Bel. No: 2-66

¹⁸⁵ BOA, DII-İ UM, Dos. No: E-43, Bel. No: 69

¹⁸⁶ ATASE Arşivi; Kls. 2907, Dos. 443, F. 3-13, 3-14, 3-15, 3-16

1. Vilâyet liva ve kaza merkezlerinde, en büyük mülkiye memurunun başkanlığı altında ordu komutanlığı tarafından belirlenecek bir askerî komutan ile jandarma komutanı ve en büyük rütbeli maliye memuru ile idare ve belediye heyetleri arasından seçilecek birer üyeden oluşacak İaşe Komisyonları oluşturulacaktır. İaşe Komisyonları bölgelerindeki gıda maddelerini tanzim ve temininden, iaşe maddelerinin parası karşılığında adalet ve intizam dairesinde dağıtımından sorumlu olacaklardır.

2. Mıntıkada bulunan bütün köy ve kasabaların mahsulünden hazineye ait öşürden başka biri ordunun iaşesine, diğeri halkın iaşesine ait olmak üzere öşür oranında ayrıca iki kat mubayaât yapılacaktır. Bu şekilde çiftçilerden alınacak hububat miktarı üç kat öşürden ibaret olacaktır. Fakat kuru sebzeye daha fazla ihtiyaç duyulduğundan bunun yarısı üreticiden alınarak 1/4 'ü aşara, 2/4 'ü orduya ve kalan 1/4 'ü de halkın iaşesine tahsis olunacaktır.

3. Ordu için alınacak zahire miktarının geçen yıl alınan iki öşür miktarına denk olması gerektiğinden kazaların bu yılki aşarının geçen seneden düşük olması halinde ordunun kalan ihtiyacı, aşar mevcudundan satın alınmak suretiyle karşılanacaktır. Bu yılki aşarın geçen seneye göre daha fazla olması halinde ise, öşrün bir katı mubayaa ile ordu için alınan toplam zahirenin geçen yıla ait aşar miktarından fazla olan kısmı, satın alındığı fiyat üzerinden halkın iaşesine devir ve iade olunacaktır. Ancak halkın iaşesi için alınacak öşrün bir katının yeterli olmayacağı anlaşıldığı takdirde, üreticilerin elinde kalacak fazla miktardan talimât dairesinde satın alınarak telâfi edilecektir. İaşe Kanununa tabi olunup İaşe Komisyonlarınca satın alınacak gıda maddelerinin fiyatları ise aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

4. Ordu için satın alınmakta olan zahire bedelleri teslimat sırasında Nokta Heyetleri tarafından ödenecektir. Halkın iaşesine ait zahire bedelleri ise, zahire köylü tarafından ambarlara teslim olunduktan sonra alınacak ambar ilmulâberine göre sorumlu muhasip tarafından bordro karşılığında Ziraat Bankası Şubelerinden ödenecektir.

Cinsi(1 kg)	Kuruş	Para	Cinsi(1 kg)	Kuruş	Para
Buğday	4,5	3,5	Fig	3	25
Arpa	3,5	3	Mercimek	6	-
Fasulye	8	-	Pirinç	10	-
Nohut	6	-	Patates	3	5
Bakla	5	-	İrhin	5	-
Çavdar	3	-	Keten tohumu	5	-
Melez	3,75	-	Çemen	8	-
Yulaf	2	-	Kabuklu tombul findık	10	-
Mısır	3	-	Kabuklu sivri findık	8	-
Burçak	3	25			-

Tablo 5: 3. Ordu iâşe bölgesinde İâşe Komisyonlarınca satın alınacak gıda maddelerinin fiyatları

Mintika Heyeti tarafından belirlemiş olan bu fiyatlar zahirenin gerçek değerinin çok altındaydı. Çünkü aynı tarihte 3. Ordu bölgesinde yer alan Sivas vilâyetindeki serbest zahire fiyatları¹⁸⁷ bunun yaklaşık 5-6 katı, Samsun'da ise resmî fiyatlarla piyasa fiyatları arasındaki fark yaklaşık 15-20 kat kadardı. Mintika İâşe Heyetlerince tayin olunan fiyatlar tohumluk ve diğer masrafları bile karşılamaya yetmediğinden köylüler kendilerine bir kazanç sağlamadığı gerekçesiyle kendi ihtiyaçlarından fazla tarla ekmek istemiyorlardı. Bu durum ülkedeki tarımsal üretimin azalmasına sebep olduğundan konu Ticaret ve Ziraat Nezaretince Meclis-i Vükelâya iletilti. Nezaretin bu konudaki teklifi; çeşitli tarım ürünleri için gerçekçi bir asgarî fiyat belirlenmesi ve büyük çiftçiler dışındaki üreticilerden ösrün iki katından fazla hububat satın alınmamasından ibaretti. Bu teklif

¹⁸⁷ Sivas Belediyesi'nden alınan bilgiye göre 4 Mayıs 1918 tarihinde serbest piyasada yiyecek fiyatları şöyledir: (Bkz. BOA, DII-İ UM, Dos. No: 20-16, Bel. No: 10-21)

Yiyecek Cinsi (1 Kıyye)	Fiyatı (Kuruş)	Yiyecek Cinsi (1 Kıyye)	Fiyatı (Kuruş)
Ekmek	60	Bulgur	100
Et	70	Yağ	160
Fasulye	200	Soğan	-
Nohut	70		
Mercimek	80		

Meclis-i Vükelâca da uygun görüldüğünden 22 Ekim 1917 tarihinde bahsedilen önlemleri almak üzere Maliye Nazırının başkanlığında Ticaret ve Ziraat Nazırı ile İaşe Müdîr-i Umûmisinden oluşan bir komisyon teşkil edilmesi kararlaştırıldı¹⁸⁸. Ancak bu komisyonun mevcut durumu değişti-remediği anlaşılmaktadır.

3. Ordu Mıntıka İaşe Heyetinin almış olduğu karar gereğince¹⁸⁹: Ordu adına üreticilerden aşarın bir katı olmak üzere, narh mucibince satın alınmakta olan hububat bedeli ile nakliye ücretlerinin ve ayrıca menzil noktalarına getirilmekte olan aşar zahiresi için, köyden itibaren bir saatlik mesafeden sonrası için ödenmesi gereken nakliye ücretleri, zahirenin teslimi sırasında nakil merkezlerinde bulunan Ambar Heyetleri tarafından peşin olarak ödenmesi gerekiyordu.

Esasen Meclis-i Vükelâ da 5 Aralık 1917 tarihinde buna dair bir karar alınmıştı. Buna göre; İaşe Müdîriyet-i Umûmiyesince iaşe hissesi olarak üreticilerden satın alınmakta olan hububatın, çiftçilerin bir yıllık yemlik, ekmeklik ve tohumluk ihtiyaçları ayrıldıktan sonra arta kalan kısmından bedeli peşin olarak ödenmek şartıyla alınması gerekmekteydi. Bunun için Meclis-i Vükelâ zahire alımına kaynak sağlamak üzere Askerî Demiryolları ve Limanlar İdare-i Umûmiyesinden İaşe Müdîriyet-i Umûmiyesine üç milyon liraya kadar borç para verilmesini de kararlaştırmış bulunuyordu. Meclis-i Vükelânın bu kararı 10 Aralıkta Harbiye, Maliye ve Dahiliye Nezaretlerine tebliğ edilmişti¹⁹⁰. Böylece zahire ücretlerinin peşin olarak zamanında ödenebilmesi için hazineden Harbiye Nezaretine her ay belli bir miktar para gönderilmekteydi. Harbiye Nezareti de bu parayı ihtiyaç nispetinde ordu komutanlıkları emrine gönderilmekteydi. Fakat gönderilen para yeterli olmadığından, 3. Ordu Bölgesi de dahil olmak üzere, ülkenin pek çok yerinde çoğu zaman çiftçilerin ihtiyaçları dikkate alınmadan ve bedeli peşin olarak ödenmeden zahirenin makbuz karşılığında alınmasına devam edilmekteydi¹⁹¹. Bunun üzerine 13 Ekim 1917 tarihinde Dahiliye Nezaretince Harbiye Nezaretine müracaat edilerek bu kanunsuz uygulamaya bir an önce son verilmesini istedi¹⁹². Bu

¹⁸⁸ BOA, DH-I UM, Dos. No: E-43, Bel. No: 69

¹⁸⁹ BOA, DH-I UM, Dos. No: E-40, Bel. No: 68

¹⁹⁰ BOA, MVM, Dos. No: 21 0, Göm. No: 32

¹⁹¹ BOA, DH-I UM, Dos. No: E-45, Bel. No: 27

¹⁹² BOA, DH-I UM, Dos. No: E-40, Bel. No: 68

uyarılı dikkate alan Harbiye Nezareti, erzak satın alımı için yeterli miktarda para gönderilmiş olduğundan, makbuz karşılığında alınmış erzak bedellerinin hemen ödenmesi gerektiği hakkında 5 kasım 1917 tarihinde 3. Ordu Komutanlığına emir verdi¹⁹³.

Bütün uyarılara rağmen makbuz karşılığında zahire alımına uzun bir süre ve yaygın olarak devam ettiği anlaşılmaktadır. Hatta 1917 yılına ait zahire bedelleri ödenmeyen çiftçilerden 1918 yılında da peşin para ödenmeden zahire alımına devam edildi. Çiftçilerin bu konuda hükümete yaptıkları bütün başvurular ise sonuçsuz kalmaktaydı¹⁹⁴.

Fiyatların düşük tutulmasına ve ödemelerin aksamasına rağmen üreticiler birinci kat mubayaadan pek şikâyetçi değillerdi. 1917 yılı Kasım ayı başlarında 3. İaşe Mıntıkasındaki öşür ve öşrün bir katının mubayaası hemen hemen tamamlanmış ve yer yer ikinci katın alınmasına başlanmıştı. Büyük zorluklarla elde edebildikleri zahirenin önemli bir kısmını öşür ve öşrün bir katı olarak hükümete teslim eden yöre halkının elinde kendi işeleri ve tohumluklarına yetecek kadar bile zahire kalmamıştı¹⁹⁵. Buna rağmen halkın ihtiyaçları dikkate alınmayarak bölgenin bir çok yerlerinde öşrün ikinci katının alınmasına başlanmıştı. Çaresiz kalan köylüler ikinci kattan muaf tutulmak üzere yetkililere müracaat etmeye başlamışlardı¹⁹⁶.

Öşrün ikinci katı alınmadan ordu, muhacirler, memurlar ve fakir hal-kin işe edilmesi mümkün görülüyordu¹⁹⁷. Buna rağmen fakir çiftçilerin

¹⁹³ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-42, Bel. No: 51; BOA, DH ŞFR, Dos. No: 81, Bel. No: 124

¹⁹⁴ BOA, BEO, Bel. No: 341057. Mondros Mütarekesi imzalanıp savaş fiilen sona erdiği halde çiftçilere ait zahire borçları hâlen ödenmemişti. 1919 yılı Şubat ayında yapılan hesaplara göre bu tarihte mülga İaşe Müdüriyet-i Umûmiyesinin ülke genelinde işe hisselerine ait 5 milyon küsuru 1917 yılına ait ve 12 milyon küsur de 1918 yılına ait olmak üzere, üreticilere toplam 17 milyon liradan fazla borcu bulunuyordu. Esasen devletin hazinesi savaş sebebiyle sarsılmış olduğundan böyle bir yükü kaldıracabilecek durumda değildi. O nedenle öncelikle 1917 yılına ait borçların ödenmesine karar verildi. 23 Şubat 1919 tarihinde bütün vilâyet ve livalara tebligatta bulunularak söz konusu borçların Ziraat Bankası Şubelerindeki işe alçelerinden ödenmesi emredildi. Tespit edebildiğimiz kadarıyla İaşe Müdüriyet-i Umûmiyesinin 3. Ordu bölgesindeki çiftçilere de bir hayli borcu bulunmaktaydı. 1918 yılı Haziran ayında yapılan hesaplamalara göre, İaşe Müdüriyet-i Umûmiyesinin sadece Sivas vilâyetindeki üreticilere 66 000 lira borcu vardı. Bu miktar yaklaşık olarak 1 650 ton hububat bedelidir. Bkz. BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-12, Bel. No: 3-41; Dos. No: E-47, Bel. No: 109

¹⁹⁵ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 19-8, Bel. No: 1-1

¹⁹⁶ BOA, DH-İ UM, Dos. No

¹⁹⁷ Sivas Vilâyetinde öşrün ikinci katından alınacak zahire ile beslenmesi gereken yaklaşık 300 000 nüfus bulunuyordu. Sivas valisi Süleyman Necîî Bey ikinci kattan vazgeçildiği takdirde yüz binlerce muhacirin aç kalacağını bildirmektedir. Bölgenin düşman işgaline uğramış kesimlerinde ise durum daha da kötü idi. Meselâ Bitlis Vilâyetindeki tarımsal üretim yörenin işe ve tohumluk ihtiya-

daha fazla mağdur edilmemesi için ikinci kat zahire alımında kısmî bir muafiyet kabul edildi. Bu karar, 1 Aralık 1917 tarihinde Dahiliye Nezaretince vilâyetlere bildirildi. Bundan böyle ikinci kat işe hissesi çiftçilerin bir yıllık yemeklik, ekmeklik ve tohumlukları ayrıldıktan sonra geriye kalan zahireden alınacaktı. Öşür ve birinci kat alındıktan sonra ellerinde ihtiyaç fazlası kalmayan çiftçiler ikinci kattan muaf tutulacaklardı¹⁹⁸.

Öşrün katları da öşürle birlikte tahsil edilerek öşür gibi geçici olarak köy ambarlarına konulmakta idi. Aşar kol memurları, köy ambarlarında depolanmış bulunan zahirenin 1/3'nü köylülere ait taşıma araçlarından oluşturulan düzenli kabilelerle menzil nokta ambarlarına ve 1/3'ünü de aynı şartlar altında, her mıntıkada ve icap eden nahiye merkezlerinde kurulacak olan işe ambarlarına sevk edeceklerdi. Takip memurları da bu sevkîyâtın düzenlenip çabuklaştırılmasından sorumlu idiler. Köylülere zahirenin taşınmasına karşılık köyden itibaren bir saatlik mesafeden sonrası için nakliye ücreti ödenmekteydi. Teslim bölgesine kadar belirli saatler üzerinden Meclis-i İdare-i Mahalliyece belirlenecek olan bu nakliye ücretleri Nokta Heyetleri veya İşe Komisyonları tarafından ödenecekti. Nakliye ücreti, mıntika içerisinde bir birlik sağlamak amacıyla, köy ambarlarından işe ve menzil ambarlarına sevk olunacak zahirenin her kilosuna, 5 km için 2 para olarak belirlenmişti.

Öşür ve katları alındıktan sonra köylünün elinde kalan ihtiyaç fazlası zahirenin ticareti şimdilik serbest bırakılmıştı. Fakat bu zahirenin bir kazadan diğer kazaya nakline izin verilmiyordu. Zahirenin bir başka kazaya nakline gerek görüldüğü takdirde bir kazadan diğer kazaya hububat nakli ait olduğu liva İşe Komisyonundan, bir vilâyete bağlı livalar arasında nakliyat yapılması Vilâyet İşe Komisyonundan ve Vilâyetle müstakil liva idaresinde nakliyat icrasında Mıntika İşe Heyetlerinden karar alınmasıyla mümkün olabilecekti.

3. Mıntika İşe Heyetinin talimâtnamesi gereğince ordu ve halkın işi için 3. Ordu işe mıntikasıdan öşür ve öşrün iki katı oranında alınmakta olan hububat ihtiyacı karşılamaya yetmemişti. Bu durumda 3.

cını bile karşılamaya yeterli değildi. Buna rağmen ordunun işe sıkıntısına binaen Rittis vilâyetindeki ikinci kat mubayaât da ısrar edilmekteydi. Hatta o zamana kadar aşar dahi verememiş olan Eruh ve Şınak kazalarından zahiresi olmayanlardan Ordu Komutanlığının izniyle koyun yağ vs. şeyler alınmaktaydı. Bkz. BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-43, Bel. No: 69

¹⁹⁸ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 42, Bel. No: 42; BOA, DH-İ FR, Dos. No: 82, Bel. No: 4

Mıntika İaşe Heyeti bölgedeki iaşe sıkıntısını gidermek amacıyla 22-23 Kasım 1918 tarihleri arasında Amasya'da bir toplantı yaptı. Bu toplantıda şu kararlar alınmıştı¹⁹⁹:

1. İaşe mintikasıdaki ekmeklik ve yemlik hububat eksikliğinin tamamlanabilmesi için, öşür ve öşrün birer katı ordu ve iaşe hisselerinin alınmasından sonra geriye kalan üründen, üreticilerin tohumluk ve yiyecek ihtiyaçlarının fazlası İaşe-i Umûmiye adına satın alınacaktır. Satın alınacak bu zahire ile ürünü yalnız mısırdan ibaret bulunan Canik sancağının iaşe ihtiyacı karşılanacaktır. Alınacak olan mısır ve arpanın fiyatı Mıntika İaşe Heyeti kararıyla Müdîriyet-i Umûmiyeden sorulmuştur. Müdîriyetin belirleyeceği fiyat bilahare tebliğ olunarak hemen satın alıma başlanacaktır.

2. Esiye hariç olmak üzere, İaşe mintikasında yetiştirilen pirincin öşür ve iki katı ordu ve bir katı halkın iaşesi için alındıktan sonra, üreticilerin elinde kalacak miktarın yarısı da tohumluk ve iaşe ihtiyacı için bırakılacak ve geriye kalan ordu adına satın alınacaktır. Bu şekilde alınacak olan pirincin fiyatı 20 kuruştur. İaşe-i Umûmiye ambarlarına depolanacak pirinçlerin tüketimi hakkında ayrıca bir talimât neşrolunacaktır. Bu talimâtnamenin neşrine kadar pirinç dağıtımı yapılmayacaktır.

3. İlk baharda sebze ekimi mümkün olduğu kadar arttırılarak bu yılki iaşe ihtiyacının, kısmen olsun sağlanmasına bütün iaşe mintikasında gayret gösterilecektir. Bunun için gerekli olan tohumluklardan mintikamızda bulunmayanlar Müdîriyet-i Umûmiyeden istenmek üzere Riyasete bildirilecektir.

4. Memurların ziraat işleriyle uğraşmaları yasaktır.

5. Halkın ihtiyacı için yapılan satın alımın imkân nispetinde aynen alınmasına çalışılacaktır. Aynen alınması mümkün olmayan kısım iaşe-i umûmiye fiyatları üzerinden alınacaktır. Üreticinin fakir olması sebebiyle bedelen de alınması mümkün olmayan hisselerin alınmasından vazgeçilecektir. Bu hisselerin bedelen alınması kesinlikle yasaktır.

6. Köy ambarları görevli memurlar tarafından tartılarak tahakkuk edecek ambar fazlaları tespit edilecektir. Bu fazlalık hazineye mal e-

¹⁹⁹ ATASE Arşivi; Kls. 2907, Dos. 443, F. 3-16, 3-17

dilerek mazbata karşılığında ordu iaşesine devir ve teslim olunacaktır. Tahakkuk edecek miktar Mıntıka İaşe Riyasetine bildirilecektir.

7. Serbest zahireden satın alınarak ihtiyacı olan çiftçilere dağıtılan tohumluklar hasat sonunda aynen alınacaktır. Bu tohumluklar geri alınırken zahire fiyatı bu seneki tohumluk bedelinden aşağı ise fiyatına eklenmek suretiyle telâfi edilecektir. Tohum alımı için Müdîriyet-i Umûmiyeden 800 000 lira talep edilmiştir.

8. Sütle beslenen küçük çocuklar için belediyelerce taahhüde bağlanacak sütçülerin sağmal hayvanları için gerekli olan yem bedeli karşılığında iaşe ambarlarından verilecektir. Bu sütçülere ait hayvanların miktarı belediyelerce kaydedilerek İaşe Komisyonlarına bildirilecektir. İaşe nakliyatının ikmalî için mıntıka içerisindeki bir mülkî birimden diğerine gönderilecek zahire, ait olduğu mülkî birim sınırına kadar yerel araçlarla ve bölgedeki İaşe Komisyonunun delaletiyle taşınacaktır.

9. İaşe işlerinin daha iyi yürütülebilmesi için Mıntıka İaşe Heyetinin kadrolarının genişletilmesi Müdîriyet-i Umûmiyeye arz edilmiştir.

d) İaşe Kaynaklarının Kurumaya Yüz Tutması: İaşe Nezaretinin Tesis

İaşe Umûm Müdîrliğinin çalışmalarına rağmen, yiyecek ve diğer temel tüketim maddelerinin fiyatları hızla artmaya devam ediyordu. Öte yandan, tarımsal üretimin de her yıl biraz daha azalması ülkenin bazı yerlerinde iaşe sıkıntısının had safhaya ulaşmasına neden olmuştu.

Bu savaş sırasında hükümet, temel prensip olarak savaşan bütün ülkelerde olduğu gibi arz-talep ilişkilerini bir tarafa bırakıp yiyecek ve temel tüketim maddelerinin büyük bir çoğunluğuna narh koyarak fiyat artışlarını engellemeyi tercih etmişti. Fakat bu yöntem uzun süre uygulandığı halde fiyatlar hızla yükselmeye devam etmişti. Esasen bu gibi zorakî metotların kısa süren savaşlar sırasında bazı faydaları görülebilirdi. Fakat yıllardır devam etmekte olan böyle bir savaş sırasında serbest ekonomi kurallarını bir tarafa bırakarak bazı mallara narh koyup fiyatları dondurmak mümkün değildi. Ülkedeki fiyat artışları gerçekte şu sebeplerden kaynaklanmaktaydı:

1. Ülkedeki üretimin azalması.
2. Yabancı ülkelerden yapılmakta olan ithalâtın savaş sebebiyle durma noktasına gelmesi.
3. Taşıma araçlarının eksik ve düzensiz oluşu.
4. Mal ve para arasındaki dengesizliğin çeşitli malların fiyatları üzerindeki etkisi²⁰⁰.
5. İhtikâr.

İşe işlerinin düzenli bir şekilde yürütülebilmesi bu beş maddenin birlikte mütalâa edilerek etkili önlemler alınmasına bağlıydı. Halbuki, Osmanlı Devletinde bu işlevi yapacak merkezî bir kurum mevcut değildi. Üretim işleri, Ticaret ve Ziraat Nezaretinin sorumluluğundaydı. Taşıma araçları ise kısmen İşe Müdüriyetinin kısmen de ordunun elindeydi. Esasen savaşın sevk ve idaresi gibi ağır bir yükümlülüğü bulunan Harbiye Nezareti ve zaten elinde yeterli araç-gereci kalmamış olan Ticaret ve Ziraat Nezaretlerinin bu görevi hakkıyla yerine getirmesi de beklenemezdi. Öte yandan ithalât ve ihracât için tahsis edilecek taşıma araçlarını tanzim etmek, ithalâtı artırmak ve ayrıca mal ile para arasındaki dengesizliği gidermekle görevli hiçbir yetkili kuruluş yoktu. Bu yapısıyla hükümet bahsedilen eksikliklerin doğal sonucu olarak ortaya çıkan işe buhranını ve ihtikârı önlemekte çaresiz kalıyordu²⁰¹.

Uzun tecrübelerden sonra nihayet bu gerçeği gören hükümet, savaşın son aylarında yeni bir program denemeye karar verdi. Bundan böyle işe meselesinin üç ana unsuru olarak kabul edilen üretim, taşımacılık ve dağıtım şubeleri diğer ülkelerde olduğu gibi bir İşe Nezaretinin çatısı altında toplanacaktı²⁰².

İşe Nezaretinin kuruluş çalışmalarına Haziran ayından itibaren başlandı. Bu konuda bir kararname taslağı hazırlandı. Talat Paşa, 18 Temmuz 1918 tarihinde İttihat ve Terakki Fırkasının grup toplantısında işe meselesini düzenlemek üzere tasavvur edilen yeni teşkilât hakkında fırka üye-

²⁰⁰ Bunun başlıca sebebi piyasada paranın bolluğuna karşılık malın az oluşuydu. Bu durumda sermaye piyasada az bulunan mallara doğru hırcum ederek ihtikârı sebep olmaktadır. Bkz. "İşe Teşkilâtı Fırfında", *Tanin*, 25 Ağustos 1918, s. 2

²⁰¹ *BOA, DÜİT*, Dos. No: 37-2, Göm. No: 15-6-2

²⁰² "İşe Nezareti", *İkdam*, 21 Haziran 1918, s. 2

lerine bilgi verdi. Amacı fırka üyelerinin görüşlerini almaktı. Konuşmasında senelerdir devam eden savaşın müzmin bir hal aldığını vurgulayarak, olağanüstü zamanlara mahsus şiddetli kanunlarla işe işlerini yürütenin artık mümkün olamayacağını belirtti. Bu durumda ülkeyi savaştan önceki tabii duruma iade edecek yeni bir program uygulamaktan başka bir çare kalmadığını açıkça ifade etti. Talat Paşa, şimdiye kadar sadece askerî harekâtın selametini düşünmüş olan hükümetin cephedeki başarıların işe işinin halledilmesine bağlı olduğunu görerek, bundan böyle bütün imkânlarını bu meseleyi çözmek üzere seferber ettiğini de açıklamıştı. Aynı toplantıda ileride işe Nezaretine atanacak olan Kemal Bey tarafından da fırka mensuplarına bilgi verildi²⁰³.

İşe Nezaretinin kuruluşu ile ilgili kararname 30 Temmuz 1918 tarihinde tamamlandı ve 18 Ağustos da Takvim-i Vekayide yayınlandı²⁰⁴. Bu kararnameye göre işe işleri İşe Nezaretine tevdi edilmekte ve işeye ait her türlü muamele bu nezaretin yetkisi altında toplanmaktaydı. Bu yetkilere sahip bulunan İşe Nezaretinin görevi hem ordunun, hem de halkın işesini sağlamak, aynı zamanda nezaretin uygun göreceği bazı hayır kurumlarının ihtiyaçları ile de meşgul olmaıktı. İthalât ve ihracât işlerini de bu nezaret idare edecikti²⁰⁵.

Yeni kanunun esası, o zamana kadar kabul edilmiş olan tarzdan bir hayli farklıydı. Şimdiye kadar devlet işe işlerini resmî kurumları vasıtasıyla olağanüstü zorlayıcı tedbirlerle yürütmeye çalışmıştı. Oysa şimdiki teşkilâta göre, hükümet resmî ve idarî örgütleriyle ticarete doğrudan doğruya müdahale etmeyecekti. İşe Nezareti, bundan böyle yeni bir ticarî şahsiyet sıfatıyla piyasaya müdahale ederek tüketicilerin zararına ortaya çıkan gelişmelere karşı koyacak, cebri vasıtalar yerine doğal ve iktisadî kanunları kullanarak ihtikâra engel olacaktı. Bunun için nezarete 5 milyon liralık bir sermaye verilmişti. Ayrıca askerî amaçlar için kullanılanlar dışında kalan bütün kara ve deniz taşıma araçları da, bu nezaretin emrine veriliyordu. Nezaret gerek gördüğü taktirde bazı fabrika ve değirmenleri de idaresi altına almaya yetkiliydi²⁰⁶. Bu şekilde yeni nezaret faaliyette

²⁰³ "Yeni Program", *Tanin*, 19 Temmuz 1918, s. 1

²⁰⁴ İşe Nezareti Hakkında Kararname (30 Temmuz 334), *BOA, DÜİT*, Dos. No: 37-2, Göm. No: 15-6-2

²⁰⁵ "Yeni Program", *Tanin*, 19 Temmuz 1918, s. 1

²⁰⁶ "İşe Nezareti", *Tanin*, 20 Temmuz 1918, s. 1; "İşe Nezareti Teşkilâtı", *Tanin*, 16 Ağustos 1918, s. 1

bulunmak için en mühim vasıtalarla donatılmış oluyordu²⁰⁷

Kararnamede tarımsal üretimi artırmaya yönelik bazı hükümler de yer almaktaydı. Eski iâşe kanununda ürünün öşürden başka bir katının ve gerek görüldüğü taktirde ikinci katının üreticilerden satın alınabileceği hükmü yer alıyordu. Fakat özellikle ikinci katın alınması üreticileri çok zor bir durumda bırakmaktaydı. Hele küçük çiftçi aileleri çoğu zaman yiyecek ve tohumluklarından bile mahrum bırakıldıklarından bu ağır mükellefiyetten kurtulabilmek için ürünlerini saklamak mecburiyetinde kalıyorlardı. Aslında köylüler ikinci kat alınmamak şartıyla birinci katı bedelsiz olarak bile vermeye razıydılar. Hatta pek çok çiftçi bu konuda hükümete müracaatta bulunmuştu. Zaten ülkenin çoğu yerinde kaçakçılık sebebiyle ikinci kat hububatın alınması mümkün olamıyordu. Bu bakımdan yeni kararname ile öşürden başka sadece öşrün bir katının alınacağı ve üst tarafının serbest bırakılacağı kararlaştırılmıştı. Öşür ve öşrün bir katının yeterli olmaması halinde ise tüccar veya köylülerin elindeki ihtiyaç fazlası zahire fiyat konusunda iki tarafın anlaşması kaydıyla iâşe Nezaretince satın alınacaktı.

Daha önce ifade edildiği üzere bundan önceki iâşe kanununda, öşrün birinci katı olarak satın alınacak hububatın fiyatı savaştan önceki üç yıl zarfında her kazada geçerli olan ortalama fiyatın altı katı, ve ikinci kat fiyatının da bunun iki katı kadar olacağı hükmü vardı. Halbuki bu tarihte yiyecek fiyatları savaş öncesine oranla otuz-kırk, hatta yüz kat artmıştı. Hububatın gerçek değerinin çok altında bir fiyatla alınmasına rağmen üreticilerin ikinci kattan muaf tutulmaları halinde birinci kat için belirlenecek fiyata itiraz etmeyecekleri görüldüğünden, yeni kararname ile hububat fiyatlarını belirleme yetkisi iâşe Nezaretine bırakılmıştı²⁰⁸. Hükümet bu kararı ile bir taraftan savaşın en ağır yükünü omuzlarında taşıyan çiftçilerin fedakârlıklarını takdir, diğer taraftan da tarımsal faaliyetleri teşvik etmek istiyordu²⁰⁹.

Bu kararname ile Men-i İhtikâr Heyetinin görevleri de yeni nezarete verilmişti. Böylece yiyecek maddeleri dışındaki mallar üzerindeki ihtikârı önlemekle görevli bulunan Men-i İhtikâr Heyeti ile iâşe Müdüriyetinin

²⁰⁷ "Yeni iâşe Kararnamesi", *Sabah*, 18 Ağustos 1918, s. 1

²⁰⁸ **BOA, DÜİT**, Dos. No: 37-2, Göm. No: 15-6-2

²⁰⁹ "Yeni iâşe Kararnamesi", *Sabah*, 18 Ağustos 1918, s. 1

bütün yetki ve sorumlulukları İaşe Nezaretine devredilmiş oluyordu²¹⁰.

Yeni İaşe Kararnamesinin Takvim-i Vekayide neşredildiği gün, yani 18 Ağustos 1918 tarihinde, İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul Murahhası Kemal Bey İaşe Nezaretine atandı²¹¹. İaşe Nazırının beyanatına göre Nezaret merkezinde dört müdüriyet-i umûmiye bulunacaktı. Bunlar²¹²:

1. Muamelât-ı İdarîye Müdüriyet-i Umûmiyesi: Bu müdüriyet öşür ve öşrün bir katını alarak ihtiyaca göre orduya, fakir halk ve memurlara dağıtmakla meşgul olacaktı. Ayrıca bu kurumun bünyesinde üç şube bulunacak ve bunlardan biri sivil halkın ihtiyaçlarını, diğeri orduların ihtiyaçlarını belirleyecek, üçüncüsü ise zahire toplayıp depolamakla uğraşacaktı.

2. Muamelât-ı Ticarîye Müdüriyet-i Umûmiyesi: Bu müdüriyet öşür ve öşrün bir katı ihtiyaca kıfayet etmediği takdirde piyasadan hububat satın alacak ve aynı zamanda üretimi arttırmak için gerekli önlemleri alacak, ayrıca gerek görülen bazı maddeleri de imal edecekti.

3. Nakliyât Müdüriyet-i Umûmiyesi: Taşımacılık işleriyle uğraşacak olan bu müdüriyetin bünyesinde üç şube bulunacaktı; bunlardan biri deniz taşımacılığı diğeri, demiryolları ve üçüncüsü de kara yolları taşımacılığı ile meşgul olacaktı.

4. Muvazene Müdüriyet-i Umûmiyesi: Bu müdüriyet bir icra kurumu olmaktan çok fikir heyeti görevi yapacaktı. Nezaretin faaliyetleri ile elde edilen sonuçları karşılaştırarak, buna göre takip edilmesi gereken yolu belirleyerek ekonomik dengeyi sağlamakla yükümlü idi.

Nezaretin Kalem-i Mahsus, Muhasebe Müdüriyeti ve Matbuât Kalemleri de olacaktı. Matbuât Kalem-i o birtakım dedikodulara fırsat vermemek amacıyla oluşturulmuştu. Bu kalem müracaat eden gazetecilere istedikleri bilgileri vermek ve gerekli tebligatı yapmakla görevliydi.

Taşra teşkilâtı da merkez teşkilâtı örneğine göre oluşturulacaktı. Bu-

²¹⁰ "İaşe Nezaretî", *Tanin*, 20 Temmuz 1918, s. 1

²¹¹ BOA, BEO, Bel. No: 339628. Kemal Bey o güne kadar ülke ekonomisiyle yakından ilgilenmiş, bir dönem İstanbul'un iâşe işlerine nezaret etmiş tecrübeli bir kişiydi. Bkz. Z. Toprak, *age*, s. 125

²¹² "İaşe Nezaret-i Umûmî Teşkilâtı", *İkdam*, 25 Ağustos 1918, s. 1; "İaşe Teşkilâtı Etrafında", *Tanin*, 25 Ağustos 1918, s. 1, 2; "İaşe Nezaret-i Teşkilâtı", *İkdam*, 23 Ağustos 1918, s. 2

nun için başlıca merkezlerde İaşe Müdüriyetleri teşkil olunacak; diğer yerlerde ise birer mubayaa vekili bulunacaktı. Bunların emrinde de dağıtım ve nakliyat işleriyle meşgul memurlar bulunacaktı. İaşe Nazırı Kemal Bey, üreticilerle devamlı temas halinde bulunan taşra iaşe memurlarının, bunları rahatsız ederek ürkütecek hareketlerde bulunmamalarını çok önemli görüyordu. Bunun için taşra iaşe memurlarına hububat satın alırken halka hükümetin nüfuzunu hissettirmeyecek şekilde davranmaları için talimat verilmişti.

Olağanüstü bir durumda çok önemli görev ve sorumlulukları üstlenmiş bulunan böyle bir nezaretin kuruluşunu tamamlayabilmesi için uzun bir zamana ihtiyaç vardı²¹³. O sebeple İaşe Nezareti kararnameinde; nezaret kuruluşunu tamamlayıncaya kadar iaşe işlerinin sekte-dâr olmaması için eski teşkilâtın görevini sürdüreceği belirtilmişti²¹⁴. Nitekim İaşe Nazırı Kemal Bey de, göreve başladığı gün basın mensuplarına yaptığı açıklamada aynı konuya temas ederek, nezaretin hâlihazırda yalnız kendisinden ibaret olduğunu ve iaşe işlerinin ancak on beş-yirmi güne kadar devralınabileceğini ifade etmişti²¹⁵.

25 Ağustos 1918 tarihinde vilâyet ve müstakil livalara bir genelge gönderildi. İaşe Nezaretinin bu genelgesi ile²¹⁶; yeni nezaretin ordu, fakir halk ve devlet memurlarını iaşe etmek üzere yiyecek ve diğer temel tüketim maddelerini tedarik edeceği ve fiyatların yükselmesine engel olmak üzere nezaretin her türlü ticarî faaliyeti yapmaya yetkili bulunduğu bildiriliyordu. Ayrıca hâlen kuruluş aşamasında bulunan nezaretin kuruluşunu tamamlayıncaya kadar iaşe işlerinin eski teşkilât tarafından yürütüleceği, fakat İaşe Nezareti hakkındaki kararnamenin 7. maddesinde de belirtildiği üzere bundan böyle aşarın bir katından fazlasının alınmaması isteniyordu.

Fakat bu konu çeşitli karışıklıklara neden olmaktaydı. Nitekim Dahiliye Nezaretince İaşe Mıntika Heyetlerinin lağvedilerek ordu ve iaşe ambarlarının bir birinden ayrılması vilâyetlere tebliğ edilirken; Harbiye Nezareti, bu karara itiraz ederek mıntika heyetlerinin lağv olunmadığını bil-

²¹³ "İaşe Nezareti Teşkilâtı", **Tanin**, 18 Ağustos 1918 s. 1

²¹⁴ İaşe Nezareti Hakkında Kararname (30 Temmuz 334). **BOA, DÜİT**, Dos. No: 37-2, Göm. No: 15-6-2

²¹⁵ "İaşe Nezareti Umûmî Teşkilâtı", **İkdam**, 25 Ağustos 1918, s. 1

²¹⁶ "İaşe Nezaretinin Vilâyâta Tamimi", **İkdam**, 26 Ağustos 1918, s. 2; "İaşe Nezaretinde", **Tanin**, 26 Ağustos 1918, s. 3; "İaşe Nezaretinde", **Tanin**, 27 Ağustos 1918, s. 3;

dirdi. Bu durumda valiler hangi emre uyacaklarını bilemedikleri için ülke genelinde çok farklı uygulamalar görülmekteydi. Bazı yerlerde İaşe Nezaretinin göreve başlaması beklendiğinden harmanlardaki ürünün kaldırılmasına izin verilmezken, bazı vilâyetlerde ise birinci ve ikinci kat İaşe hisseleri aşarla birlikte alınarak ambarlara konulmaktaydı.²¹⁷ Vilâyetler Dahiliye Nezaretinden sürekli bilgi istedikleri halde net bir cevap almak mümkün olamıyordu. Bazen verilen cevaplar birbirleriyle çelişmekteydi.²¹⁸

Bu karışıklıklar devam ederken İaşe Nezareti, ülkenin genel durumu hakkında bilgi edinmek ve ona göre önlemler almak amacıyla, 1 Eylül 1918 tarihinde vilâyet ve müstakil livalara bir genelge daha gönderdi. Bu genelge ile taşradan şu bilgiler istenmekteydi²¹⁹:

1. Aşar ve İaşe hisselerini saklamak üzere kurulmuş olan ambarların nerelerde bulunduğu ve bu ambarlardaki zahire miktarı.
2. Aşar ve bir katı olarak yapılan tahsilâtın tahminî miktarı ile yörenin bir yıllık tahminî yiyecek ihtiyacı.
3. Her kazadaki tarıma elverişli arazi miktarı ile, bu araziden kaç dönümünün ekilmeyip boş kaldığı.
4. Yörenin ortalama üretim miktarı.
5. Üretimin arttırılması için alınması gereken önlemler ve bu konuda çiftçiler ile devlet memurları arasında görüş farklılıkları varsa bu farklılıkların da bildirilmesi.

²¹⁷ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-4 Bel. No: 2-16

²¹⁸ Meselâ; 2 Temmuz 1918 tarihinde Elazığ vilâyetindeki İaşe ambarlarının ikinci bir emre kadar muhafaza edilmesi bildirilmişken, 15 Temmuz 1918 tarihinde Sivas vilâyetinin aynı konudaki sorusuna cevaben bu konuda dört-beş güne kadar bir karar verileceği bildirilmişti. Halbuki aradan bir aya yakın bir süre geçmesine rağmen Sivas vilâyetine herhangi bir bilgi verilmedi. Bunun üzerine Sivas valisi 8 Ağustos 1918 tarihinde Dahiliye Nezaretinden şu iki hususta bilgi istedi:

1. Köy ambarlarına konulmakta olan aşar ve katlarından hangi kat orduya verilecektir? Yoksa iki kat karıştırılarak ortalama bir fiyat mı belirlenecektir?
2. Askerî ambar olan yerlerde İaşe zahiresi Müdüriyet-i Umûmiyenin istediği gibi askerî ambarlara mı teslim edilecektir?

Dahiliye nezaretinin bu sorulara verdiği cevap İaşe hissesi zahiresi ile ilgili konuların Harbiye Nezaretinden sorulmasını tavsiyeden ibaret olmuştu. Bkz. BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-3 Bel. No: 2-72; Dos. No: 20-4, Bel. No: 20-29

²¹⁹ "İaşe Nezaretinin Tedkikât ve İstihzarâtı", İkdâm, 2 Eylül 1918, s. 2

Böylece bir taraftan ülkenin genel durumu belirlenmeye çalışılırken, diğer taraftan da uygun görülen kimseler İaşe Nezareti kadrolarına atanmaktaydı. Nezaretin çeşitli şubelerine tayin olunan memurlar ckim ayı başlarından itibaren yeni görevlerine başlayacaklardı²²⁰.

İaşe Nezareti kurulduğu günden savaşın sonuna kadar hukuken varlığını devam ettirdiyse de bu üç aylık süre içerisinde daha kuruluşunu bile tamamlayamadığından kayda değer önemli bir faaliyeti ve yararı görülememiştir. İaşe Nezareti, özellikle İstanbul'un iaşesiyle meşgul olduysa da bu konuda da başarılı olamadı²²¹. Taşrada ve bu arada 3. Ordu bölgesinde

²²⁰ "İaşe İşleri-Heyet-i Sabika-İ'tşkilâta Devam Olunuyor", *İkdam*, 27 Ağustos 1918, s. 2; "Muamclât-ı Ticariye Muamelât-ı Umûmiyesi", *İkdam*, 2 Eylül 1918, s. 2; "İaşe Nezaretinde Muamelât", *İkdam*, 21 Eylül 1918, s. 2

²²¹ İaşe Nezareti İstanbul'daki erzak sıkıntısını biraz olsun hafifletmek amacıyla Anadolu'dan hububat getirmeyi kararlaştırmış ve bu iş için iki heyet oluşturulmuştu. 20 Eylül 1918 günü Anadolu'ya hareket eden bu heyetler gittikleri yerlerde satın alacakları zahireyi trenle İlaydarpaşa'ya göndereceklerdi (Bkz. "İaşe Nezaretinin Zahire Mubayaası", *İkdam*, 22 Eylül 1918, s. 2; "İaşe Nezaretinde Muamelât", *İkdam*, 21 Eylül 1918, s. 2). 22 Eylül'den itibaren bu heyetler İstanbul'a zahire göndermeye başladılar. Ayrıca Laşê Müdiriyyet-i Umûmiyesine bağlı değirmenlerin de İaşe Nezaretine devrine başlandı ve öncelikle Paşalimanı, Kasımpaşa, Hasköy değirmenleri teslim alındı (Bkz. "İaşe Nezaretinde", *Tanin*, 22 Eylül 1918, s. 3). Buna rağmen İstanbul'un iaşesinde de kayda değer bir başarı sağlamadı. İstanbul'un un ihtiyacı Talat Paşa hükûmetinin istifa ettiği güne kadar İaşe-i Umûmiye Müdirliğine sağlandı. İaşe Nezareti kendi imkânlarıyla un dağıtımına başladığı gün hükûmet istifa etmişti. O sırada İaşe Nezaretinin elinde İstanbul'un ancak iki günlük ihtiyacını karşılayacak miktarda 1 milyon kilo buğday bulunuyordu. Bu buğdayın hemen öğütülmesi de mümkün değildi. Çünkü İaşe Nezaretince devralınmış değirmenler o sırada tüccara ait buğdayı öğütmekle meşguldü. Bu şartlar altında Kemal Beyden boşalan İaşe Nezaretine atanan yeni İaşe Nazırı Celâl Muhtar Bey tüccarlardan un almaya teşebbüs ettiyse de, onların çok yüksek fiyatlar istemeleri üzerine bundan vazgeçerek, değirmenlerde tüccar malının öğütülmesini yasaklayarak nezaretin kendi buğdayını öğüttürdü ve 18 Ekim 1918 tarihinde ilk defa dışarıdan buğday almadan İstanbul halkının ekmeği hazırlandı. Tüccarlar en büyük müşterilerini kaybedince fiyatlar düşmeye başladı. Beş gün içinde buğdayın çuvalı 33 kuruştan 21 kuruşa düştü. Celâl Muhtar Bey bu ani fiyat düşüşü karşısında çiftçilerin fiyatlar iyice düşmeden ellerindeki tohumluklarını bile satabileceklerini ve böylece gelecek sendeki tarımsal üretimin düşebileceğini hesap ederek fiyatların normalin altına düşmesine taraftar değildi (Bkz. "İaşe İşleri-Celal Muhtar Beyin Beyanâtı", *Tanin*, 19 Teşrinievvel 1918, s. 2). İaşe Nezaretine dair karamame hükümlerine göre bu nezaret ülkenin iaşesini sağlamak üzere serbest piyasa şartlarında ticari faaliyet göstermeye yetkiliydi. Bunun için nezarete 5 milyon para ile örşün bir katı derecesinde alınan zahire ve diğer bazı tarım ürünleri sermaye olarak verilmişti. Nezaretin bu sermayeyi kullanarak icra edeceği ticari faaliyetler sayesinde hazineye yük olmadan ülkenin iaşesini sağlayabileceği düşünülmekteydi. Halbuki İaşe Nezareti işe başladığında sermayesinin tahammül edemeyeceği derecede zahire satın alarak piyasaya önemli miktarda borçlanmış bulunuyordu. Ayrıca alınan zahirenin önemli bir kısmı da gerekli yerlere nakledilememişti. Bunun üzerine nezaretin önceki 5 milyonluk ödeneğine 3 milyon lira daha ilâve edildi. Böylece ayrıyattan başka toplam 8 milyon lira ödeneği bulunan İaşe Nezareti yalnız İstanbul'da ekmeğe vcrebilmek için ayda 50 bin lira sarfetmekteydi. Bu şartlar altında ek ödenek de kısa süre içerisinde tükendiğinden nezaretin piyasaya olan borcu her geçen gün artmaya devam etmekteydi. 21 Aralık 1918 günü nezaretin borcu 870 bin liraya ulaşmış bulunuyordu. Bkz. BOA, DH-İ U/M, Dos. No: 20-12, Bel. No: 3-19

ise teşkilâtını tamamlayamadığından buralarda fiilen göreve başlaması mümkün olamadı. Sonunda İttihat ve Terakki hükümetinin istifasının ardından İzzet Paşanın sadaretinde kurulan Hürriyet ve İtilâf Fırkasına mensup yeni hükümet, atıl bir durumda bulunan İaşe Nezaretinin çalışmalarını sınırlandırdı. Öncelikle taşrada bazı vilâyet ve müstakil sancak merkezlerinde kurulmuş olan İaşe Müdüriyetleri lağvedildi²²². Bu arda mütarekenin ilânından sonra Çanakkale Boğazı açılmış olduğundan dışarıdan İstanbul'a erzak gelmeye başlayınca bundan böyle İaşe işlerinin bir nezaret düzeyinde yürütülmesine gerek kalmadığı gerekçesiyle, 20 Ocak 1919 tarihinde yayınlanan bir kararname ile İaşe Nezareti lağvedildi. İaşe Nazırı Celal Muhtar Bey asaleten Ticaret ve Ziraat Nezaretine atandı ve İaşe işleri bu nezaret bünyesinde oluşturulan İaşe Müdüriyet-i Umûmiyesine devredildi²²³. Eski İaşe Nazırı Kemal Bey ise önce göz altına alınmışken, sonradan arkadaşlarıyla birlikte yurt dışına kaçmak niyetinde olduğunun anlaşılması üzerine tutuklanarak Polis Müdüriyetinde hapsedildi²²⁴. Kemal Bey iki gün polis nezaretinde kaldıktan sonra, İstanbul Muhafızlığı tarafından serbest bırakıldı²²⁵.

C. İAŞE KAYNAKLARINI GELİŞTİRME ÇABALARI

Yiyecek maddelerinin tamamına yakını tarımsal ürünlerden olduğundan, tarımsal üretim ile İaşe arasında doğrudan bir ilgi bulunduğu

²²² "İaşe-i Umuru Ticaret ve Ziraat Nezareti", *İkdam*, 27 Teşrinievvel 1918, s. 2; "İaşe Nezareti", *Tanin*, 27 Teşrinievvel 1918

²²³ "İaşe Nazırı Celal Muhtar Bey'de Ticaret ve Ziraat Nazırlığı'na Atandı", *Sabah*, 28 Teşrinievvel 1918

²²⁴ "Kemal Beyin Tescifi", *Sabah*, 6 Teşrinisani 1918, s. 1

²²⁵ **BOA, DII-İ UM**, Dos. No: 19-3, Bel. No: 1-23. Mütareke dönemi sonraki dönemde mülga İaşe idaresinin Müdüriyet-i Umûmiye ve Nezaret halindeyken mubayaât komisyonlarının çalışmalarına ait olarak tutulan mubayaât defterleri ve diğer belgeler Dahiliye Nezareti İleyet-i Teftiş-i Müdüriyet-i Umûmiyesine bağlı Mülkiye Mufettişleri Karnik, İspiro, Mehmet Emin ve Esat Beylerden oluşan bir heyet tarafından incelenmeye alındı. Bu heyet incelemelerini tamamladıktan sonra 68 sayfadan oluşan bir fezleke hazırladı. Bu fezleke 15 Şubat 1920 tarihinde diğer belgeler ve mubayaa defterleriyle birlikte Dahiliye Nezaretine teslim edildi. Heyet yaptığı inceleme sonucunda İaşe işlerinde pek çok yolsuzluklar yapıldığı ve mubayaât defterlerinin de güvenilir olmadığı kanaatine varmıştı. Talimâtname hükümlerine aykırı hareket ettiği ileri sürülen mubayaât komisyonunun hazinneyi zarara sokan bir çok uygulamalar yanında halka uzun zaman sağlığa zararlı ekmek yedirecek pek çok kişinin hayatını kaybetmesine sebep olduğu iddia edilmekteydi. Teftiş Heyeti, bu yolsuzluklara adları karışanların ilgili mahkemelerde yargılandıktan sonra hazinere verdikleri zararın tazmin ettirilmesini kararlaştırmıştı. O nedenle heyetin hazırlanmış olduğu fezlekeye 31 346 404 kuruşluk zararın kimlere ödeteleceğine dair bir de isim listesi eklenmişti. Bkz. **BOA, DII-İ UM**, Dos. No: 20-10, Bel. No: 2-32

şüphesizdir. Nitekim, halk bu gün olduğu gibi 1. Dünya Savaşı yıllarında da yiyecek ihtiyaçlarının % 80'ini unlu maddelerden sağlamakta idi. Et ve süt tüketimi ise her zaman düşük olmuştur²²⁶. Bu nedenle istisnai faktörler dışında tarımsal üretimin bol olduğu dönemlerde iâşe konusunda bir fêrahlama, düşük olduğu dönemlerde ise sıkıntı olması beklenir. Bu bakımdan 1. Dünya Savaşında Osmanlı Devletinin esas meselesi cephelerdeki orduların sevk ve idaresi olmakla birlikte, ekonomik konular ve tarımsal üretim hem ordular, hem de halkın iâşesi açısından son derece önemli görülmekteydi. Osmanlı hükümeti savaş boyunca özellikle tarımsal üretim konusuna büyük bir önem vermiştir.

1. Hububat Üretimini Arttırmaya Yönelik Gayretler

1. Dünya Savaşından önce Osmanlı Devletinde tarım sektörünün üretim kapasitesi genel olarak ülke ihtiyacının % 10 üstünde idi²²⁷. 1914 yılında havalara da müsait olması nedeniyle Anadolu'daki tarımsal üretim pek verimli olmuş ve alınan ürün harmanlardan zamanında kaldırılarak ambarlara doldurulmuştu. Böylece Osmanlı Devleti savaşa gayet iyi bir stokla girmiş bulunuyordu. Bu stoklar yaklaşık olarak ülkenin altı aylık ihtiyacını karşılayacak boyutta idi²²⁸. Fakat 1914 yılı Kasım ayında devletin savaşa katılmasıyla birlikte, tarımsal üretimin azalacağı ve bunun sonucunda halkla birlikte orduların iâşelerinde de sıkıntı hissedilebileceği ihtimalinin ortaya çıkması üzerine, tarıma daha fazla önem verilmeye başlandı. Hatta tarımsal üretimin korunup geliştirmesi Ziraat Nezareti için adeta millî bir mesele halini aldı²²⁹.

²²⁶ V. Eldem, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tedkik*, Ankara 1994, s. 27

²²⁷ Aynı esr., s. VII

²²⁸ A. Akyıldız, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, İstanbul 1996, s. 239. O. Avcı, "İttihat ve Terakki Partisi Devrinde İzlencin İktisadi Politikalar", *ATB*, XXI/ 40 (Şubat 1996), s. 182. Osmanlı Devletinde 1913 yılı buğday rekoltesi 4 147 200 tonu buluyordu. Bu miktar 1914 yılında 5 760 000 tona ulaşmıştı. Günümüzün en gelişmiş ülkeleri bile, uzun süreli savaşlarda halkın ve ordunun ihtiyacını karşılayacak olan temel gıda maddeleri yönünden sadece bir aylık stoklara sahip bulunmaktadır. Bir aydan daha uzun savaşlarda ise ülkenin bu ihtiyaçlarını ya kendi üretim araçlarıyla veya dış yardımlarla sağlayıp savaşı sürdürebilmektedirler. Buna göre Osmanlı Devletinin 1. Dünya Savaşına girerken yiyecek stoku bakımından çok iyi bir durumda olduğu söylenebilir. Bkz. M. Öztürk, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Askerlerin İktisadi Durumu", *Dördüncü Askerî Tarih Semineri Bildirileri*, Ankara 1989, 416; N. Ekinci, "İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Mali Politikasına Bakış", *Belleten*, LV/214, (Aralık 1991), s. 771

²²⁹ "Ticaret ve Ziraat Nazırıyla Mülâkat", *Tanin*, 25 Şubat 1916, s. 3

Tarım sektörünün başlıca problemi savaş nedeniyle bu sektörde çalışan iş gücünün azalmış olması ve bazı fakir çiftçilerin tohumluk bulamamasıydı²³⁰. Hükümet, tarımsal üretimi arttırmak veya en azından azalmasına meydan vermemek üzere bütün imkânlarını seferber etmiş bulunuyordu²³¹. Ancak yetkililerin çabalarına rağmen; tahminlerin aksine savaşın yıllarca devam etmesi üretimin istenilen seviyede tutulmasına imkân tanımadığından, savaşın ikinci yılından itibaren ülkenin her yerinde şiddetli bir iâşe sıkıntısı baş gösterecektir.

a) Azalan İş Gücünü Telâfi Etmeye Yönelik Tedbirler

Seferberliğin ilânıyla birlikte yüz binlerce insan ve çift hayvanının ordu hizmetine alınması tarım sektöründe çalışan iş gücünün azalmasına neden olmuştu. Hükümet bu eksiği ilk etapta cephe gerisinde kalan insanların daha fazla çalışmasını sağlayarak telâfi etmeyi tercih etmişti. Bunun yanında Almanya ve Avusturya'dan tarım aletleri getirtilerek azalan iş gücünün bir bölümünün de bu makinelerle giderilmesine çalışılmaktaydı.

(1) Amale-i Müşterekiye Yöntemi

Cephe gerisinde askerlik mükellefi bulunmayanların üretime daha fazla katkıda bulunmalarını sağlamak amacıyla, 17 Ekim 1914 tarihinde Amele-i Müşterekiye Talimâtnamesi hazırlandı. Amele-i Müşterekiye Talimâtnamesine göre²³²:

1. Her köyün askerlikle mükellef olmayan 16 yaşından 20 yaşına kadar gençleri ile, 45 yaşından daha büyük olan erkek nüfusu ve ayrıca askerlik yaşında bulunup da herhangi bir sebepten dolayı köyünde bulunanlar, o köyün sürülüp hazırlanmış tarlalarına tohum atmak, yeniden tarla sürüp ekmek konusunda ortaklaşa çalışmak mecburiyetindedirler.

2. Tedarik-i Vesait-i Nakliye Komisyonlarınca el konulmayarak köylerine bırakılmış çift hayvanları bulundukları köyün hazırlanmış tarlalarına tohum atmak ve yeniden tarla sürmek konusunda ortak ola-

²³⁰ BOA, MVM, Dos. No: 209, Göm. No: 83

²³¹ BOA, MVM, Dos. No: 209, Göm. No: 83

²³² BOA, DH-I UM, Dos. No: 59-1, Bel. No: 1-1

rak kullanılacaklardır.

3. Vali, mutasarrıf, kaymakam ve nahiye müdürleri, her köyde imam, papaz, muhtar veya köy öğretmeni ile ileri gelenlerden iki üyeden oluşan komisyonlar teşkil edilerek bu komisyonlar vasıtasıyla, önce sahipleri askere gitmiş olanların ve daha sonra köyde kalmış olanların her sene ekip biçtikleri toprağı sürdürüp tohum attıracaklardır.

4. Bir köyün her yıl ekilmekte olan tarlaları ektirilemediğı taktirde diğ er çevre köylerindeki ziraat mükelleflerinden bir kısmı o köye gönderilerek çalıştırılır. Büyük çiftliklerde araziyi sürdürüp ekmek üzere ücretli işçi bulunamadığı taktirde, köylerindeki işlerini bitirmiş olan ziraat mükelleflerinden bir bölümü ücret karşılığında bu çiftliklere gönderilir.

5. Her köyde kaç dönüm arazi ekildiğı ve ne cins tohum atıldığı tespit edilerek derhal nezarete bildirilecektir.

6. Mülkiye ve Maliye memurları tohumu bulunmayanlara aşarı emaneten idare edilen yerlerde bu ambarlardan, emaneten idare olunmayan yerlerde ise dışarıdan tohum sağlayarak vermek mecburiyetindedirler.

7. Bu talimâtname hükümlerine uymayan gerek resmî görevliler, gerekse ziraat mükellefleri cezalandırılacaktır.

8. Askerî birlikler, bulundukları bölgelerde büyük çiftlik sahipleri tarafından işlenemeyen toprakları kendi imkânlarıyla ektireceklerdir.

Bu talimâtname gereğince tarla ekmekle görevlendirilen mükellefler ve amele taburları daha sonra hasat işlerinde de kullanıldılar. Ancak talimâtnamenin bazı yerlerde gerektiğı gibi uygulanamamış olmasından dolayı pek çok yerde tarımsal üretimde önemli bir azalma görülmüştü²³³. Mükellefiyet-i Ziraiye yöntemi ile 3. Ordu bölgesinde de azalan iş gücünü telâfi etmek ve tarımsal üretimi savaştan önceki seviyede tutmak mümkün olamadı. 3. Ordu Komutanı Mahmut Kâmil Paşanın yaptırmış olduğı bir inceleme sonucunda, bu bölgedeki amele taburları ile ziraat mükelleflerinin hasat işleri için yeterli olmadığı anlaşılmıştır. Ordu komutanlığının

²³³ Talimâtnameden beklenen sonucun alınamamasına rağmen 23 Ağustos 1915 tarihinde bütün vilâyetlere yapılan bir tebligatla bu talimâtnamenin 1915 yılında da uygulanacağı ilân edildi. Bkz. BOA, DH-İ UM, Dos. No: 59-1, Bel. No: 1-55

tespitlerine göre 1915 yılı hasat mevsiminde 3. Ordu bölgesinde durum şöyle idi²³⁴:

1. Sivas vilâyetinde bulunan altı amele taburuyla yeniden oluşturulacak beş amele taburundan başka 10 000 kişiye daha ihtiyaç vardır.

2. Trabzon Vilâyet dahilindeki Rumların çoğu bedel vermiş olduklarından bunlardan amele taburu oluşturulamamıştır. O nedenle vilâyetin çok sayıda tarım işçisine ihtiyacı vardır.

3. Mamuretülaziz ve Diyarbakir vilâyetlerinde Rum ve Ermeni bulunmadığından ve yörenin müslüman ahalisi de hasat işleri için yeterli olmadığından bu vilâyetlerin acilen tarım işçilerine ihtiyacı vardır.

4. Erzurum'da durum daha iyidir. Yöre halkı, amele taburları ve milislerle hasat işlerinin tamamlanabileceği beklenmektedir.

5. Canik sancağında durum iyidir. Hasat için beş amele taburuna gerek görüldüğünden burada ihtiyaç fazlası olarak iki bin kişi bulunmaktadır.

Bu durumda 3. Ordu Komutanlığınca tarım sektöründeki iş gücünü gidermek üzere şu önlemler alındı:

1. 10. Kolordu bölgesinde bulunan 17-18 ve 48-50 yaşlarındaki ziraat mükellefleri, gayrimüslimler ve sanat erbabı ile bütün yol taburlarının Sivas vilâyetine gönderilmesi emredildi. Ayrıca Canik sancağındaki ihtiyaç fazlası iki bin kişi de Sivas vilâyetine gönderildi.

2. Bakaya ve fırfarî askerlerden üç bin kişinin şimdilik hasat, nakliye ve tamirât işlerinde çalıştırılmak üzere Diyarbakir ve Mamuretülaziz vilâyetlerine sevkı emredildi.

3. Harbiye Nezaretine müracaat edilerek İzmir, Kayseri ve Ankara vilâyetlerindeki Rumlardan hasat işlerinde çalıştırılmak üzere 20 000 kadarının 3. Ordu bölgesine gönderilmesi ayrıca Sivas vilâyetine de bir miktar tarım makinesi gönderilmesi istendi.

Ancak Ordu Komutanlığı emrine bölge dışından binlerce tarım işçisi göndermek mümkün olamadı. Bunun yerine Harbiye Nezareti, Ulukışla-

²³⁴ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 59-1, Bel. No: 1-47

Yozgat ve Sivas-Erzincan yollarında çalışan 5. Kayseri, 6. Kayseri, 9. Çorum Taburları ile Kayseri amele birlikleri ve İzmir yöresinde bulunan iki amele taburunu hasat işlerinde çalışmak üzere 3. Ordu emrine gönderilebildi.²³⁵

Hükümet, zecrî tedbirlerin yanında devlete ait boş toprakların ekilmesini sağlamak amacıyla özendirici bir tedbir olmak üzere, 30 Kasım 1915 tarihli bir nizamname ile bu toprakların değerleri kırk yılda ödenmek üzere emeklilere satılması kararlaştırıldı. Bu toprakları alanlara Ziraat Bankasından bir miktar kredi de sağlanacaktı. Bu yöntemin tarımsal çalışmaları ne ölçüde etkilediği bilinmemektedir.²³⁶

(2) Mülteci ve Esirlerin Tarım İşlerinde Çalıştırılması

Tarım sektöründe artan iş gücü ihtiyacını karşılamak amacıyla 1915 yılı Ağustos ayından itibaren savaş esirlerinin çiftliklerde çalıştırılmasına başlandı. Bu yöntem başta Almanya ve Avusturya olmak üzere Avrupa ülkelerinin bir çoğunda savaşın başından beri uygulanmaktaydı.²³⁷ Esirler, Menzil Müfettiş-i Umûmîliği tarafından yerel hükümetler veya çiftlik sahiplerinin emrine verilmekteydiler. Esir alan kurum veya şahıslar bunların iskân ve işlerini layıkıyla sağlamak mecburiyetinde idiler. Esir alanlar her ayın birinci günü Menzil Müfettiş-i Umûmîliğine düzenli olarak şu bilgileri vermek zorundaydılar:²³⁸

1. Teslim edilen esirlerin miktarı.
2. Teslim tarihinden itibaren bu güne kadar firar edenler olup olmadığı. Firar edenler oldu ise yakalanmaları için ne yapıldığı.
3. Esirlerden vefat edenler olup olmadığı. Vefat edenler varsa isimleri ve nereye defnedildikleri. Dini törenin ne şekilde yapıldığı.

Ayrıca 1916 yılında halkı tarım işlerinde çalışmaya teşvik ederek işe sıkıntısını hafifletmek amacıyla başka bazı özendirici önlemler de alınmıştı. Trabzon vilâyetince alınan bir karara göre; kasaba dışında iki dönüm arpa ve buğday ekecek olan her mülteci ailesinden beş kişinin

²³⁵ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 59-1, Bel. No: 1-47

²³⁶ Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/IV, Ankara 1991, s. 545 vd.

²³⁷ "Esir Alanlara", *İkdam*, 1 Kânunusani 1332, s. 3; "Hasat İşlerinde Üsera İstihdamı", *İkdam*, 2 Ağustos 1331, s. 2

²³⁸ "Erbab-ı Ziraata Esir Verilecek", *İkdam*, 20 Mayıs 1917, s. 2

yevmiyesi tohum parası karşılığında ürün alınincaya kadar onar para eklenerek 90 paraya çıkartılacaktı. Beş dönüm arpa, buğday veya patates, soğan, nohut ve mercimek gibi sebzelerden ekecek olan her mülteci ailesinin yevmiyeleri ürün alınincaya kadar 20 para arttırılarak 100 paraya çıkarılacaktı²³⁹

(3) Mükellefiyet-i Ziraîye Kanunu

Savaşın olumsuz etkileri tarımsal üretim meselesini yalnız savaş dönemiyle sınırlı bir gaile olmaktan çıkarmış ve savaştan sonraki yılları da etkileyecek boyutlara ulaştırmıştı. Çünkü yıllardır devam etmekte olan savaş üretimi o kadar azaltmıştı ki, hemen barış yapılsa dahi erzak ve zahire meselesinin, vahametinden değilse bile, öneminden hiçbir şey kaybetmeyeceği açıkça görülmekteydi. O nedenle hükümet her geçen gün tarım meselesini daha fazla önemsemeye başlamıştı. Tarımda en önemli mesele mümkün olduğu kadar çok arazinin ekilmesini sağlamaktı²⁴⁰. Bunu sağlamak amacıyla daha mükemmel bir örgüt oluşturmak üzere 18 Eylül 1916 tarihinde Mükellefiyet-i Ziraîye Kanunu adıyla geçici bir kanun hazırlanarak 24 Eylül 1916 tarihinden itibaren yürürlüğe konuldu. Bu kanun hükümlerine göre; çiftçiliği meslek edinmiş ve askerlik hizmeti dışında kalmış olan bütün Osmanlı vatandaşları, Ziraat Nezaretince belirlenecek miktarda tohum ekmek ve gelecek sene için nadas hazırlamakla mükelleftiler. Bu mükellefiyetin sağlanması amacıyla Ziraat Nezareti köy ve kasaba çiftçilerini hayvanlarıyla beraber topluca çalıştırmaya yetkili kılınmıştı. Kanun hükmüne uymayanlar ise 20 kuruştan 500 kuruşa kadar para cezası ve tekrarı halinde bir haftadan üç aya kadar hapis cezasına çarptırılacaklardı²⁴¹. Ayrıca Mükellefiyet-i Ziraîye Kanununun uygulanışına dair bir de nizamname hazırlandı. Buna göre²⁴²;

1. Vilâyet ve müstakil liva merkezlerinde vali veya mutasarrıfın başkanlığı altında olmak ve defterdar veya muhasebeci ile en büyük ziraat, orman ve baytar müdürü memur veya müfettişlerinden oluşmak üzere Zer'iyât Heyetleri oluşturulacaktır.

²³⁹ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-28, Bel. No: 25

²⁴⁰ "Yine Ziraat", *Tanin*, 21 Teşrinievvel 1916, s. 1

²⁴¹ "Mükellefiyet-i Ziraîye Kanun-ı Muvakkati (5 Eylül 1332)", *Düstür*, II. Tertip, VIII. s. 1297

²⁴² "Mükellefiyet-i Ziraîye Kanun-ı Muvakkatinin Tatbikatı Hakkında Nizamname"(5 Eylül 1332) *Düstür*, II. Tertip, VIII, s. 1298-1308

2. Vilâyet ve sancak merkezleri kaza kabul edilerek, her kazada 12'den fazla olmamak üzere kazanın en büyük mülkiye memuru tarafından zer'iyât memurları tayin edilecek; ihtiyar heyetleri ile muhtarlar ve imamlar bu zer'iyât memurlarının emrine verilecektir. Ayrıca tarım konusunda bütün devlet daireleri arasındaki ilişkileri düzenlemek üzere İstanbul'da Ziraat Nazırının başkanlığı altında; Harbiye, Dahiliye, Maliye Müsteşarlarıyla Ziraat Müdür-i Umûmisinden ve dışarıdan Ziraat Nazırının uygun göreceği iki kişiden oluşacak bir Mükellefiyet-i Ziraîye Heyeti kuruluyordu.

3. Köy ve mahalle ihtiyar heyetleri ile imamlar; bu nizamname kendilerine tebliğ edildiği tarihten itibaren bir hafta içerisinde bölgele-
rindeki çift hayvanları, çift sürecektir durumdaki kadın ve erkek sayısı ile nadas ve ekilecek arazi miktarını bir deftere kaydederek zer'iyât memurlarına teslim etmek mecburiyetinde idiler. Zer'iyât memurları bu defterlere göre her mahalle ve köyde ekilmesi mecburî olan dönüm miktarı ve ekime başlanacak tarihi ihtiyar heyetlerine bildireceklerdi. Böylece, her köyün çiftçileri çift hayvanları ile beraber her gün için belirlenmiş olan semtteki tarlaları topluca ekeceklerdi. Tarlalar topluca ekilmekle beraber ekilecek tohumun sağlanması tarla sahibine aitti.

4. Torağı ekilecek köy ve kasabaların çiftçilerinden tarlası ve çift aleti olmayanlar zer'iyât memurları ve ihtiyar heyetleri tarafından ortaklaşa belirlenecek olan yevmiye karşılığında çalışacaklardı.

5. Zer'iyât memurları, Nahiye Müdîrlerinden sağlayacakları jandarmalar aracılığı ile mükellefiyet-i ziraîyeyi cebren yaptırmaya yetkili kılınmışlardı. Mükellefiyet-i ziraîye yöntemi ile ektirilemeyen tarlalar doğrudan doğruya hükümet veya belediyeler adına ya da Müdafaa-i Milliye ve Donanma Cemiyetleri gibi kamu yararına çalışan kurumlar tarafından ekilecek; bu konuda gereken önlemler zer'iyât memurlarınca alınacaktı.

"Mükellefiyet-i Ziraîye Kanununun icrası için Ziraat ve Ticaret Nezareti bütçesine 150 000 lira ilâve edildi"²⁴³. Güzlük tohum ekimi tamamlandıktan sonra da zer'iyât memurlarının görevlerine son verilmedi. Çünkü nezaret hiçbir insan ve hayvanın boş bırakılmayarak, gelecek sene için nadas hazırlamak üzere çalışmaların aralıksız sürdürülmesini istemektey-

²⁴³ "Düstûr, II. Tertip, "(2 Nisan 1332) Düstûr, II. Tertip, IX, 596-597

di. Bu yöntemin Mükellefiyet-i Ziraiye Kanununu uygulandığı sürece devam ettirilmesi kararlaştırılmıştı²⁴⁴. Ayrıca askerî birliklerin de fiilen tarım işlerine yardımcı olmaları konusunda 1916 yılı Kasım ayında ordu komutanlıklarına emir verildi²⁴⁵.

3. Mıntika İaşe Heyetince Mükellefiyet-i Ziraiye Kanununun 3. Ordu bölgesinde uygulanışına dair bir talimâtname hazırlandı. Buna göre:²⁴⁶

1. İaşe Komisyonları bu yıl ekilecek olan arazi miktarını geçen yıl ki miktarın iki katına çıkarmak için mevcut kaynak ve araçlardan azamî derecede yararlanılmasını sağlamak üzere gerekli önlemleri almakla görevlidirler. İaşe Komisyonları ziraat işleriyle uğraştıkları takdirde ziraat müdürleri veya ziraat muallimleriyle ziraat işlerinden anlayan bazı kişiler de üye sıfatıyla görüşmelerde hazır bulundurulacaklardır.

2. Mükellefiyet-i Ziraiye Kanunu ve Nizamnamesi gereğince, çiftçilerden başka memurlar da dahil olduğu halde, İaşe Komisyonları istisnasız her şahsı ve kurumu belirleyecekleri miktarda arazi ekmeğe mecbur tutacaklardır. Bu şekilde geçen seneye oranla iki kat tohum ekimini sağlamak amacıyla, kime ait olursa olsun boş bırakılmış tarıma elverişli topraklara tohum ekilmesi kararlaştırılmıştır. O nedenle bu gibi boş kalmış arazi yöre halkı arasında taksim edilerek, herkese ekeceği arazi ve tohumun miktarını gösterir vesikalar verilerek ektirilmeleri sağlanacaktır. Bunun dışında yörede ekilemeyerek boş kalmış geniş arazi, Mükellefiyet-i Ziraiye Kanunu gereğince civar köylerden toplanacak çift hayvanlarıyla, o köyler adına ortaklaşa ektirilecek ve hasılatı bu hususta çalışan çiftçiler arasında tohumu oranında paylaşılacaktır.

3. İaşe Komisyonları, ekilecek araziye şimdiden sürdürerek tohumluklarını sağlamak üzere, serbest zahireden tohumluk için satın alımda bulunmakla mükelleftirler. Komisyonlar, iki kat arazi ekmele sorumlu tutulan çiftçilere tarlalarında çalışma imkânı sağla-

²⁴⁴ "Zer'iyat Memurları", *İkdam*, 5 Şubat 1332, s. 2; "Zer'iyat Memurları", *İkdam*, 10 Mart 1332, s. 2

²⁴⁵ BOA, DH-İ UM, Dos. No: e-25, Bel. No: 10

²⁴⁶ ATASE Arşivi, Kls. 2907, Dos. 443, F. 3-13, 3-14, 3-15, 3-16

mak için menzil ve nokta komutanları ve menzil bulunmayan yerlerde Ahz-ı Asker Şubeleriyle görüşerek halkın damızlık hayvanlarına dokunulmaması ve ordu sevkıyâtına hâlel gelmemesi şartıyla, mümkün olduğu kadar çift hayvanlarının taşımacılıkta asgarî derecede istihdam edilmesini sağlayacaklardır. Ayrıca tohumluk sıkıntısının giderilmesi için gerektiğinde iâşe ambarlarından imkân nispetinde çiftçilere tohumluk zahire dağıtılacaktır.

4. Kasaba ve köylerde bulunan mülteci ve muhacirleri üretime katkıda bulunmaya teşvik etmek amacıyla, tarım işlerinde çalışabilecek durumda oldukları halde bu işten imtina eden muhacir ve mültecilerin yevmiyeleri kesilecektir.

5. Ziraat Komisyonlarının aldıkları kararlara uymayanlar ve engel olmaya çalışanlar yargılanmak üzere Divan-ı Harbe sevk edileceklerdi.

Bu yöntemin çok önemli faydaları görüldü. Ziraat Nezaretinin istatistiklerine göre, 1917 yılında 60 milyon dönüm ekilerek barış zamanındaki ekili arazi miktarına ulaşılmıştı²⁴⁷.

(4) Tarım Makineleri Temini

Tarım, Anadolu'da yüzyıllardan beri insan ve hayvan gücüne bağımlı olarak orta çağdan kalma yöntemlerle yapılmaktaydı. Avrupa ülkelerinde yıllardır kol kuvvetinin yerini almış olan tarım makineleri, 1. Dünya Savaşına kadar Osmanlı ülkesinde hemen hemen hiç kullanılmamıştı. Aslında muntazam karayolları ve demiryolu hatları bulunmadığından, çiftçiler çoğu zaman kendi ihtiyaçlarından fazlasını üretmek ihtiyacını da hissetmiyorlardı. Çünkü fazla üretilmesi halinde ihraç edilemeyen ürün, köylülerin ambarlarında çürümekteydi²⁴⁸. Bu durumda tarım makinelerine de gerek görülüyordu. Fakat savaş, ülkenin ekonomik yapısında büyük değişikliklere sebep oldu. Öncelikle tarım sektöründe çalışan yüz binlerce insanın askere alınmasıyla, tarlalarda çalışan insan gücünde bir azalma oldu. Sonra çift hayvanlarının bir kısmı ordu hizmetine geçti. Böylece savaşa kadar, aynı zamanda üretici de olan, gerek insan gerekse hayvandan mürekkep büyük bir kesim artık sadece tüketici durumuna gelmişti²⁴⁹.

²⁴⁷ ATASE Arşivi; Kls. 2907, Dos. 443, F. 33; Feroz Ahmad, *agm.* S. 54

²⁴⁸ "İktisadi İnkişafımız" *Sabah*, 17 Temmuz 1916, s. 1

²⁴⁹ "Ziraat İşleri", *Tanin*, 23 Eylül 1916, s. 1

Buna bağlı olarak bazı yerlerde yiyecek maddelerine olan talebin artması ve fiyatlarının yükselmesi tarım işlerine daha fazla önem verilmesine sebep oldu. Bu durum köylülerde tarım makinelerine karşı büyük bir ilgi uyardırdı²⁵⁰.

1915 yılı hasat mevsiminde köylülerden gelen tarım makineleri taleplerinin yoğunluk kazanması üzerine, Ziraat Nezaretince bu istekleri karşılamak amacıyla, müttefik ve bazı tarafsız ülkelerden 13 000 adet tarım alet ve makinesi getirtilerek gerekli yerlere gönderildi. Birkaç yüz orak makinesi dışında, bunların çoğu tırpan ve benzeri küçük aletlerden oluşmaktaydı. Ayrıca bir miktar harman makinesinin teminine de gayret gösterilmekteydi²⁵¹. Hasat mevsimi geldiği halde bu tarım aletlerinden 3. Ordu bölgesine, sadece sekiz adet harman makinesi gönderilebilmişti²⁵².

Birkaç bin ziraat aletinin ülke ihtiyaçlarını karşılamaya yetmeyeceği aşikârdır. Nitekim Ziraat Nazırı Ahmet Nesimi Beyin 1916 yılı Mayıs ayında batı ve orta Anadolu'da yaptığı incelemeler sırasında çiftçiler, pek çok yerde nazırdan tarım makineleri gönderilmesini istemişlerdi²⁵³. Ziraat Nezareti köylülerin bu taleplerini karşılamak üzere, Alman ve Avusturya-Macaristan hükümetlerine müracaat ederek ihtiyaca yetecek kadar tarım makinesi verilmesini rica etti²⁵⁴. Ayrıca Alman fabrikalarına da çok miktarda orak ve tohum kalbur makineleri sipariş olunmuştu²⁵⁵. Bu makinelerin temini, bakımı ve uzmanların masraflarını karşılamak amacıyla 1916 yılı ticaret ve ziraat bütçesine 40 milyon kuruşluk bir ödenek ilâve edildi²⁵⁶.

Bu ödenekle, Avusturya'dan harman makinesi, bilek taşı ve basit tarım araçları alınarak çiftçilere dağıtıldı. Ayrıca her biri 25 beygir kuvvetinde akaryakıtla çalışan 9 traktör ile bunlar için 150 000 kg benzin sipariş

²⁵⁰ "Nazır Ahmet Nesimi Beyefendinin Beyanâtı", *Tanin*, 7 Mayıs 1916, s. 2

²⁵¹ "Memalik-i Osmaniye'de Feyz ve Bereket", *Tanin*, 7 Temmuz 1915, s. 1; "Mahsulâtta Bereket ve Harman Makineleri", *İkdam*, 20 Temmuz 1915, s. 2; "Ticaret ve Ziraat Nazırıyla Mülakat", *Tanin*, 25 Şubat 1916, s. 2

²⁵² *BOA, DH-İ UM*, Dos. No: 59-1, Bel. No: 1-47

²⁵³ "Nazır Ahmet Nesimi Beyefendinin Beyanâtı", *Tanin*, 7 Mayıs 1916, s. 2

²⁵⁴ "Ziraat İşleri", *Tanin*, 23 Eylül 1916, s. 1

²⁵⁵ "Ziraat Makineleri", *İkdam*, 22 Eylül 1916, s. 2

²⁵⁶ Ahaliye Tavizen Tevzi Olunacak Çift Hayvanatı Vesaire İçin 1332 Ticaret ve Ziraat Bütçesine 40 000 000 Kuruş Tahsisât-ı Fevkalâde İlavesi Hakkında Kanun (12 Mart 1333), *Düstûr*, II. Ter-tip, IX, s. 269

edilmişti. Yine Almanya ve Avusturya'dan 15 000 adet pulluk, 500 adet tohum atma makinesi alınacaktı. İsviçre'den de 200 adet biçer orak, biçer ve bağlar makineler için bir vagon ip, 3000 adet tohum seçme makinesi alınmak üzere sipariş edilmişti.

Getirilen makinelerin bedellerini köylüler peşin olarak veremeyecekleri için ödemeler taksitlere bölünerek yapılmaktaydı. Aletler Ziraat Bankasından kredi almak isteyenlere para yerine taksitle satılmaktaydı. Bu uygulama, çiftçiler tarafından da memnuniyetle karşılanmıştı. Makineler alındıkları fiyatlarla çiftçilere satılmakta, hatta nakliye masrafları bile hükümet tarafından ödenmekteydi. Tarım makinelerine en çok rağbet gösteren bölgeler Konya, Balıkesir, Ankara, Hüdavendigâr, Kütahya ve Eskişehir taraflarıydı.

Taşrada makineleri tamir etmek kolay olmadığından arızalanan makineler çoğu zaman çürümeye terk ediliyordu. Nezaret bu durumu dikkate alarak her vilâyete bir tamirhane ve bundan başka her biri 1 500 liraya mal olacak gezici tamirhaneler inşa etmek niyetindeydi. Dahiliye Nezareti tamirhanelere ait masrafların vilâyetler özel bütçesinden karşılanmasını kabul ettiği taktirde inşalarına hemen başlanacaktı. Tamirhaneler, öncelikle demiryolu hattı bulunan yerlerde inşa edilmeye başlanmıştı²⁵⁷.

Tarım makineleri ile ilk defa karşılaşan çiftçileri bilgilendirmek gerekiyordu. Bazı çiftçiler büyük paralar vererek getirttikleri makineleri kullanabilecek teknik elemanlar bulamıyorlardı²⁵⁸. Bu amaçla Ticaret ve Ziraat Nezaretince Aydın, Konya ve Ankara vilâyetlerinde gezdirilip teşhir olunmak üzere geçici bir ziraat sergisi düzenlendi²⁵⁹. Ayrıca bu makineleri kullanacak olanları eğitmek amacıyla, 1916 yılı Ekim ayında, Halkalı Ziraat Mektebi bünyesinde Çiftçilik Makinesi Mektebi adıyla bir okul açılmıştı. Burada kurs gören 30 öğrenci 1917 yılı hasat mevsiminde Aydın, Konya ve Ankara vilâyetlerindeki makineleri çalıştırmak üzere bölgeye gönderilmişlerdi²⁶⁰. Bazı merkezlerde de Ziraat Numune Mektepleri açılmıştı. Fakat her şehir, kaza ve kasabada bu gibi okullar açılmadığın-

²⁵⁷ Ahmet Cevdet, "Mücadele-i Ziraiye", *İkdam*, 15 Kânunusani 332, s. 1

²⁵⁸ Ahmet Cevdet, "Kıtlığa Çareler", . *İkdam*, 22 Şubat 1915, s. 2. Sergi programından anlaşıldığı üzere, tarım makinelerinin önemli bölümü Aydın, Konya ve Ankara vilâyetlere gönderilmişti.

²⁵⁹ "Seyyar Ziraat Sergisi", *İkdam*, 24 Temmuz 33, s. 2

²⁶⁰ "Ziraat", *Tanin*, 21, *Tanin*, Teşrinievvel 1916, s. 1; "Ziraat İşleri", *İkdam*, 10 Haziran 1917, s. 2

dan köylülere yeterli hizmet verilemiyordu. Ziraat Nezareti 1918 yılında bu açığı kapatmak amacıyla, Ziraat Numune Okullarının sayısının artırılması ve Avrupa'dan uzmanlar getirtilmesini kararlaştırdı²⁶¹.

1918 yılında da tarım aletleri alımı için 500 000 liralık bir ödenek ayrıldı²⁶². Bu ödenekle sağlanacak makineler öncelikle Diyarbakır, Erzurum, Bitlis ve Sivas vilâyetlerine sevk edilecekti²⁶³. Mayıs ayından itibaren aralıklarla gelen makinelerin ihtiyacı olan vilâyetlere gönderilmesine başlandı²⁶⁴.

Ziraat Nezaretinin bütün çalışmalarına rağmen; ülkedeki tarım aletlerinin tür ve miktarları çok sınırlı kalmıştı. Bunun sebebi, savaş dolayısıyla gerektiği kadar makine tedarik ve sevk edilememesidir. Meselâ 1918 yılında Alman fabrikaları ile 400 vagona az olmamak üzere tarım makineleri gönderilmesi konusunda anlaşmaya varıldığı halde bunun ancak çok az bir kısmı gönderilebilmişti²⁶⁵.

(5) Harbiye Nezaretinin Katkıları

Savaş yıllarında Harbiye Nezaretinin tarım işlerinde önemli katkıları olmuştu. Özellikle tohum ekiminde istihdam edilen amele taburlarının çok yararlı hizmetleri görüldü. 17 Ekim 1914 tarihli talimâtname gereğince, askerî birlikler bulundukları bölgelerde büyük çiftlik sahipleri tarafından işlenemeyen toprakları kendi imkânlarıyla ektirmekle mükelleftiler. Böylece amele taburları daha savaşın başından itibaren tarım işlerinde çalışmaya başladılar. Askerî birliklerin bu hizmetleri savaşın ilerleyen yıllarında da devam etti. 1916 yılı Kasım ayında Harbiye Nezaretince ordu komutanlıklarına tebligatta bulunularak mümkünse bütün askerî birliklerin fiilen tarım işlerine yardımcı olmaları emredildi²⁶⁶. Ayrıca Harbiye Nezaretinin girişimleri sonucunda yabancı ülkelere uygun şartlarda bir miktar tarım makinesi de getirtilmişti. Yine tarım sektörünün en önemli ihtiyaçlarından biri olan tohumluk zahirenin ucuz fiyatlarla sağla-

²⁶¹ "Ziraat meseleleri ve Mütahassısları Celbi", *İkdam*, 20 Nisan 1918, s. 2

²⁶² Alât ve Edevât-ı Ziraiye Mubayaası İçin Maliye Hazinesi'nce Ziraat Bankasına 500 000 Lira İkraza Mezuniyeti Mutazammın Kanun, (4 Nisan 1334), *Düstür*, II. Tertip, X, s. 324, 325

²⁶³ "Zürraa Muavenet Meselesi", *İkdam*, 23 Mart 1918, s. 2

²⁶⁴ "Ziraat Aletleri", *İkdam*, 17 Mayıs 1918, s. 2

²⁶⁵ "Ziraat Makineleri", *İkdam*, 23 Haziran 1918, s. 2

²⁶⁶ BOA, DII-İ UM, Dos. No: E-25, Bel. No: 10

narak halka dağıtılmasında bu nezaretin önemli katkıları görüldü²⁶⁷.

(6) Harp Çiftçiliği

Savaş sebebiyle nakliye vasıtalarının askerî sevkıyât için istihdamı, ülkedeki ticarî taşımacılığın adeta durma noktasına gelmesine neden olmuştu. Bu durumda üretim sahalarından tüketim merkezlerine yiyecek sevkıyâtı yapılamadığından öncelikle büyük şehirlerde ve daha sonra diğer şehir ve kasabalarda iâşe sıkıntısı baş göstermişti. Savaşa rağmen ticarî taşımacılığın tekrar canlandırılması mümkün görülmediğinden, genellikle tüketici durumda bulunan şehir ve kasabaların iâşesi için başka bir çare bulmak gerekiyordu. Hükümet bu konuda da Almanya'yı örnek almıştı. Almanlar ülkelerinde ihtiyar, kadın, çocuk, esir hiçbir ferdi boş bırakmadan tarım orduları oluşturmuşlardı. Böylece ülkelerinin ve işgal ettikleri toprakların bir karış toprağını bile boş bırakmayarak ekmekteydiler. Şehirlerde, parklara ve çiçek saksılarına varıncaya kadar her yere patates ekiliyordu. Almanlar ancak bu sayede 70 milyon insanın iâşesini sağlayabilmekteydiler.

İttihat ve Terakki hükümeti de bunu dikkate alarak, 1916 yılı baharından itibaren harp çiftçiliği adı verilen yeni bir uygulama başlattı. Bu uygulama ile şehir ve kasabalar halkının da tarımsal üretime fiilen katıda bulunması sağlanarak, buralardaki iâşe sıkıntısının bir dereceye kadar çözümlenebileceği düşünülmüştü. Bunun üzerine başta İstanbul olmak üzere Anadolu'daki bazı tüketici şehir ve kasabalarda hükümet, belediyeler ve bazı cemiyetlerin yardım ve teşvikleriyle işe başlanarak tarla ve bahçelere tohum ekilmeye başlandı²⁶⁸.

Fakat halkın bu konudaki en önemli problemi tohum sıkıntısıydı. İstanbul civarında faaliyet gösteren Müdafaa-i Milliye ve Donanma Cemiyetlerinin önemli çalışmaları olmuştu. Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Anadolu'nun çeşitli yerlerinde ve bu arada Sivas vilâyetinde de ihtiyaç sahibi köylülere tohumluk sağlamaktaydı²⁶⁹. Verilen tohumluklar için para alınmıyor, ürünün hasadından sonra bunun aynen ve biraz fazlasıyla ödenmesi şart koşuluyordu. Donanma Cemiyeti de bir taraftan tohumluk sağlar-

²⁶⁷ "Ziraat Makineleri", *İkdam*, 23 Haziran 1918, s. 2

²⁶⁸ "Erzak ve Havayic Meselesi", *Tanin*, 5 Şubat 1916, s. 1; "Harp Çiftçiliği", *Tanin*, 29 Şubat 1916, s. 4

²⁶⁹ "Ziraat İşleri", *İkdam*, 15 Şubat 1331, s. 2

ken diğer taraftan bunların ekilmesine yardımcı olmaktaydı. Ayrıca bu cemiyetler tarafından tarıma yabancı olan şehir ve kasabalar halkını bilinçlendirmek amacıyla patates üretiminin nasıl yapılacağına dair anlaşılır dilde küçük kitapçıklar bastırılarak halka dağıtılmıştı²⁷⁰.

1916 yılı baharında bu yöntemin Trabzon vilâyetinde de uygulanmasına başlandı. Patates önemli bir gıda maddesi olduğu halde bu yörede pek bilinmiyordu. Bu nedenle özellikle kasabalarda patates yetiştirmeye son derece elverişli olan bahçeler genellikle boş bırakılmaktaydı. Tohum-suzluk yüzünden ekmeklik zahire de ekilemediğinden vilâyetin iâşesine yardımcı olmak amacıyla Trabzon valisinin başkanlığında Ordu kazasında bir komisyon kuruldu. Giresun ve Tirebolu kazalarında da birer komisyon kurulması kararlaştırıldı. Bu komisyonlar gerek mülteci, gerek yerli halk ve gerekse memurların oturdukları evlerin bahçe ve avlularına Mart ayının onuna kadar patates ektirmekle mükellef idiler. Bu süre içerisinde bahçesine patates ekmediği belirlenen mültecilere yevmiyeleri, memurlara da maaşları hükümetin emri yerine getirilinceye kadar ödenmeyecekti. Yerli halktan ise amele ücreti ve tohum esmanı adıyla bir liradan beş liraya kadar para alınacaktı²⁷¹.

Harp çiftçiliği ile şehirlerdeki iâşe meselesinin halledilmesi mümkün olamadı. Çünkü şehirli halk bahçelerinde genellikle ekmeğe katık olabilecek türden çeşitli sebzeler yetiştirmekteydi. Halbuki asıl mesele ekmek kıtlığının giderilebilmesi idi. Bunun kaynağı ise şehirlerdeki bahçeler değil, kırsal kesimdeki geniş üretim sahaları idi²⁷².

b) Tohumluk ve Kredi Yardımları

Tohumsuzluk nedeniyle tarlaların boş kalmasına fırsat vermemek üzere 15 Ekim 1914 tarihinde geçici bir kanun hazırlandı. Bu kanuna göre; emlak ve arazi sahibi olduğunu belgeleyen ihtiyaç sahibi çiftçilere 1914 yılına ait olmak üzere aşar ambarlarından gerekli miktarlarda tohumluk verilecekti. Çiftçiler aldıkları tohumluğu 1915 yılının ilk ürününden ve harmandan bir hafta sonra, faizsiz olarak hükümetin göstereceği yerlere teslim edeceklerdi.²⁷³ Kanunun Takvim-i Vekayide neşrini müteakip

²⁷⁰ "Harp Çiftçiliği", **Tanin**, 21 Şubat 1916, s. 3

²⁷¹ **BOA, DH-İ UM**, Dos. No: E-28, Bel. No: 25

²⁷² "Vilayatta Ahval-i Ziraiye", **Tanin**, 1 Mart 1916, s. 3

²⁷³ "Muhtacın Zürraa Tohumluk", **İkdam**, 14 Kânunuevvel 1914, s. 2; "Muhtacın Zürraa

Maliye Nezaretince bütün vilâyetlere bu yolda bir talimâtname gönderildi²⁷⁴. Fakat özellikle aşarın emaneten idare edilemediği ve mültezimler tarafından toplandığı bazı yerlerde aşar ambarlarında yeterli zahire bulunmadığından çiftçilerin bir kısmına tohumluk verilmesi mümkün olamıyordu²⁷⁵. Bu problemi halletmek üzere 12 Kasım 1914 tarihinde geçici bir kanun daha hazırlandı. Buna göre aşar ambarlarında zahire bulunmayan yerlerde yerel yöneticiler kendilerince uygun gördükleri bir şekilde zahire sağlayarak çiftçilere vermekle mükellefler.²⁷⁶

Bunun için Ziraat Nezareti emrine önemli miktarda ödenek tahsis edilmişti. Meselâ; 1916 yılında çiftçilere tohumluk için 350 000 liralık bir ödenek ayrılarak ilgili vilâyetlere havale edilmişti. Tohumluk bulunmayan bazı bölgelere ise ayrıca tohum gönderilmişti. Gönderilen havaleler ile hükümet, elinde tohumluğu olmayan fakat tarlasını ekime hazırlamış bulunan çiftçilere İlaş-e Umûmiye Merkez Heyetince belirlenen narh üzerinden tohum satın alarak dağıtmaktaydı²⁷⁷. Mahsulün hasat ve harmanı için de bütçeden 48 000 liralık bir ödenek ayrılmıştı²⁷⁸.

Hükümet sonraki yıllarda tohumluk ihtiyacını karşılamak üzere, Romanya'dan bir miktar tohumluk hububat getirterek gereken yerlere gönderilmesini sağlamıştı. Nitekim 1917 yılı baharında Canik sancağında tarlalar ekime hazır olmasına rağmen, tohum bulunamadığından ekilemiyorlardı. Bunun üzerine Ziraat Nezareti Romanya'dan getirtilen tohumluk mısırlardan bir miktarını yelkenli gemi ve kayıklarla Samsun'a göndermişti²⁷⁹.

Tavizen Tohumluk İtısı Hakkında Kanun-ı Muvakkat "(2 Teşrinievvel, 1330), **Düstûr, II. Tertip, VI, s. 1336**

²⁷⁴ "Zürraa Zahirî İkrâzı", **İkdam**, 14 Kânunuevvel 1914, s. 3

²⁷⁵ "ZürraaZahirî İkrâzı", **İkdam**, 8 Teşrinisani 1914, s. 3

²⁷⁶ "Muhtacin Zürraa Tavizen Tohumluk İkrâzına Dair 24 Zilkade 1332 Tarihli Kanun-ı Muvakkata Müzeyyel Kanun-ı Muvakkat"(30 Teşrinievvel 1330), **Düstûr, II. Tertip, VI, s. 390-391**

²⁷⁷ "Ticaret ve Ziraat Nazırıyla Mülâkat", **Tanin**, 25 Şubat 1916, s. 3; "Zürraa Muavcnet", **İkdam**, 15 Teşrinisani 1332, s. 2

²⁷⁸ "Mahsulâtın Hasat ve Harman Ameliyesinin Temini için 1332 Ticaret ve Ziraat Bütçesine 4 800 000 kuruş Tahsisât-ı Fevkalâde İtısı Hakkında Kanun"(7 Mart 1332), **Düstûr, II. Tertip, VIII, s. 746**

²⁷⁹ Bu gemilerden Sinop limanına uğrayanlara Sinop belediyesi tarafından çeşitli bahanelerle el konulmak istenmişti. Daha sonra Dahiliye Nezaretinin emriyle serbest bırakılan gemiler, 1917 yılı Temmuz ayının ilk haftasında Samsun'a ulaşmışlardı. Böylece tohum ekme zamanının geçmek üzere olduğu bir dönemde tohumluk mısırlar gereksiz yere tutulmuştu. Fakat o yıl havaların yağmurlu olmasından dolayı tohum ekme zamanının uzaması sayesinde bu mısırlar ekilebilmişti. Bu sırada Sam-

Hükümetin bu çabalarına rağmen tohumluk konusu savaş boyunca tarım sektörünün başlıca problemlerinden biri olmaya devam etmiştir. Özellikle savaşın son yıllarında üretim iyice azaldığından, büyük zorluklarla elde edebildikleri az miktardaki ürünlerinin % 37,5'i öşir ve iâşe hissesi olarak hükümet tarafından alınan çiftçilerin ellinde çoğu zaman kendi yiyecek ve tohumluklarına yetecek miktarda zahire kalmıyordu²⁸⁰. Bu durumda bazen kadınlar yaşlılar ve çocuklar tarafından türlü zorluklarla hazırlanmış olan tarlalar tohumusuzluk yüzünden ekilemediğinden tarımsal üretim miktarı her geçen gün biraz daha azalmaktaydı²⁸¹.

Düşman işgaline uğrayan yerlerde durum daha da feci idi. 1918 yılı baharında Rus ve Ermeni istilâsından kurtarılan yöreler halkının en önemli ihtiyaçlarından birisi de tohumluktu. Halkın yeniden üretici bir hale getirilebilmesi için bu ihtiyacın mutlaka karşılanması gerekiyordu. Halbuki tohum ekme zamanının geçmesine sadece bir ay kaldığı halde gerekli tohumluğun ne ordudan ne de her tarafı harabeye dönmüş olan bölgeden karşılanması mümkün olamamıştı. O nedenle mülkî ve askerî yetkilileri merkeze gönderdikleri yazılarda yöreye acilen tohumluk gönderilmesini istemekteydiler²⁸².

Tohum ekme zamanı da geçmek üzere olduğundan Ziraat ve Ticaret Nezareti, doğu vilâyetleri halkı için Romanya'dan sağlanabilen 800 ton ekmeklik ve 306 ton tohumluk mısırı Minahuret vapuruyla 10 Nisan 1918 günü İstanbul'dan yola çıkardı. Ordunun da zahireye büyük bir ihtiyacı olduğu için Mayıs ayı ortalarında Trabzon limanına ulaşmış bulunan ekmeklik zahireye 3. Ordu Komutanlığı tarafından el konuldu. Tohumluk zahire ise Erzurum ve Trabzon vilâyetleri arasında paylaştırıldı. Ancak Erzurum vilâyeti, taşıma araçları temin edemediğinden hakkına düşen tohumluğu dahi aldirtamadı²⁸³. Bunun üzerine 20 Mayıs 1918 günü yine İstanbul'dan Ankara vapuruyla 600 ton daha tohumluk gönderildi²⁸⁴. Ayrıca Bartın'dan da 400 ton tohumluk verilecekti²⁸⁵. Ancak sadece Trabzon vi-

sun'a gitmekte olan bir başka gemi belediye tarafından Sinop'ta zorla durdurulmuş ve yükü boşaltılarak halka satılmıştı. Bkz. BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-40, Bel. No: 87

²⁸⁰ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 19-8, Bel. No: 1-1

²⁸¹ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-28, Bel. No: 25

²⁸² BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-18, Bel. No: 12-29

²⁸³ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-18, Bel. No: 12-29, 12-48

²⁸⁴ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-18, Bel. No: 12-55

²⁸⁵ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-19, Bel. No: 13-12

lâyetinin 600 ton daha tohumluk ihtiyacı olduğundan, bunun da ihtiyacı karşılaması mümkün olmadı. Bu durumda İstanbul halkının ekmeclik ihtiyacından kesilerek 1 500 ton daha tohumluk gönderilmesi kararlaştırıldı. Fakat zahirenin bölgeye ulaşması zaman alacağından, tohum ekme zamanı geçmeden bu miktarın ordu ambarlarından halka verilmesine teşebbüs edildiyse de bu da mümkün olmadı. Böylece çoğunluğu çocuklardan oluşan mültecilerin büyük zorluklarla hazırladıkları tarlalar tohumusuzluk yüzünden ekilemeyerek boş kaldı²⁸⁶.

Baharda tarlalar ekilemediğinden güz döneminde de tohumluk sıkıntısı devam etmekteydi. Bu sıkıntının giderilmesi için baharda olduğu gibi, İstanbul'dan vapurlarla bölgeye tohumluk gönderilmesine gayret edildiyse de başarılı olunamadı²⁸⁷. Bu durumda savaş sona erdiğinde tarlaları ekilememiş olan yöre halkının ertesi yıl da büyük bir açlık ve kıtlık beklemekteydi.

1. Dünya Savaşı yıllarında üreticilere malî destek sağlayabilecek faal finans kurumlar da mevcut değildi. Bu husus tarımsal üretimi engelleyen önemli bir eksiklikti. Ziraat Bankası tarımın gelişmesini sağlamak amacıyla kurulmuş olmasına rağmen, bu konuda pek de başarılı olamamıştı²⁸⁸. Ziraat Bankası kendisini tarımın geliştirilmesi ile değil, sadece tarım işleri ile ilgili malî işlemleri yürütmekle mükellef bir kurum şeklinde telakki etmekteydi. Bu sebeple bankanın faaliyetleri daha çok kendi sermayesini arttırmaya yönelik kalmış, tarım düşüncesi yerini zamanla sermaye düşüncesine bırakmıştı. Bu bakımdan tarımın gelişmesine yönelik hizmetleri de çok sınırlı kalmıştı²⁸⁹. Hattâ çiftçilerin büyük bir kısmının yıllar önce kurulmuş olan bu bankanın varlığından bile haberi yoktu.

Hükümet savaş yıllarında çiftçilere finansal destek sağlamak üzere Ziraat Bankasını daha aktif bir hale getirmek niyetinde idi. Bu amaçla 11 Mart 1915 tarihinde Ziraat Bankasına fakir çiftçilere 6 ay vade ve % 3 faizle 50 000 liraya kadar kredi verilmesi hususunda yetki verildi²⁹⁰. Fakat

²⁸⁶ BOA, DII-İ UM, Dos. No: 20-18, Bel. No: 12-72, 12-73

²⁸⁷ "Vilayât-ı Müstahlasaya Tohumluk", *İkdam*, 17 Eylül 1918, s. 2; "Meclis-i Mebusan-Memalik-i Müstahlasa İşleri", *İkdam*, 25 Teşrinievvel 1918, s. 2

²⁸⁸ BOA, 25. Kavanin Defteri, No: 343, s. 36; Y. S. Tezel, *age*, s. 72

²⁸⁹ "Ziraat Bankası", *Tanin*, 8 Ağustos 1916, s. 1

²⁹⁰ "Muhtacin Zürraa İkras Olunmak Üzere Ziraat Bankasına 50 000 Liralık Bir Avans İtasi Hakkında Kanun-ı Muvakkat" (26 Şubat 1330), BOA, 26. Kavanin Defteri, No: 3013, s. 175

bankaya müracaat edenler genellikle olumlu bir sonuç alamıyorlardı. Çünkü tohum parasına ihtiyaç duyan bir köylü, mal mülk sahibi olduğunu ispat ettikten sonra belirli bir miktarda kredi alabilmek için uzun süre beklemek zorunda kalıyor ve çoğu zaman bu krediyi ekim zamanı geçtikten sonra alabiliyordu. Bu durumda köylüler, Ziraat Bankasına gitmek yerine tefecilerden yüksek faizlerle borç almak mecburiyetinde kalıyorlardı²⁹¹. Ayrıca kredi alabilen bazı çiftçiler de aldıkları paraları tarımsal işlerden ziyade, çocuklarını evlendirmek gibi özel işlerde kullanmakta idiler. Bu durumda verilen kredinin de ülke ekonomisine bir katkısı olmuyordu²⁹².

Halbuki Ziraat Bankası teşkilâtının genişliği ve sermayesinin kuvveti ile önemli işler görebilecek millî bir kurum niteliğinde idi. O nedenle Ziraat Nezaretince bu bankayı, yeniden kuruluş amacına hizmete yöneltmek üzere, Almanya'dan getirtilen bir uzman Ziraat Bankası Müdür-i Umûmîliğine atandı. Yeni müdür 1916 yılı Ağustos ayında görevine başladı²⁹³.

Bu dönemde verilen kredilerin amacı dışında kullanılmasına engel olmak düşüncesiyle çiftçilere para yerine bedeli taksitlerle alınmak üzere tarım aletleri dağıtılmaya başlandı²⁹⁴. Zaten Ziraat Bankası kanununa göre hayvan, tohumluk ve çeşitli ziraat aletlerinin sağlanması ve bunların peşin veya taksitlerle çiftçilere satılması bankanın aslî görevlerinden birisi idi²⁹⁵. Fakat çalışmalara rağmen savaş dolayısıyla gerektiği kadar makine tedarik ve sevkî mümkün olmadığından ülkedeki tarım aletlerinin tür ve miktarları çok sınırlı kalmıştı²⁹⁶.

Son olarak 1918 yılı Ekim ayında hükümet düşman işgaline uğramış yerlerdeki tarımı yeniden canlandırmak amacıyla buradaki çiftçilere Ziraat Bankası aracılığı ile 1 milyon lira tutarında faizsiz kredi verilmesini kararlaştırmış idi²⁹⁷. Ancak bu kredinin verilip verilmediği, verildiyse ihtiyacı ne ölçüde karşıladığını bilmiyoruz.

²⁹¹ "İktisadî inkişafımız", *Sabah*, 17 Temmuz 1916, s. 1

²⁹² "Ziraat Aletleri ve Mütchassısırları Celbi", *İkdam*, 20 Nisan 1918, s. 2

²⁹³ "İktisadî inkişafımız", *Sabah*, 17 Temmuz 1916, s. 1

²⁹⁴ "Ziraat Aletleri ve Mütchassısırları Celbi", *İkdam*, 20 Nisan 1918, s. 2

²⁹⁵ *BOA*, 25. Kavanin Defteri, No: 343, s. 36

²⁹⁶ "Ziraat Makineleri", *İkdam*, 23 Haziran 1918, s. 2

²⁹⁷ "Vilayât-ı Müstahlasa Ziraatı", *İkdam*, 17 Teşrinievvel 1918, s. 2

c) Ekili Arazinin Korunması Amacıyla Alınan Tedbirler

Ekili arazinin korunması en az tohum ekimi kadar ve hatta ondan da önemli bir konudur. Çünkü yaşlılar, kadınlar ve çocukların büyük fedakârlıklarla ettikleri tarlaların her hangi bir sebeple zarar görmesi bütün emeklerin boşa gitmesi demektir. O nedenle seferberliğin ilânından itibaren mevcut ürünü korumaya yönelik birtakım tedbirlerin alındığı görülmektedir.

(1) Ekili Araziyi Koruma Kanunu

27 Ağustos 1914 tarihinde ekili arazinin korunmasına dair hazırlanan kanun hükümlerine göre; ülkenin her hangi bir yerinde bir hastalık veya haşere sebebiyle ürünün zarar görmesi halinde ihtiyar heyetleri ve valiler tarafından derhal hükümete haber verilmesi gerekiyordu. Böyle bir ihbarın alınması halinde, hükümet, hemen bölgeye fen memurlarını gönderip araştırma yaptırarak gerekli önlemleri aldirtacaktı. Tarla sahipleri hükümetin alacağı kararlara uymak zorundaydılar. Tarımsal hastalıkları veya haşarâtı hükümete haber vermeyenler ile alınan önlemleri uygulamayanlar çeşitli para cezalarına çarptırılacaklardı²⁹⁸.

10 Haziran 1915 tarihinde ekili araziye korumak amacıyla ikinci bir kanun daha hazırlandığı görülmektedir. Bu kanuna göre de²⁹⁹;

1. Mülkî ve askerî yetkililer, cephe gerisinde bulunan askerî bölgeler, kaleler ve karargâhlar çevresindeki ekili araziye her türlü zarardan korumakla sorumlu olacaklardır.

2. Zorunluluk olmadıkça savaş alanı dışındaki ekili arazi içinde küçük-büyük manevra vs. askerî harekâtın yapılması; koğuş, tavla ve dekovil gibi tesislerin inşa edilmesi yasaklanmıştır.

3. Mecburiyet olması halinde işe başlanmadan önce iki askerî yetkili, mahallî meclis-i idarî veya beledî ya da ihtiyar heyetlerinden iki ve o bölgedeki toprak sahiplerinin tayin edeceği iki kişiden oluşan bir komisyon tarafından ekili alanların kıymeti taktir edilerek sahibine bir mazbata verilecektir. Manevra bittikten sonra verilen zarar hükümet tarafından nakden veya tekâlif-i harbiye borçla-

²⁹⁸ "Ziraata İraz-ı Hasar Eden Haşarât-ı Tufeylatın İtlâfına ve Nebatât-ı Mezranın Kal' ve Mahvına Dair Kanun (14 Ağustos 1330), *Düstûr*, II. Tertip, VI, s. 1238-1240

²⁹⁹ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-8, Bel. No: 44

rına mahsup edilerek ödenecektir.

4. Koğuş, tavlâ ve dekovil gibi askerî tesisler arazi istimlak edildikten sonra inşa edilebilecektir.

5. Savaş alanı dışında kalan yerlerde ne şekilde olursa olsun askerî birlikler tarafından ekili araziye zarar verildiği takdirde, şahsın şikâyeti üzerine zararın miktarını belirlemek için yörenin en büyük mülkiye memuru tarafından ikisi meclis-i belediyeden ikisi ihtiyar heyetlerinden ve ikisi de o yöredeki arazi sahiplerinden olmak üzere bir komisyon teşkil edilecektir. Bu komisyon tarafından belirlenen zarar, zararları veren askerî birliğin sandığından derhal ödenecektir.

Alınan bu tür önlemler çoğu zaman mevcut ekini korumak için yeterli olmamıştır. Çünkü Askerî ve siyasî gelişmeler bazen ekili alanlarda da harekât yapılmasını zorunlu kılıyordu. Nitekim 1915 yılı baharında Mamuretülaziz'in pek çok köyünde isyan eden silâhlı Ermeni çetelerinin bastırılması amacıyla düzenlenen askerî operasyonlardan dolayı ekili alanların bir bölümü zarar görmüştü³⁰⁰. 1916 yılında ise Sivas vilâyeti merkez sancağındaki ekili arazinin önemli bir bölümü insan hayvan ve ulaştırma araçları tarafından ezilmiş ve tarım aletleri de tamamen mahvedilmişti. Bu durumda tohumluk ve tarım aletlerini temin edemeyen köylüler 1917 yılında tarlalarını ekemediklerinden, yörede büyük bir kıtlık baş göstermişti. Bu nedenle 1918 yılında da binlerce kişi açlık yüzünden hayatını kaybetti. Hatta hükümet çiftçilere ertesi yıl da zamanında tohumluk verilemediğinden 1918 yılı ürünü önceki yılın ancak yarısı kadar olmuştu³⁰¹.

(2) Çekirgeye Karşı Mücadele

Anadolu I. Dünya Savaşından önce 1850 ve 1880 yıllarında olmak üzere iki defa çekirge istilâsına uğramış ve bu felâketlerin acıları yıllarca unutulamamıştı³⁰². O nedenle çekirge ile mücadele Ticaret ve Ziraat Nezaretinin en önemli faaliyetlerinden birini teşkil etmekte idi.

Çiftçilerin en büyük düşmanı olan çekirgeler, I. Dünya Savaşının ilk yılında yeniden ortaya çıkarak ülkenin en verimli bölgelerine yayılmışlar-

³⁰⁰ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-11, Bel. No: 6

³⁰¹ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-4, Bel. No: 2-45

³⁰² "Çekirgeye Karşı", Tanin, 16 Şubat 1916, s. 1

dı. Fars çekirgesi denilen bu zararlı hayvanların yok edilmesi amacıyla tarım için ayrılan ödenek miktarı da arattırılarak mücadeleye başlandı. Bu çalışmalar sonucunda 1914 yılı Ekim ayına kadar on milyon okkaya³⁰³ yakın çekirge tohumu toplattırılmış, üç milyon dönümden fazla çekirge tohumu gömülü arazi sürdürülmüş ve milyonlarca çekirge yok edilmiştir.³⁰⁴

Anadolu halkının yıllarca süren çekirge mücadelesi sırasında edinilen tecrübeler, o zamanki şartlara göre en etkili mücadele yöntemlerinden birinin de, eğri boyun darı ekmek olduğunu göstermişti. Çekirgelerin zarar veremediği bu darı türü oldukça verimli olup unu beyaz ve ekmeği taze iken gayet yumuşak oluyordu. O nedenle Ziraat Nezareti tarafından çiftçilere çekirgelere karşı yine eğri boyun darı ekilmesi tavsiye edilmekte idi.³⁰⁵ Ayrıca bilimsel mücadele yöntemlerinin geliştirilmesi için de çaba sarf edilmekteydi. Bu mücadelede Halkalı Ziraat Mektebinin önemli bir rolü vardı. 1915 yılı Nisan ayı ortalarında bu okulun öğretmenlerinden Süreyya ve Ali Rıza Beyler İzmir'deki Seydiköy bağcılık ve bahçıvanlık merasında çekirgelerin yok edilmesi hakkında bilimsel çalışmalar yapmaya başlamışlardı.³⁰⁶ Fakat alınan bu önlemler yeterince etkili olamadığından 1915 yılına ait ürüne çekirgeler tarafından ciddi zararlar verilmişti. Bunun üzerine hükümet 1916 yılında daha etkili önlemler almak üzere harekete geçti.³⁰⁷

Öncelikle çekirge mücadelesinde kullanılmak üzere, 10 Ocak 1916 tarihli bir kanunla, Ziraat ve Ticaret bütçesine 4 milyon kuruşluk bir ödenek ilâve edildi.³⁰⁸ Ayrıca Ziraat Nezareti tarafından bazı uzmanlara çekirge mücadelesi ile ilgili bir proje hazırlatıldı. Bu projede öngörülen örgütün oluşturulabilmesi için 1916 ve 1917 yıllarında çekirge mücadelesinde kullanılmak üzere Ticaret ve Ziraat bütçesine 20 milyon kuruşluk bir ödenek daha ilâve edildi.³⁰⁹ Daha sonraki yıllarda da çekirge mücade-

³⁰³ Okka; her biri 3, 207 gramlık 400 *dirheme* eşit olan = 1, 2828 kg, bir Osmanlı ağırlık birimidir. Bkz. W. Hinz, *İslam'da Ağırlık Ölçüleri* (çev. A. Sevim), İstanbul 1990, s. 31

³⁰⁴ "Ticaret ve Ziraat Nazırıyla Mülakat", *Tanin*, 25 Şubat 1916, s. 3

³⁰⁵ "Çekirgelere Karşı Darı Zer'i", *İkdam*, 2 Şubat 1331, s. 2

³⁰⁶ "Çekirge İtlafı Tecrübeleri", *Tanin*, 14 Nisan 1915, s. 5

³⁰⁷ "Ticaret ve Ziraat Nazırıyla Mülakat", *Tanin*, 25 Şubat 1916, s. 3

³⁰⁸ "1331 Ticaret ve Ziraat Bütçesine Tahsisât-ı Manzume Olarak 4 000 000 Kuruş İlavesi Hakkında Kanun (28 Kânunuevvel 1331)", *Düstûr*, II. Tertip, VIII, s. 283

³⁰⁹ "Çekirge Masarif-i İtlâfıyesi İçin 1332, 1333 Ticaret ve Ziraat Bütçesine 20 000 000 kuruş

lesi için bütçeden ödenek tahsisine devam edildi³¹⁰. Bu proje ile geniş bir mücadele örgütü oluşturulması hedeflenmekteydi. Proje kapsamında oluşturulan yeni örgütlenmeye göre; çekirge tehlikesine maruz kalan yerler Karesi, Kütahya, Karahisar-ı Sahip, İstanbul, Burdur, Denizli, Aydın, İzmir, Menteşe, Antalya, Karaman, Halep, Urfa ve Zor olmak üzere 14 bölgeye ayrılarak her bölgeye Mücadele Müdürü sıfatıyla Halkalı Ziraat Mektebinden mezun ve askerlikte ihtiyat zabiti görevi yapmakta olan gençler tayin edilmişti. Bu bölgeler de kendi içerisinde istilâ derecesine göre 72 bölüme ayrılmaktaydı.

Ayrıca ordu hizmetinde bulunan ziraat eğitimi almış gençler de Harbiye Nezareti tarafından terhis edilerek bu örgüt bünyesinde çalıştırılmak üzere Ziraat Nezareti emrine girmişlerdi. Harbiye Nezareti bundan başka çekirge mücadelesinde kullanılmak üzere bir çok işçi vermeyi de taahhüt etmişti. Ayrıca Almanya'dan da birkaç uzman getirtilmişti ki, bunların başında Kamerun'daki çekirgeleri imha konusunda büyük başarılar kazanmış olan Mösyö Boher bulunuyordu³¹¹.

Ziraat Nezareti tarafından halkı bilinçlendirmek amacıyla çekirgeler ile yumurtalarının yok edilmesine dair bilimsel yöntemlerin yer aldığı bir kitapçık bastırılarak ilgili yerlere gönderilmişti³¹². Bundan başka tarımsal hastalıklar ve bu hastalıklara karşı alınması gereken önlemler hakkında rehber olmak üzere bir broşür daha hazırlanarak ziraat müdür ve memurlarına birer nüsha gönderildi³¹³. Ayrıca çiftçiler için tarımsal ilaçların kullanımını gösterir anlaşılır dilde yazılmış küçük kitapçıklar bedelsiz olarak dağıtılmaktaydı³¹⁴.

Bilimsel yöntemlerle uygulanan yeni mücadele şekli eskiden olduğu gibi ülkenin çeşitli yerlerinde değişik zamanlarda sürdürülen dağınık bir çalışma olmayıp, daha kapsamlı topyekün bir çalışma idi. Çünkü böyle yapılmadığı takdirde bir yerde imha edilirken başka bir yerde ortaya çıkan çekirgeleri tamamen yok etmek mümkün olamıyordu. O nedenle bu yeni

Tahsisât-ı Fevkalâde İlavesi Hakkında Kanun (15 Şubat 1332)", *Düstûr*, II. Tertip, IX, s. 239

³¹⁰ "Çekirge Tahsisâtı", *İkdam*, 9 Kânunusani 1918, s. 2

³¹¹ "Çekirgeye Karşı", *Tanin*, 16 Şubat 1916, s. 1

³¹² "Çekirge İtlafı", *İkdam*, 12 Şubat 1331, s. 2

³¹³ "Mahsulât Hastalığı için Tarifname", *İkdam*, 8 Nisan 1915, s. 2

³¹⁴ "Memleket-i Osmaniye'de Feyz ve Bereket", *Tanin*, 7 Temmuz 1915

yöntemin pek çok faydaları görülmüştü³¹⁵. Böylece çekirgeler ülkenin her tarafında büyük ölçüde kontrol altına alındığından ürüne verdikleri zarar bir hayli azalmasına rağmen tamamen önlenemedi³¹⁶. Çekirge mücadelesinde daha çok Almanya'dan getirilmiş olan çinko ve çeşitli kimyevi maddeler kullanılmaktaydı³¹⁷.

Hükümetin çalışmaları dışında bazı özel gazetelerin de çekirge mücadelesine katkıda bulunmak amacıyla çaba gösterdikleri görülmektedir. Bir ziraat gazetesi olan Felâhât Mecmuası 1917 yılı Mayıs ayında bir nüshasını çekirge mücadelesine ayırmıştı. Bu nüshada çekirgelerin tür ve zararlarıyla bunlara karşı verilecek mücadele hakkında önemli bilgiler vardı³¹⁸.

2. Et Üretimini Arttırmaya Yönelik Tedbirler

Hayvancılık sektöründe tarım sektöründe olduğu gibi kalabalık bir iş gücüne ihtiyaç yoktur. Bu bakımdan ülkedeki genç nüfusun cephelere sevk edilmesi hayvancılık sektöründe önemli bir kayba neden olmamıştı. Fakat buna karşılık orduların ihtiyaçlarını karşılamak üzere tekâlif-i harbiye kanunu gereğince kasaplık ve yük hayvanlarının önemli bir bölümüne el konulması savaş yıllarında hayvan üretiminin de büyük ölçüde azalmasına neden oldu. Daha önce de ifade edildiği gibi savaşın başında kasaplık hayvanların % 50'sine el konulurken, savaşın uzamasıyla birlikte hayvancılık sektörünün daha fazla zarar görmemesi için bu oran 1915 yılı Mayıs ayından itibaren % 15'e düşürülmüştü. Bunu rağmen ülkedeki hayvan sayısı hızla azalmaya devam ettiğinden, hükümet birtakım yeni önlemler almak zorunda kaldı³¹⁹.

Hükümet olağanüstü savaş şartlarında ülkedeki hayvan neslinin azalmaması için kuzuların gelişimlerini tamamlamadan kesilmelerini de yasaklamıştı. Bu konudaki ilk tebligat 11 Mart 1916 tarihinde yapıldı. Buna göre sakatat dışında net 6 kilogramın altındaki kuzuların kesimi ya-

³¹⁵ "Nazır Ahmed Nesimî Beyefendinin Beyanatı", , *Tanin*, 7 Mayıs 1916, s. 2

³¹⁶ "Çekirge", *İkdam*, 12 Mayıs 1332, s. 2; Ahmed Cevdet, "Mücadele-i Ziraiye", , *İkdam*, 15 Kânunusani 1332, s. 1

³¹⁷ "Çekirgeler Dumandan Ürküyor", *İkdam*, 23 Mayıs 1332, s. 2

³¹⁸ "Çekirge Mücadelesine Mahsus Nüsha", *İkdam*, 6 Mayıs 1917, s. 2

³¹⁹ *BOA, DH-İ UM*, Dos. No: 4-2, Bel. No: 5-40; Dos. No: 16-6, Bel. No: 3-10; Dos. No: 93-3, Bel. No: 1-4; Dos. No: E-30, Bel. No: 22; Dos. No: E-32, Bel. No: 22; Dos. No: 91-3, Bel. No: 1-63

saklanmıştı³²⁰. 1 Eylül 1916 tarihli ikinci tebligatta ise, hükümetin önemli görevlerinden birinin ülkenin en önemli güç kaynaklarından olan hayvanları korumak olduğu vurgulandıktan sonra bütün yasaklamalara rağmen kaçak hayvan kesiminin devam ettiğine dikkat çekilmekteydi. Bu yasağın daha fazla ihlâl edilmesi, gerek savaş sırasında gerekse savaşın bitiminden sonra ülkenin geleceği açısından çok kötü sonuçlar doğurabileceğinden yetkililerce bu konuya daha çok dikkat edilmesi istenmekteydi. Aynı tebligata göre kesimi yasak olan hayvanlar şunlardır³²¹:

1. İki buçuk yaşına kadar bütün sığırlar,
2. On yaşına kadar damızlığa elverişli inekler,
3. On iki yaşına kadar çift elverişli öküzler,
4. Beş yaşına kadar boğalar,
5. Dişi koyunlar ve damızlık küçük baş hayvanlar.

Ziraat Nezaretinin tespitlerine göre 1916 yılında ülke genelinde yaklaşık 47 milyon ehli hayvan bulunuyordu. Fakat bu hayvan neslinin ıslahı ve korunması için gerekli olan veteriner hizmetleri çok yetersizdi. O nedenle Baytar Mektebinin kadrosunun yılda 60 baytar yetiştirecek şekilde genişletilebilmesi ve ayrıca açılacak lâboratuvarlar ile Almanya'dan getirilecek meşhur hocalar sayesinde okulun kalitesinin de arttırılacağı açıklanmıştı³²². Ancak bu sınırlı çalışmalarla kayda değer bir iyeleşme sağlamak mümkün olamadı.

Hükümet bu konuya çok fazla önem verdiğinden ertesi sene kuzu kesimi zamanının yaklaşması üzerine 14 Şubat 1917 tarihinde kuzu kesimi bir derece daha sınırlandırıldı. Bu defa iç organları ve sakatat kısmı hariç olmak üzere net 10 kg dan az eti bulunan kuzuların kesimi yasaklandı³²³. Bu yasağa rağmen adet olduğu üzere pek çok yerde ve özellikle İstanbul'da hayvan sahipleri tarafından daha fazla süt elde etmek amacıyla 4-5 kg lık kuzular gizlice kesilmekteydi. Kesim yasağının pek etkili olmadığı görüldüncə bu uygulamadan vazgeçilerek kesim yasağı tekrar önceki sene

³²⁰ BOA, DH-İ UMİ, Dos. No: E-27, Bel. No: 80

³²¹ BOA, DH-İ UMİ, Dos. No: 95, Bel. No: 8-13

³²² "Ticaret ve Ziraat Nazırıyla Mülakat", *Tanin*, 25 Şubat 1916, s. 3

³²³ BOA, DH-İ UMİ, Dos. No: E-27, Bel. No: 80

olduğu gibi 6 kg dan hafif kuzulara şamil kılındı³²⁴.

Ülkedeki hayvan sayısının her geçen gün azalması et ve yağ fiyatlarında da büyük bir artışa sebep olmuştu. 1917 yılı Mart ayında sığır etinin kilosu Ankara'da 17, Kayseri'de 15 ve yağın kilosu 80 kuruşa kadar yükselmişti. Buna bağlı olarak askere verilen et istihkakı en aza indirilmiş, halkın et tüketimi de bir hayli azalmıştı. Çift sürecekle ve damızlık olacak hayvan sayısında da büyük bir azalma olmuştu. Ticaret ve Ziraat Nezaretince 11 Mart 1917 tarihinde hazırlanmış olan bir raporda bu azalmanın nedenleri şu şekilde açıklanmaktadır³²⁵:

1. Nakliye ve çift hayvanlarının Vesait-i Nakliye komisyonları tarafından satın alınması,
2. Ordu ihtiyacı için çok miktarda kasaplık hayvanın kesilmesi,
3. Sivil baytarların orduya alınması,
4. Ordular için tekâlif-i harbiye yöntemiyle toplanan kasaplık hayvanların topluca sevk edilmelerinden dolayı çoğunun yollarda telef olması,
5. Hayvanların ülkenin bir yerinden diğer yerine sevk edilmesi sebebiyle bulaşıcı hastalıkların yayılması sonucunda bir çok hayvanın telef olması.

Buna karşı alınması gereken önlemler ise şu şekilde sıralanmaktadır:

1. Hayvan kesiminin belirli yerlerde kurulacak mezbahalarda bir memurun izni ve denetimi altında yapılması,
2. Her bölgede et ihtiyacına ve kasaplık hayvan sayısına göre kesilebilecek hayvan miktarı ile et fiyatlarının bir komisyon tarafından belirlenmesi,
3. Çift ve damızlığa elverişli hayvan kesiminin yasaklanması,
4. Mezbahalar dışında izinsiz olarak kesilen etlerin müsadere edilmesi ve kesenlerin cezalandırılması,
5. Her vilâyet ve müstakil livada iki baytar bulundurmak üzere ordudan 40 baytarın terhisi,

³²⁴ BOA, DII-İ UM, Dos. No: E-30, Bel. No: 45

³²⁵ BOA, DII-İ UM, Dos. No: E-34, Bel. No: 50

6. Bulaşıcı hastalıkların yayılmasını engellemek üzere Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye hakkındaki geçici kanunun 15. maddesinin ilk fıkrasına göre oluşturulacak kordonların (karantina hattı), Baytar Müfettişliğinin emrine verilen askerlerce korunması,

Bu rapor 11 Mart 1917 tarihinde uygun görüldüğü taktirde tatbik olunmak üzere vilâyetlere tebliğ edilmek üzere Dahiliye Nezaretine gönderilmişti. Bunun üzerine 14 Mart 1917 tarihinde Dahiliye Nezareti bütün vilâyetlere tebligatta bulunarak hükümet ve belediyelerin şu konulara dikkat etmelerini istedi³²⁶:

1. Hayvan kesiminin ihtiyaca göre belirli mezbahanelerde yapılması ve buna uymayanların cezalandırılması.
2. Salgın hastalıklara karşı kesin önlem alınması.
3. Çift ve damızlığa elverişli büyük baş hayvanlar ile damızlık koyunlarla ağırlığı 10 kg dan az olan kuzuların korunması

Fakat mevcut şartlarda bu kararların uygulanabilmesi çok zordu. Çünkü kasaplık hayvanların azalması yüzünden birliklere düzenli olarak et istihkakı verilemiyordu. Bu durumda Levazımât-ı Umûmiye Dairesi tarafından orduların et ihtiyacını karşılamak üzere Ziraat Nezaretinin karşı çıkmasına rağmen 24 Mart 1917 tarihinden itibaren 4-10 yaş arasındaki sığırların satın alınmasına başlanmıştı³²⁷. Böylece savaş boyunca ülkedeki kasaplık hayvanların önemli bir bölümüne hükümet tarafından el konulması, hayvancılığın büyük ölçüde çökmesine neden oldu.

Hayvancılık eskiden beri başta Erzurum vilâyeti olmak üzere 3. Ordu bölgesinin en önemli gelir kaynaklarından birisi idi. İstanbul ve çevresinin etlik ve damızlık hayvan ihtiyacı bile daha çok Erzurum tüccarları tarafından sağlanırdı. Fakat I. Dünya Savaşı ve bu savaş sırasında bölgenin düşman işgaline uğraması nedeniyle yöredeki koşum, sağmal ve çift hayvanlarının büyük bir çoğunluğu yok olmuştu.

Yöre düşman işgalinden kurtarıldıktan sonra Erzurum valisi Münir Bey hayvancılık sektörünü yeniden canlandırmak üzere İran'dan bir miktar hayvan getirtmek arzusundaydı. Bunun için önce Bayezit'e bir memur gönderilerek ön araştırma yapılması istendi. Bu memur tarafından 12 Hazi-

³²⁶ BOA, DH-İ UM, : Dos. No: E-34, Bel. No: 50

³²⁷ BOA, DH-İ UM, : Dos. No: E-34, Bel. No: 50

ran 1918 tarihinde gönderilen raporda İran'da Osmanlı kâğıt parası geçemediğinden hayvanların ancak altın ve gümüş para ile alınabileceği bildirilmekteydi. Bu görevlinin verdiği bilgilere göre 20 gün içcrisinde 6-7 bin kuzulu koyunun ortalama 140, kısır koyunların 130, bir yaşındaki koyunların 105, keçilerin 90, ineklerin 450 ve koçların 180 kuruşa alınabileceği mümkün görülüyordu. Bu fiyatlar Erzurum valisi tarafından çok uygun görülmüş ve sınır açıldığında rekabet sebebiyle bu fiyatların artacağı düşünülmüş ve hayvanların bir an önce alınması için harekete geçildi. O nedenle, 13 Haziran 1918 tarihinde Maliye Nezaretine müracaat edilerek, bu hayvanların hemen alınabilmesi için 15 000 lira veya varsa bu miktarda İran parasının ordu veznesinden gönderilmesi istendi. Fakat aradan beş aydan fazla bir zaman geçmesine rağmen bu paranın ancak 1/3 'ü yani 5 000 lirası gönderilebilmişti. Paranın nereye harcanacağı da açıkça belirtilmediğinden Erzurum valisi 9 Aralık 1918 tarihinde Dahiliye Nezaretine müracaat ederek her biri 400-800 kuruştan çift hayvanı ve 130 kuruştan kısır koyun alınmak üzere bu paranın İran Tümenine çevrilmesi hususunda izin verilmesini istedi. Bu şekilde parasızlık ve gereksiz yazışmalar yüzünden İran'dan çok uygun şartlarda alınabilecek hayvanların zamanında alınamadığı görülmektedir³²⁸. Böylece hayvancılık sektörünün savaş nedeniyle büyük ölçüde çökmesi zaten fakir bir yöre olan Doğu Anadolu bölgesini en önemli gelir kaynağından da mahrum bırakmıştı.

D. SAVAŞ YILLARINDA TARIMSAL ÜRETİMİN GENEL DURUMU

Bundan önceki ilgili bölümlerde de temas edildiği gibi, savaşın tarım üzerinde pek çok olumsuz etkileri olmuştu. Çiftçiler ve çift hayvanlarının savaş dolayısıyla ordu emrine alınması tarım sektöründeki iş gücünün büyük ölçüde azalmasına neden olduğundan savaş boyunca toprağı işlemek çok zor bir hal almıştı. Bu durumda hükümet, yukarıda da belirtildiği üzere tarımsal üretimi devam ettirmek amacıyla cephe gerisinde bulunanların tarım işlerinde çalışma mecburiyetini kanunî hale getirdi ve bu tedbirleri savaş boyunca tavizsiz olarak uyguladı. Böylece, erkekler savaşın değişik cephelerinde çarpışırken, kadınlar, ihtiyarlar ve çocuklar cephe gerisinde birtakım zor görevleri üstlenmek mecburiyetinde kaldılar. Tarım işlerinde zorunlu çalışma yönteminin uygulanması, köylü kadınların ziraata büyük

³²⁸ BOA, DII-İ UMI, Dos. No: 3-1, Bel. No: 1-15

katkıları ve hükümetin makineleşme çabalarına rağmen; özellikle savaşın ikinci yılından itibaren ekili arazi miktarında önemli bir azalma oldu³²⁹.

Ziraat Müdüriyet-i Umûmiyesince basına yapılan bir açıklamaya göre; savaşın sebep olduğu sıkıntılara rağmen Ziraat Nezaretince alınan önlemler sayesinde 1914 yılına ait güzlük tohum ekimi başarılı bir şekilde tamamlanmış, hatta ülkenin bazı yerlerinde önceki yıla göre daha fazla tohum ekilmişti³³⁰. Bazı basın organlarında yer alan haberlerde de, vilâyet ziraat müdürlerinden alınan bilgilere göre, 1914 yılı Aralık ayında 3. Ordu bölgesindeki ekili arazi miktarında savaş öncesine göre önemli bir azalma olmadığı bildirilmekte idi³³¹. Ziraat Nezaretinin tohum ekimini artırma çabaları 1915 yılı ilkbahar ve güz dönemlerinde de devam etti³³². Ancak bu sırada savaş fiilen başlamış olduğundan ekili sahaların miktarında önemli bir azalma olmuştu. Bunu rağmen basında yer alan haberlere göre; 1915 yılında 1914 yılına oranla % 120 oranında fazla tarla ekilmişti³³³. Esasen gerçeklerle ilgisi bulunmayan bu rakamlar halkı teskin etmek amacıyla yayımlanmaktaydı. Nitekim vilâyetlerden Dahiliye Nezaretine gönderilmiş olan raporlarda ekili arazi miktarının basında yer alan rakamların çok daha altında olduğu görülmektedir. 3. Ordu bölgesindeki bazı vilâyetlerden Dahiliye Nezaretine gönderilmiş olan raporlarda bu yörede 1915 yılı baharında önceki yıla oranla bir miktar daha fazla arazi ekildiği,

³²⁹ F. Ahmad, "Jön Türkler Döneminde Savaş ve Toplum 1908-1918", *Tarih ve Toplum*, XI/64, s. 53 vd.

³³⁰ Mahsulâtta Feyz ve Bereket", *İkdam*, 8 Kânunuevvel 1914, s. 2

³³¹ Basında yer alan haberlere göre; Trabzon vilâyetinde Gümüşhane sancağı dışında ekili arazi miktarı bir önceki yıla göre iki kat fazla, Gümüşhane sancağında ise önceki yıl kadardı. Musul vilâyetinde çöl tarafındaki ekili arazi geçen yılki miktara ulaşmış olup, batı kısmında ise geçen seneden fazla olacağı tahmin edilmekte idi. Sivas vilâyetinde ise geçen yıla göre ancak 2/3 oranında ekim yapılabilmiş ise de havalâr müsait olduğu takdirde geçen yılki miktara ulaşabileceği tahmin edilmekte idi. Bkz. "Ahval-ı Ziraiyemiz", *İkdam*, 26 Kanunuevvel 1915, s. 2

³³² "İlk Bahar Zeriya", *İkdam*, 17 Şubat 1915, s. 2. Daha önce olduğu gibi hükümet tarafından ihtiyacı olan çiftçilere tohumluk dağıtımına devam edildi. Bu tohumluğun dağıtım şeklini kararlaştırmak üzere 14 Ekim 1915 tarihinde Ziraat ve Ticaret Nazırının başkanlığında bir komisyon oluşturularak birtakım kararlar alındı. Ayrıca, 1915 yılı tohumluğu için Ticaret ve Ziraat Nezaretinin bütçesine 200 000 liralık bir ödenek ilâve edildi. Bu para Kasım ayı sonlarında ihtiyacı olan yerlere gönderilmiş bulunuyordu. Bu şekilde sağlanan tohumların tarlalara ekilmesinde ilk defa 1914 yılı güz döneminde uygulamaya konulmuş olan amele-i müsterekiye yönteminin uygulanmasına devam edildi. Bunun dışında bazı vilâyetlerde ticaret ve tarımı geliştirmek amacıyla ziraat ve ticaret heyetleri oluşturuldu. Bu heyetlerden birisi de Mamuretülaziz'de bulunuyordu. Bkz. BOA, DH-İ UM, Dos. No: 59-1, Bel. No: 1-55; "Zürraa Tohumluk", *İkdam*, 2 Teşrinievvel 1332, s. 2; "Zürraa Tohumluk Zahi-re", *İkdam*, 21 Teşrinievvel 1331, s. 2; "Ticaret ve Ziraat Heyetleri", *İkdam*, 25 Şubat 1916, s. 2

³³³ "Vilâyâtta Ahval-i Ziraiye", *Tanin*, 1 Mart 1916, s. 3

güz döneminde ise ancak geçen yılki kadar tohum ekilebildiği belirtilmiştir³³⁴. Bir süre sonra bu rakamların da abartılı olduğu anlaşıldı³³⁵.

Ekili arazi miktarının azlığına rağmen ilkbaharda havaların tarım için uygun olması halinde 1915 yılında elde edilecek ürünün önceki seneye göre daha fazla olacağı beklenmekteydi³³⁶. Hasat zamanı yaklaştığında gazetelerde, Ticaret ve Ziraat Nezaretine ulaşan bilgilere göre; Mamuretülaziz, Erzurum ve Sivas vilâyetleri de dahil olmak üzere, ülkenin pek çok yerinde ürünün geçen yıla göre % 40-50 oranında daha fazla olacağına dair haberler yer almaktaydı. Ancak beklenenin aksine havaların tarıma müsait olmaması nedeniyle 1915 yılında rekolte beklenenin çok altında gerçekleşmişti. Kuraklık, sel, dolu, çekirge ve çeşitli hastalıklar nedeniyle hasara uğrayan mahsul, dünyanın pek çok yerinde olduğu gibi Osmanlı ülkesinde de bereketsiz olmuştu³³⁷. Anadolu'nun çoğu yerlerinde ancak ekilen tohum alınabilmiş ve ürünün en iyi olduğu yerlerde ise bire üç buçukdan fazla verim alınamamıştı³³⁸.

³³⁴ Vilâyet raporlarına göre 1915 baharında Erzurum'da önceki yıla göre % 60, Trabzon'da ise % 20 oranında daha fazla tohum ekilmişti. 1915 yılı güz dönemine ait tarımsal çalışmalar ise şu durumdaki idi: (Bkz. **BOA, DH-İ UM**, Dos. No: E-15, Bel. No: 54; Dos. No: E-22, Bel. No: 78)

1. Erzurum vilâyeti; Bazı yerlerde güzlük tohum tamamen ekildi. Erzurum çevresinde tarlaların büyük çoğunluğu ilkbaharda ekilir. Maliye Nezaretinden 76 000 liralık bir havale istenmiş olup buna cevap alınamamıştır.

2. Güzlük tohum geçen yılki kadar ekilmiştir. İlkbaharda da talimât gereğince hareket edilcektir.

3. Geçen yılki kadar tohum ekilmeye gayret edilmektedir.

4. Sivas vilâyeti; merkezde %65, Tokat'ta %83, Karahisar-ı Şarkî'de %95, Amasya'da %106 ekilmiştir. İlkbaharda da geçen yıldan daha fazla ekilecektir.

5. Trabzon vilâyeti; güzün ekilen tohum miktarı esasen az olmakla birlikte tamamlandı. İlkbaharda da mümkün olduğu kadar çok tohum ekilecektir. Tohum için 15 070 liralık havale gönderilmiştir.

6. Mamuretülaziz vilâyeti; güzlük ekim geçen yıla göre %95 oranındadır. İlkbahar için de gerekli hazırlıklar yapılmaktadır.

7. Van vilâyeti; vilâyettin haber alınamamıştır. Tohumluk için 720 liralık havale gönderilmesi için Maliye Nezaretine müracaat edildi.

8. Canik Sancağı, ekilen tohum miktarı geçen seneye göre daha az olmayacaktır. Güzlük ekim eksiksiz bir şekilde yapılmaktadır.

³³⁵ 1917 yılında hükümet mükellefiyet-i ziraiye kanunu tartışırken Ziraat Nazırı ekili arazinin 1913-1914'de 60 milyon dönümden 1914-15'de dramatik bir şekilde 30 milyon dönüme ve 1916 yılında da 25 milyon dönüme düştüğünü bildirmişti. Bkz. Feroz Ahmad, **agm**, s. 54

³³⁶ "Zer'iyat", **Tanin**, 16 Nisan 1915, s. 5

³³⁷ "Ticaret ve Ziraat Nazırıyla Mülâkat", **Tanin**, 25 Şubat 1916, s. 3

³³⁸ "Vilâyâtta Ahval-i Ziraiye", **Tanin**, 1 Mart 1916, s. 3

1915 yılında üretimin azalması 1916 yılında tarıma daha da fazla önem verilmesini zorunlu hale getirmişti. Ancak bu yıl savaşın olumsuz etkileri tarım sektörünü daha fazla etkilediğinden, bütün çabalara rağmen ülke genelinde ekilebilen arazi miktarı 1915 yılında ekilen arazi miktarının ancak % 75'ine ulaşabilmişti. Nitekim Ziraat Nazırı Ahmet Nesimî Bey Meclis-i Mebusanda yaptığı bir açıklamada 1916 yılında sadece 25 milyon dönüm arazi ekilebildiğini belirtmişti³³⁹. Bu oran savaş alanına yakın bulunan Mamuretülaziz, Erzurum, Trabzon, Muş ve Bitlis gibi yerlerde daha düşük olup % 15-20 'yi geçmiyordu³⁴⁰. Sivas vilâyetinde ise 1915 yılında 2 680 000 dönüm arazi ekildiği halde 1916 yılında sadece 678 000 dönüm ekilebilmişti³⁴¹.

Ekili arazi miktarının son yıllarda görülmemiş derecede az olmasına ilâveten havaların tarıma müsait olmaması sebebiyle ilkbaharda ekilen tohumun da büyük bir kısmı mahvolmuştu. Geriye kalan ise kuraklık ve çekirge sebebiyle zarar gördüğünden verim yine çok düşük gerçekleşmişti. 1916 yılı savaşın başından beri en çok sıkıntı çekilen dönem oldu. Ürünün bereketsiz oluşu çiftçileri de çok zor bir durumda bıraktı. Bu nedenle hükümet, çiftçilerin hasat sonunda ödemeleri gereken tohumluk borçlarını bir yıl süreyle ertelemek zorunda kalmıştı. Ancak Romanya'nın bu yıl içerisinde müttefik devletler tarafından işgal edilmesi bu sıkıntıyı bir dereceye kadar hafifletmişti. Çünkü burada ele geçirilen bol miktardaki zahirenin bir kısmı da Osmanlı Devletinin payına düşmüştü. Romanya'dan getirilen zahire, özellikle İstanbul ve çevresinin iâşesi için harcanmıştı³⁴².

³³⁹ "Ziraat İşleri", *Tanin*, 1 Mart 1917.

³⁴⁰ "Vilâyâtta Ahval-i Ziraiye", *İkdam*, 8 Mayıs 1332, s. 2; **BOA, DH-İ UM**, Dos. No: E-14, Bel. No: 107

³⁴¹ **BOA, DH-İ UM**, Dos. No: E-16, Bel. No: 42

³⁴² "Ziraat İşleri", *Tanin*, 1 Haziran, 1917, s. 1; Tevsi'-i Zer'iyat İçin", *Tanin*, 11 Haziran 1917, s. 2. 28 Ağustos 1916 tarihinde Romanya'nın İtilâf devletlerinin yanında savaşa girmesiyle birlikte Tuna limanından Türkiye'ye erzak sevki sona ermişti. Ancak ufak bir bakiye olan 24 vagon erzakla 12 vagon çeşitli harp malzemesi sevk olunabilmişti. Fakat çok geçmeden 1916 yılı aralık ayı içerisinde Alman-Avusturya-Bulgar-Türk kuvvetlerinin yıldırım savaşıyla Romen ordularına büyük kayıplar verdirerek Romanya'yı işgal ettiler. Burada ele geçirilen ganimetler müttefikler arasında paylaştırıldı. Böylece 10 Aralık 1916 tarihinden itibaren Romanya'dan Türkiye'ye sevkîyât yeniden başladı. *Tahliye trenleri* adını taşıyan sevkîyât daha çok gaz, benzin, petrol atıkları vesaireye münhasır olduğu halde daha sonra bu trenler zorunlu olarak *zahire trenlerine* dönüştürülmüştür. Hatta bazen zahire ihtiyacı gaz ve benzine bile üstün gelmiştir. Bkz. Ahmet Şevket, "Büyük Harp Esnasında Almanya ile Türkiye Arasında Nakliyat Yolları", *AM*, S. 70 (Eylül 1928), s. 145 vd.

1916 yılı sadece Osmanlı ülkesinde değil, dünyada verimsiz bir dönem olmuştu. Bu yıl içerisinde, Roma'daki uluslar arası bir ziraat encümeni tarafından, İtilâf devletleri ile bazı tarafsız ülkelerin tarımsal üretimi hakkında neşredilmiş olan istatistik de bunu açıkça göstermektedir.³⁴³

1916 yılı Eylül ayından itibaren uygulanmaya başlayan mükellefiyet-i ziraiye yönteminin 1917 yılı başlarından itibaren çok önemli faydaları görülmeye başlandı. Ziraat Nazırının 1917 yılı Şubat ayında yaptığı bir açıklamaya göre; bir önceki yıl ekilebilen arazi miktarı 25 milyon dönümden ibaret olduğu halde, bu yıl aynı miktar bundan daha 25 gün önce elde edilmişti. Bu sırada bazı yerlerde tohum ekimi hâlen devam ekmekte olduğundan önceki seneye göre daha fazla arazi ekileceği tahmin edilmekteydi.³⁴⁴ Nitekim, Şubat ayı ortalarından itibaren Ziraat Nezaretine ulaşan bilgilerden anlaşıldığına göre; bazı vilâyet ve sancaklarda geçen yıla kıyasla üç katı derecesinde tohum ekildiği halde Konya, Ankara ve Musul vilâyetlerinde geçen yılki kadar bile tohum ekilememişti. Ziraat ve Ticaret Nezareti, çevre vilâyetlerde iyi sonuçlar alınmasına karşılık bu vilâyetlerde beklenen sonucun elde edilememiş olmasını, Mükellefiyet-i Ziraiye Kanununun gereği gibi uygulanamamış olmasına bağlamaktaydı. Bu yüzden 17 Şubat 1917 tarihinde bu vilâyetlere tebligatta bulunularak Mükellefiyet-i Ziraiye Kanununun iyi bir şekilde uygulanıp ekilememiş olan toprakların bir an önce ekilmesi istendi.³⁴⁵

Tohum ekme zamanı sona erdiğinde Ziraat Nezaretince yapılan hesaplamalara göre bu yıl içerisinde 60 milyon dönüm arazi ekilmişti.³⁴⁶ Bu miktar barış yıllarındaki ekili alanların 2/3 'ünü geçmiş bulunuyordu.

³⁴³ Rusya'nın Avrupa kesiminde ycr alan 48 eyaletinde 1915 yılında 203 081 000 yeni kantar (Osmanlılarda kantar, her biri 176 dirhem 100 Londra'ya eşitti ve bu güne kadar ağırlığı hâlâ 56, 443 kilodur. Bkz. W. Hinz, age, s. 33) buğday üretildiği halde, 1916 yılında bu miktar % 20, 2 oranında azalarak 162 048 000 kantara düşmüştür. İtalya'nın 1916 yılına ait ürünü ise sadece 49 000 000 yeni kantardır. Kanada'nın 43 307 000 kantardan ibaret olan ürünü 1915 yılı ürününün ancak % 42'si kadar olmuştu. Kanada'da yıllardır tarımsal üretimde her yıl harikulâde bir gelişme olmasına rağmen 1916 yılında görülen bu düşüş dikkat çekicidir. Amerika Birleşik Devletleri'nin 1915 yılında 275 291 000 kantara ulaşan ürünü 1916 yılında 165 303 000 kantara kadar düşmüştü. İspanya, İngiltere, İrlanda, İtalya, Norveç, Felemenk, Romanya, Rusya'nın Avrupa kesimindeki 48 eyaleti, İsviçre, Kanada, Amerika Birleşik Devletleri, Hindistan, Japonya, Mısır ve Tunus'ta 1915 yılında yetişen buğdayın toplamı 835 820 000 kantar iken, 1916 yılında bu miktar 605 687 000 kantardan ibaret kalmıştı. Bkz. "1916 senesinde İlubat Mahsulâtı", *İkdam*, 15 Kânunuevvel 1332, s. 2

³⁴⁴ "Ziraat İşleri", *Tanin*, 1 Mart 1917, s. 1

³⁴⁵ BOA, DII-İ UM, Dos. No: E-29, Bel. No: 96

³⁴⁶ ATASE Arşivi, Kls. 2907, Dos. 443, F. 3

Halbuki savaş sebebiyle tarlalarda çalışan insan ve hayvan gücünde önemli bir azalma olmuştu. Bu tarihte tarım sektöründe çalışan iş gücü barış dönemindeki miktarın 1/3 'ünden bile azdı.³⁴⁷ Bu başarı cephe gerisinde yer alan yaşlı, kadın ve çocukların toprağı adeta dişleri ve tırnaklarıyla kazırcasına çalışmaları sonucunda elde edilmişti.

Tohum ekimindeki başarıya ilâveten havaların da elverişli olması sebebiyle bu yılki ürünün bir hayli verimli olacağı ve böylece ülkenin iâşe bakımından rahatlayacağı tahmin edilmekteydi.³⁴⁸ Nitekim 60 milyon dönüm ekili arazinin 20 milyon dönümü hayvanların iâşesi için düşüldükten sonra, geriye, insanlar için 40 milyon dönüm kalmaktaydı. Bu durumda her dönümün 100 kg ürün verdiği kabul edilirse, yıllık tarımsal üretim miktarı 4 milyon tona ulaşacaktı ki ülke nüfusu yaklaşık 25 milyon civarında olduğuna göre nüfus başına günlük yarım kg buğday düşecekti. Bu miktar barış zamanı için bile normal sayılacağı gibi savaş dönemi için de memnuniyet verici bir rakamdır.³⁴⁹

Sonuç olarak bu yılki ürün gerçekten de beklendiği gibi bereketli olmuştu. Hükümet bu yılın ürününden 400 000 ton aşar ve bunun iki katı kadar da satın alarak toplam 1 200 000 ton zahire elde etmişti.³⁵⁰ 3. Ordu bölgesinde de savaş öncesindeki kadar olmasa bile halkın kendi ihtiyaçlarına yetecek kadar mahsul alınmıştı.³⁵¹ Ancak ürünün bereketli olması iâ-

³⁴⁷ "Bu Seneki Zer'iyat", **Tanin**, 11 Haziran 1917, s. 3

³⁴⁸ Mahsulâtımızda Feyz ve Bereket", **İkdam**, 3 Temmuz 1917, s. 2; "Ziraat İşleri", **Tanin**, 11 Haziran 1917, s. 2

³⁴⁹ **ATASE Arşivi**; Kls. 2907, Dos. 443, F. 3

³⁵⁰ Bu Seneki Mahsulât Ümit Bahş", **İkdam**, 12 Eylül 1918, s. 2

³⁵¹ Yiyecek ihtiyaçlarının önemli bir bölümünü eskiden beri komşu vilâyetlerden sağlamakta olan Trabzon vilâyetinde bile halkın ihtiyaçlarına yetecek miktarda üretim yapılabilmişti. Bu vilâyette savaşın başında yaşanan acı tecrübelerden sonra hükümet ve halk tarıma daha fazla önem vermeye başlamıştı. Bu nedenle 1917 yılı baharında Trabzon vilâyetinde de ekmeklik zahire ekilmesine karar verilmisti. Böylece Mükellefiyet-i Ziraîye Kanunu gereğince hazırlıkla yapılmış, tarlalar tohumla zahire hazırlanmış ve bu işlere nezaret etmek üzere ziraat memurları da görevlendirilmişti. Sivas vilâyetinden zahire ihracı ordu komutanlığı emriyle yasaklandığından, tohumluk ihtiyacın buradan sağlanması mümkün olmamıştı. Bütün bu olumsuzluklara karşın, 1 Temmuz 1917 tarihinde Trabzon vilâyetinden bildirildiğine göre: kuraklık veya haşka bir engel olmadıkça ve ordu öşürden fazla zahire almadıkça bu yıl ekilen mısırla yöre halkı ile mültecilerin ihtiyaçları karşılanabilecekti. Alınacak ürünün halka eşit bir şekilde ulaştırılabilmesi için elde edilecek mısır laşe Heyeti kararı gereğince defterce kaydedilecek ve üreticilerin elinde kalacak ihtiyaç fazlası çiftçi olmayanlara dağıtılmak üzere vilâyetçe satın alınacaktı. Mısırın bolluğuna rağmen Trabzon'da buğday yok denecek kadar az yettiğinden bu vilâyetin yıllık 35 000 çuval buğday ununa ihtiyacı vardı. Trabzon Valisi Dahiliye Nezaretine müracaat ederek ihtiyacın Sivas vilâyetinden karşılanmasını talep etmişti. Bkz. **BOA, DH-İ UM**, Dos. No: E-36 Bel. No: 4; Dos. No: E-28, Bel. No: 25

şe buhranının giderilmesi için yeterli değildi³⁵². Zira yiyecek maddelerinin dağıtımı hususundaki güçlükler hâlen mevcut olduğundan zahireyi istenilen yerlere nakletmek mümkün olamıyordu. Bu durumda tüketim merkezleri konumunda bulunan büyük şehirler ve yurt içinden yeterli miktarda ulaşımın yapılamadığı cephelerde açlık bütün şiddetiyle devam etmekteydi.

3. Ordu bölgesinin ayrı bir özelliği daha vardı: 1916 baharından itibaren iâşe mıntıkasının önemli bir bölümü düşman işgaline uğradığından ordu eskiye göre çok daha dar bir alandan beslenmek zorunda kalmıştı. İç kesimlerden de sevkıyat yapılamadığından, cephedeki birlikler önceden olduğu gibi düşmandan çok açlıkla mücadele etmekte idiler. Büyük bir ordunun sınırlı bir bölgeden beslenmesi doğal olarak yöre halkının iâşesinde de sıkıntının devam etmesine neden oldu. Böylece yetkililerin ve yöre halkının bütün çabalarına rağmen açlık bölgenin en önemli problemi olmaya devam etmekteydi.

1918 yılında ekilebilen arazi miktarı önceki yıla göre daha az olmakla beraber ürün oldukça verimli idi. Bu durumda mahsulün geçen yıla göre daha fazla olacağı ve iâşe konusunda biraz olsun ferahlık sağlanabileceği beklenmekteydi³⁵³. Fakat, 1918 yılı baharında ordunun ileri harekâtıyla düşman istilâsından kurtarılmış bulunan vilâyetlerde durum çok kötü idi. Çünkü, bu bölge halkı yıllardır devam etmekte olan savaş ve istilâ nedeniyle acınacak kadar fakir ve yardıma muhtaç bir halde bulunuyordu. İki yıldan fazla devam eden istilâ sırasında önce Ruslar ve daha sonra Ermeni çeteleri tarafından yapılan mezalim nedeniyle köylerde işe yarar erkek kalmadığından, başta tarım olmak üzere bütün işler ihtiyarlar ve kadınlar tarafından bin türlü zorluklarla yapılmaktaydı³⁵⁴. Bu nedenle Erzurum, Erzincan, Trabzon ve hatta Sivas vilâyetinin bir çok yerlerinde binlerce insan günlerdir açlıkla pençeleşmekte, köylerde açlıktan ölenle-

³⁵² ATASE Arşivi; Kls. 2907, Dos. 443, F. 3

³⁵³ "Bu Seneki Mahsulat Ümit Bahş", *İkdam*, 12 Eylül 1918, s. 2; "Ziraat Makineleri", *İkdam*, 23 Haziran 1918, s. 2. Tarım konusunda Almanya'daki gelişmelerden yararlanmak amacıyla Meclis-i Mebusan Reisi Hacı Adil Beyin başkanlığında Alman Menafi-i Ziraiye Cemiyeti adında bir cemiyet kuruldu. Bu cemiyet, 1918 yılı Mayıs ayında toprak sahibi bir grup çiftçiyi incelemelerde bulunmak üzere Almanya'ya göndermişti. Geziye katılanlar, Ağustos ayı sonlarında ülkeye döndüler. Heyete katılanlar gezinin çok faydalı olduğunu ve orada öğrendikleri bazı yöntemlerden mümkün olanlarının ülkemizde de uygulanarak üretimin artırılabilceğini açıklamışlardı. Bkz. "Zirai Tedkikât", *İkdam*, 29 Mart 1918, s. 2; "Ziraat Heyetinin Avdeti", *İkdam*, 25 Ağustos 1918, s. 2

³⁵⁴ BOA, DH-İ U/M, Dos. No: 20-18, Bel. No: 12-98

rin sayısı her geçen gün biraz daha artmaktaydı³⁵⁵.

3. Ordu Komutanlığından 25 Mart 1918 tarihinde alınan bir telgraf name-de; Rusların işgali altında iken yöre halkından hiç kimse açlıktan ölmediği halde, bölge Osmanlı yönetimine geçtikten sonra açlıktan ölenlerin sayısının her geçen gün biraz daha arttığına dikkat çekiliyor ve böylece hükümetin bir tür ölümden kurtardığı insanları başka bir şekilde ölüme mahkum ettiği belirtilerek, yöreye acilen yardım gönderilmesi isteniyordu³⁵⁶.

Ordu Komutanı Mehmed Vehib Paşa, halkı yeniden üretici duruma getirmek üzere yöreye öncelikle tarım aletlerinin gönderilmesini istemekteydi. Bunun üzerine Ziraat Bankası kanalıyla Trabzon ve Erzurum vilâyetleri ile Erzincan ve Canik sancakları için bir miktar bel, kazma, kürek ve balta gibi basit tarım aletlerinin gönderilmesine başlandı. Ayrıca Ziraat Nezareti tarafından Almanya ve Avusturya'ya sipariş edilmiş olan aletlerin gelmesi halinde bunların öncelikle bu vilâyetlere gönderileceği taahhüt edilmekteydi³⁵⁷. Bu sipariş ve vaatler genellikle kâğıt üzerinde kalan hoş temennilerden ibaret kalmaktaydı.

Bütün imkânsızlıklara rağmen yöre halkı ve yavaş yavaş memleketlerine dönmekte olan mülteciler hayatta kalabilmek için var güçleri ile tarlaları tohum ekimi için hazırlamaya başladılar. Fakat ne acıdır ki bu yor-gun ve yaralı insanların fevkalâde gayretleri genellikle boşa gidecektir. Çünkü hükümetin bütün çabalarına rağmen tohumluk sağlanamadığından tarlaların büyük bir bölümü boş kalmıştı. Böylece son ümitlerini de yiti-ren bu zavallı insanlar savaş bittiğinde hayatta kalabilmek için olağanüstü bir mücadele vermekte idiler³⁵⁸.

³⁵⁵ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-18, Bel. No: 12-26, 12-34, 12-48.

³⁵⁶ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-18, Bel. No: 12-29

³⁵⁷ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-18, Bel. No: 12-24

³⁵⁸ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-18, Bel. No: 12-29

II. BÖLÜM

İAŞE MADDELERİNİN 3. ORDU BÖLGESİNDE TOPLANMASI ve DAĞITIMI

Ordu için tahsis edilmiş olan İaşe mıntıkasındaki yiyecek maddelerinin temini ve menzil bölgesine sevkından Harbiye Nezareti bünyesinde yer alan Levazımât-ı Umûmiye Dairesi sorumlu idi. Levazımât-ı Umûmiye Dairesinin emrinde taşıma araçları ve yeterli kadrolar bulunmadığından bu hizmetler; Levazımât-ı Umûmiye Dairesi tarafından kararlaştırılan program dahilinde, Dahiliye Nezaretinin denetiminde İaşe mıntıkasında bulunan vilâyetler tarafından tamamen halka ait araçlarla yürütülmekteydi.

Levazımât-ı Umûmiye Dairesi tarafından her yılın başında orduların yıllık İaşe ihtiyaçları ve bunların depolanacağı menzil ambarlarını gösterir sevkıyât planları hazırlanarak, Dahiliye Nezaretine bildiriliyordu. Böylece Dahiliye Nezareti ordular için tahsis edilmiş olan yiyecek maddelerinin bu plan dairesinde menzil ambarlarına sevkını sağlıyordu. Bu durumda her vilâyet, Levazımât-ı Umûmiye Dairesi tarafından bildirilen miktarda erzakı gösterilen depolara sevk etmek mecburiyetinde idi.

Levazımât-ı Umûmiye Dairesi tarafından hazırlanan planlar çok genel ve yüzeysel olduklarından, çoğu zaman uygulama aşamasında çeşitli aksaklıklar ortaya çıkmaktaydı³⁵⁹. Esasen; daha Balkan Harpleri'nin yaraları sarılmamışken, ilk defa olarak Alman usulüne göre başlatılmış olan seferberlik hazırlıklarının eksiksiz bir şekilde yürütülmesi de beklene mezdi. Alman ıslahat heyeti göreve başlayalı sadece dokuz ay olmuştu ve bu kadar kısa bir süre içerisinde yeni bir sistemin kuruluşunu tamamlaması mümkün değildi. Nitekim seferberlik hazırlıklarında önemli görevleri bulunan Ahz-ı Asker Kalem ve Şubelerinin pek çoğunda seferberliğin ne demek olduğu dahi layıkıyla bilinmediğinden, bazı yerlerde alınan kararlara uyulmadığı gözlenmekteydi³⁶⁰.

³⁵⁹ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 93-4, Bel. No: 1-48

³⁶⁰ Türk subay ve erleri kendilerini beğenmiş Alman subaylarından hiç hoşnut değillerdi. Türk kültürünü, Türk dilini, ordu geleneğini hiç bilmeyen ve öğrenmek niyetinde de olmayan Alman subaylara karşı cephe almışlardı. O nedenle alınan kararların uyulmamasında bu durumun da etkili olduğunu söylemek mümkündür. Bkz. İ. Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İstanbul 1983, s. 84

Yetkililerin ilk defa uygulanmakta olan bu sistem hakkındaki tecrübesizliklerinin yanında, ülkede muntazam yoklamalar, nüfus kayıtları, taşıma araçlarının kapasitesi üretim ve tüketim dengesi vs. gibi konular hakkında güvenilir istatistikler de mevcut değildi. Böylece ezbere yapılan hesapların çoğu zaman gerçeklerle hiçbir alâkası olmadığından, orduların iâşe başta olmak üzere pek çok ihtiyaçlarını karşılamak mümkün olamamıştı³⁶¹.

A. 3. ORDUNUN İÂŞE BÖLGESİ

Tekâlif-i Harbiye Kanununun yürürlüğe girmesinin ardından, Levazımât-ı Umûmiye Dairesi tarafından 14 Eylül 1914 tarihinde Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis, Diyarbakir, Mamuretülaziz ve Musul vilâyetleri ile Canik sancağından oluşan oldukça geniş bir saha 3. Ordu Komutanlığına iâşe bölgesi olarak verilmişti. Böylece bu bölgeden gerek tekâlif-i harbiye ve gerekse öşür ve satın alma gibi yöntemlerle sağlanabilecek bütün yiyecek maddeleri 3. Ordunun iâşesi için tahsis edilmiş oluyordu³⁶².

Geçim kaynağı büyük ölçüde tarım ve hayvancılıktan ibaret olan bu bölgeden, ordunun ihtiyaçlarını karşılayabilecek miktarda hububat ve kasaplık hayvan temini mümkün görülüyordu. Fakat burada yeterli miktarda taşıma araçları, demir yolları ve muntazam karayolları bulunmadığından, özellikle Diyarbakir ve Musul gibi, bölgenin uzak yerlerinden Erzurum civarında bulunan birlikler için arzu edilen miktarda yem ve yiyecek ulaştırmak mümkün olamıyordu. Bu durumda Dahiliye Nezareti mevcut şartlarda 3. Ordunun iâşe edilemediğini görcük, 1 Ekim 1914 tarihinde Harbiye Nezaretinden Batı Anadolu ve Rumeli'deki birliklerin iâşesine tahsis edilmiş olan Sivas vilâyetinin de 3. Ordu iâşe mıntikasına dahil edilmesini istedi. Bu istek önce reddedildi ise de kış yaklaştığı halde gerekli yiyecek ihtiyacının hâlen sağlanamamış olması nedeniyle Harbiye Nezareti kararını değiştirmek zorunda kaldı. Çünkü kışın bu bölgedeki yolların çoğu karlarla kapanarak ya da bataklık haline dönüşerek erzak

³⁶¹ A. İ. Sabis, **Birinci Dünya Harbi, I**, İstanbul 1990, s. 159 vd.; Cemil Tahir, "Yeni Bir Serferberlik Nizamnamesine İhtiyacımız Vardır I", **MA**, S. 56 (Şubat 1341), s. 4

³⁶² **BOA, DII ŞFR**, Dos. No: 45. Bel. No: 7, 8, 158 **BOA, DH-İ UM**, Dos. No: 82-1, Bel. No: 1-1

sevkıyâtını adeta imkânsız bir hale getirmekteydi. O nedenle Sivas vilâyeti, yollar kapanmadan menzil ambarlarının doldurulabilmesi için 5 Kasım 1914 tarihinde 3. Ordu iâşe mıntıkasına dahil edildi³⁶³. Buna karşılık uzaklığı dolayısıyla 3. Ordunun gerektiği gibi yararlanamadığı Musul vilâyeti 16 Şubat 1915 tarihinde 3. iâşe mıntıkasından alınarak bütün hasılatı ile birlikte Irak ve Havalisi Kuva-yı Mütehaşşedesine bırakıldı³⁶⁴.

Savaşın ilerleyen aylarında düşman işgalleri nedeniyle ordu iâşe bölgesinin bir hayli daraldığı görülmektedir. Sarıkamış bozgununun ardından Ruslar, genel bir taarruza geçmemekle birlikte, Ermeni isyancıların yardımlarıyla 20 Mayıs 1915 tarihinde Van'ı ele geçirmişlerdi³⁶⁵. Böylece bu bölgenin iâşe kaynaklarından yararlanma imkânı kalmadığından Van vilâyeti 3. Ordu iâşe bölgesi dışında kalmış oluyordu.

Van'ın işgalinden yaklaşık bir yıl sonra, 1916 yılı Şubat ayında başlayan Rus taarruzu karşısında. Erzurum önlerinden Sivas'a doğru geri çekilen ordunun nakliyat yetersizliğinden dolayı uzak yerlerdeki iâşe kaynaklarından gerektiği gibi yararlanamadığı görülünce, Levazımât-ı Umûmiye Dairesince 30 Mayıs 1916 tarihinde orduların iâşe mıntıkalarında bazı değişiklikler yapıldı. Bunu göre Trabzon, Erzurum, Sivas vilâyetleri ile Canik sancağı 3. Orduya bırakılırken Bitlis, Diyarbekir ve Mamuretülaziz vilâyetleri Urfa sancağı 2. Orduya terk edildi. Fakat Erzurum vilâyetinin tamamı ile Trabzon vilâyetinin büyük bir bölümü düşman işgaline uğradığından ordunun bu bölgeden istifade imkânı bir hayli azalmıştı. Canik sancağında ise eskiden beri tarımsal üretim pek fazla yapılmadığından, ordunun iâşesi büyük ölçüde Sivas vilâyetine münhasır kalmaktaydı. Halbuki Sivas vilâyetinde savaş öncesine göre hem tarımsal üretimde, hem de taşıma araçlarının miktarındaki düşüş sebebiyle ordu için yeterli miktarda yiyecek gönderilemiyordu³⁶⁶. Nitekim bir süre sonra ordunun 72 000 ton buğday, 1 500 ton sebze, 1 000 ton sadeyağ ve 121 000 ton yemden ibaret olan bir yıllık yem ve yiyecek ihtiyacının bu böl-

³⁶³ BOA, DII-İ UM, Dos. No: 82-1, Bel. No: 1-82; Dos. No: 82-1, Bel. No: 1-17; BOA, DH ŞFR, Dos. No: 45, Bel. No: 158

³⁶⁴ BOA, DII ŞFR, Dos. No: 50, Bel. No: 21

³⁶⁵ E. Konukçu, "Van'ın Ruslar Tarafından İşgali", *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu (Van 2-5 Nisan 1990)*, Ankara 1990, s. 22; A. N. Kurat, age, s. 286

³⁶⁶ ATASE Arşivi; Kls. 74, Dos. 376, F. 1-14, 14-15, 1-48; BOA, DII ŞFR, Dos. No: 67, Bel. No: 211

geden sağlanamayacağı anlaşıldığından; iâşe mıntikasının sınırları bir miktar genişletildi. 7 Eylül 1916 tarihinde Sinop sancağı, 20 Eylül 1916 tarihinde de Kayseri sancağı 3. Ordu bölgesine dahil edilirken, Yozgat ve Kırşehir kazaları İstanbul ve civarındaki birliklerin iâşesine tahsis edilmişti³⁶⁷.

Sinop ve Kayseri sancakları 3. Ordu bölgesine katıldığı halde bu bölgenin de yaklaşık olarak 140 bin insan ve 45 bin hayvan mevcuduna sahip bulunan ordunun iâşesi için yeterli olmadığı görüldü. Nitekim 1916 yılı Ekim ayında ordu komutanlığından bildirildiğine göre; ordu iâşe bölgesindeki aşarın tamamı ile halktan ihtiyaç fazlası olarak satın alınacak olan zahire, gelecek hasat mevsimine kadar orduyu iâşe etmeye yeterli değildi. Öşür hasılatı, ordunun sadece dört aylık ihtiyacını karşılayacak miktardaydı. İhtiyaç fazlasının da ancak öşür hasılatı kadar olabileceği tahmin edildiğinden, 3. Ordu iâşe bölgesinden yiyecek ihtiyacının ancak sekiz aylık bir bölümü karşılanabilmekte, dört aylık iâşe ihtiyacı için ise kaynak bulunamamaktaydı. Bu durumda ordu komutanlığı asker, yöre halkı ve muhacirlerin açlığa mahkum edilmemesi için iâşe mıntikası dışından bölgeye erzak gönderilmesine izin verilmesini istediye de Dahiliye Nezaretince bu talep reddedildi³⁶⁸.

İâşe bölgesinin yetersiz kalışı üzerine 1917 yılı Ocak ayında Levazımât-ı Umûmiye Reisi İsmail Hakkı Paşa, 3. Ordu komutanı Vehib Mehmet Paşa ve Dahiliye Nazırı Talat Paşa 3. Ordu karargâhında bir araya gelerek ordu iâşesinin nerelerden sağlanabileceğini kararlaştırdılar. Buna göre; Sivas ve Trabzon vilâyetleri ile Canik, Sinop ve Kayseri sancaklarının aşarı tamamen 3. Orduya bırakıldı. Bu bölgenin aşarı ihtiyacı karşılamaya yetmediğinden, eksik kalan 20 000 ton zahire ise Çorum ve Yozgat sancaklarının bazı kazalarından satın alınacak ya da buralarda geçen seneden kalmış olan zahireden telâfi edilecekti. Ancak bu kaynaklar da ihtiyacı karşılamaya kifayet etmediğinden 3. Ordu Komutanlığı, bir süre sonra alınan karar hilâfına Yozgat ve Çorum sancakları aşarının da orduya ait olduğunu iddia etmeye başladıysa da Levazımât-ı Umûmiye Dairesi bunu kabul etmedi³⁶⁹. Böylece, 3. Ordu iâşe mıntikasının Sivas ve

³⁶⁷ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 68, Bel. No: 40

³⁶⁸ BOA, DII-İ UM, Dos. No: E-23, Bel. No: 4

³⁶⁹ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-27, Bel. No: 35

Trabzon vilâyetleriyle Kayseri, Canik, Sinop Sancakları ve Yozgat'ın Sungurlu, Akdağ, Çorum'un Mecitözü, Osmancık kazalarından ibaret olduğu teyit edildi.

Bir müddet sonra 12 Nisan 1917 tarihli bir nizamnameyle ülke yeniden beş iâşe bölgesine ayrılınca, zaten yetersiz olan 3. Ordu iâşe mıntıkası bir miktar daha daraltıldı. Yozgat ve Çorum sancakları 3. Ordu emrinde alınarak bu orduya Sivas ve Trabzon vilâyetleriyle Kayseri, Canik ve Sinop sancaklarından oluşan bir iâşe bölgesi bırakıldı³⁷⁰. Ordu 1918 yılı baharında ileri harekâta geçinceye kadar bu mıntıkadan beslenmek zorunda kaldı.

İleri harekâta geçen ordu işgale uğramış olan vilâyetler ile Elviye-i Selâse'yi ele geçirerek 93 Harbi öncesindeki Osmanlı-Rus sınırına kadar ilerlemişti. Başkumandanlık Vekâleti bu yeni vaziyeti dikkate alarak 2 Haziran 1918 tarihinde orduya yeni bir iâşe mıntıkası tahsis etti. Buna göre 93 Harbi'nden sonra çizilmiş olan Osmanlı-Rus sınırı ötesinde ele geçirilmiş olan yerler, güneydoğuda Gümrü ve Kağızman dahil olmak üzere Kars sancağı hududuna kadar, 3. Orduya iâşe bölgesi olarak tahsis edildi. Bu bölgenin gerisinde yer alan Van, Bitlis, Erzurum, Trabzon ve Sivas vilâyetleri ile Samsun sancağı ise Şark Orduları Grubu ile 9. Ordu Komutanlığına bırakıldı³⁷¹. Ordu, Mondros Mütarekesi hükümleri gereğince Elviye-i Selâse'den çekilene kadar bu bölgeden iâşe edildi.

B. İAŞENİN VİLÂYET AMBARLARINDA TOPLANMASI

Ordu için tahsis edilmiş olan iâşe bölgesinden çeşitli yollarla temin edilmekte olan yiyecek maddeleri, menzil ambarlarına gönderilmek üzere öncelikle köy ambarlarına konulmakta ve buradan da mümkün olabildiğince süratli bir şekilde vilâyetler tarafından uygun görülen yerlerde tesis edilmiş olan vilâyet ambarlarına sevk edilmekteydi. Böylece elde edilen iâşe maddeleri üç kademeli olarak önce köy, sonra vilâyet ve oradan da menzil ambarlarına ulaştırılmış oluyordu. Ambarlar arasındaki erzak sev-

³⁷⁰ Ordu-yı Hümayun ile Ahalinin İaşesini Temin Zımında Neşr Olunan 10 Temmuz 1332 Tarihli kanunun Suver-i Tatbikiyesine Ait Nizamname (29 Ağustos 1332), BOA, DH-İ UM. Dos. 98-4, Bel. No 1-25

³⁷¹ ATASE Arşivi; Kls. 1144, Dos. 604, F. 3, 5-9

kiyâtı tamamen halka ait araçlar tarafından yapılmaktaydı. Bu işlemler başlangıçta Tekâlîf-i Harbiye Komisyonları ve daha sonra oluşturulan İaşe Komisyonlarının nezaretinde yürütülmekteydi³⁷².

Köy ve vilâyet ambarları genel olarak üretim sahalarına yakın oldukları için, bölgedeki üretici ve tüccarlardan temin edilen zahirenin bu ambarlara doldurulmasında sevkıyât bakımından çok büyük bir müşkülât yoktu. Hatta bir kısım köylüler zahirelerini düşük fiyatlarla hükümete vermek istemediklerinden gizlice harmanlardan kaçırarak sakladıkları halde, özellikle savaşın ilk iki yılında vilâyet ambarlarında oldukça külli-yetli miktarda yiyecek maddesi depolanmıştı. Fakat bu ambarların muhteviyatı yolların ve taşıma araçlarının yetersizliği nedeniyle menzîl bölgesine ulaştırılamadığından, ordunun savaşın başından itibaren büyük bir iaşe sıkıntısı içerisine düştüğü de bilinmektedir³⁷³. Savaşın devam ettiği müddet zarfında tarımsal üretim miktarı da hızla düştüğünden, buna paralel olarak her geçen gün vilâyet ambarlarının mevcudu da azalmıştır. Bu da doğal olarak hem halkın hem de ordunun iaşe sıkıntısının daha da şiddetlenmesine neden olacaktır.

C. İAŞE MADDELERİNİN MENZİL BÖLGESİNE ŞEVKİ

3. Ordu bölgesi coğrafi olarak engebeli ve sert bir iklime sahip olduğundan bu bölgedeki nakliyat ülkenin diğer bölgelerine göre çok daha zor şartlar altında yapılabilmekteydi. Bunun dışında XIX. yüzyılda ticaret yollarının büyük ölçüde değişmesi ve Rusların, 1. Dünya Savaşı öncesinde İran ticaretini yavaş yavaş Tiflis-Batum yoluna çekmeleri sonucunda, Erzurum ve Trabzon şehirleri ticaret bakımından eski önemlerini tamamen kaybetmişlerdi. Bu durum bölgedeki yolların bakımsız kalmasına ve ulaşım imkânlarının her geçen gün biraz daha gerilemesine neden oldu³⁷⁴. Böylece ulaştırma imkanlarının yetersiz oluşu savaş yıllarında iaşe maddelerinin gerekli yerlere sevkı hususunda ciddi problemlerin ortaya çıkmasına sebep oldu.

³⁷² 18 Ağustos Sene 1333 tarihli İaşe-i Umûmiye Kararnamesi ve Suver-i Tatbikiyesini Müş'ir Talimâtname, Dersaadet, 333

³⁷³ ATASE Arşivi; Kls. 1261, Dos. 494, F. 1-28

³⁷⁴ Kaymakam Guze, agm, s. 4

1. 3. Ordu Menzil Bölgesi

1. Dünya Savaşında uygulanan iaşe sistemine göre askerî idarecilerin emrinde olmak kaydı ve orduya lojistik destek sağlamak amacıyla her ordu için bir menzil bölgesi tahsis edilmekteydi. Bu bölge, harekât alanının geri hattından başlayarak yurt içi veya mülkî idaresi düzenlenerek bir valinin emrine verilmiş olan düşman sınırına kadar uzanan sahadan teşekkül etmekteydi³⁷⁵. Menzil bölgesindeki lojistik hizmetler ve bu arada iaşe maddelerinin menzil ambarlarından alınarak cephedeki birliklere ulaştırılması Ordu Komutanlığının emrinde bulunan menzil müfettişlerinin görev ve sorumluluğu dairesinde idi. Menzil bölgesi, yurt içinden (iaşe bölgesi) vali ve mutasarrıflar tarafından oluşturulan kol ve katarlarla bölgeye ulaştırılan çeşitli lojistik malzemelerin cepheye ulaştırılması ve cepheden geriye aktarılması gereken malzeme ve personelin sevkı gibi hizmetlerin yürütüldüğü hayati önemi haiz bir alan olduğundan bu bölgenin sınırları askerî harekâtın seyrine ve ordunun ağırlık merkezinin durumuna göre zaman zaman değişmekteydi.

Seferberlik ilan edildiğinde, ağırlık merkezi Erzurum ve çevresinde bulunan 3. Orduya iaşe mıntakası olarak Samsun-Sivas-Musul hattının doğusunda kalan geniş bir bölge tahsis edildiğinden, menzil bölgesinin sınırları bu duruma göre tayin edilmişti. Buna göre savaşın başında 3. Ordu menzil bölgesi Keskim-İspir-Erzurum-Kığı-Kulp-Sason-Baykan-Siirt-Şırmak-Şemdinan hattı ve bu hattın doğusunda kalan bölgeden ibaretti³⁷⁶ (Bkz. Harita: 1). Ancak Sarıkamış mağlubiyetinin ardından 1915 yılı baharında Van yöresinin Rus işgaline uğramasından sonra nisan ayında menzil bölgesinde birtakım değişiklikler yapıldığı görülmektedir. Bu yeni duruma göre; menzil bölgesi ile savaş alanı arasındaki sınır, Kosirik-Karagöbek-Hasankale-Ketvan-Hınıs hattından oluşmaktaydı. Menzilin geri hududu ise Bayburt-Tercan-Kığı hattının hemen doğusunda idi³⁷⁷ (Bkz. Kroki:4). Kısa bir süre sonra geri hattı Trabzon-Maça-Gümüşhane-Erzincan-Eğir-Palu çizgisine alınan menzil bölgesi bir mik-

³⁷⁵ Genelkurmay Başkanlığı, Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı II, s. 644

³⁷⁶ ATASE Arşivi; Kls. 1129, Dos. 616, F. 1-1

³⁷⁷ ATASE Arşivi; Kls. 2407, Dos. 22, F. 3

tar genişletilmiş oldu³⁷⁸ (Bkz. Kroki: 6,8).

1916 yılı başlarında ordunun Rus taarruzu karşısında geri çekilmesi üzerine, bu defa menzil bölgesinin tamamı Rus işgaline uğradı. Cephenin aldığı bu yeni durum karşısında harekât bölgesi ile menzil bölgesi arasındaki sınır kuzeyden güneye doğru Giresun-Alucra-Altköy-Kemah hattı olarak belirlenmişti. Menzil kollarıyla bu hattın daha ileriye nakliyat yapılmamaktaydı. Böylece daha önce yurt içi olarak kabul edilen bölge, ordunun geri çekilmesiyle birlikte yeni teşkilâta göre, menzil emrine geçmiş bulunuyordu. Ancak menzil bölgesi ile ülke içi arasındaki hat henüz belirlenmemişti³⁷⁹ (Bkz. Kroki: 9).

Rusların geri çekilmesi ile birlikte, 1918 baharında 3. Ordu ileri harekâta geçerek daha önce düşman işgaline uğramış olan bölgeleri istirdat etmiş, 93 Harbi öncesindeki Osmanlı-Rus sınırına kadar ulaşmıştı. Bu durumda doğal olarak 3. Ordu menzil mıntıkası da değişmiş oldu. 2 Haziran 1918 tarihinde Başkumandanlık Vekâletinin emriyle yapılan yeni bir düzenleme ile şimdiye kadar Osmanlı sınırlarının dışında bulunan ve henüz ele geçirilmiş olan bölge 3. Orduya bırakılmıştı. Böylece sınırları kesin olarak belirtilmemiş olmakla birlikte 3. Ordunun menzil mıntıkası da; batıda eski Osmanlı-Rus sınırı ile güneydoğuda Gümrü, Kağızman 3. Ordu mıntikasında kalmak şartıyla Kars sancağı hududu ile sınırlandırılmış oluyordu³⁸⁰. Ordu savaşın sonuna kadar bu bölgede kaldı.

2. İkmal Yolları

3. Ordu, demir yollarından tamamen mahrum, deniz taşımacılığınan ise çok sınırlı bir şekilde yararlanabilme imkânına sahip bir bölgede bulunuyordu. Genellikle dere ve vadilere bağlı bulunan bu yörenin mahdut karayolları, muntazam olarak inşa edilmediklerinden ve çok bakımsız olduklarından yörenin tek ulaşım vasıtası durumunda bulunan hayvan ve hayvanlar tarafından çekilmekte olan arabaların geçişi için bile çoğu zaman müsait değillerdi.

Van Gölü İran sınırına yakın olduğu için İran ile Türkiye arasında

³⁷⁸ ATASE Arşivi; Kls. 1261, Dos. 494, F. 1-8, 1-30

³⁷⁹ ATASE Arşivi; Kls. 1131, Dos. 77, F. 1-14

³⁸⁰ ATASE Arşivi; Kls. 1144, Dos. 604, F. 3, 5-9

önemli ulaştırma doğrultusu olarak gölde o tarihte 40 tonluk 70-80 yelkenli gemi bulunuyordu³⁸¹.

Seferberlik ilân edildiğinde ordu için lojistik destek sağlamaya müsait olan yegâne yol, Trabzon-Erzurum güzergâhı idi. Karadeniz vasıtasıyla cephenin yurtiçiyle bağlantısını sağlayan bu yol, 1914 yılında esaslı bir şekilde tamir edilmiş olduğundan önemli bir bölümü yük otomobillerinin geçişine müsait bulunuyordu. Bu hat üzerinde karlı ve fırtınalı havalarda hayvanların barınabileceği hanlar da vardı³⁸².

Tekerlekli araçların geçişine büyük ölçüde müsait bulunan Sivas-Erzincan-Erzurum-Kars-Gümrü-Tiflis şosesi ise bölgenin bir başka önemli yolu idi³⁸³. Bunun dışında iç kesimlerde bazı şoseler daha vardı. Meselâ Erzincan'ın kuzeyinde Sipikör boğazını geçmek üzere bir şose yapılmıştı. Ayrıca sahilten iç kesimlere doğru Giresun-Şebinkarahisar-Ordu-Koyulhisar-Samsun-Kavak gibi şoseler de nispeten iyi bir durumda idiler. Geri kalan yollar, taş dökülmeden inşa edildikleri için harap olmuş bütün köprüleri yıkılmış köy yolları durumunda idiler. Bazı yerlerde ise, zemin düzeltilmeden yontulmamış taşların toprağa atılmasıyla oluşturulan yollar vardı ki bunlar çok daha kötü durumda bulunuyorlardı. O nedenle arazi ve mevsim müsait olduğu zamanlarda gidiş gelişler hep bu yolların dışında olurdu.

Bölgede çok kötü durumda bulunan iki yol vardı ki, bunların birisi Eğin'den Fırat'ın doğusundaki dağlardan geçerek kuzeyde Pağastaş'a ulaşmaktaydı. Bu yol çok meyilli olup gelişi güzel taşlarla döşenmişti. O nedenle hayvanlar yol üzerinde yürürken düşerek kaymaktaydılar. Diğeri ise, bir çeşit küçük taş sütunları kaldırım taşı gibi yan yana koyarak inşa edilmiş olan sahil yolu idi. Bu şekliyle yolu muhafaza etmek mümkün olmadığından, zamanla daha da bozulmuş birçok yerlerde delikler oluşmuştu. Yük hayvanları için çok tehlikeli olan bu deliklere bir atın ayağı girdiği zaman diz kapaklarına kadar toprağa gömülür ve sonuçta hayvan ölürdü (Bölgedeki yollar için bkz. Harita 1).

Seferberliğin ilânıyla birlikte çok miktarda işlemeye başlayan yük

³⁸¹ Genelkurmay Başkanlığı, *Türk Silâhlı Kuvvetler Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari faaliyet ve Lojistik X*, s. 25 vd.

³⁸² *ATASE Arşivi*; Kls. 69, Dos. 15, F. 24-7, 24-10, 27.

³⁸³ Genelkurmay Başkanlığı, *age.*, X, s. 25 vd.

hayvanları ve kağı arabaları zaten iyi olmayan yolları bir kat daha bozmaktaydı. Basit bir şekilde imal edilmiş olan kağıların ince tekerlekleri yolları adeta bıçak gibi kesip harap etmekteydi. Buna rağmen bölgede kağı arabalarına çok ihtiyaç vardı. Çünkü bu arabalar yürüyüşleri çok ağır olsa da en dik yokuşları bile bir hamlede aşabilmekteydiler. Ayrıca kağılar yüksek olmadıkları için yükleri devrilse bile büyük mekkâre yükleri kadar zarar görmüyordu³⁸⁴.

1. Dünya Savaşı yıllarında çağın en gelişmiş ulaşım aracı demiryolu- luydu. Demiryolları bulundukları bölgelerde barış dönemlerinde ticarî, savaş durumunda ise askerî sevkıyât açısından büyük üstünlük sağlamaktaydı. Fakat maalesef Kafkas cephesindeki Osmanlı toprakları bu savaş sırasında demiryollarından tamamen mahrum bulunuyordu³⁸⁵. Bu bölgede demiryolları büyük ölçüde Rusların engellemeleri sebebiyle inşa edilememişti³⁸⁶. Bölgenin demiryollarından mahrum bulunması Kafkas

³⁸⁴ Kaymakam Guze, *agm*, s. 4, 6

³⁸⁵ Savaş giren Osmanlı Devleti sınırları içerisinde bulunan başlıca demir yolları şunlardır:

1. İngiliz ve Fransız şirketlerine ait 1 997 km lik demiryolu, İzmir-Aydın, İzmir-Kasaba, Şam-Hama, Mudanya-Bursa hatları.

2. Almanya ve Avusturya şirketlerine ait 1 923 km lik demiryolu, şark demiryolu hattı, Anadolu-Bağdat demiryolu hatları.

3. Türk malı olarak 1 558 km lik demiryolu. Hicaz demir yolları ve şubeleri.

Buna göre bütün ülkede toplam olarak 5 478 km uzunluğunda bir demiryolu mevcut bulunuyordu. Bunun 1/3'lük bir bölümü yerli diğerleri ise yabancı şirketlerin malı idi. Bkz. M. Özdemir, "1. Dünya Savaşında Demiryollarının Kullanımı ve Bunun Savaşın Sonucuna Etkileri", *Dördüncü Askerî Tarih Semineri Bildirileri*, Ankara 1989, s. 369

³⁸⁶ Osmanlı Devletinin Almanya ile yakınlaşarak Haydar Paşa Limanı ve Bağdat Demiryolu imtiyazını onlara vermesi, Rusları ananevi siyasi amaçlarının Almanlar tarafından engelleneceği veya Osmanlı Devletinin yeniden güçleneceği konusunda endişelendirmiş ve birtakım önlemler almaya sevk etmişti. Başlangıçta Bağdat demiryolunun Ankara-Sivas-Diyarbakir-Musul üzerinden Bağdat'a ulaşması kararlaştırılmıştı. Demiryolu güzergâhını kendi sınırlarına yakın sayan Rusya'nın itirazı üzerine bu plan değiştirildi. Demiryolunu Ankara-Kayseri-Harpüt-Diyarbakir üzerinden geçirecek başka bir plan düşünüldü ise de, Rusya buna da itiraz etti. Rusya, Ereğli-Ankara-Kayseri-Sivas-Harpüt-Diyarbakir-Van demiryolu hattının inşasına teşebbüs etmesi halinde hat imtiyazının kendisine verilmesini ve bu hattın kuzeydoğusunda demiryolu inşa edilmemesini talep etmekteydi. Rusya bu amacına ulaşmak için Ermeni isyanları sırasında Osmanlı ülkesinden Kafkasya'ya kaçmış olan Ermenilerin yerlerine dönmesini talep ederek baskı yapıyordu. Ayrıca Rus büyükelçisi Osmanlı Devletine bir nota vererek Berlin Anlaşması'na göre Rusya'ya verilmesi gereken, ancak ertelenen 57 milyon frank tutarındaki savaş tazminatının bir defada, derhal ödenmesini istedi. Osmanlı Devleti bu parayı ödeyebilecek güçte değildi. Bu durumda, II. Abdülhamid Rusya'nın demiryolu konusundaki isteklerini kabul etmek zorunda kalmıştı. Bunun üzerine 31 Mart 1900'da verilen bir nota ile söz konusu demiryolunun imtiyazı Rusya'ya verildi. Bu imtiyaz karşılığında Rus Büyükelçisi Çar'ın Ermenilerin dönüşü konusundaki ısrarından vazgeçtiğini bildirdi. Ayrıca 3 Nisan 1900 tarihinde Rus

cephesindeki çözülüşün ve büyük toprak kayıplarının da başlıca sebebi olmuştur. Cepheye en yakın olan Ulukışla istasyonu 3. Ordunun yaklaşık 900 km kadar arkasında bulunuyordu³⁸⁷. Bu nedenle Kafkas cephesine yapılan asker, silâh, cephane ve yiyecek sevkıyâtı, ancak Ulukışla'ya kadar trenle yapılabilirdi. Ulukışla'dan Erzurum'a ise karayolu ile yaklaşık bir ayda ve zahmetli bir yolculuktan sonra ulaşılabilirdi. Bu husus dikkate alınarak 3. Ordunun lojistik hizmetlerinde bu hattan faydalanılmakla beraber; seferberliğin başında sevkıyât daha ziyade deniz yoluyla, Trabzon üzerinden yapılmıştı (Trabzon-Erzurum 360 km dir)³⁸⁸. Böylece İstanbul'dan deniz yoluyla Trabzon'a gönderilen eşya ve erzak buradan hayvanlarla iç kesimlere taşınmaktaydı. Zaten barış döneminde de İstanbul'dan Sivas'a, ya da Erzurum'a karadan gitmek hiç kimsenin aklına gelmezdi. Yolcular veya ticarî eşyalar Samsun ve Trabzon limanlarına kadar deniz yoluyla ve oradan iç bölgelere kara yoluyla nakledilirlerdi³⁸⁹.

Bu eksikliklerin kısa sürede tamamlanabilmesi mümkün olmadığından, vilâyetlerin erzak nakliyatı bakımından çok önemli engellerle karşılaşılacağı muhakkaktı. Nitekim 3. Ordu bölgesindeki yem ve yiyecek nakliyatının ülkenin diğer bölgelerine oranla çok daha zor ve zahmetli olduğu Başkumandanlık Vekâleti tarafından da taktir edildiğinden, 11 Ekim 1914 tarihinde Enver Paşa'nın 3. Ordu bölgesindeki vilâyetlere tebliğ edilmek üzere Dahiliye Nezaretine gönderdiği bir yazıda özetle şöyle denilmektedir³⁹⁰:

Büyük Elçisi bu notaya açıklık kazandırılmasını isteyince Osmanlı Devleti bahsedilen hattın kuzey-doğusunda demiryolu inşa edilmeyeceğini beyan etmişti. (Bkz. Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı*, I/1, Ankara, s. 146-149; S. Hatipoğlu, "Rusya'nın Bağdat Demiryolu ve Doğu Anadolu Siyaseti", *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu (Kars-Subatan 17-21 Haziran 1991)*, Ankara 1992, s. 148 vd.) Nitekim, 1912 yılında Fransızlar; Samsun-Sivas ve Sivas-Erzincan-Erzurum'u içine alan Trabzon ve Harput bağlantılarıyla 2 100 km ye ulaşan bir proje önermişler; ancak Rusların karşı çıkmaları sonucunda bundan vazgeçmişlerdi. Bir müddet sonra Almanlar tarafından önerilen Samsun-Sivas, Trabzon-Erzurum ve Bağdat hattının Diyarbekir ve Konya üzerinden geçirilmesi hakkındaki projenin de gerçekleştirilmesi mümkün olamamıştı. Bkz. Ü. Yavuz, "Askerî Strateji Açısından Türkiye'deki Demiryolları (1856-1923)", *Birinci Askerî Tarih Semineri Bildiriler*, II, (Ankara 1983), s. 182 vd.; E. Kâhya, "Türkiye'de İlk Demiryolları", *Belleten*, LII/202, (Nisan 1988), s. 212

³⁸⁷ J. Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü 1914-1918 I. Dünya Savaşı*, (çev. K. Turan), İstanbul 1990, s. 84

³⁸⁸ Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, II, s. 643, 644

³⁸⁹ Kaymakam Guzc, *agm*, s. 7

³⁹⁰ BOA, DII-İ UM, Dos. No: 82-1, Bel. No: 1-7

Erzak sevki konusundaki zorlukların aşılabilmesi için bölgedeki memurların daha fazla gayret göstermeleri ve icabında hayatlarını hiçe sayarak çalışmaları gerekmektedir. Aksi taktirde gerekli maddelerin sağlanması mümkün olmayacağından, vatanın maruz kaldığı nazik durumu taktir edemeyerek görevini ihmal eden memurların cezalandırılması kararlaştırılmıştır. Bu nedenle bütün memurların daha fazla çalışmaya teşvik edilerek umbarlara mümkün olduğu kadar çok yiyecek maddesi depolanmalıdır.

3. Ordunun ulaşım konusundaki bu zorluklarına karşılık aynı cephe-
deki Rus Ordusunun yol ve taşıma araçları bakımından tartışmasız üstünlüğü söz konusu idi. Ruslar, 93 Harbi ile ele geçirdikleri bu sahada, 1878-1914 yılları arasında askerî mahiyette bir çok yol inşa ederken; Tiflis'ten Gümrü'ye giden demiryolu, önce Kars'a sonra Sarıkamış'a kadar uzatıldı. Arpaçay'ı takiben inşa edilen diğer bir demiryolu da Alagöz dağının yamacından Erivan ovasına geçip, Aras ovasını takiben Şahtahtı, Nahçıvan ve Çulfa şehirleri üzerinden İran sınırına, oradan da Tebriz'e ve Urmiye gölü kenarındaki Şerifhane'ye bağlandı. Alagöz istasyonundan Kağızman'a gayet muntazam bir şose yapılmış; diğer yandan Bakû-Tiflis demiryolu da Batum'a kadar uzatılmıştı. Bu şekilde Rus Kafkas cephesi, ülke içerisindeki demiryolları şebekesine bağlanmış ve yer yer Osmanlı-Rus sınırına kadar şose yolları yapılmak suretiyle askerî nakliyat için en iyi şartlar ve imkânlar sağlanmıştı³⁹¹.

Ruslar, savaş sırasında ele geçirdikleri topraklarda da hemen demiryolu inşasına başlamışlardı. Dekovil hattı denilen dar hatlı demiryolunu Sarıkamış üzerinden Erzurum'a ulaştırmış ve böylece Erzurum'u Kafkasya'ya bağlamışlardı³⁹². Kafkas cephesindeki Rus birliklerinin her türlü ihtiyaçları büyük ölçüde Tiflis-Sarıkamış hattından sağlanmaktaydı. Yurt içinden sınırdaki birliklere gönderilen yiyecek, cephane, elbise vs. malzemeler demiryolu ile Sarıkamış'a kadar sevk ediliyor ve buradaki muntazam depolara dolduruluyordu. Daha sonra ihtiyaç duyuldukça bu malzemeler, sınıra kadar uzanan şoseler vasıtasıyla birliklere ulaştırılıyordu. Bu bakımdan Kafkas cephesindeki Rus ordusunun her türlü lojistik hiz-

³⁹¹ A. N. Kurat, *age*, s. 260

³⁹² S. Hatipoğlu, *agm*, s. 251

metleri Osmanlı ordusundan çok daha iyi bir durumda bulunuyordu³⁹³

3. Taşıma Araçları ve Kullanımı

3. Ordu bölgesinde demiryolları ve motorlu araçların işleyebileceği muntazam yollar bulunmadığından, büyük şehirler arasında yolcu taşıyan yerli ve Rus yapımı faytonlar ile yöre halkı tarafından furgun adı verilen yaysız at arabaları, kağı denilen tekerlekleri kalın ve sağlam bir dingille tespit edilmiş iki tekerlekli köylü arabaları, mekkâre ve deve kervanları eskiden beri 3. Ordu bölgesinin başlıca ulaşım araçlarıydı. Bu nedenle yöredeki ticarî ve askerî taşımacılık ile tarımsal üretim gibi önemli hizmetler asırlardan beri büyük ölçüde yük hayvanları vasıtasıyla yapılmaktaydı. Otomobil ve kamyon gibi motorlu araçlar ise ilk olarak seferberlik esnasında getirilmişti³⁹⁴.

Kara taşımacılığına ilâveten sınırlı da olsa deniz ulaşımından da yararlanılmaktaydı. İaşe bölgesinin sahil kesimlerinde alan Canik ve Sinop sancaklarıyla Sivas vilâyetinin kuzey taraflarından sağlanan yiyecek maddeleri Trabzon üzerinden Erzurum'a ulaştırılmak üzere Trabzon limanına taşınmaktaydı. Ancak bu sevkıyât sürekli olarak Rus donanmasının tehdidi altında bulunduğundan nakliyat, kapasitesi en fazla 3 ton olan küçük kayıklarla yapılmıyordu. Rus donanmasının saldırıları ve hava muhalefeti yüzünden sık sık kesintiye uğrayan bu sevkıyât için arzu edilen miktarda kayık temini de mümkün olamıyordu³⁹⁵.

a) Motorlu Araçlar

Savaş yıllarında ülkemizdeki motorlu araç sayısı çok mahduttu. 1914 yılında; İstanbul'da 110, İzmir'de 22, Suriye'de 25 ve diğer yerlerde 30 olmak üzere ülkede toplam 187 adet motorlu araç bulunmaktaydı³⁹⁶. Bu

³⁹³ Maslofski, *Maslofski'nin Umûmî Harpte Kafkas Cephesinin Tenkidi*, (nşr. Kaymakam Nazinî), Ankara 1935, s. 132 vd.; İ. Ortaylı, "Çarlık Yönetiminde Kars", *TED*, Sayı 9 (1978), s. 346; W. E. D. Allen-P. Muratof, *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırı Harpleri Tarihi*, Ankara 1966, s. 207 vd.; T. Ögün, *Osmanlı-Rus Harplerinde Sarıkamış ve Sarıkamış Kasabasının Ortaya Çıkışı*, Malatya 1992, s. 49 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)

³⁹⁴ Ş. Köprülü, *age.*, s. 10, 11

³⁹⁵ BOA, DII ŞFR, Dos. No: 49 Bel. No: 106; Dos. No: 53 Bel. No: 66, 260; BAO, DII-İ UM, Dos. No: E-5, Bel. No: 24

³⁹⁶ V. Eldem, *age.*, s. 95, vd.

nedenle 3. Ordu emrinde bulunan yük otomobilleri de doğal olarak hem sayıca ve hem de nitelik olarak çok yetersiz durumda idiler. Savaşın başında ordu menziline emrinde ikisi çalışmaz durumda toplam 6 adet yük otomobili vardı. Bu miktar 1916 yılında 20 adete ulaşmıştı. Seferberlik boyunca ordunun bütün taleplerine rağmen, buraya her biri 4 ton taşıma kapasitesine sahip bulunan 70-80 adet kadar yük otomobili gönderilebilmişti.

Otomobiller diğer yollara göre daha muntazam olan Trabzon-Erzurum ve Ulukışla-Erzurum hatlarının bazı kesimlerinde erzak ve sair malzeme nakliyatında kullanılmışlardır. Gönderilen otomobiller çok eski olduklarından sık sık arızalanıyor; bölgede bunların bakım ve onarımını yapacak usta, yedek parça ve tamirhaneler de bulunmuyordu. Bundan dolayı ordunun bu araçlardan yeterince istifade ettiğini söylemek mümkün değildir³⁹⁷. Ordu Komutanlığı bütün olumsuzluklara rağmen, yük kapasitelerinin büyük oluşu, daha önemlisi yem ve yiyecek tüketmemeleri sebebiyle bu yük otomobillerini tercih ediyordu³⁹⁸.

Savaşın son senesinde Rusların çekilmesinin ardından geri alınan topraklarda 85 adet yük otomobili ele geçirilmişti. Ancak bunların çoğu kullanılamayacak derecede harap, sağlam olanların ise manyetoları düşman tarafından terk edilirken sökülmüş olduğundan çalıştırılmaları mümkün olamamıştı.³⁹⁹

b) Yük Hayvanları

Savaşın önce ülkedeki ulaşım araçlarının miktar ve özellikleri hakkında istatistikî hiçbir araştırma yapılmamıştı. Taşıma araçlarının miktarı, bunların nerelerde bulunduğu ve ihtiyaç halinde ne kadar araç sağlanabileceği konusunda tahminî bilgiler bile mevcut değildi. Bu nedenle seferberlik ilân edildiğinde yeterli sayıda nakliye aracı temin edilemediğinden, birlikler süratle sevk edilememiş ve böylece seferberlik hazırlıklarında önemli aksamalar olmuştu. Seferberliğin ilerleyiş günlerinde o-

³⁹⁷ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-5, Bel. No: 45

³⁹⁸ ATASE Arşivi; Kls. 1131, Dos. 77, F. 1, 16-5, 16-6, 16-7; Kls. 69, Dos. 15, F. 24, 24-1, 24-2, 24-12, 27; Kls. 126, Dos. 652, F. 3, 3-1; Kls. 2956, Dos. 245, F. 17-1; Kls. 1143, Dos. 302, F. 6; BOA, DH-İ UM, Dos. No: 82-3, Bel. No: 1-32

³⁹⁹ ATASE Arşivi; Kls. 41, Dos. 194, F. 14, 14-1

luşturulan yeni birliklerin de ilâvesiyle sayıca artan ordunun taşıma araçlarına olan ihtiyaçları da o nispette artmaktaydı. Ancak ihtiyacı karşılayabilecek miktarda hayvan temin edilemediğinden, daha savaşın başından itibaren başta yiyecek maddelerinin menzil ambarlarına gönderilmesi hususu olmak üzere her türlü sevkıyât işlerinde ciddi problemler ortaya çıkmıştı⁴⁰⁰.

Savaşın başında ordu için gerekli olan taşıma araçları tekâlif-i harbiye yöntemiyle alınmakta; alınan araba ve hayvanlara karşılık sahiplerine para yerine savaşın sonra ödenmek üzere mazbatalar verilmekteydi. Bu durumda hayvan ve arabası elinden alındığı halde eline para geçmediğini gören halk taşıma araçlarını hükümet emrine vermek istemiyordu. Bunun için köylüler çoğu zaman hayvanlarını saklıyorlar, bilerek hasta ediyor hatta parçalıyorlardı⁴⁰¹. Bu durumda Başkumandanlık Vekâleti, bölgeden daha fazla yük hayvanı temin edebilmek amacıyla taşıma araçlarının peşin para karşılığında alınmasını kararlaştırmıştı. 17 Nisan 1915 tarihinde 3 Ordu bölgesindeki vilâyet ve sancaklara Başkumandan Vekili Enver Paşa tarafından şu talimât verildi:⁴⁰²

3. Ordunun iaşesi her geçen gün daha da kötü bir hal almaktadır. Ordunun günlük ihtiyacı karşılanamayacak olursa durumun daha elim bir hal alacağı şüphesizdir. Buna karşı acil çözüm bölgenizden bedeli peşin verilerek şartıyla taşıma araçları sağlanmasıdır. Bunun için;

1. Vilâyetiniz dahilinden peşin para ile ne kadar ve ne cins taşıma aracı satın alınabilir ya da kiralanabilir,

2. Satın alınacak ya da kiralanacak taşıma araçları için ne kadar paraya ihtiyaç olduğunun ve vilâyetin elinde buna karşılık ne kadar para bulunduğunun bildirilmesi,

3. Bu işe hemen başlamak gerektiğinden bu araçların ne kadar zamanda sağlanabileceğinin ayrıntılı olarak bildirilmesi.

Bu talimâtname üzerine 1915 yılı Nisan ayından itibaren, vilâyetler iaşe sevkıyâtında kullanılacak olan hayvan ve arabaları peşin para karşı-

⁴⁰⁰ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 76, Bel. No: 1-18

⁴⁰¹ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 76, Bel. No: 1-18

⁴⁰² BOA, DH ŞFR, Dos. No: 52, Bel. No: 31, 32

lığında almaya başladılar. Daha önce İaşe Umum Müdürlüğü bahsinde de belirtildiği üzere sevk olunan zahirenin kilosuna 5 km için 2 para ödenmekteydi⁴⁰³.

Osmanlı Devleti savaş süresince sağlam gelir kaynaklarına ve buna bağlı olarak, düzenli işleyen bir ekonomik sisteme sahip değildi. En zarurî savaş giderleri bile Almanya'dan alınmakta olan borç para ile karşılanmakta olduğundan cephedeki birlikler için hazineden yeterli miktarda kaynak aktarılamıyordu⁴⁰⁴. Bu durumda Maliye Nezaretinden gönderilmekte olan para, 3. Ordunun iaşesi için gerekli olan maddelerinin satın alımı ve sevkıyatı için yeterli olmadığından bu defa da nakit sıkıntısı yüzünden sevkıyat işleri aksamaya başlamıştı⁴⁰⁵.

Özellikle 3. Ordunun en önemli ikmal hattını oluşturan Trabzon vilâyetinde parasızlık yüzünden sevkıyat işleri zaman zaman aksamaktaydı. Gerçi Eylül ayı başlarında Ereğli, Trabzon ve Maçka ambarlarında bulunan erzak ve eşyanın tamamı; Hamsiköy ambarlarındaki mevcudun da büyük bir bölümü Bayburt'a nakledilmiş bulunuyordu. Şiran ve Kelkit kazalarında ise öşrün toplanmasına, erzak satın alımına ve bunların sevkına devam edilmekteydi. Fakat vilâyet sandığında yeterli miktarda para bulunmadığından erzak alımı ve sevkıyatı büyük ölçüde aksamaktaydı. Trabzon valisi, 25 Eylül 1915 tarihinde vasıta ücretleri ödenemediğinden Hamsiköy'den 200 erzak arabasının hareket ettirilemediğini bildirmişti.

Trabzon vilâyetinden satın alınmakta olan 1 000 ton fasulye, 70-80

⁴⁰³ ATASE Arşivi; Kls. 2907, Dos. 443, F. 3-13, 3-14, 3-15, 3-16

⁴⁰⁴ N. Ekinci, *agm.* s. 770

⁴⁰⁵ 3. Ordu Komutanlığı 1915 yılı kışık ihtiyaçları için 170 000'i erzak satın alımı, 140 000'i nakliyat ve 200 000'i de Temmuz, Ağustos ve Eylül ayı maaşları için olmak üzere toplam 580 000 liraya ihtiyaç gösterdiği halde Maliye Nezaretince sadece 280 000 lira gönderilebilmişti. Bu duruma göre, Ordu Komutanlığı, birliklerin iaşesi için gerekli olan paranın yarısına bile sahip değildi. Halbuki kar yolları kapatmadan mümkün olduğu kadar çok erzak gönderilmesini sağlamak üzere eksik kalan 300 000 liranın da bir an evvel gönderilmesi gerekiyordu. Aksi takdirde ordu aç kalmak tehlikesine maruz kalabilirdi. Fakat hazinenin durumu bu paranın hemen gönderilmesine müsait olmadığından Maliye Nezareti, 31 Ekim 1915 tarihinde bu miktarın iki aya kadar peyder-pey gönderileceğini Erzurum vilâyetine bildirmişti. Nitekim 4 Aralık 1915 tarihinde Maliye Nezaretince 3. Ordu için 200 000 lira daha gönderildi. Bu paranın 20 000 lirası acil ihtiyaçları karşılamak üzere Bank-ı Osmani kanalıyla, 180 000 lirası ise Harbiye Nezareti Müstecarlık refakatine memur Nedim Bey'e verilerek yola çıkarılmıştı. Fakat bu sırada kış geldiğinden ve yollar büyük ölçüde ulaşımına kapandığından bu paradan gerektiği gibi istifade edilememişti. Bkz. BOA, DH ŞFR, Dos. No: 57, Bel. No: 211; Dos. No: 58, Bel. No: 203

ton yağ, 120 ton pirinç, 2 500 arpa ve buğday için toplam 34 000 liraya ihtiyaç vardı. Ayrıca 180 kıyye kabul edilen bir kantar erzakın saatte 5 kuruş hesabıyla, Bayburt'a kadar nakliye ücreti 200 kuruş ettiğinden (Menzil Müfettişliği kayıtlarında Trabzon-Erzurum arasının 14 saatte a-lına bildiği belirtilmiş ise de bu yol kötü hava koşullarında ancak 40 saatte aşılabiliyordu.); satın alınmakta olan 3 700 ton erzak ile 3 000 ton ö-şür zahiresinin 2 000 tonu menzile ait araçlarla taşınsa bile, halka ait taşıma araçlarıyla gönderilecek 4 700 ton erzakın Bayburt'a kadar nakliye ücreti 40 000 lira tutmaktaydı. Bu durumda Trabzon vilâyetinin erzak alım ve sevki için toplam 74 000 liraya ihtiyacı vardı. Buna karşılık vilâyet sandığı bu iş için 1 000 lira bile harcamaya müsait değildi.

Vilâyetin bütün müracaatlarına rağmen Maliye Nezaretinden bir yardım alınamadı. Nezaret, her defasında vilâyet ihtiyaçlarının eylül ayı başlarında 3. Ordunun kışlık ihtiyaçlarını karşılamak üzere Erzurum Defterdarlığına gönderilmiş olan 100 000 liradan karşılanmasını bildir-mektedir. Halbuki bu paranın Erzurum vilâyeti için bile yeterli olacağı şüpheli idi. Nitekim Erzurum vilâyetinde de önemli miktarda paraya ihtiya-ç bulunduğundan 24 Eylül 1915 günü 3. Ordu Komutanlığınca Trabzon vilâyetine, Bank-ı Osmanî kanalıyla sadece 5 000 lira gönderilebil-miştir. Bu para ile vilâyetin ancak birkaç günlük ihtiyacı karşılanabilmiştir.

Para yokluğundan dolayı bu günlerde erzak sevkıyâtının aksaması ordunun geleceği açısından çok tehlikeli idi. Çünkü kış artık iyice yak-laşmış bulunuyordu ve bu günlerde erzak sevkıyâtı yapılamazsa yollar karlarla kapandıktan sonra para bulunsu bile sevkıyât yapılamayacağı çok iyi bilinmekteydi. Zira bir önceki kış yollar kapandığından erzak sevkı-yâtı insan gücüyle çok zor şartlar altında yapılmaya çalışılmış ve bu sırada pek çok kişi tifüse yakalanarak yollarda hayatını kaybetmişti. Trabzon Valisi bu yıl da aynı feci olayların yaşanmaması için, vilâyete 10 000 li-rası telgraf policesiyle olmak üzere, toplam 75 000 liranın gönderilmesini istemekteydi⁴⁰⁶.

3. Ordu iâşe mıntıkasındaki diğer vilâyet ve sancaklardan da ordunun ihtiyaçlarını karşılayabilecek miktarda erzak gönderilemiyordu. Sevkiyât yetersizliğinin başlıca nedeni taşıma araçlarının yetersizliği olmakla

⁴⁰⁶ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-11, Bcl. No: 2

beraber vilâyetlerin elinde yeterli miktarda para bulunmayışı da önemli bir etkeni⁴⁰⁷. Bunun üzerine Maliye Nezareti hazinenin son imkânlarını da kullanarak 5 Ekim 1915 tarihinde Erzurum vilâyetine 80 000 lira daha gönderilmesini kararlaştırdı. Ancak bu paranın sadece 30 000 lirası, Trabzon'da ordu adına yapılan erzak satın alımı için tahsis edilmişti. Geriye kalan miktar ise doğrudan doğruya Erzurum vilâyetine gönderilecekti⁴⁰⁸.

Ordunun para sıkıntısı sonraki aylarda da devam etti. 1915 yılı Eylül ayında Mamuretülaziz vilâyetinden askerî sevkıyâtın hızlandırılabilmesi için aylık 10 000 liraya ihtiyaç duyulduğunu bildirilmişti⁴⁰⁹. Bunun üzerine Maliye Nezareti tarafından 14 kasım 1915 tarihinde Bank-ı Osmanî telgraf poliçesiyle Mamuretülaziz vilâyeti defterdarlığına 10 000 lira gönderildi ve bundan böyle yazışmaya gerek kalmadan bu paranın her ay gönderileceği bildirildi⁴¹⁰. Fakat 1916 yılı Ocak ayından itibaren bu ödemelerin aksadığı görülmektedir, şubat ayında ocak ayına ait miktar hâlen gönderilememişti. Nakit sıkıntısı yüzünden sevkıyâtın daha fazla aksaması ordunun aç kalmasına neden olacağından, 17 Şubat 1916 tarihinde sadece 5 000 lira; sonra önceki açığı telâfi etmek amacıyla 26 Şubatta 20 000 lira daha gönderildi⁴¹¹.

Savaş uzadıkça artan harcamalar yüzünden devletin ekonomik durumu her geçen gün daha da kötüleştiğinden, iâşe maddelerinin temini ve sevkı hususunda gerekli olan para sıkıntısı da o oranda artmaktaydı. 1916 yılında bölgenin önemli bir bölümünün düşman işgaline uğraması ekonomik krizin boyutlarını daha da arttırmıştı. Özellikle işgal nedeniyle yurtlarını terk ederek, iç bölgelere sığınmış olan muhacirlerin iskân ve iâşeleri sığındıkları vilâyetler açısından büyük bir yük teşkil etmekteydi. Bu durumda vilâyetlerin Maliye Nezaretinden para talepleri aralıksız olarak devam etmekteydi⁴¹².

⁴⁰⁷ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 8-2, Bel. No: 1-45

⁴⁰⁸ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 56, Bel. No: 288

⁴⁰⁹ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 82-2, Bel. No: 1-45

⁴¹⁰ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 82-2, Bel. No: 1-40

⁴¹¹ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 4-1, Bel. No: 32

⁴¹² BOA, DH ŞFR, Dos. No: 63, Bel. No: 176; Dos. No: 68, Bel. No: 74; Dos. No: 71, Bel. No: 196; BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-18, Bel. No: 15; Dos. No: E-25, Bel. No: 21

Taşıma araçları sıkıntı özellikle Erzurum, Bitlis, Diyarbakir ve Mamuretülaziz vilâyetlerinde daha fazla hissedilmekteydi. Bu durumda bölgeye dışarıdan yük hayvanı getirtilerek bu eksiğin telâfi edilmesi düşünüldü. Bunun için İran'da bol miktarda bulunduğu haber alınan, dağlık bölgelerde ve soğuk iklim şartlarında yük taşımaya elverişli deve ve karıtların mesafe veya günlük ücret karşılığında kiralanmalarına teşebbüs edildi. Levazımât-ı Umûmiye Dairesi bu iş için 15 Şubat 1915 tarihinde Musul valiliği görevlendirdi⁴¹³. Bu şekilde İran'dan sağlanan develerin gerek yurt içinde ve gerekse menzil bölgesinde önemli hizmetleri olmuştur.

Yük hayvanı temini konusunda çekilen sıkıntının hafifletilebilmesi amacıyla ülke içindeki hayvanlardan da azamî derecede yararlanabilmek üzere savaşa fiilen katılmayan zabitlerin seferberliğin ilânından sonra almış oldukları her cins binek hayvanlarını iade etmeleri kararlaştırılmıştı. 18 Şubat 1915 tarihinde Başkumandan Vekili Enver Paşa imzasıyla askerî makamlara tebliğ edilen bir emirnameye göre binek hayvanını teslim edecek olan zabitler şunlardır:⁴¹⁴

1. Harbiye Nezareti ümera ve zabitanından savaşa katılmayacak olanlar.
2. Gerek İstanbul'da gerek taşrada bulunan bütün fabrika, kurumlar ve ambarlarda görevli zabitler.
3. Kolordu merkezinde kalan ve harekâta katılmayan sanayi takımları, hizmet bölük, tabur ve kıtaları. İnşaat zabitleri, hayvan hastahaneleri, hayvan depoları zabitleri.
4. Kolordu Ahz-ı Asker Heyetlerinde ve Fırka Ahz-ı Asker Kalemelerinde görevli zabitler ile Ahz-ı Asker Şubelerinin bütün zabitleri.
5. Dersaadet'deki sabit jandarma zabitleri. Taşrada bulunan jandarma zabitlerinden savaşa katılmayacakları kesin olanlar.
6. Otomobil bölüğü, Tayyare Mektebi zabitleri ve telsiz telgraf taburunun merkezinde kalan zabitler.

⁴¹³ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 50, Bel. No: 9

⁴¹⁴ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 76, Bel. No: 1-1

7. Harbiye, Tıbbiye, Baytar mekteplerinde kalan zabıtlar, askerî idadiler ve rüştiyeler ve diğer okullarda görevli zabıtlar.

8. Ecza depoları ve benzeri yerlerde çalışan zabıtlar.

9. Sabit hastahanelerdeki zabıtlar

10. Sivil halkın hayvanını alarak kendi malı gibi kullananlar.

11. Kendisi savaş alanında bulunduğu halde hayvanını geride bırakmış olan zabıtlar.

Yük hayvanlarından ordu ve ülkenin menfaatleri doğrultusunda azamî derecede istifade edilmesi bunların mümkün olduğu kadar kuvvet ve tahammüllerine uygun bir şekilde çalıştırılmalarıyla sağlanabilirdi. Fakat ülkenin pek çok yerinde bu konuya gerekli önemin verilmiyordu. Çoğu yerde hayvanlara taşıma gücünün üzerinde yükleme yapıldığından pek çok hayvan yollarda telef olmaktaydı. Ayrıca Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Nizamnamesinin kurallarına uyulmayarak hastalıklı hayvanlar itlâf veya tecrit edilmediklerinden, bir çok hayvan da bulaşıcı hastalıklar yüzünden ölmekteydiler. Halkın bu gibi bilinçsizce davranışları sebebiyle, ülkedeki hayvan sayısı hızla düşerken, askerî hizmetlerde kullanılmaya elverişli hayvanların sayısı da yarı yarıya azalmıştı. Bu durumdan ordu kadar, özellikle tarım sektörü ve diğer bazı hizmetler de olumsuz yönde etkilenmekteydi.

Ülkenin geleceği açısından son derecede tehlikeli olan bu kötü gidişe son vermek amacıyla Başkomutanlık Vekâletince 6 Ocak 1917 bir talimâtname hazırlandı. Sivil ve askerî araç ve hayvanları kapsayan bu talimâtname, 15 Ocak günü vilâyetlere tebliğ edildi. Başkomutan vekili Enver Paşa bu talimâtnamenin ciddiyetle uygulanmasını sağlamak amacıyla, tebligata uymayanların ibret olmak üzere nakden veya bedenen şiddetli cezalara çarptırılmalarını istemekteydi.

Söz konusu talimâtname şu hükümleri içermektedir:⁴¹⁵

1. Yürüyüşlerde mekkâre ve arabaların dağınık bir halde bulunmamaları, dört nal gitmemeleri,

2. Yolun sürekli olarak sağ tarafı kullanılmalı ve ileri geçmek

⁴¹⁵ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-26, Bel. No:80

mecburiyetinde olanlar sola bükülerek çıkmalıdır. Durmak zorunda kalanların sağ ellerini yukarıya kaldırarak arkadakilere işaret vermele-ri,

3. Mekkâre ve arabaları kullananların işin ehli olması,

4. Yürüyüş sırasında arabacıların vs. kimselerin araba ve mekkârelere binmemeleri,

5. Araba ve hayvanlara taşıma güçlerinin üzerinde yüklenilmesi; mekkârelere 80, çift atlı arabalara azamî 350, tek atlı arabalara 180, öküz ve manda arabalarına 450 kilo yüklenmesi,

6. Ambar ve dükkanlar önünde daima sıra ve intizam ile durmaları,

7. Her araba için bir yağdanlık sağlanarak, tekerlek ve dingillerin yağlanması,

8. Araba, koşum ve hayvanların iyi bir halde bulunmaları; topal, açık yaralı hayvanlar, kırılmak üzere bulunan araba ve kopacak halde bulunan koşumların, kazaların önlenmesi bakımından men edilmesi,

9. Hayvanların tımar, nal ve tırnaklarına çok dikkat edilmesi,

10. Ruam hastalığına yakalanan hayvanların derhal itlâf ve bulaşıcı hastalıklı olanların tecrit edilmesi,

11. Ruam, uyuz ve bulaşıcı hastalıklı hayvanların baytar mektebinde tedavilerinin sağlanması,

12. Hayvanlara eziyet edilmemesi, başlarına kırbaçla vurulması,

13. Yukarıdaki hususlara katıyen uyulmasını sağlamak üzere inzibat ve polis memurları ile belediye çavuşları yetkili kılınmıştır.

İhtiyacın büyüklüğü karşısında bu talimâtname hükümlerini uygulamak mümkün değildi. Nitekim 3. Ordu Menzil hayvanlarının beslenmesi genellikle yetersiz olduğundan ve istirahat verilmeden devamlı surette ağır yükler altında çalıştırıldıklarından, çoğu zayıf ve buna bağlı olarak taşıma kapasiteleri oldukça düşüktü. Yem kıtlığından dolayı bazı yerlerde hayvanlara sadece birer kilogram arpa verilebiliyordu. Bazı yerlerde ise

arpa yerine buğday verilmekteydi. Ancak buğday arpa kadar hayvanlara güç vermediği gibi, alışıkmamaları nedeniyle hazımsızlıklarına da neden oluyordu. Bundan başka, hayvan bakımına alışmış askerlerin cepheye gönderilmesi sebebiyle hayvanların işten anlamayan bakıcılar tarafından beslenmeleri yoluna gidilmiş ve bu da hayvanların sağlıkları için zararlı olmuştur. Menzil baytarlığınca hazırlanmış olan teftiş raporunda, hayvanların tekrar eski kuvvetlerini kazanabilmeleri için yem miktarlarının artırılması ve hayvanlara ara sıra istirahat verilmesi teklif edilmişti. Bu teftiş sırasında kötü semerler, dengesiz yüklemeler ve haddinden fazla yol aldirmalar sebebiyle hayvanların bir kısmında vurgunlar olduğu da görülmüştü. Vurgunu olan hayvanlar tedavi edilmeden kullanılmaya devam edildiğinden tamamen hizmet dışı kalmaktaydılar. Şap, uyuz ve sığır vebası gibi hastalıklarda menzil hayvanlarına zarar vermektedir⁴¹⁶.

Ordu için erzak taşıyan köylülerin karşılaştıkları en önemli problemlerden biri de nal, mih gibi ihtiyaçların zamanında düşünülüp temin edilememiş olmasıydı. Bu yüzden nalsız kalan bir çok hayvan telef olmakta, bir kısmı ise işe yarayamayacak derecede sakatlanmaktaydı. Ayrıca nalbantların neredeyse tamamı savaşın başlamasıyla birlikte silâh altına alınmış olduklarından, erzak taşıyan hayvanlara nal çakacak kimse de kalmamıştı. Yük hayvanlarına her zamandan çok ihtiyaç duyulduğu bir dönemde böyle küçük bir ihmâl yüzünden pek çok yük hayvanının saf dışı kalması gerçekten üzüntü verici idi.

Nal, mih ve nalbant eksikliğinin askeriyenin yardımlarıyla telâfi edilmemesinden başka çare kalmamıştı. Nitekim Erzurum Valisi 26 Aralık 1915 tarihinde 3. Ordu Komutanlığından Erzurum, Ilıca, Yeniköy, Evreni, Aşkale ve Tercan ambarlarında devamlı olarak nal ve nalbant bulundurulmasını ve böylece köylülere ait hayvanların nallanmasını istemişti⁴¹⁷.

c) *İnsan Gücü: Hamal Kolları*

Taşıma araçları ve yolların yetersizliğinden dolayı erzak sevkıyâtında ortaya çıkan müşkülât, orduyu aç kalmak tehlikesiyle karşı karşıya bı-

⁴¹⁶ ATASE Arşivi; Kls. 1131, Dos. 77, F. 7-1, 7-2

⁴¹⁷ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 82-2, Bel. No:1-49

raktığından, bu eksikliği telâfi etmek ve orduyu açlıktan kurtarmak için daha savaşın başından itibaren bir miktar erzakın da cephe gerisindeki halkın sırtıyla taşındığı görülmektedir.

Kafkas cephesinde Ruslarla savaşın fiilen başlamasından sonra yiyecek maddelerinin sevkıyâtı hususunda mevcut problemlere yenileri de eklenmişti. O zamana kadar orduya ait iaşe mıntıkasından elde edilen yiyecek maddelerini menzil ambarlarına taşımakta kullanılan Menzil Nakliye Kolları, 6 Kasım 1914 tarihinden itibaren kendi menzil idarelerine alınmış ve böylece bu hususta onlardan yararlanma imkânı kalmamıştı. Ülkenin diğer bölgelerinde de benzer sıkıntılar bulunduğundan ihtiyaç duyulan taşıma araçlarını bölge dışındaki vilâyetlerden sağlamak da söz konusu değildi.

Halbuki erzak sıkıntısı çeken 3. Ordunun aç kalmaması, civar vilâyetlerdeki zahirenin Erzurum'a nakledilmesiyle mümkün olabilecekti. Bu durumda birlikleri açlığa terk etmemek için söz konusu yiyecek maddelerini halkın himmet ve fedakârlığına müracaat ederek ve gerekirse halkın sırtında orduya ulaştırmaktan başka çare kalmamıştı⁴¹⁸. Bu yöntem Bitlis vilâyetinde daha önce uygulanmış ve pek çok faydaları görülmüştü. Bu nedenle Dahiliye Nezaretince 15 Kasım 1914 tarihinde iaşe mıntıkasındaki diğer vilâyetlere de tebligatta bulunularak, mevcut araçlar yeterli gelmiyorsa kış mevsiminin bütün şiddetine rağmen, nakliyâtın Bitlis vilâyetindeki gibi birer günlük konaklar arasında halkın sırtıyla yapılması ve bu insan kollarının oluşturulması için gerekirse nakit olarak harcama yapılabilceği bildirildi⁴¹⁹.

1915 yılı Nisan ayında ise hamal kolları daha düzenli bir hale getirilerek, ordunun iaşe sıkıntısını hafifletmek amacıyla çeşitli bölgelerde görev yapmak üzere hamal taburlarının kurulması kararlaştırıldı. Fakat ne acıdır ki, bölgenin şartları bu taburları oluşturmaya bile müsait değildi. Çünkü hamal taburlarının göreve başlayabilmesi için sırtta taşımaya elverişli 30 kilogramlık 25 000 çuvala ihtiyaç vardı. Buna karşılık ordu bölgesinde kullanıma hazır bu miktarda çuval yoktu. Bunlar yeniden imal edilebilirdi ancak ordunun içinde bulunduğu iaşe sıkıntısı bu şekilde za-

⁴¹⁸ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 82-1, Bel. No: 1-17; Dos. No: 46, Bel. No: 256

⁴¹⁹ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 47, Bel. No: 13; Dos. No: 47, Bel. No: 53.

man geçirilmesine asla müsait değildi. Bu durumda ülkenin başka yerlerinden çuval temini yoluna gidildi ve 15 Nisan 1915 tarihinde Aydın vilâyetinden 25 000 üzüm çuvalının acilen sağlanarak en kısa zamanda İstanbul'a gönderilmesi istendi⁴²⁰.

Hamal Nakliye Taburları yüklendikleri bir yükü belirli bir yere kadar götürüp oraya bırakmakta, oradan bir başka tabur alarak taşımaktaydı. Bu taburlar, yol taburu erleri, firariler, bakayalar ve tekrar sağlığına kavuşmuş olan askerler ile gayrimüslim erlerden oluşmaktaydı⁴²¹.

Böylece, halkın sırtıyla yapılmaya başlanan erzak nakliyatı, çoğu yerde savaşın sonuna kadar devam etti. 1915 yılı kışında civar vilâyetlerden 3. Ordu için günde 100 ton erzak gönderilmesi kararlaştırılmıştı. Bu erzakın Erzurum'a sevkında köy çocukları ve kadınlarının her türlü mahrumiyete karşı gösterdikleri gayretin payı çok büyüktü. Nitekim, ordunun şiddetle erzak ihtiyacı içinde bulunduğunu gören Erzurum halkı, kışın en şiddetli günlerinde dahi orduya erzak yetiştirmek için Aşkale'den Evreni'ye ve Evreni'den Erzurum'a sırtlarıyla ve hayvanlarıyla erzak taşımaktaydılar. Erzurum valisinin de bizzat şahit olduğu üzere, yöre halkının tek arzusu din ve vatanın selameti ile ordunun muzafferiyetini sağlamak ibaretti. O nedenle bu yolda canlarını ve mallarını feda etmeyi göze almışlardı. Yakınları soğuktan donanlar, hayvanları telef olanlar çektikleri sıkıntılara karşı bir tek şey söylüyorlardı oda "*devlet var olsun*"dan ibaretti⁴²².

⁴²⁰ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 52, Bel. No: 16

⁴²¹ Genelkurmay Başkanlığı, age, II, s. 678

⁴²² Köylülerin kendilerine düşen görevleri fedakârca ifa ettiklerini gören Erzurum Valisi bu vatan-perver insanlara askeri ve mülki memurlar tarafından şefkat ve hoşgörü ile muamele edilmesinden yana idi. Bu bakımdan 26 Aralık 1915 tarihinde köylülerin hizmet aşklarının kırılmaması için 3. Ordu Komutanlığından şu isteklerde bulundu:

1. Günlük taşıyacakları erzaka karşılık ücretlerinin tamamen ödenmesi.
2. Bazı kantarcıların münasebetsizliğinden dolayı ortaya çıkan % 2-3 oranındaki eksiklerden dolayı biçare köylülerin cezalandırılmaması.
3. Ambarlara erzak almak veya teslim etmek üzere gelmiş olan köylülere hayvanları ile beraber barınacakları yerler temin edilmesi ve şimdiki gibi 24 saat bekletilmeyip 5-6 saat içerisinde işlerinin halledilmesi.
4. Nalsızlık yüzünden hayvanları ya telef olmakta ya da sakatlanmakta olduğundan bir an önce nal ve nalbant ihtiyacının karşılanması. Bkz. BOA, DH-İ UM, Dos. No: 82-2, Bel. No: 1-49

Erzak sevkıyâtı hususunda Trabzon ahalisi de diğer vilâyetler halkına örnek olacak derecede azimle çalışmaktaydı. Halk ordunun en önemli ikmal hattı üzerinde askerî malzeme ve erzakı bizzat taşıyordu. O nedenle Dahiliye Nezareti 7 Kasım 1914 tarihinde 3. Ordu mıntikasında bulunan diğer vilâyetlere tebligatta bulunarak bölgenin her tarafında Trabzon'daki gibi halkın bizzat erzak taşımaya teşvik edilmesi istemişti⁴²³.

1914-1915 kışında Hamsiköy-Erzurum arasında sırtlarında erzak taşıırken tifüs hastalığına yakalanan askerler kaza ve köylerine gönderildikçe hastalığın yayılmasına sebep olmuşlardı. Bu hastalık yüzünden bazı köylerde halkın yarısından fazlası hayatını kaybetmişti. Bu durum, daha çok insan gücüyle yapılmakta olan bölge tarımını da olumsuz yönde etkileyerek üretimin düşmesine neden oldu⁴²⁴.

Trabzon'un işgale uğramasından sonra 3. Ordunun ihtiyaç duyduğu erzakın bir kısmı Ordu'dan Mesudiye'ye ve Giresun'dan Tamdere'ye gönderiliyordu. Bu sırada vilâyetteki taşıma araçlarının çoğu ordu menziline hizmetinde bulunmaktaydı. Halkın elinde kalmış olan az miktardaki hayvanlar ise bakımsız ve hasta olduklarından bunlardan da gerektiği gibi yararlanılamıyordu. Bu durumda askerî nakliyat cepheye gidemeyecek durumda bulunan kadın, çocuk ve ihtiyarların sırtında yapılıyordu. Bu insanlar gerçekten fedakârca ve insan gücünün çok üstünde gayret göstererek hizmet etmekteydiler. Bir kadının kar üstünde arkasında 30-40 okkalık yüküyle 70-80 km mesafe yürümesi bunun en bariz ölçüsüdür⁴²⁵.

Ordu Rus taarruzu sonucunda Kemah-Tirebolu hattına çekildiğinde, sevkıyât hususundaki müşkülât iyice artmıştı. Bunun üzerine 3. Ordu Komutanının 1916 yılı Eylül ayında verdiği bir emirle 8-10 yaşından büyük çocuklardan hamile kadınlara varıncaya kadar, az çok yük taşıyabilecek kadar olan herkes ordu için sevkıyat yapmaya mecbur tutulmuştu⁴²⁶.

Karadeniz bölgesindeki bazı Rumlar savaşı fırsat bilerek devlete karşı isyan teşebbüsünde bulunduklarından iç bölgelere göç ettirilirken;

⁴²³ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 82-1, Bel. No: 1-17

⁴²⁴ BOA, DH-İ UM, Dos. No:E-11, Bel. No: 2

⁴²⁵ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-28, Bel. No: 25

⁴²⁶ ATASE Arşivi; Kls. 1131, Dos. 77, F. 14-1

Rum cemaatinden az da olsa bazı sağduyulu vatandaşlar, ordunun şiddetli işe sıkıntısı içerisinde bulunduğu dönemlerde erzak sevkıyatına yardımcı olmuşlardır. Nitekim 3. Ordu Komutanı Mehmed Vehib Paşa, 4 Ocak 1918 tarihinde Giresun Metropolit Lavzinos Efendiye yaptığı hizmetlerden dolayı aşağıdaki yazıyı göndermiştir⁴²⁷:

3. Ordu Karargâhı, 4-1-1334

Giresun Metropolit Lavzinos Efendiye

Ayda 100 bin kilo zahirenin Giresun'dan Taşhan'a ve ayrıca 30 bin kilonun da Taşhan'dan Kulakkaya'ya naklini vaad ve taahhüt ettiğinize teşekkür ederim. Şimdiye kadar Giresun Rum Cemaatinin ordu nakliyatı hususunda yaptıkları hizmet ve fedakârlığı takdir ediyorum. Umûm beşeriyet için mucib-i hayır ve selâmet olacak sulh-ı umûminin hulûlüyle herkesin yerli yerine avdeti pek tabii bulunmakla dahile tehcir edilen Rumların yerlerine iadeleri için an-ı mezkûrun hulûlüne intizar lâzımdır.

Beyan buyurduğunuz miktarda nakliyatın devam-ı icrasıyla mümkün mertebe tezyidine gayret olunmasını da rica ederim. Nâkilere ekmek itası Menzil Müfettişliğine emr olunmuştur.

3. Ordu Komutanı

Mehmed Vehib

4. Sevkıyâta Dair Plan ve Programlar İle Uygulanışları

Almanya ile Rusya arasında savaşın ilân edilmesinden sonra Osmanlı Devletinin de siyaseten çok nazik bir durumda bulunduğunu gören hükümet, Rusya'nın Kafkasya ve İran'daki siyasî nüfuzunu devam ettirmek amacıyla her an sınırlarımıza saldırabileceğini muhtemel gördüğünden vilâyetleri bu durumdan haberdar ederek uyarmak istemişti. Bu nedenle 12 Ağustos 1914 tarihinde Dahiliye Nezaretinden Erzurum, Adana, Aydın, Bitlis, Halep, Diyarbakir, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Mamuretülaziz, Musul ve Van vilâyetleri ile Bolu, Canik, Kala-i Sultaniye ve Antalya sancaklarına çekilen bir şifre ile; Rusya'nın taarruz ihtimali hatırlatılarak daha önce de tebliğ edildiği gibi seferberliğin munta-

⁴²⁷ ATASE Arşivi; Kls. 2956, Dos. 245, F. 12

zam bir şekilde süratle tamamlanması için vakit kaybetmeden her türlü önlemin alınması istenmişti⁴²⁸. Seferberlik hazırlıkları arasında ordunun yiyecek ihtiyaçlarının zamanında karşılanabilmesi de çok önemli idi.

a) *Levazımât-ı Umûmiye Dairesinin Sevkıyât Programı*

Seferberliğin başında 3. Orduya bağlı birliklerinin önemli bir bölümü Erzurum ve çevresinde bulunuyordu. Ekim ayı sonlarında bu ordunun mevcudu yaklaşık olarak 190 000 insan ve 60 000 hayvana ulaşmıştı⁴²⁹. Bu birliklerin bulundukları bölgelerden beslenmesini sağlamak amacıyla 1914 yılı Eylül ayında 3. Ordu Komutanlığınca bağlı birliklere gönderilen bir tamimde; birliklere ait yiyecek maddelerinin bölgeleri dahilinden tamamen tekâlif-i harbiye usulüyle sağlanmasından birlik komutanları sorumlu olduğu ifade edilmekteydi. Ancak böyle büyük bir ordunun sadece bulunduğu bölgenin kaynaklarıyla uzun süre beslenmesi mümkün değildi. Ordunun açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalmaması için menzil ambarlarına civar vilâyetlerden de külliyetli miktarda yem ve yiyecek gönderilmesi gerekmekteydi. O nedenle Levazımât-ı Umûmiye Dairesinin hazırlamış olduğu program çerçevesinde ordu ambarlarına iâşe bölgesindeki vilâyetlerden erzak sevkıyâtına başlandı.

(1) Sarıkamış Harekâtına Kadar

Ordunun savaş sırasında iâşe bakımından sıkıntı çekmemesi için en azından 4-5 aylık zahirenin ordu depolarında hazır bulundurulması gerekmektedir. Bu sırada 3. Ordunun günlük erzak ve yem tüketimi 600 tona ulaştığından 5 aylık erzak ve yem ihtiyacı yaklaşık olarak 90 000 ton etmekte idi. Seferberliğin başından beri ordunun büyük bir bölümünü beslemekte olan Erzincan ve Erzurum yöresinden bu miktarda erzak ve

⁴²⁸ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 43, Bel. No: 141

⁴²⁹ Genelkurmay Başkanlığı, *age* I, s. 15; Cephede Ruslarla savaş başladığı zaman (3 Kasım 1914) karargâhı Erzurum'da bulunan ordunun bölgedeki yığınak durumu ise şöyleydi: 9. Kolordu ve 2. Süvari Tümeni Erzurum'da, 10. Kolordu Samsun-Giresun Bölgesinde, 11. Kolordunun iki tümeni (18, 34) Hasankale bölgesinde, bir tümeni (33) Hınıs'ın kuzeyinde yürüyüşte, 37. Tümen Bitlis-Muş üzerinde Erzurum bölgesine yürüyüşte, 1. İhtiyat Süvari Tümeni Hasankale'nin doğu bölgesinde, 2. ve 4. İhtiyat Süvari Tümenleri Eleşkirt'in doğusunda, 3. İhtiyat Süvari Tümeni Doğubeyazıt'ta. Van Jandarma Tümeni ise Van bölgesinde yürüyüşte bulunuyordu. Bkz. Genelkurmay Başkanlığı, *1. Dünya Savaşında Türk Harbi I Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasî ve Askerî Hazırlıkları ve Harbe Girişi*, Ankara 1970, s. 234

yemin sağlanması mümkün olmadığından, gerekli erzakın temini için ci-var vilâyetlerden her gün en azından ordunun günlük ihtiyacına yetecek kadar, yani 600 ton erzak ve yemin Erzincan ve Erzurum'daki ordu depolarına mutlaka sevk edilmesi gerekmektedir. Bunun dışında bir miktar da, depolarda stoklanacak erzaka ihtiyaç vardı. Bunun için İaşe Mıntıkasındaki ihtiyaç fazlası her türlü yiyecek maddelerine Tekâlif-i Harbiye Kanununa göre el konulmaya başlandı.

Toplanacak olan yiyecek maddelerini depolanması için, Muş ve Erzurum ihtiyat ambarlarına ilâveten, Bitlis ve Van'da da birer ihtiyat ambarı kuruldu. Erzurum, Van ve Bitlis vilâyetlerine bu ambarlara erzak gönderilmesi için talimât verildi;⁴³⁰ Ordu iaşe bölgesinde yer alan vilâyetler tekâlif-i harbiye, öşür, satın alma, iane ve başka yollarla sağlayabildikleri yiyecek maddelerini ordunun ihtiyacına binaen her türlü taşıma araçlarından yararlanılarak bir an önce gösterilen ambarlarına ulaştırmakla mükellef bulunuyorlardı⁴³¹. Başkumandanlık Vekâletinden 6 Ekim 1914 tarihinde Dahiliye Nezaretine gönderilen bir yazıda 3. Ordu iaşe mıntikasında bulunan vilâyetlerin ordunun iaşesine şu şekilde yardımcı olmaları istenmekteydi⁴³²:

1. Trabzon'da toplanmış olan erzak ve eşyanın bir an önce iç bölgelere taşınması,
2. Ordunun muntazaman beslenmesini sağlamak amacıyla Bitlis, Diyarbekir, Van ve Musul vilâyetlerinde halkın elinde kalmış olan taşıma araçlarından da yararlanılması,
3. Gerek erzak ve eşyanın iç bölgelere taşınmasında ve gerekse sağlanabilen taşıma araçları ile iaşe ve diğer konularda 3. Ordu Komutanlığına yardımda bulunmak için Trabzon, Erzurum, Mamuretülaziz, Bitlis, Diyarbekir, Van ve Musul vilâyetlerine tebli-gatta bulunulması.

⁴³⁰ ATASE Arşivi; Kls. 69, Dos. 15, F. 24-7, 24-9, 29-9, 36. Ordu Komutanlığı, iaşe sıkıntısının bu şekilde aşılabilmesi durumunda birliklere hiç olmazsa iki günde bir yarı istihkak verilmesi ve böylece mevcut erzakla ilkbahara kadar idare edilmesini emretti. Bkz. ATASE Arşivi; Kls. 69, Dos. 15, F. 36

⁴³¹ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 45, Bel. No: 207; Dos. No: 48, Bel. No: 187, 317, 325

⁴³² BOA, DH-İ UM, Dos. No: 82-1, Bel. No: 1-3

Bu sırada kış yaklaşmış ve kışın burada yollar çoğu zaman yağın kar nedeniyle tamamen ya da kısmen ulaşına kapandığından ordu ambarlarının bir an önce mutlaka doldurulması gerekiyordu. 12 Ekim 1914 tarihinde Dahiliye Nezaretinden 3. Ordu bölgesindeki vilâyetlere orduyu aç bırakmamak için kış gelmeden önce her şeye rağmen mevcut imkânlarla askerî depolara erzak doldurulması emredildi. Bunun için vilâyetlere yardımcı olmak üzere, kolordulara ait menzil nakliye kolları ile vilâyet ambarlarından menzil ambarlarına erzak nakliyâtına başlandı⁴³³. Ancak bütün çabalara rağmen ordu depolarına arzu edilen miktarda sevkîyat yapılamıyordu. Nitekim 3 Kasım 1914'de Rusların taarruzuyla savaş başladıığında 3. Ordunun menzil ambarlarındaki yiyecek stokları son derece yetersizdi.

Bu durumda Levazımât-ı Umûmiye Dairesi birtakım yeni önlemler almak zorunda kaldı. Alınan kararlar 5 Kasım 1914 tarihinde Enver Paşa imzasıyla Dahiliye Nezaretine bildirildi. Buna göre,⁴³⁴

1. Ordunun şimdiye kadar Erzurum, Trabzon, Diyarbakir, Van, Bitlis, Mamuretülaziz ve Musul vilâyetlerinden ibaret bulunan işe mıntikasına bu defa Sivas vilâyeti de dahil edilmiş, ayrıca Canik sancağı Tekâlif-i harbiye hasılatının da gerektiğinde kullanılmak üzere uygun yerlerde depolanması kararlaştırılmıştır.

2. Bu vilâyetler tarafından muntazam kollar oluşturularak ordunun gösterdiği ve göstereceği ambarlara bütün imkânlar seferber edilerek erzak sevk edilecektir.

3. Don havalarda nakliyâtın kesintiye uğramaması için şimdiden gerekli miktarda kızak hazırlanacaktır. Yağmur ve çamur yüzünden arabaların işlemediği zamanlarda da nakliyât durdurulmayacak yiyecek maddeleri hayvanların sırtına yüklenerek taşınacaktır.

Sarıkamış harekâtının başlamasından kısa bir süre önce Hafız Hakkı Bey ordunun durumunu incelemek üzere Kafkas cephesine gelmişti. Bu harekât sırasında 10. Kolordu komutanlığı görevini ifa edecek olan Hafız Hakkı Bey, 1 Aralık 1914 tarihinde Köprüköy'den Dahiliye Nezaretine gönderdiği bir telgraf namede; Sivas, Mamuretülaziz ve Diyarbakir vilâ-

⁴³³ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 45, Bel. No: 246

⁴³⁴ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 82-1, Bel. No: 1-17

yetlerinin erzak ve yemi Erzurum merkezine kadar getirmeyerek vilâyet sınırında bıraktıklarından ve Erzurum vilâyeti de bu erzakı sınırdan al-dırtmadığından birliklerin iâşe bakımından sıkıntı çekmekte olduklarını bildirmişti. Hafız Hakkı Bey Bitlis, Erzurum ve Trabzon valilerinin gös-termiş oldukları çabalara rağmen sıkıntıyı gidermek mümkün olamadı-ğından Sivas, Mamuretülaziz ve Diyarbekir valilerinin vadettikleri erzakı Erzurum merkezine kadar sevk etmeleri konusunda iyice sıkıştırılmaları-nı istemekteydi⁴³⁵.

Hafız Hakkı Beyin bu uyarısı üzerine Dahiliye Nezareti, 3 Aralık 1914 tarihinde Trabzon, Sivas, Diyarbekir, Mamuretülaziz ve Bitlis vilâ-yetlerine sevkıyâtın Erzurum sınırında bırakılmayarak mutlaka Erzurum vilâyet merkezine kadar ulaştırılması hakkında tebligatta bulundu⁴³⁶. Vi-lâyetlerin başta taşıma araçlarının yetersizliği olmak üzere çeşitli sıkıntı-lardan bahsederek Erzurum merkezine kadar erzak sevk edemeyecekleri-ni bildirmelerine rağmen ordu iâşe bakımından fevkalâde sıkıntı içerisin-de bulunduğundan bu kararı değiştirmek mümkün olamamıştı. Nitekim 9 Aralık 1914 tarihinde Dahiliye Nezaretince Erzurum merkezine kadar sevkıyât icrasının farz-ı ayın hükmünde olduğu ve o nedenle hiçbir maze-ret göstermeden hemen sevkıyâta başlanması hakkında kesin bir talimât verildi⁴³⁷. Bu talimât üzerine ilgili vilâyetlerce bütün imkânlar kullanıla-rak Erzurum merkezine erzak sevkıyâtına başlandı⁴³⁸.

Ancak kışın en şiddetli günlerinin yaşandığı bu dönemde yağın kar-ın yolları kapatması ve aşırı soğuklar yüzünden erzak sevkıyâtındaki zorluklar bir kat daha artırmıştı. Yöneticilerin ve halkın göstermiş ol-dukları bütün fedakârlıklara rağmen ordunun ihtiyaçlarını istenilen dü-zeyde karşılamak mümkün olamıyordu. O nedenle Sarıkamış harekâtının başladığı günlerde ambarlarda yeterli miktarda erzak yoktu. 1914 yılı kışı için birliklerin beş aylık ihtiyaçlarına karşılık ordu ambarlarında 90 000 ton yem ve yiyecek depolanması hedeflenmişken, 22 Aralık 1914 tari-hinde Sarıkamış harekâtına başlandığında ambarlarda sadece, 1 250 ton

⁴³⁵ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-5, Bel. No: 9

⁴³⁶ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 47, Bel. No:298

⁴³⁷ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 47, Bel. No: 401

⁴³⁸ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 47, Bel. No: 438

yem ve yiyecek bulunuyordu⁴³⁹. Bu durumda harekâtın bozgunla sonuçlanmasında iâşe sıkıntısının önemli bir rol oynadığı açıkça görülmektedir.

(2) Harekât Sonrası Sevkıyât ve Yeni Dağıtım Programı

Sarıkamış hezimetinden kurtulabilen birlikler 1915 yılı Ocak ayı içerisinde Erzurum civarına dönmüş bulunuyorlardı. Bu sırada ordunun yiyeceği iyice azalmış olduğundan 24 Ocak 1915 tarihinde Levazımât-ı Umûmiye Dairesi tarafından ordu iâşe bölgesinde yer alan vilâyetlere tebligatta bulunularak, vilâyet ambarlarında bulunan her türlü yiyecek maddelerinin ve mevcut buğdayların un ve peksimete çevrildikten sonra süratle Erzurum'a gönderilmesi istenmişti⁴⁴⁰. Ancak bu defa yeni bir yõteme başvurularak, ordunun ihtiyaçları vilâyetler arasında taksim edildi. Böylece her vilâyet için günlük taşımak zorunda olduğu asgarî bir miktar tespit edilmişti. Levazımât-ı Umûmiye Dairesinin 2 Şubat 1915 tarihli tebligatına göre; Diyarbekir, Bitlis, Mamuretülaziz, Sivas ve Musul vilâyetlerinin her biri ordunun gösterdiği ambarlara günde en az 20-25 ton arasında erzak gönderecekti. Ayrıca Canik sancağından Trabzon'a günde 100 ton arpa ile azamî miktarda yiyecek gönderilmesi gerekiyordu⁴⁴¹. Ancak bölgenin şartları bu miktarda sevkıyat yapılmasına imkân tanımadığından, yiyecek sıkıntısı her gün biraz daha artmaktaydı. Ayrıca bu sırada vilâyet ambarlarındaki yiyecek stokları da iyice azalmıştı. Bu durumda 25 Mart 1915 tarihinde Levazımât-ı Umûmiye Dairesinden vilâyetlere yeni bir emir gönderildi. Bu emre göre; toplam 714 ton peksimet ve sabunun bir ay içerisinde ordu ambarlarına teslim edilmesi gerekmektedir. Bu miktar vilâyetler arasında şu şekilde taksim edilmişti:⁴⁴²

	<i>Peksimet(ton)</i>	<i>Sabun(ton)</i>
<i>Erzurum vilâyeti</i>	315	2
<i>Sivas</i> “	100	6
<i>Trabzon</i> “	100	6
<i>Mamuretülaziz</i> “	100	4
<i>Bitlis</i> “	25	-

⁴³⁹ Ş. Köprülü, *age*, s. 38

⁴⁴⁰ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 49, Bel. No: 114, 119, 121

⁴⁴¹ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 49, Bel. No: 187, 188, 189, 200

⁴⁴² BOA, DH ŞFR, Dos. No: 50, Bel. No: 35

<i>Diyarbakir</i>	“	-	2
<i>Canik sancağı</i>		50	4

Vilâyetler bu talebi de yerine getiremeye muktedir olmadıklarından özellikle yem sıkıntısı had safhaya ulaşmıştı. O nedenle 3. Ordu Komutanlığı yiyecek sevkıyâtının birkaç kat arttırılamaması halinde ordunun hem iâşe hem de askerî yönden vahim bir duruma düşeceğini bildirmişti. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti 5 Nisan 1915 tarihinde bütün taşıma araçlarını kullanarak mümkün olduğu kadar çok miktarda zahire ve özellikle de yemin ordu ambarlarına ulaştırılmasını emretti⁴⁴³. Fakat bütün bu emir ve yazışmalarla erzak nakliyâtını arttırmanın imkânı yoktu. Çünkü iâşe bölgesindeki vilâyetler seferberliğin başından beri zaten bütün imkânlarını erzak sevkıyâtı için taksif etmişlerdi⁴⁴⁴.

Seferberliğin ilânından (2 Ağustos 1914) 4 Şubat 1915 tarihine kadar beş ay içerisinde Diyarbakir vilâyetinden Erzurum’a gönderilebilen erzak miktarı 198 tondan ibaret kalmıştı. Aynı süre içerisinde Mamuretülaziz ve Sivas vilâyetlerinin Erzurum’a yaptıkları sevkıyât ise 1 237 ton kadardı. Buna karşılık yalnız Bitlis vilâyeti 5 000 ton erzak göndermişti ki buna göre seferberliğin ilânından 4 Şubat 1915 tarihine kadar çevre vilâyetlerden Erzurum’a gönderilebilen erzak miktarı yaklaşık olarak 6 400 tondan ibaret kalmıştı. Halbuki yalnızca Erzurum vilâyetinin orduya verdiği erzak 71 792 tona ulaşmaktaydı. Bu durum Erzurum yöresi halkı için büyük bir yük teşkil etmekteydi. Çünkü iâşe bölgesinin diğer vilâyetlerinden erzak yetiştirilemediğinden ordunun iâşesini sağlayabilmek için bu yöredeki çiftçilerin tohumlukları bile ellerinden alınmaktaydı. Cepheye yakın olan kazalarının yükü daha da ağırdı. Meselâ sadece Hasankale kazasından orduya 42 000 ton erzak verildiğinden aç kalan halk iç bölgelere göç ederken; burada yüzden fazla köy de Ruslar tarafından işgal edilerek yakıldığından, bu köyler halkı da bir parça ekmeğe muhtaç duruma düşmüşlerdi.

Bu şekilde sadece Erzurum vilâyetinin kaynaklarıyla büyük bir orduyu beslemek mümkün olmadığından çok geçmeden buradaki yiyecek maddeleri tükenme noktasına gelmiş ve böylece yöre halkı ile birlikte ordu da aç kalmak tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı. Nitekim 4 Şubat 1915

⁴⁴³ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 51, Bel. No: 210, 211

⁴⁴⁴ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 52, Bel. No: 13

tarihinde Erzurum Valisi Tahsin Beyin bildirdiğine göre; Erzurum ambarlarında sadece bir aylık erzak kalmıştı. Tahsin Bey, ordu ve halkın iâşesi ile tohumluk ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için çevredeki vilâyetlerden yapılmakta olan erzak sevkıyâtının mutlaka artırılması gerektiğini bildirmişti⁴⁴⁵. Ancak bütün gayretlere rağmen 1915 yılı Mart ayı ortalarından 25 Mayıs 1915 tarihine kadar Trabzon, Mamuretülaziz ve Diyarbekir vilâyetlerinden Erzurum'a sadece 3 500 ton civarında erzak gönderilmişti. Yaklaşık bir aydan fazla bir süre içerisinde gönderilen bu erzak ordunun ancak on günlük ihtiyacına tekabül etmekteydi. 16 Nisan 1915 tarihinde ise ordunun sadece 21 günlük erzakı ve 4 günlük yemi kalmıştı⁴⁴⁶.

Erzurum'a yeterli miktarda erzak gönderilmediğinden, Levazımât-ı Umûmiye Dairesince yeni bir sevkıyât programı hazırlandı ve buna göre hareket edilmesi hususunda ilgililere talimât verildi. Talimâtname gereğince, 24 Mayıs 1915 tarihinden itibaren ordunun günlük yem ve yiyecek ihtiyacını karşılamak üzere Mamuretülaziz ve Diyarbekir vilâyetlerinden günlük altmışar ton; Erzurum, Trabzon, Bitlis ve Sivas vilâyetlerinden ise ellişer ton yiyecek maddesi Erzurum, Erzincan, Bayburt, Kiğı ve Muş ambarlarına nakledilecekti. Bunun dışında Canik sancağından Trabzon'a günlük 80 ton ve Sinop sancağından da 40 ton sevkıyat yapılacaktı. Bu miktarlar vilâyetlerin üretim ve taşıma araçlarının kapasitesine göre belirlenmişti.

Bu talimâtname üzerine işe başlayan vilâyet ve sancakların bazıları bir ay kadar kendilerinden istenilen yiyeceği düzenli olarak nakletmişlerse de bundan sonra nakliyat miktarı her geçen gün biraz daha azalarak çok cüzi bir miktara düştü⁴⁴⁷. Bazı vilâyetler ise başlangıçtan itibaren istenilen miktarda sevkıyât yapamamışlardı. Meselâ günde 60 ton erzak göndermesi emredilen Mamuretülaziz vilâyeti emrin tebliğ edildiği günden itibaren 8 gün içerisinde (24-31 Mayıs 1915) sadece 50 ton erzak gönderebilmişti. Yine aynı tarihler arasında günde 60 ton erzak sevk etmesi beklenen Diyarbekir vilâyeti hiç sevkıyât yapamazken, günde 50

⁴⁴⁵ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-6, Bel. No: 29

⁴⁴⁶ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 52, Bel. No: 13

⁴⁴⁷ BOA, DH-İ UM, Dos. No:82-1, Bel. No: 1-56; BOA, DH ŞFR, Dos. No: 55-A, Bel. No: 1-35; Dos. No: 53, Bel. No: 109, 110

ton erzak göndermesi gereken Sivas vilâyeti ise sadece 100 ton gönderebilmişti⁴⁴⁸. Talep edilen erzak zamanında orduya yetiştirilemeyince bu defa her geçen gün ihtiyaç daha da artmakta ve bu açığın kapatılması için bundan böyle daha fazla erzak gönderilmesi gerekmektedir.

Sevkiyâtın bu şekilde devam etmesi halinde ordunun iâşesizlik yüzünden Sivas'a kadar çekilmek zorunda kalacağını bildiren 3. Ordu Komutanı, böyle feci bir duruma meydan vermemek üzere birliklerin günlük ihtiyacıyla beraber kışlık ihtiyacını da karşılamak üzere bundan böyle iâşe bölgesinde yer alan her vilâyetten ordu ambarlarına günde ortalama 81 ton yem ve erzak nakledilmesini talep etmekteydi. Böylece günlük sevkiyât miktarı toplamı 486 ton edeceğinden bunun 220 tonu günlük tüketime ayrıldıktan sonra geriye kalan 266 tonu da ordunun kışlık ihtiyacı için depo edilmiş olacaktı. Nakliyâtın haziran ayından ekim ayına kadar 5 ay süre ile bu şekilde devam ettirilebilmesi halinde menzil ambarlarında 39 000 ton erzak ve yem birikmiş olacaktı. Bu miktar ise 1916 yılı Nisan ayına kadar ordunun 6 aylık ihtiyacını (39 600 ton) karşılamaya yeterli olacaktı⁴⁴⁹.

Nitekim 6 Haziran 1915 tarihli Başkumandanlık Vekâleti emri ile ordu komutanlığının istekleri doğrultusunda vilâyetlerce taşınması gereken erzak miktarı artırıldı. Buna göre; Bitlis, Diyarbekir, Harput, Sivas, Trabzon vilâyetleri ile Erzincan sancağı bundan böyle günde 81'er ton yem ve yiyecek maddesini Erzurum ve civarında bulunan menzil ambarlarına nakledecekti⁴⁵⁰. Samsun sancağı Trabzon'a deniz yoluyla günlük 81 ton ve Sinop sancağı ise yine Trabzon'a günlük 40 ton erzak nakline devam edecekti⁴⁵¹.

Ordunun talep ettiği erzak miktarı artırdıkça, bunun tersine vilâyetlerin sevkiyât miktarı azalmaktaydı. Nitekim Menzil Müfettişliği kayıtlarına göre haziran ayı içerisinde menzil mıntıkasına ulaşan günlük erzak miktarı şöyle idi⁴⁵²:

⁴⁴⁸ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 53, Bel. No: 193, 194

⁴⁴⁹ ATASE Arşivi, Kls. 1261, Dos. 494, F. 1-2, 1-5, 1-6, 1-7, 1-16

⁴⁵⁰ BOA, DII ŞFR, Dos. No: 53, Bel. No: 162

⁴⁵¹ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 54, Bel. No: 43

⁴⁵² BOA, DH ŞFR, Dos. No: 54, Bel. No: 42. Sevkiyât miktarı ve sevkiyâtın icra edildiği ambarlar ekler bölümünde bir kroki ile gösterilmiştir (Bkz. Kroki 5).

<i>Diyarbakir vilâyeti</i>	17,5 ton	
<i>Mamuretülaziz</i>	17	“ (Ayrıca Erzincan’ 9,5 ton)
<i>Sivas</i>	11,5	“ (Ayrıca Erzincan’ 9,5 ton)
<i>Trabzon</i>	66	“
<i>TOPLAM</i>	132	“

220 tonluk günlük ihtiyacın % 60’ına tekabül eden bu veri, ordu ihtiyacının ancak yarısından biraz fazlasının karşılanabildiğini göstermektedir⁴⁵³.

Devam eden günlerde sevkıyât miktarı iyice azaldı. Mamuretülaziz, Diyarbakir ve Sivas vilâyetleri günde nakletmek mecburiyetinde oldukları 243 tona karşılık temmuz ayı içerisinde sadece 23 ton erzak nakledebilmişlerdi. Bu miktar istenilen sevkıyâtın ancak % 9,4 oranında gerçekleştirilebildiğini göstermektedir. Bir müddet sonra hasat mevsiminin de gelmesi üzerine sevkıyât miktarı tabii olarak daha da düştü. Çünkü o zamana kadar erzak nakliyatında çalışan hayvanların önemli bir bölümü bu defa mecburen hasat işlerinde istihdam edilmişlerdi⁴⁵⁴.

Ordunun açlıkla pençelediği bu günlerde Ermenilerin tehciire tabi tutulması⁴⁵⁵ erzak sevkıyâtını aksatan bir başka unsur oldu. Hasat mevsiminin yaklaştığı bu günlerde ordunun şiddetle ihtiyaç duyduğu taşıma a-

⁴⁵³ Canik sancağı bir aydan beri sevkıyâtını durdurmuş, Sinop sancağı ise çok az miktarda erzak gönderebilmişti (BOA, DH ŞFR, Dos. No: 53, Bel. No: 262) Erzincan sancağının günlük sevkıyâtı 28 Mayıs-10 Haziran 1915 tarihleri arasında 20 ton iken haziran ayı sonlarında 3 tona kadar düştüğünden (BOA, DH ŞFR, Dos. No: 55, Bel. No: 80) bu sancaklardan yapılan sevkıyâtın ordu işesine hemen hemen hiç katkısı olmamıştır.

⁴⁵⁴ BOA, DH-İ UM, Dos. No:82-1, Bel. No: 1-56; BOA, DH ŞFR, Dos. No: 55-A, Bel. No: 1-35

⁴⁵⁵ I. Dünya Savaşında Kafkas Cephesindeki Osmanlı-Harbin fırsat bilen doğu vilâyetlerindeki Ermeniler Ruslarla işbirliği yaparak oluşturdukları silâhlı çetelerle köyleri basmaya Müslüman ahalini katletmeye ve Van’da olduğu gibi şehir merkezlerini dahi yakıp yıkmaya başlamışlardı. Bu durumda hükümet çetelerin faaliyetlerine son vermek amacıyla 27 Mayıs 1915 tarihinde geçici bir kanun çıkarmak mecburiyetinde kaldı. Tehcir Kanunu diye bilinen bu kanunun 2. Maddesi; ordu, kolordu ve müstakil fırka komutanlıklarına casusluk ve hiyanetlerini hissettikleri köy ve kasabalar ahalisini topluca veya tek tek diğer bölgelere sevk ve iskân etmek yetkisini tanımlıyordu. Böylece bu tür faaliyetlere katılmış olan Ermenilerin cephe gerisine gönderilmesine başlanılmıştı. Osmanlı Devleti yer değiştirmiş işinin düzenli ve güvenli bir şekilde yapılması için gereken önlemleri almıştı. Göçürülen Ermenilerin işe, ibate ve güvenlikleri hükümet tarafından sağlanmaktaydı. Yine Dahiliye Nezaretinin emriyle yaralı, hasta, kadın, çocuk ve yaşlıların demiryoluyla geri kalanların ise atlar ve arabalarla sevk edilmeleri kayda bağlanmıştı. Bkz. “Vakt-i Seferde İcraat-ı Hükûmeti Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyece İhtihaz Olunacak Tedâbir Hakkında Kanun-ı Muvakkat” (14 Mayıs 1331), *Düstur, II, Tertip, VII*, s. 609; A. Süslü, age, ilgili bölümler; M.K. Öke, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, Ankara 1991, s. 112 vd.

raçlarının bir bölümünün de Ermenilerin sevkında kullanılması mecburiyeti ortaya çıkmıştı. Örneğin temmuz ayı ortalarında Sivas'tan 600 araba ile hareket eden bir erzak kafilesinden ancak 90 araba dönebilmiş, geriye kalan arabalar ise Erzurum'da Ermeni ailelerinin sevkı için alıkonulmuştu. Yine Erzurum-Refahiye arasında erzak nakleden kafilelerle başlarındaki jandarmalar da Ermeni göçünde görevlendirilmişlerdi. Bölgedeki diğer vilâyetlerde de durum farklı olmadığından çoğu yerde erzak sevkıyâtına ancak bu mesele sona erdikten sonra başlanabilmişti⁴⁵⁶. Müslüman halka yaptıkları bunca mezalime rağmen Ermeni ailelerinin nakli sırasında orduyu aç bırakmak pahasına erzak arabalarının bunlara tahsis edilmesi dikkate şayan bir husustur.

31 Ağustos 1915 tarihinde Levazımât-ı Umûmiye Dairesinden bildirildiğine göre; ileri hatlarındaki ambarlarda sadece 15 günlük yiyecek kalmıştı. Bu şekilde orduyu açlığa terk etmemek üzere, 2 Eylül 1915 tarihinde iâşe bölgesindeki vilâyet ve sancaklara tekrar tebligatta bulunularak her vilâyetin sevkıyâtını mutlaka daha önce belirtilen miktara çıkarması istendi⁴⁵⁷. Ancak bu tebligat da diğerleri gibi sonuçsuz kaldı.

b) Trabzon ve Erzurum Valilerinin Sevkıyât Planı

1915 yılı Temmuz ayı içerisinde iâşe mıntıkasındaki vilâyetlerden Erzurum merkezi ile menzil mıntıkasına ulaştırılabilen ortalama günlük yem ve yiyecek miktarı şöyle idi:

<i>Diyarbakir vilâyeti</i>	82 ton
<i>Mamuretülaziz</i> “	19 “
<i>Sivas</i> “	31 “
<i>Trabzon</i> “	32 “
TOPLAM	164 ton

Bunun doğrudan doğruya Erzurum'a gönderilen miktarı ise şöyledir:

<i>Diyarbakir vilâyeti</i>	20 ton
<i>Mamuretülaziz</i> “	20 “
<i>Sivas</i> “	32 “
TOPLAM	52 “

⁴⁵⁶ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-9, Bel. No: 1; Dos. No: 82-1, Bel. No: 1-23

⁴⁵⁷ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 82-1, Bel. No: 1-56; BOA, DH ŞFR, Dos. No: 55-A, Bel. No:

Canik sancağından ise Trabzon'a günlük 53 ton erzak gönderilmek-teydi⁴⁵⁸. Fakat Canik'ten gönderilen bu erzakın Trabzon'dan Erzurum'a sevk edilmedikçe ordunun iâşesine bir katkısı olmuyordu. Bu durumda i-âşe mıntıkasından menzil bölgesine yapılmakta olan bu sevkıyât ordunun günlük tüketimini karşılamaktan çok uzak kalıyordu. Nitekim temmuz ayı sonlarında ordunun ileri hatlarındaki ambarlarda ancak 3-4 günlük yiyecek kalmıştı⁴⁵⁹.

Sevkıyâtın bu şekilde devam etmesi halinde ordunun iâşe edilemeyeceğini gören Trabzon ve Erzurum valileri kendi aralarında görüşerek yeni bir sevkıyât planı hazırlamayı kararlaştırdılar. Gümüşhane'de bir araya gelen Erzurum Valisi Tahsin ve Trabzon Valisi Cemal Azmî Beyler aldıkları şu kararları 21 Temmuz 1915 tarihinde Dahiliye Nezaretine bildirdiler⁴⁶⁰:

1. Erzurum çevresinde bulunan vilâyetlerden 10 000 ton erzak ve yem gönderilmesi halinde eksik kalan kısım Erzurum vilâyeti ürününden karşılanmak üzere 1916 yılı Mayıs ortalarına kadar ordunun ihtiyacı sağlanabilir.

2. Bu 10 000 ton erzaktan 5 000 tonu Kasım ayı ortalarına kadar Trabzon vilâyetine ait taşıma araçları ile gönderilecek. Bu erzak ambarlarda stok edilmiş erzak, Canik sevkıyâtı ve Trabzon vilâyeti ürününden sağlanacaktır. 5 Temmuz 1915 tarihinden beri Trabzon vilâyetince yapılmakta olan sevkıyât miktarı bu 5 000 ton erzaka dahildir.

3. 10 000 ton erzakın yarısı Trabzon vilâyetince gönderildikten sonra, geriye kalan kısmı göndermekle mükellef bulunan Sivas, Mamuretülaziz, Diyarbakir, Musul ve Bitlis vilâyetlerinin sevkıyât hususundaki hizmetleri bir hayli hafiflemiş olacaktır. O sebeple bahsedilen erzakın ordu ihtiyacına yetmemesi halinde bu beş vilâyetten 5-6 000 ton daha erzak talep edilecektir.

4. Alınan kararlar uygun bulunmadığı takdirde hangi hususların düzeltilmesi gerektiğinin bildirilmesi.

⁴⁵⁸ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 82-I, Bel. No: 24

⁴⁵⁹ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 54-A, Bel. No: 86

⁴⁶⁰ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 82-I, Bel. No: 24

Alınan bu kararlar Levazımât-ı Umûmiye Dairesi ve Dahiliye Nezaretice de uygun görüldüğünden vakit geçirilmeden sevkıyat planının tatbikine başlandı.

Trabzon merkezinde bulunan erzakın büyük bir kısmı 1915 yılı yazında ordu ihtiyacı için sevk edilmişti. O nedenle yeni ürün alınincaya kadar buradan erzak göndermek imkânı kalmadığından, buradan yapılan sevkıyât; sabun, pamuklu elbise, mintan ve satın alınarak temin edilmiş olan bir miktar yağdan ibaret kalmıştı. Bu bakımdan erzak sevkıyâtına vilâyetin diğer bölgelerinden devam etmek zorunluluğu vardı. Bunun için Şiran ve Kelkit kazalarındaki öşrün toplanması, arpa ve buğday alımının düzenlenmesi, ayrıca Maçka ve Hamsiköy ambarlarında bulunan 3 000 ton eşya ve erzakın bir an önce orduya gönderilmesi gerekmekteydi. Trabzon valisi bu işleri bir an önce halletmek amacıyla 20 Ağustos 1915 tarihinde Gümüşhane'ye hareket etti ve bir ay kadar bu bölgede kalarak iase işlerine bizzat nezaret etti⁴⁶¹.

Şiran ve Kelkit kazaları dışında vilâyetin ekmeklik ve yemlik üretimi yöre halkının ancak 5-6 aylık ihtiyacını karşılayabilecek kadar mısırdan ibaret bulunuyordu. Kelkit'te bulunan Cemal Azmî Bey, 2 500 tonu öşür ve 1 500 tonu satın alın alınmak üzere Kelkit ve Şiran kazalarından 4 000 ton buğday ve arpa, ayrıca vilâyetin sahil kesimlerinde yarısı öşür ve yarı satın alınmak üzere 1 500 ton fasulye ve Tirebolu kazasından da 7-8 ton pirincin tedarik ve sevk olunabileceğini tahmin etmekteydi. Kelkit'te bizzat Cemal Azmî Beyin denetimi altında çalışan özel komisyon bahsedilen yerlerdeki yaklaşık 5 600 ton erzakın toplanması için çalışmalarını sürdürmekteydi.

Bölgede hasat ve harman işleri hâlen devam etmekte olduğundan vilâyetteki yük hayvanlarının bir bölümü mecburen bu işlerde çalıştırılmaktaydı. O nedenle Hamsiköy ve Maçka ambarlarındaki erzakın sevkı için sadece 1 800 araba ile 1 500 mekkâre görevlendirilebilmişti. Eylül ayı başlarında hasat işleri bir hayli hafifleyeceğinden bu tarihten sonra 1 500 arabanın da Kelkit ve Şiran sevkıyâtına ayrılması planlanmıştı. Trabzon valisi alınan bu önlemler sayesinde buradan gönderilmesi kararlaştırılan 5 000 ton erzakın kasım ayı ortalarına kadar temin ve sevk edilebi-

⁴⁶¹ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-9, Bel. No: 79

leceğini tahmin etmekteydi⁴⁶². Nitekim eylül ayı sonlarına gelindiğinde Ereğli, Trabzon ve Maçka ambarlarında bulunan erzakın tamamı ile Hamsiköy ambarlarının büyük bir bölümü Bayburt'a gönderilmişti. Şiran ve Kelkit'te ise arpa ve buğdayın satın alınıp gönderilmesine, öşrün toplanmasına devam edilmekteydi. Bütün bu işlerin bir an önce tamamlanabilmesi için vilâyetin acilen 74 000 liraya ihtiyacı vardı⁴⁶³.

Parasızlık yüzünden erzak alım ve sevkıyâtının gecikmesi karın yağmasıyla arabalarla erzak taşıma imkânı ortadan kalkacağından ve kiralık hayvan teminine de imkân bulunamayacağından, erzakın insanların sırtında taşınmasından başka çare kalmayacaktı. Bu durum ise hem ordu hem de halk için pek çok problemleri de beraberinde getirecekti. Buna göre; ordunun iâşe edilmesi ve halkın hayatının korunması Trabzon vilâyetinin ihtiyaç duyduğu paranın bir an önce gönderilmesine bağlı idi. Daha önce de ifade edildiği üzere bu parayı vilâyetin bütün taleplerine rağmen temin edilemediğinden erzak sevkıyâtının belirlenen plan dairelerinde yürütülmesi mümkün olamadı⁴⁶⁴.

Gümüşhane toplantısında alınan kararların Erzurum vilâyetinde uygulanabilmesi amacıyla Tercan kazasında Menzil Müfettişi, Ordu İdare Reisi, Erzincan Mutasarrıf Vekili ile civar kaza kaymakamları ve nokta komutanlarının katıldığı bir toplantı yapıldı. Bu toplantıda her kazadan alınacak erzakın cins ve miktarı şu şekilde belirlenmişti:

<i>Bayburt kazası</i>	<i>4 000 ton</i>	<i>Buğday ve arpa</i>
<i>Kiğı “</i>	<i>500 “</i>	<i>Buğday</i>
<i>Aşkale “</i>	<i>1 000 “</i>	<i>Buğday ve arpa</i>
<i>İlica ve Erzurum Merkez kazası</i>	<i>2 500 “</i>	<i>Buğday ve arpa</i>
<i>Hasankale kazası</i>	<i>3 000 “</i>	<i>Buğday ve arpa</i>

Erzak sevkıyâtının tamamen halka ait taşıma araçlarıyla yapılması kararlaştırılmıştı. Bu sevkıyâtın güzergâhı ile taşınacak günlük erzak miktarı ise şu şekilde belirlenmişti:

⁴⁶² BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-9, Bel. No: 136

⁴⁶³ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-11, Bel. No: 2

⁴⁶⁴ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-11, Bel. No: 2

<i>Erzincan-Tercan</i>	<i>20 ton</i>
<i>Tercan-Erzurum</i>	<i>20-30 ton</i>
<i>Bayburt-Köphanları</i>	<i>75 ton</i>
<i>Bayburt-Aşkale</i>	<i>20 ton</i>
<i>Aşkale-Erzurum</i>	<i>15-20 ton</i>
<i>Kiğı-Erzurum</i>	<i>5 ton</i>
<i>Merkez kaza ve nahiyelerden Er- zurum'a</i>	<i>10 ton</i>
<i>Erzurum-Hasankale</i>	<i>10 ton</i>

Bundan başka ordunun etlik ihtiyacı için önemli miktarda koyun sağlanabileceği de taahhüt edilmişti⁴⁶⁵.

Çok geçmeden Erzurum ve Trabzon valileri tarafından kararlaştırılmış olan sevkıyât planının gerektiği gibi uygulanamaması nedeniyle ile orduyu bu şekilde iâşe etmenin mümkün olamayacağı anlaşıldı. 3. Ordu Komutanlığının tespitlerine göre 14 Eylül-13 Ekim 1915 tarihleri arasındaki bir ay içerisinde vilâyetlerin menzıl ambarlarına taşıdıkları yem ve yiyecek miktarı tablo 6 da görüldüğü üzere toplam 1 843,5 ton ve buna göre ortalama günlük sevkıyât miktarı ise 58,5 tondan ibaret kalmıştı.

Vilâyet	Sevk edilen Yer	Sevkıyât Miktarı (ton)	Günlük Sevkıyât (ton)
Trabzon	Bayburt	387,5	13
Sivas	Bayburt- Erzincan	235	8
Mamuretülaziz	Erzincan-Kiğı	316	10,5
Diyarbakir	Palu-Kiğı	810	27
Toplam		1843,5	58,5

Tablo 6: 3.Ordu menzıl ambarlarına yapılan sevkıyât (14 Eylül-13 Ekim 1915)⁴⁶⁶.

⁴⁶⁵ BOA, DII-İ UM, Dos. No: E-82, Bel. No: I-17

⁴⁶⁶ Ayrıca Canik mutasarrıflığınca Trabzon'a günde 9, 2 ton olmak üzere 278 ton nakliyyât yapılmıştı. Canik'ten Trabzon'a yapılan sevkıyatın bu kadar azalmasının sebebi kayıkların Rus Filosu tarafından tahrip edilmiş olmasıdır. Bunların tamirinden sonra sevkıyatın yeniden artacağı ümit edilmektedir. Bkz. . ATASE Arşivi; Kls. 1261, Dos. 494, F. I-31.

Tablo 7 de görüldüğü üzere bu tarihte ordu mevcudu 90 546 insan ve 21 651 hayvandan ibaretti. Bu mevcudun günlük yem ve yiyecek tüketimi 188 tona ulaştığından günlük ihtiyacın 129,5 tonu yani 2/3'den fazlası eksik kalmaktaydı⁴⁶⁷.

Birlik Adı	İnsan	Hayvan
9. Kolordu	21529	6816
10. Kolordu	27390	5724
11. Kolordu	21358	6392
52. Fırka	6899	1312
Mevki-i Müstahkeme	6424	525
Karargâh	594	310
Milo Müfrezesi	4260	441
Diğer	2090	131
TOPLAM	90546	21651

Tablo 7: 1915 yılında 3. Ordunun mevcudu⁴⁶⁸

Kışın bastırmasıyla birlikte tahmin edildiği gibi sevkıyât miktarı iyice azaldı. Nitekim, 29 Ekim-28 Kasım 1915 tarihleri arasındaki bir ay zarfında menzil ambarlarına sevk edilebilen toplam yem ve yiyecek miktarı şöyledir:⁴⁶⁹

<i>Diyarbakir vilâyeti</i>	62,5 Ton
<i>Trabzon</i>	89 "
<i>Mamuretilaziz</i>	46,5 "
<i>Sivas</i>	173 "
<i>Erzurum</i>	264 "
TOPLAM	635 "

⁴⁶⁷ ATASE Arşivi; Kls. 1261, Dos. 494, F. 1-31. Vilâyetlerden alınan telgrafnamelerde sevkıyât miktarının daha fazla gösterildiği dikkat çekmektedir. Buna göre; aynı tarihler arasında bu vilâyetlerin günlük sevkıyât miktarı *Diyarbakir vilâyeti* 22 Ton, *Trabzon* 22, 5 ton, *Mamuretilaziz* 27 ton ve *Sivas* 22 olmak üzere toplam 93, 5 tondur (Bkz. ATASE Arşivi; Kls. 1261, Dos. 494, F. 1-31). Sevkıyât miktarı hakkındaki bu iki farklı tablodan daha güvenilir olanı 3. Ordu Komutanlığınca tespit edileni olmalıdır. Çünkü vilâyetlerce verilen rakamlar yola çıkarılan erzak miktarına aittir. Oysa ordu komutanlığı bizzat ambarlara teslim edilen miktarı esas almıştır. Nitekim 17 Haziran 1915 tarihinde Diyarbakir vilâyetinden günlük 60 tondan fazla erzak gönderildiği fakat Murat Nehri'nin geçit vermemesinden dolayı; binlerce erzak yüklü hayvanın mahsur kalarak bahıscdilen erzakın büyük bir kısmının Erzurum'a ulaştırılamadığı bildirilmişti. Bkz. BOA, DH ŞFR, Dos. No: 54, Bel. No: 46

⁴⁶⁸ ATASE Arşivi; Kls. 1261, Dos. 494, F. 1-31

⁴⁶⁹ ATASE Arşivi; Kls. 1261, Dos. 494, F. 1-38

Buna göre 5 vilâyet tarafından günde ortalama olarak sadece 21 ton yem ve erzak nakledilebilmişti. Halbuki bu sırada vilâyet tekâlif-i harbiye ambarlarında nakli mümkün olamamış önemli miktarda yem ve yiyecek bulunmaktaydı. 17 Eylül 1915 tarihinde yapılan tespitlere göre; Erzurum vilâyeti tekâlif-i harbiye ambarları tamamen menzile devredilmiş olduğundan ambarlarda yiyecek kalmamıştı. Ancak Trabzon, Diyarbekir, Mamuretülaziz ve Bitlis Vilâyetleri ile Canik sancağı tekâlif-i harbiye ambarlarında önemli miktarda erzak vardı. Bu ambarlardaki toplam yem ve yiyecek miktarı şöyle idi ⁴⁷⁰:

<i>Peksimet ve Un</i>	752 200
<i>Ekmeklik hububat</i>	11 092 000
<i>Bulgur, Pirinç</i>	184 400
<i>Balık konservesi</i>	8 400
<i>Zeytinyağı</i>	29 700
<i>Tuz</i>	741 100
<i>Kuru sebze</i>	329 600
<i>Kuru üzüm</i>	2 700
<i>Et karşılığı kasaplık hayvan</i>	209 600
<i>Zeytin, Peynir</i>	500
<i>Çay</i>	1 100
<i>Şeker</i>	34 600
<i>Sabun</i>	26 800
<i>Gaz</i>	2 000
<i>Yemlik hububat</i>	4 309 900
<i>Ot, Saman</i>	11 200
<i>Paspal</i>	187 800
TOPLAM	17 923 600

Bu miktarın menzil ambarlarına taşınması mümkün olabilseydi, bu sırada günlük yem ve yiyecek tüketimi 220 tona ulaşmış bulunan ordunun yaklaşık üç aylık (81 günlük) iaşe ihtiyacı karşılanmış olacaktı ⁴⁷¹. Ancak ambarlar mevcudu ulaştırma imkânlarının yetersizliği nedeniyle menzil bölgesine aktarılamadığından, ordunun günlük ihtiyacı temin e-

⁴⁷⁰ ATASE Arşivi; Kls. 1261, Dos. 494, F. 1-28

⁴⁷¹ ATASE Arşivi; Kls. 1261, Dos. 494, F. 1-28

dilemediği gibi daha önce planlandığı üzere kışlık ihtiyaç için menzil bölgesinde altı aylık yem ve yiyecek biriktirilmesi de mümkün olamamıştı. Bu durum 3. Ordunun 1915-16 kışında büyük bir açlıkla karşı karşıya bulunduğunu göstermektedir.

c) Bölge Valilerinin Ortak Sevkıyât Planı

3. Ordu bölgesinde bulunan valiler seferberliğin başından beri erzak temini ve sevkı konusunu görüşmek üzere bir araya gelememişlerdi. Aynı orduyu beslemek amacıyla çaba sarf eden bu vilâyetler arasındaki iletişim kopukluğu önemli bir eksiklikti. Çoğu zaman valilerin kendi vilâyetlerindeki işlerinin pek mühim ve yoğun olması böyle bir görüşmeye imkân vermemekteydi⁴⁷².

1915 yılı Ekim ayında 3. Ordu Komutanı bu işe el atarak erzak sevkıyâtının artırılması amacıyla Sivas, Mamuretülaziz ve Trabzon valilerini Erzurum'a davet etti. Valiler, araya giren bayram tatilinden de yararlanarak iki gün kalmak üzere Erzurum'a hareket ettiler. Böylece Ordu Menzil Müfettişi Fuat, Mamuretülaziz Valisi Sabit, Erzurum Valisi Tahsin, Trabzon Valisi Cemal Azmî, Sivas Valisi Muammer Beyler ve 3. Ordu Komutanı Miralay Mahmud Kâmil Paşanın katılımıyla Erzurum'da bir toplantı yapıldı⁴⁷³. Ordunun bir yıllık iaşesini sağlamak amacıyla 28 Ekim 1915 tarihinde yapılan bu toplantıda şu kararlar alındı: ⁴⁷⁴

1. Ordu mıntikasında yer alan vilâyet ve sancaklar aşar, emval-i metruke gelirleri ve satın alma yöntemleriyle sağlayacakları yiyecek maddelerini kendi bölgelerindeki taşıma araçlarıyla ordu ambarlarına sevk ve teslim edeceklerdir.

2. Bu sevkıyâtın ne şekilde yapılacağı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir (Bkz. Tablo 10). Erzurum vilâyeti Bayburt, Erzincan ve Kiğ'da kendisine diğer vilâyetlerce teslim edilecek olan zahire (47 304

⁴⁷² BOA, DH-İ UM, Dos. No: 82-1, Bel. No: 1-24; BOA, DH ŞFR, Dos. No: 55, Bel. No: 237, 299

⁴⁷³ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 82-1, Bel. No: 1-21, 1-22

⁴⁷⁴ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 82-1, Bel. No: 1-38

365 kilo) ile vilâyetin kendi mahsulünden ibaret olan toplam 83 466 662 kilo zahireyi menzil taşıma araçlarının da yardımıyla Menzil Müfettişliğince tensip edilen yerlere taşıyarak menzile teslim edecektir. Bu tertibata göre; buğday miktarında istihkaka göre 6 111 276 kilogram fazla ve arpa miktarında da o oranda eksik bulunduğundan fazla buğdayın arpa yerine hayvanlara yedirilmesi kararlaştırılmıştır. Sivas vilâyeti yukarıdaki taahhüdünden başka miktarı 20 000 ile 30 000 arasında değişecek olan Suşehri ve Sivas talimğâhlarını da iâşe edecektir.

3. Yukarıda taahhüt edilenden başka Erzurum vilâyeti müstesna olmak üzere, her vilâyet kendi bölgesindeki hastahane, seyyar jandarma, sevkıyât efradı, imalâthane vesaire gibi bütün askerî kurumları iâşe edecektir.

4. Yukarıda taahhüt olunan miktar erzakın yılın 365 gününe tahsis edilerek hesaplanan günlük sevkıyât miktarı yukarıdaki tablo da gösterildiğinden buna göre:

- a. Sinop sancağının deniz yoluyla günde 10 ton,
- b. Sinop ve Canik sancaklarının ortaklaşa deniz yoluyla günde 29 ton,
- c. Sivas vilâyetinin günde 60 ton,
- d. Diyarbekir vilâyetinin günde 20 ton,
- e. Diyarbekir ve Bitlis vilâyetlerinin ortaklaşa günde 40 ton,
- f. Trabzon vilâyetinin Canik ve Sinop sancaklarıyla ortaklaşa deniz yoluyla günde 40 ton ve bizzat kendi taşıma araçlarıyla kara yoluyla olmak üzere 50 ton (Bunun 10 tonunun Samsun'dan deniz yoluyla nakli imkânı bulunup, Trabzon vilâyetince taşıma aracı bulunamazsa menzil araçlarıyla aldırılacaktır.),
- g. Mamuretülaziz vilâyetinin evvel emirde günde 30 ton ve bilahare 10 ton daha,
- h. Erzurum vilâyetinin günde 228 ton,

zahire nakletmeleri gerektiğinden; ya bu miktarı her gün düzenli olarak taşımaları veya bu mümkün olmadığı taktirde müsait havalarda çok ve müsait olmayan havalarda az sevkıyât yaparak bu miktarı dol-

duracaklardır. Ancak bu şekilde ekim ayından itibaren az nakliyat yapıp taşınacak zahirenin büyük bir bölümünü gelecek ilkbahara bırakmak ordunun kış mevsiminde aç kalmasına sebep olacağından kış gelmeden önce aralık, ocak ve şubat aylarına ait hisselerin teslim edilmesi gerekmektedir. Kışın gelmesinden sonra da sevkıyâta devam edilecektir.

6. Vilâyetler gönderecekleri buğdayı una çevirerek göndermeğe ve bu şekilde Erzurum ve çevresindeki değirmenlerin kışın çalışmamasından doğan sıkıntıyı gidermeye gayret edeceklerdir.

7. Gönderilecek bulgur yerine bulunabildiği kadarıyla kısmen kuru sebze gönderilmesi ve bu şekilde askerin ayda 22 gün bulgur yemekten kurtarılması çok önemlidir.

8. Yukarıdaki nakliyat miktarına cephanе, silâh ve bilumûm askerî eşya nakliyatı dahil olmadığından her vilâyet kendi bölgesinde bulunan bu gibi eşyaları da nakledecektir.

9. Erzurum vilâyeti taşıma araçlarıyla günlük azamî olarak nakledecek yiyecek miktarı şöyledir:

<i>Bayburt'tan Kophanları'na</i>	<i>75 ton</i>
<i>Bayburt'tan Aşkale'ye</i>	<i>20 ton</i>
<i>Aşkale'den Erzurum'a</i>	<i>20 ton</i>
<i>Kiğı'dan Erzurum'a</i>	<i>3 ton</i>
<i>Erzincan'dan Tercan'a</i>	<i>20</i>
<i>Tercan'dan Erzurum'a</i>	<i>20</i>
<i>Erzurum'dan Hasankale'ye</i>	<i>9 ton</i>

Menzil taşıma araçları ile azamî taşınacak yiyecek miktarı ise şöyledir:

<i>Erzurum'dan Tohumtab'a</i>	<i>15 ton</i>
<i>Erzurum'dan Karagöbek'e</i>	<i>20 ton</i>
<i>Erzurum'dan Hasankale'ye</i>	<i>71 ton</i>
<i>Aşkale'den Erzurum'a</i>	<i>51 ton</i>
<i>Kophanları'dan Pırnakapan'a</i>	<i>20 ton</i>
<i>Tercan'dan Erzurum'a</i>	<i>12 ton</i>
<i>Kiğı'dan Erzurum'a</i>	<i>2 ton</i>

<i>İspir'den Keskim'e</i>	1. 7 ton
<i>Bayburt'tan Keskim'e</i>	2,7 ton

Bu hesaba göre;

<i>Bayburt'tan Erzurum'a</i>	11 ton
<i>Kophanları'ndan Aşkale'ye</i>	55 ton
<i>Aşkale'den Erzurum'a</i>	20 ton
<i>Erzincan'dan Erzurum'a</i>	42 ton
<i>Tercan'dan Erzurum'a</i>	51 ton
<i>Kiğı'dan Erzurum'a</i>	10 ton
<i>Erzurum'dan Tohumtab'a</i>	6 ton

zahirinin ve

<i>Erzincan'dan Erzurum'a</i>	10 ton
<i>Bayburt'tan Erzurum'a</i>	5 ton
<i>Erzurum'dan Karagöbek'e</i>	5 ton
<i>Erzurum'dan Hasankale'ye</i>	10 ton
<i>Erzurum'dan Tohumtab'a</i>	3 ton

silâh cephane ve eşyanın taşınması için taşıma araçlarına ihtiyaç vardır.

Bunun için gerekli olan taşıma araçları miktarı 22 725 mekkâre kuvvetine eşdeğerdir. Erzurum vilâyeti eksik kalan bu araçlarının yükünü hafifletmek amacıyla, Erzurum-Karagöbek nakliyatına 788 ve Aşkale-Erzurum nakliyatına 5 000 mekkâre kuvvetiyle yardım edeceğini vadetmekle, bu ihtiyaç 19 937 mekkâreye inmiştir. Bu mekkârelerin ordu mıntikâsından sağlanmasına imkân görülmediğinden, hiç olmazsa bir dereceye kadar ihtiyacın giderilmesine yardımcı olmak ve Menzil Müfettişliğinin yükünü hafifletmek üzere;

<i>Trabzon vilâyetinden</i>	500
<i>Erzurum vilâyetinden</i>	500
<i>Sivas vilâyetinden</i>	1 200
<i>Mamuretülaziz vilâyetinden</i>	800
<i>Diyarbakir vilâyetinden</i>	1 000
<i>Canik sancağından</i>	200
<i>Halep vilâyeti ile Urfa sancağından</i>	800

olmak üzere toplam 5 000 mekkârenin teçhizatıyla sağlanacağı taahhüt edilmiş ve kararlaştırılmıştır. Sivas ve Mamuretülaziz valileri vermeyi vadettikleri mekkârelerin eksik kalması halinde üç mekkâreye iki deve hesabıyla dağ devesi göndereceklerini bildirmişlerdir. Bu mekkâreler vilâyetlerce satın alınarak tedarik edileceklerinden bunun için talep ettikleri 40 000 liranın gönderilmesi ordu komutanı tarafından vadedilmiş ve bunun üzerine Sivas vilâyetine 3 000 Mamuretülaziz ve Trabzon vilâyetlerine 1 000 lira verilmiştir. Bundan başka her vilâyet mıntıkasındaki ahz-ı asker şubelerinin ve dairelerinin ellerinde bulunan bütün mirî hayvanların vilâyetler emrine verilmesi kararlaştırılarak ona göre hareket edilmesi kolordu vekâletlerine ordu komutanlığınca emir ve tebliğ edilmiştir.

10. Menzilin 14 937 mekkâreye daha ihtiyacı kalmış olup bu ekşiğin tamamlanması için çare bulunamamıştır. Buna karşı kısmen Erzurum vilâyeti ve halkının daha fazla fedakârlık göstermeleri temenni olunmakla birlikte, vilâyetin bu görevi başarabilmesi mümkün olmadığından bu hayvanların Dahiliye Nezaretince diğer vilâyetlerden sağlanarak gönderilmesi talep edilecektir.

11. Vilâyetlerin tedarik ve sevk edecekleri erzak ve zahire bedeli ile taşıma ücretlerine karşılık Sivas vilâyeti 40 000 'i nakden ve 60 000'i havale olmak üzere şimdilik 100 000 lira, Mamuretülaziz vilâyeti aylık nakit olarak 10 000 lira, Erzurum vilâyeti şimdiye kadar birikmiş olan borçlarıyla birlikte nakit olarak toplam 300 000 lira ve Trabzon vilâyeti 30 000 lira tutan borçlarından başka ayrıca nakit olarak 60 000 lira daha talep etmiş ve talepleri ordu komutanlığınca kabul edilmiştir.

Alınan bu kararlardan da anlaşılacağı üzere 3. Ordu bölgesinde yeterli miktarda yiyecek maddesi vardı. Buna karşılık ordunun iâşe sıkıntısı bu maddelerin istenilen yerlere taşınamamasından kaynaklanmaktaydı. Bölge valileri toplantısında da bu problemin çözülmediği görülmektedir.

	Buğday	Kuru sebze	Bulgur	Arpa	Günlük ton	Teslim edilecek yer
Canik ve Sinop sancaklarından	6 132 000	245 280	735 840	3 394 500	29	Trabzon'a
Trabzon vilayetinin kendi ürününden	4 495 694	1 780 656	-	983 643	20	Bayburt'a
Mamuretülaziz vilayetinden	5 500 000	200 000	-	1 500 000	30	20 tonu Erzincan'a 10 tonu Kığı'ya
Sivas vilayetinden Samsun yoluyla	-	-	-	3 650 000	10	
Sivas vilâyetinden	2 569 000	395 000	2 755 637	12 524 735	50	10 tonu Şiran'da Trabzon vilâyetine, 10 ar tonu Bayburt'ta ve Refahiye'de 20 tonu da Erzincan'da Erzurum vilâyetine
Erzurum vilayetinden	23 847 457	255 140	1 000 000	11 054 696	99	Ayrıca kararlaştırılan ambarlara
Diyanbekir vilayetinden Harput'a teslim olunacak olan	-	-	-	7 300 000	20	Elaziz'de Mamuretülaziz vilâyetine
Diyanbekir ve Bitlis vilâyetleri tarafından Bitlis Muş'da ve Bitlis vilâyetince Kısmen Hınıs'ta teslim olunacak	5 283 370	211 335	792 506	8 398 650	40	Yarısı Bitlis'te ve yarısı Muş'ta
Sinop ve Samsun sancaklarından Trabzon yoluyla	-	-	-	3 650 000	10	Trabzon'da
TOPLAM	47 827 526	3 087 416	5 283 983	56 106 224		

Tablo 8: 28 Ekim 1915 tarihli karara göre 3. Ordu iâşe bölgesindeki vilâyet ve sancaklara ait erzak sevkıyat planı.

Bütün imkânlar seferber edildiği halde 3. Ordunun iâşesini taşımak üzere eksik kalan 14 937 adet mekkârenin kağıt üzerinde olsun sağlanması mümkün olamamıştı. Bu şartlarda ordunun iâşesinde kayda değer bir iyileşme sağlanamadı. Aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere özellikle ambarlardaki yem miktarı çok azalmıştı.

	Cins	28 Ekim 1915	14 Kasım 1915	2 Aralık 1915	14 Aralık 1915
Miktar (Ton)	Ek-meklik	639,4	884,4	957,8	926,9
	Erzak	1 666,8	1 940	4 189,4	1 835
	Yem	4 018	3 975	4 916	4 457,1
Kaç Gün Yetece- ği	Ek-meklik	25	89,8	97	102,4
	Erzak	56	29,7	63	29,1
	Yem	11,9	12,3	14	12,8
Ordu Mevcu- du	İnsan	167 684	?	164 453	167 111
	Hayvan	44 493	?	46 673	46 171

Tablo 9: 3. Ordu tevzi ve menzil ambarlarında bulunan yem ve yiyecek miktarı ⁴⁷⁵

Bölge valileri toplantısının ardından Erzurum Valisi Tahsin ve Ordu Menzil Müfettişi Fuat Beyler 1915 yılı Aralık ayı sonlarında Erzurum vilâyetindeki erzak sevkıyâtı durumu tespit etmek üzere öncelikle Ilıca, Evreni ve Aşkale ambarlarını teftiş ettiler. Daha sonra Bayburt Kaymakamı Ziya Bey ile Mıntika Komutan Muavini Asım Efendiyi de yanlarına alarak Bayburt, Kop ve Pınakapan sevkıyâtını değerlendirdiler. Bu sırada 4 500 tonu Bayburt'ta, 1 500 tonu Kophanları'nda, 1 000 tonu Aşkale'de 400 tonu Evreni'de ve 100 tonu da Ilıca'da olmak üzere bu ambarlarda toplam 7 500 ton erzak bulunduğu görüldü.

Teftiş sırasında daha önce Kophanları'ndan Aşkale'ye erzak taşı-

⁴⁷⁵ Bkz. ATASE Arşivi; Kls. 1261, Dos. 494, F. 1-35, 1-36, 1-37

maları karalaştırılmış olan menzil mekkâre kollarının bu sevkıyâtı gerçekleştiremedikleri anlaşılmıştı. Bu nedenle kesintiye uğramış olan sevkıyâtı yeniden ihtiyaca cevap verebilecek bir hale getirmek amacıyla şu önlemler alındı:

1. Bayburt kazası taşıma araçlarından 400 adeti Pınakapan ve Aşkale'ye tahsis edildi. Böylece; Bayburt'tan Kop'a günde en az 60 ve Pınakapan'dan Aşkale ve Evreni tavassut ambarlarına günde en az 50 en fazla 60 ton erzak gönderilecekti. Evreni ambarından ise Erzurum Genel Ambarına günde 60 ton erzak gönderilecekti.

2. Şimdiye kadar Aşkale-Evreni arasında 230 araba ile sevkıyât yapılmaktaydı ve her arabaya üç günde bir istirahat veriliyordu. Bu hatta 300 araba daha ilâve edildi. Mevcut araçlardan daha fazla yararlanabilmek amacıyla beş günde bir istirahat verilmesi kararlaştırıldı.

3. Evreni-Erzurum arasında çalışan 500 arabaya da 300 adet daha ilâve edildi. Bunlar da beş günde bir istirahat edeceklerdi. Ovacık nahiyesinden gelecek olan 150 arabanın Ocak ve Şubat aylarında bu hat üzerinde çalıştırılması kararlaştırıldı. Ayrıca vilâyetin diğer bazı bölgelerinden sağlanabileceği bildirilmiş olan 100 araba Evreni-Erzurum veya Aşkale-Evreni arasında istihdam edilecekti.

4. Erzak sevkıyâtının daha düzenli ve kontrollü bir şekilde yapılabilmesi için vilâyet dahilinde bulunan kaza ve nahiyeler birtakım bölgelere ayrılarak her bölgeye erzak tedarik ve sevkıyâtından sorumlu olacak idareciler tayin edildi. Ilıca ve Aşkale nahiyeleri dörder bölgeye ayrılarak her bölgeye nahiye müdürleri, jandarma komutanları ve polis komiserleri gibi görevlilerden sorumlular atandı.

5. Aşkale'deki erzak sevkıyâtında üstün hizmetleri görülen Tabur Komutanı Kâzım Efendi ile Polis Müdürü Hulusî Bey Erzurum Valisi tarafından Tercan'a gönderildiler. Yeniköy Nokta Komutanı Tevfik Bey ise Menzil Müfettişliğinin emriyle Tercan Nokta Komutanlığına atandı. Bu görevlilere Tercan'dan Yeniköy'e her gün en az 50 ton erzak göndermeleri emredilmişti.

Bu önlemler sayesinde Tercan-Yeniköy ve Bayburt-Erzurum hatlarıyla şimdilik Erzurum'a günde 100 ton erzak ulaştırılması teminat altına

alınmış oluyordu⁴⁷⁶. Erzurum valisi, 26 Aralık 1915 tarihinde Dahiliye Nezaretine ordu iâşesinin bu şekilde ancak mayıs ayına kadar sağlanabileceğini bundan sonrası için hükümetin şimdiden gerekli önlemleri alması gerektiğini bildirmişti⁴⁷⁷. Yetkililerin ve bölge halkının canlarıyla ve mallarıyla fedakârca gayret etmelerine rağmen, 1916 yılı başlarından itibaren başta taşıma araçlarının yetersizliği olmak üzere cephede gelişen askerî olaylar ve Rusların taarruza geçmesi Erzurum'da alınan kararların uygulanmasına fırsat vermemiş ve ordunun şiddetli iâşe buhranı giderilememiştir.

Ancak Erzurum valisinin bu değerlendirmesi pek gerçekçi değildi. Ocak ayında başlayan Rus taarruzunun da etkisiyle, bölge halkının tüm gayretlerine rağmen erzak sevkıyatı istenilen düzeye ulaştırılamadı. Nitekim ordu komutanlığının 1916 yılına ait raporlarından anlaşıldığına göre; vilâyet ambarlarından menzil ambarlarına günlük ihtiyaca yetecek miktarda sevkıyât yapılamadığından menzil bölgesindeki yiyecek maddeleri hızla tükenmekteydi. Aşağıdaki tabloda ayrıntılı olarak gösterildiği üzere; erzak ve özellikle yem mevcudu hem vilâyet ambarlarında hem de menzil ambarlarında bir hayli azalmıştı. Buna göre iâşe buhranı tüm şiddetiyle devam etmekteydi.

	13 Mart 1916			28 Mart 1916		
	Yiyeceğin cinsi (Ton)			Yiyeceğin cinsi (Ton)		
	Ekmeklik	Erzak	Yem	Ekmeklik	Erzak	Yem
1.Menzil hattı ambarları[*]	5 478,9	217,1	1 187,1	3 069,3	131	67,2
2.Menzil hattı ambarları^{**}	1 980,6	98,2	465,8	1936	90,3	115,4
TOPLAM	7 459,5	314,2	1 652,9	5005,3	221,3	785,6

⁴⁷⁶ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 82-2, Bel. No:1-49

⁴⁷⁷ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 82-2, Bel. No:1-49

^{*} Birinci Menzil Hattı Ambarları; Bayburt, Erzincan, Akçagöz, Kığı, Timran, Maçka, Hamsiköy, Masad, Maden, Kop, Surperan, Safa, Haktun, Pülümür ve Çapakçur'da bulunmaktadır. Bkz. ATASE Arşivi; Kls. 1261, Dos. 494, F. 1-41, 1-42

^{**} İkinci Menzil Hattı Ambarları; Palu, Sepkür, Kelkit, Şiran, Mülk-i Şerif, Refahiye, Kemah ve Sadak'ta bulunmaktadır. Bkz. ATASE Arşivi; Kls. 1261, Dos. 494, F. 1-41, 1-42

Ordunun günlük tüketimi	600(Gr)	400(Gr)	7,5(Kg)	600(Gr)	400(Gr)	7,5 (Kg)
İnsan ve hayvan başına günlük tüketim	63,9	42,6	222,1	63,9	42,6	222,1
Men. Amb. kaç günlük olduğu	117,7	7,3	7,4	78,3	5,1	3,5
Vilâyet Tekâlif ambarları mevcudu	17 572	1 838,1	12 154,3	21 225,6	1 338,5	6 878,1
Vil. Tek. Amb. kaç günlük olduğu	275	43	50	332	31,4	30,9
Vilâyet ve menzil ambarları toplamının kaç günlük olduğu	392	50,3	57,4	410,3	36,5	34,4
İnsan mevcudu	106 502					
Hayvan mevcudu	29 623					

*Tablo 10: 3. Ordu Menzil ve Tekâlif Ambarları mevcudu*⁴⁷⁸

d) Erzurum'dan Çekilen Ordunun İaşesi

1914 yılı Aralık ayında Rus ordusunu imha etmek amacıyla başlatılan Sarıkamış harekâtı 3. Ordunun büyük bir bölümünün yok olmasıyla sonuçlanmıştı. Ruslar, Osmanlı ordusu mağlup olmasına rağmen uzun bir süre ileri harekâta geçmekte tereddüt gösterdiler. Bu sırada Hafız Hakkı Paşanın vefatından sonra ordu komutanlığına geçen Mahmut Kâmil Paşa

⁴⁷⁸ Bkz. ATASE Arşivi; Kls. 1261, Dos. 494, F. 1-41, 1-42

bu fırsatı iyi değerlendirerek, orduyu derleyip topladı ve düşmanı Erzurum'a yaklaştırmadı. Vaziyet bir yıla yakın bu şekilde devam etti. Fakat Umûmî Karargâh Rusların kış mevsiminde ciddi bir harekâta girişemeyeceklerini zannettiğinden, ordunun en önemli birliklerinden olan 18. Fırkayı İran'ın kuzeyine yolladı. Bu durumda 3. Ordunun zayıfladığını gören Rus ordusu fırsatı kaçırmak istemeyerek, cephe boyunca isyan etmiş olan Ermenilerle birleşerek taarruz hazırlıklarına başlamıştı⁴⁷⁹. Rusların 1916 yılı Ocak ayında başlayan taarruzları Ağustos ayına kadar devam etti ve bu süre içerisinde 3. Ordu üstün Rus kuvvetleri karşısında tutunamayarak, Van gölü-Horasan'ın batısı-Arhavi hattından yaklaşık 275 km kadar batıya, Erzincan'dan da öteye, Kemah-Tirebolu hattına kadar çekilmek zorunda kaldı. Bu çekiliş, 3. Ordunun esasen az olan gücünü daha da tüketti. 3. Ordu 1918 yılı baharında ileri harekâta geçinceye kadar Kemah-Tirebolu hattında kaldı⁴⁸⁰.

Ruslar, taarruz sırasında 3. Ordunun en önemli ikmal hattı durumunda bulunan Karadeniz sevkıyatını keserek orduyu lojistik destekten mahrum bırakmak amacıyla, 1916 yılı Ocak ayı başlarından itibaren Karadeniz'deki faaliyetlerini iyice arttırmışlardı. Böylece, Rus donanmasının tehdidine maruz kalan, Karadeniz sevkıyatı ciddi manada aksamaya başlamıştı. Erzak gemileri zaman zaman Rus filosunun saldırıları sonucunda pek kıymetli olan yükleriyle birlikte batırılmaktaydı⁴⁸¹. Canik ve Sinop'tan Trabzon'a erzak göndermek imkânı kalmadığından, Karadeniz üzerinden yapılmakta olan erzak sevkıyatı durduruldu⁴⁸². Bunun yanında deniz yoluyla Trabzon'a ulaştırılmak üzere Çorum yöresinden Samsun'a yapılmakta olan erzak sevkıyatı, Harbiye Nezaretinin 7 Şubat 1916 tarihli emri ile durdurularak bu zahirenin İstanbul'a gönderilmesi sağlandı. Ancak ileride Samsun'dan Trabzon'a nakliyatın tekrar başlaması durumunda, bu sevkıyat için Sivas vilâyetinin kuzey kesimlerinden zahire temin

⁴⁷⁹ F. Gücüyener, 1914-1918 Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik?, (Basım yeri ve tarihi yok) s. 262

⁴⁸⁰ Genelkurmay Başkanlığı, Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 nci Ordu Harekâtı, II, s. 705

⁴⁸¹ Meselâ, 27 Ocak 1916 günü fasulye ve fındık yüklü olarak Trabzon'dan İstanbul'a gitmekte olan bir kodra fırtına yüzünden Akşehir limanının Adılağzı denilen bir yerinde karaya çekilmişken düşman torpido ve mihripleri tarafından tahrip edilmişti. Bkz. BOA, DH ŞFR, Dos. No: 60, Bel. No: 99, 147

⁴⁸² BOA, DH ŞFR, Dos. No: 60, Bel. No: 99, 147

edilecekti⁴⁸³.

3. Orduyu geri çekilmek zorunda bırakan Ruslar Erzurum, Erzincan, Van ve Bitlis'i ele geçirdikten sonra 19 Nisan 1916 tarihinde Trabzon limanını da zaptederek deniz yoluyla yapılmakta olan sevkıyâtı tamamen imkânsız hâle getirdiler⁴⁸⁴. Bu liman yaklaşık olarak iki yıl boyunca Rusların elinde kaldı.

Trabzon sevkıyâtının Rus donanması tarafından engellenmesi ve ardından da Trabzon limanının işgal edilmesi 3. Orduyu iâşe bakımından çok zor bir durumda bırakmıştı. Çünkü daha öncede bahsedildiği gibi Trabzon-Erzurum hattı bölgenin en muntazam yolu olup, bu özelliğinden dolayı ana ikmal hattı durumunda idi. İâşe bölgesinin Canik, Sinop ve Sivas yörelerinin sahile yakın kesimlerinden sağlanan yiyecek maddelerini karayolları ile sevk etmek mümkün olmadığından, savaşın başından beri bu maddeler sahildeki iskelelere nakledilmekte ve buradan deniz yoluyla Trabzon'a ulaştırılmaktaydı. Trabzon limanının düşman işgaline uğramasıyla birlikte artık deniz sevkıyâtından yararlanmak imkânı kalmazken, erzak nakliyatı konusunda eskiden beri yaşanan problemler bir kat daha artmış oluyordu.

Cephedeki bu gelişmeler 3. Ordunun sevkıyât planında ciddi değişiklikler yapılmasını gerektirmişti. Muhtemel bir düşman taarruzu ihtimaline karşılık Levazımât-ı Umûmiye Dairesinin 22 Şubat 1916 tarihli emri üzerine Sivas vilâyeti sevkıyâtının bundan böyle sadece Refahiye'ye, Mamuretülaziz vilâyeti sevkıyâtının ise Kemah'a yapılmasına başlandı. Daha ilerideki ambarlara yapılan sevkıyât ise tamamen durduruldu. Trabzon vilâyetinin düşman işgaline uğramamış kesimlerindeki iâşe kaynakları ise sadece Lazistan Müfrezesinin beslemesine tahsis edildi. Bu müfreze seferberliğin başından beri zaten Trabzon vilâyeti tarafından beslenmekteydi⁴⁸⁵. Böylece ileri hatlara yapılmakta olan erzak sevkıyâtı durdurularak, muhtemel bir taarruz sırasında erzakın düşman eline geçmesi engellenmiş olacaktı.

Sevkiyatın durdurulması üzerine ileri hatlardaki erzak hızla tükendi-

⁴⁸³ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 82-2, Bel. No: 1-57

⁴⁸⁴ A. N. Kurat, *age*, s. 293 vd.

⁴⁸⁵ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 82-2, Bel. No: 1-59

ğinden bir müddet sonra erzak nakliyâtının yeniden Erzincan ve Kemah'a kadar yapılması emredildi. Sivas ve Mamuretülaziz vilâyetleri her gün Erzincan'a yirmişer ve Kemah'a onar ton erzak göndermeyi taahhüt etmiş, fakat bu vaatlerini gerçekleştirememişlerdi. Nitekim, mart ayı içerisinde Sivas vilâyeti Refahiye'ye günlük sadece 2,5 ton ve Erzincan'a ise 150 kg erzak gönderebilmişti⁴⁸⁶. Aynı süre içerisinde Mamuretülaziz vilâyetinin gönderebildiği erzak miktarı ise Kemah'a günlük 1 100 kg ve Erzincan'a 3 500 kg dan ibaretti.

1915-1916 kışına girilirken ordunun Erzincan'daki ambarlarında 6 000 ton erzak vardı. Ancak bu şartlarda tüketilen erzakın yerine yenisi konulamadığından ordunun Erzincan depolarından yedek erzakı hızla eriyerek iki ay içerisinde tamamen tükendi. Bu durumda Erzincan'dan beslenen birliklere 28 Nisandan itibaren erzak verme imkânı kalmamıştı⁴⁸⁷. Civar vilâyetlerden Erzincan'a yapılmakta olan sevkıyât arttırılamadığından, birlikler, bir haftadan beri halkın boğazından kesilerek, Erzincan fırınlarından alınan erzakla beslenmekteydi. Erzurum Valisi bu duruma bir çare bulunmaması halinde ordunun Kızılıрмаğ'a kadar çekilmek zorunda kalabileceğini belirterek, böyle kötü bir sonuca meydan vermemek üzere gerekli önlemlerin alınmasını istemekteydi⁴⁸⁸. Dahiliye Nezareti bu sıkıntının giderilebilmesi için Sivas ve Mamuretülaziz vilâyetlerinden gönderilmekte olan erzak miktarının arttırılmasından başka bir çare bulamamıştı. O nedenle bu vilâyetlere, erzak sevkıyâtını mutlaka arttırmaları hususunda emir verildi⁴⁸⁹.

Buna cevaben vilâyetlerden alınan telgraf namelerden anlaşıldığına göre, sevkıyât miktarını daha fazla arttırmak mümkün değildi. Mamuretülaziz vilâyeti şubat ayı ortalarına kadar vadettiği erzakı sevk ederek görevini eksiksiz olarak yerine getirmişti. Fakat bundan sonra bir Nizamiye Fırkası ile 6 000 mevcutlu bir talimgâh birliğinin Mamuretülaziz'e gelmesiyle buradaki asker sayısı 30 000'e ve hayvan sayısı da 4 000'e ulaşmış bulunuyordu. Bunun dışında 2. Ordu Komutanlığınca 20 000 kişilik bir kuvvetin daha Mamuretülaziz'e gönderilece-

⁴⁸⁶ BOA, DII-İ UM, Dos. No: 82-1, Bel. No: 1-23

⁴⁸⁷ BOA, DII-İ UM, Dos. No: 82-3, Bel. No: 1-19

⁴⁸⁸ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 82-3, Bel. No: 1-25

⁴⁸⁹ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 82-3, Bel. No: 1-19

ği bildirilmişti. Zaten, bu vilâyetin tarımsal üretimi kendi halkına bile yetmeyecek kadar az olduğundan, halkın yiyecek ihtiyaçlarının bir kısmı eskiden beri komşu vilâyetlerden gelen zahire ile karşılanmaktaydı. Üretim bu derece az olmasına rağmen, vilâyetin 1915 yılı ürününden Kiği ve Erzincan ambarlarına 4 000 tondan fazla zahire gönderilmişti. Bundan başka Mamuretülaziz'deki 7 000 kadar askerle 30 000 civarındaki muhacir de bu mahsul ile iâşe edilmişti. Bu durumda mevcut zahire Mamuretülaziz vilâyetinde toplanmış olan birlikleri bile doyurmaya yetmezken, ayrıca Erzincan'a zahire gönderilmesi mümkün görülüyordu.

Sivas valisi ise kışın en şiddetli zamanlarında bile günde 70 tondan fazla erzak göndermekte olan Sivas vilâyeti sevkıyâtının düşmesine en önemli neden olarak taşıma araçlarının günden güne azalmasını ve buna karşılık sevkıyât sahasının sürekli genişletilmesini göstermekteydi. Bu vilâyetteki yük hayvanlarının bir bölümü mevsim ve yolların ağır şartlarından dolayı telef olmuştu. Ayrıca 28 Ekim 1915 tarihinde Erzurum'da alınan kararalar hilafına Erzurum vilâyetinin sevkıyât sahası daraltıldığından Sivas vilâyeti ulaşım araçlarından bir bölümü Erzincan-Suşehri hattına tahsis olunmuştu. Bu bakımdan Vali Muammer Bey 23 Nisan 1916 tarihinde Sivas vilâyetince yapılmakta olan erzak sevkıyâtının arttırılabilmesi için Erzurum vilâyeti dahilinde bulunan taşıma araçlarından bir bölümünün geri gönderilmesi gerektiğini bildirmişti.

3. Ordu bölgesinde en fazla taşıma aracına sahip olan yer Sivas vilâyeti idi. Bu sırada muhaceret sebebiyle Erzurum vilâyetinden Sivas'a 10 000 kadar araba geçmiş olduğundan bunlardan da yararlanılarak sevkıyât miktarının arttırılması beklenmekteydi. Bu nedenle Dahiliye Nezaretince 1 Mayıs 1916 tarihinde Sivas vilâyetine bu yolda yeni bir emir verilerek günlük sevkıyâtın mümkün mertebe arttırılması istedi. Ancak buna rağmen Sivas vilâyetinden yapılmakta olan sevkıyâtın her gün biraz daha azaldığı görülmektedir. Nitekim 14 Nisan-6 Mayıs tarihleri arasında Erzincan Refahiye ve Suşehri ambarlarına toplam 712 381 kg yani yaklaşık olarak günlük 32 ton erzak nakledilmişken bu tarihten sonra günlük sevkıyâtın 21 tona düştüğü görülmektedir⁴⁹⁰. Esasen Sivas vilâyeti bir süreden beri Erzurum, Refahiye, Giresun, Şiran ve Samsun ambarlarına günlük 50 tondan aşağı düşmemek üzere erzak göndermekteydi. Bu sevkıyât

⁴⁹⁰ BOA, Dİİ UM, Dos. No: 82-3, Bel. No: 1-25

sonucunda Sivas vilâyetinin cepheye nispeten yakın olan yerlerindeki ambarlarında bulunan erzak tamamen tükendiğinden, vilâyetin batı tarafındaki ambarlardan ve azamî 490 km mesafeden orduya erzak yetiştirmek mecburiyetinde kalınmıştı. Bu şekilde sevkıyât mesafesinin uzamasıyla doğal olarak menzil ambarlarına ulaştırılmakta olan erzak miktarında da önemli bir azalma olmuştu. Bu durumda Erzurum taraflarından Sivas vilâyetine geçtiğinden bahsedilen arabalar da sevkıyâtta düşüşü engellemeye yetmemişti. Bu bakımdan Vali Muammer Bey yolların müsait kısımlarında orduya erzak nakliyatında kullanılmak üzere 40 adet yük otomobili ile bunlara yetecek kadar benzin gönderilmesini istenmekteydi⁴⁹¹.

Son gelişmeler üzerine ordunun iâşece büyük bir sıkıntıya düşmesi karşısında, 3. Ordu Komutanı Sivas valisini ordu karargâhına davet etti. Burada yapılan görüşme sonucunda; 1916 yılı Mayıs ayının ortalarından itibaren üç ay içerisinde Sivas vilâyetinden orduya 10 000 ton erzak gönderilmesi kararlaştırıldı. Bu erzakın bir buçuk ay içerisinde gönderilmesi gereken birinci 5 000 tonluk bölümü haziran ayı başında Sivas vilâyetince temin edilerek sevk edilmek üzere vilâyet ambarlarına konuldu. Hasat zamanının yaklaşmakta olması geriye kalan erzakın sağlanmasında bir takım aksaklıklara sebep oldu. Çünkü vilâyetçe erzak taşımakta kullanılan yük hayvanlarının hasat zamanında serbest bırakılarak tarım işlerinde istihdam edilmeleri zorunluluğu vardı. Aksi taktirde hasat yapılamayacağından sonraki günlerde ordu iâşe bakımından daha büyük sıkıntıya düşecekti. Vilâyette bulunan araçlar hem sevkıyât işlerinin hem de tarım işlerinin bir arada yürütülmesi için yeterli değildi. O sebeple Sivas valisi 2 Haziran 1916 tarihinde; daha önce talep edilmiş olan 40 adet otomobile ilâveten Ankara vilâyeti araçlarından da bir bölümünün Sivas'a gönderilmesini istedi. Vilâyetin her iki talebine de hükümet merkezinden olumsuz cevap verildi. Çünkü Ankara vilâyetinde kullanılamayan taşıma araçları daha önce 3. Orduya gönderilmiş, geriye kalan cılız ve güçsüz hayvanlarla ise İstanbul ve çevresinde bulunan birlikler için erzak gönderilmekteydi. Öte yandan Başkumandanlık Vekâletinden elde yeterli otomobil olmadığından şu anda gönderilmesinin mümkün olmadığı bildirilmişti. Ancak ileriye dönük vaatler verilmekten de geri kalınmayarak Al-

⁴⁹¹ BOA, DII-İ UM, Dos. No: 82-3, Bel. No: 1-21

manyâ'dan otomobiller gelmesi halinde uygun görülecek bir miktarının Ulukışla-Sivas hattına gönderileceği bildirildi. Bu husus vilâyetin acil ihtiyaçlarına çözüm olamazdı⁴⁹².

1916 yılı Ağustosunda ordunun Kemah-Tirebolu hattına çekilmesi-nin ardından, yaklaşık olarak bir buçuk yıl süreyle birliklerin iâşesi büyük ölçüde Sivas vilâyetinden sağlanmıştır. Bu nedenle menzil bölgesi de bu vilâyet dahilinde yer aldığından ordunun ileri harekâtına kadar devam eden süre içerisindeki iâşe hizmetlerine zorunlu olarak III. Bölümde menzil hizmetleri bahsinde yer verilmiştir.

5. Rus İşgalindeki Bölgenin Geri Alınışı Esnasında Ordunun İâşesi

12 Şubat 1918 günü ileri harekâta başlayan ordu, 30 Nisanda 93 Harbi'nden önceki Osmanlı-Rus sınırına ulaşmış bulunuyordu. Bu duruma göre; orduyu yeniden ulaşım açılmış bulunan Karadeniz vasıtasıyla beslemek mecburiyeti ortaya çıkmıştı. Nitekim orta Anadolu'da yer alan iâşe bölgesinden mevcut şartlarda Kafkaslara sevkıyât yapılması mümkün görülmediğinden, Sivas vilâyetindeki yiyecek maddelerinin deniz yoluyla Trabzon üzerinden orduya ulaştırılmak üzere sahil kesimindeki menzil ambarlarına taşınması gerekiyordu. Ancak bütün çabalara rağmen menzile ait araçlarla söz konusu erzakın istenilen ölçüde gösterilen ambarlara nakli mümkün olmuyordu⁴⁹³. Çünkü ordunun ilerlemesiyle birlikte menzil hatlarının da ileriye doğru alınması, yurt içinden erzak naklinde menzil araçlarından eskisi kadar yararlanmaya imkân vermiyordu. Bu durum Kafkaslardaki kuvvetleri çok zor bir durumda bırakmıştı. Nitekim Şark Orduları Başmenzil Müfettişliğinden bildirildiğine göre; Ağustos ayı başlarında Batum'daki birliklerin sadece dört günlük zahiresi kalmıştı. Of ile Karabik arasındaki menziller de aynı durumda olduğundan mesafenin uzaklığı dolayısıyla Sivas ambarlarındaki erzakın sahile doğru nakliyâtında bir gün bile geç kalınması halinde ordu büyük bir açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalacaktı. Bölgenin diğer vilâyetlerinde de menzil araçlarıyla yeterli miktarda erzak taşınmadığından sevkıyâta halka ait araçlarla yardımcı olunmakta idi. O nedenle 14 Eylül 1918 tarihin-

⁴⁹² BOA, DH-İ UM, Dos. No: 82-3, Bel. No: 1-32

⁴⁹³ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 87, Bel. No: 131, 142

de bu defa bizzat Başkumandan Vekili Enver Paşa, Sivas vilâyetindeki askerî araçlar kifayet etmediğinden, erzakın sahile nakli hususunda diğer vilâyetlerde olduğu gibi halka ait araçlarla yardımcı olunmasını istedi⁴⁹⁴. Ancak halkın elinde kalmış olan araçlarla yeterli ve düzenli bir sevkıyat sağlanamadığından, harekât sırasında 3. Ordu birlikleri geriden ciddi bir destek göremediler ve böylece Erzincan, Erzurum, Sarıkamış ve Kars tarruzlarında düşmandan ele geçirilen ganimetlerle beslenmek zorunda kaldılar⁴⁹⁵.

D. VİLÂYET AMBARLARINDAN MENZİL AMBARLARINA YAPILAN SEVKİYÂT ve MİKTARLARI

Bu bölümde ordu için erzak sevk etmekte olan 3. Ordu iâşe bölgesindeki vilâyetlerin sevkıyât yaptıkları ambarlar ve ortalama günlük sevkıyât miktarları tespit edilmeye çalışılmıştır. İlgili arşivlerde yapılan belge taramaları sırasında söz konusu vilâyetlerin savaşın devam ettiği süre içerisinde yaptıkları erzak sevkıyâtını gösterir bütün belgeleri bulmak mümkün olamadığından burada çeşitli tarihlere ait belgeler kullanılarak bir örnekleme yapılmıştır. Bununla birlikte elde edebildiğimiz belgeler iâşe ambarları, sevkıyat güzergâhı ve ortalama sevkıyat miktarının ana hatlarıyla tespit edilmesi için büyük ölçüde yeterli olmuştur. Ordu için sevkıyât yapan vilâyetleri coğrafi konumlarına göre sıralamak da mümkün olabilirdi. Ancak biz burada ordunun vilâyetlerden istifade oranına göre bir sıralama yapmayı tercih ettik.

1. Bitlis Vilâyetinin Sevkıyâtı

Bitlis vilâyeti erzak sevkıyâtı konusunda diğer vilâyetlere göre oldukça iyi bir durumda bulunuyordu. Bitlis valisi Mustafa Bey, ordu komutanı ve Erzurum valisi ile sürekli irtibat halinde idi. Seferberliğin başında 3. Ordu Komutanlığının isteği üzerine bir bölümü Hasankale'ye yapılmakta olan erzak sevkıyâtı daha sonra yine ordu komutanlığının emri gereğince tamamıyla Hınıs ambarına teksif edildi.

Sevkıyât emrinin verildiği günden itibaren ordunun iâşesi için vilâyet ambarlardan bu hususa tahsis edilmiş 5 000 öküz ve merkep Hınıs'a

⁴⁹⁴ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 91, Bel. No:142

⁴⁹⁵ K. Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu Sarıkamış, Kars ve Ötesi*, (nşr. E. Konukçu), Erzurum 1990, s. 81 vd. ;N. Yüceer, *I. Dünya Savaşında Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, Ankara 1996, s. 25

düzenli olarak günlük 26-27 ton erzak gönderilmekteydi. Yöreye kar yağınca kadar öküz ve merkeplerle yapılan sevkıyatın ondan sonra kızaklarla yapılması gerekiyordu. Burada eskiden beri, kış geldiğinde arabaların yerine hayvanlar tarafından çekilen kızaklar kullanılmaktaydı. Bu nedenle kışın yaklaşması üzerine vilâyet, bu konuda da zamanında önlemini alarak daha kar yağmadan 3 000 adet kızak hazırlatmıştı⁴⁹⁶.

1915 yılı Ocak ayında 3. Ordu bölgesinde mevsimin en soğuk günleri yaşanmaktaydı. Bu arada yoğun kar yağışının üç gün devam etmesi üzerine kızaklarla sevkıyâta başlandı. Öküzlerin sırtında ayrıca erzak taşındığından, kızaklar insanlar tarafından çekilmekteydi. 550 kızak ve 1700 kişiden oluşan ve 102 ton erzak taşımakta olan ilk kızak kafilesi 16 Ocak günü yola çıkarıldı. Kızakların kullanılmaya başlanması ile birlikte nakliyat miktarında önemli bir artış oldu. Çünkü kar yağışından önce yollar arabaların geçişine pek elverişli olmadığından sevkıyat daha çok insanların sırtıyla yapılmaktaydı. Nitekim 3 000 kişiden oluşan böyle bir hamal kafilesi Köprüköy'e gönderilmişti.

Kızaklar devreye girmeden önce günde sadece 18 ton erzak taşınabilirken, kızakların devreye girmesiyle birlikte bu miktar 5-6 kat artmıştı. Fakat bir süre sonra, bölgenin bazı kesimlerinde alışılmışın dışında yağmurlar yağarak, ortalığı çamur deryasına çevirdi. Yörede bu ağır mevsim koşullarına dayanabilecek muntazam yollar bulunmadığından, zaten çok zor şartlar altında yapılmakta olan erzak sevkıyatı adeta durma noktasına geldi. Bu durumda 3. Ordu Komutanlığı, Erzurum vilâyetindeki ordu ambarlarına yapılmakta olan sevkıyatı 25 Ocak 1915 tarihine kadar durdurmak zorunda kaldı.

Ordu Komutanlığının aldığı bu karara rağmen Bitlis vilâyetince sevkıyâta devam edildi. Yukarıda da belirtildiği gibi bölgeyi çamur deryasına çeviren yağmurlar sebebiyle kızaklar da işleyemez hale gelmişti. Ancak her şeye rağmen orduya erzak yetiştirme kararlılığında olan Bitlis vilâyetince bu defa da hamal kolları oluşturularak erzak sevkıyatına devam edildi. Ahz-ı asker şubeleri tarafından görevlendirilen askerler ile yöre halkından askerlik görevinden muaf, yaklaşık 4 000 kişiden yararlanıldı. Sırtlarına zahirc çuvalları yüklenen hamal kafileleri Erzurum'a

⁴⁹⁶ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-5, Bel. No: 18

doğru hareket ettirildi; çuvalların bir kısmı da öküzlerin sırtlarına yüklenmişti. Böylece 20 gün içerisinde Bitlis'ten Erzurum'daki askerî depolara, çoğu un ve arpa olmak üzere, 550 ton yiyecek maddesi gönderilmişti. Ayrıca bir miktar zahire de Tutak tarafına gönderildi⁴⁹⁷.

Seferberliğin ilânından 14 Şubat 1915 tarihine kadar yaklaşık 6 buçuk ay içerisinde, Bitlis vilâyeti ambarlarından Hınıs, Hasankale ve Köprüköy ambarlarına gönderilen toplam 6 604 648 kg çeşitli erzak ve yeme ilâveten 9 234 adet yumurta ve 64 000 koyun ile 687 baş da sığır verilmişti⁴⁹⁸. Buna göre vilâyetin ortalama günlük yem ve erzak sevkıyatı 34 044 kg etmektedir.

Sevk edilen miktarın dışında vilâyet ambarlarında 5 139 406 kg yem ve yiyecek maddesi daha bulunuyordu. Bitlis valisi Mustafa Bey 23 Şubat 1915 tarihinde bu ambarlar mevcudundan başka, vilâyetten asgarî olarak 2 585 500 kg çeşitli erzak ve 40 000 baş koyun ile 2 000 sığırın daha sağlanabileceğini bildirmişti⁴⁹⁹. Bitlis vilâyetinden büyük bir azim ve gayretle yapılmakta olan erzak sevkıyatı bu vilâyetin 3 Mart 1916 tarihinde Rus işgaline uğramasına kadar devam etti. Bundan sonra ordu Kemah-Tirebolu hattına çekildiğinden vilâyetin elde kalan ya da düşman istilasından kurtarılan kesimleri 3. Ordu bölgesinden alınarak 2. Ordu bölgesine dahil edildi⁵⁰⁰.

2. Trabzon Vilâyetinin Sevkıyatı

Harbiye Nezareti, seferberliğin başında Rus donanmasının Karadeniz kıyılarını topa tutabileceği ihtimaline karşı Trabzon vilâyeti dahilinde bulunan erzak ve eşyanın öncelikle top menzili dışına çıkarılmasını istemişti. Bir müddet sonra 3. Ordu iâse bölgesini oluşturan diğer vilâyetlerden yapılan sevkıyatın yetersizliği yüzünden ordunun aç kalmaması için Trabzon'daki erzakın Erzurum'a kadar taşınması emredildi. Harbiye Ne-

⁴⁹⁷ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 93-1, Bel. No: 1-74; Dos. No: E-6, Bel. No:3

⁴⁹⁸ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-6, Bel. No: 4

⁴⁹⁹ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-6, Bel. No: 67; Dos. No: E-7, Bel. No: 67. Bitlis ambarlarındaki erzak mevcudunun bir bölümü Van, Diyarbakir ve Musul vilâyetlerince buraya sevk edilmişti. Seferberliğin ilânından 14 Ocak 1915 tarihine kadar bu üç vilâyetten Bitlis'teki ambarlara toplam 1 844 642 kg erzak ve yem ile 4 130 adet yumurta sevk edilmişti. Bkz. BOA, DH-İ UM, Dos. No:E-6, Bel. No:4

⁵⁰⁰ ATASE Arşivi; Kls. 74, Dos. 376, F. 1-14, 14-15; BOA, DII ŞFR, Dos. No: 67, Bel. No:

zaretinin 2 Kasım 1914 tarihli bu emrine göre, bahsedilen erzakın nakli için vilâyet dahilinde bulunan bütün taşıma araçları kullanılacak, ayrıca 3. Ordu tarafından da bu nakliyat için bir miktar araç tahsis edilecekti⁵⁰¹.

Trabzon halkının müslümanı, gayrimüslimi, zengini-fakiri ile hep beraber gece gündüz fedakârca çalışarak vapurlardan boşattıkları levazım ve erzakı sırtlarıyla taşımak hususundaki olağanüstü çabalarına rağmen her gün vapurlarla Trabzon'a gelmekte olan erzakın Erzurum'a kadar ulaştırılması mümkün olamıyordu. Zira Trabzon limanına gelmekte olan bu erzak dışında sadece vilâyet dahilindeki depolarda bulunan erzakın Erzurum'a taşınabilmesi için 1 500 mekkâreye ihtiyaç duyulmaktaydı. Erzak sevkıyatı dışında bir taraftan da Trabzon-Hamsiköy arasındaki dekovil inşaatında da çalışmakta olan bölge halkının bu ağır yükün altından kalkmasına imkân yoktu. Bu bakımdan vilâyet dahilindeki yük hayvanlarından 550 kadarının Tekâlif-i harbiye yöntemiyle kiralanmasına teşebbüs edildi. Bundan fazlasını temin etmek de zaten mümkün değildi. Çünkü 3. Ordu Komutanlığı daha önce Trabzon'dan sevkıyat yapmakta olan Acem ve Kürtlere ait bütün deve ve mekkâreleri Erzurum'a hasrettiğinden, burada taşıma aracı olarak halka ait merkezlerden başka bir şey kalmamıştı. Vilâyetteki otomobiller de yine ordu komutanlığının emri ile Erzurum'a alınmıştı. Bu durumda 550 adet yük hayvanı temin edilse bile müşkülâtın çözülemeyeceğini gören Cemal Azmî Bey 3 Aralık 1914 tarihinde Dahiliye Nezaretinden şu isteklerde bulunmuştu:⁵⁰²

1. Daha önce Levazımât-ı Umûmiye Riyaseti tarafından gönderileceği bildirilen 5 adet otomobil yeterli olamayacağından üç tane daha ilâve edilerek toplam 8 otomobil gönderilmesi.

2. Trabzon-Hamsiköy dekovil inşaatında çalıştırılmak üzere yol taburundan 300 askerle iki zabitin ve yine aynı taburdan mekkâreciliğe elverişli 400 askerle dört zabitin gönderilmesi.

3. Erkân-ı Harbiye Umûmiye Reis-i Sanisi Hakkı Beyin beyan ettiği 1000 devenin Trabzon vilâyetine hasredilerek süratle gönderilmesi.

4. Sırt veya hayvanlarıyla erzak taşıyanlara yem ve yiyecek kar-

⁵⁰¹ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 46, Bel. No: 130

⁵⁰² BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-5, Bel. No: 15

şılığı yevmiye verilmek üzere 3 000 liralık havale gönderilmesi.

5. Erzurum kazasıyla savaş hattı çevresindeki bölgelerden leva- zım taşınması için her taburda 800 mekkâre bulunmasına karşılık Trabzon vilâyetindeki taşıma araçlarının pek kıt olması sebebiyle nakliyatın Bayburt'a kadar Trabzon vilâyetince ve oradan Erzurum'a kadar da Erzurum vilâyeti tarafından yapılmasına izin verilmesi.

Trabzon valisinin bu talepleri üzerine İstanbul'dan buraya sadece birkaç otomobil gönderilebildi ise de, çok eski olan bu arabalardan, burada tamir edilmeleri de mümkün olmadığından istifade edilemedi. Bu durumda vilâyetin sahip olduğu yegâne nakliye vasıtası, sırtlarında fedakârca erzak taşıyan asker ve ahaliden ibaret idi. Onlar vasıtasıyla Trabzon'dan her gün en az 1 000 ve en fazla 1 700 denk erzak ve eşya yola çıkarılmaktaydı. Ancak insan üstü gayretlerle yapılmakta olan sevkıyâtın uzun süre bu şekilde devam etmesi beklenemezdi. O nedenle Cemal Azmî Bey 17 Aralık 1914 tarihinde Dahiliye Nezaretine tekrar müracaat ederek, daha önce gönderileceğinden bahsedilen kış şartlarına dayanıklı 1000 adet devenin bir an önce gönderilmesini istedi⁵⁰³. Fakat bu istekten de bir sonuç alınamadı. Buna rağmen 1914 yılı Aralık ayında menzil hizmetinde bulunan yük hayvanları ve otomobiller dışında yalnız halka ait sınırlı sayıdaki taşıma araçları ve daha çok insanların sırtlarıyla her gün Trabzon'dan Hamsiköy'e kadar ortalama olarak 100 ton yiyecek taşınmaktaydı. Buradan ileriye vilâyetin uç bölgesinde bulunan Ardase'ye yoğun kar yağışı ve Zigana dağıının engebeli yapısı sebebiyle aynı şekilde ulaşım sağlanamıyordu. Bu bakımdan Hamsiköy'e kadar büyük ölçüde halkın sırtıyla getirilen erzak buradan Ardase'ye eldeki mevcut develerle taşınmaktaydı⁵⁰⁴. Bu sırada Trabzon, Akçaabat, Maçka, Torul ve Gümüşhane kazalarındaki memurlar da dahil olmak üzere yöre halkı kendilerine ait hayvan ve arabalarıyla erzak ve askerî eşya taşımaktaydılar.

1915 yılı Ocak ayı içerisinde vilâyetçe tekâlif-i harbiye yöntemiyle 500'e yakın mekkâre ve 60 araba daha sağlanarak Trabzon İhraç Komutanlığı emrine verilmişti. Bunun dışında her gün 40-50 vagon askerî eşya halk tarafından dekovil hattıyla taşınmaktaydı. Buna rağmen Samsun'dan

⁵⁰³ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-5, Bel. No: 45

⁵⁰⁴ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-5, Bel. No: 57

deniz yoluyla gelen erzakın da ilâvesiyle Trabzon'daki erzak ve eşya taşıma gücünün çok üzerinde bir miktara ulaşmış bulunuyordu. Bu erzak ve eşyanın mevcut imkânlarla iç bölgelere taşınabilmesi için en azından birkaç aya ihtiyaç vardı⁵⁰⁵. Bu kadar çok miktarda zahirenin Trabzon'da depolanması da oldukça sakıncalı idi. Çünkü askerî sevkıyâtı engelleme çabasında oldukları bilinen Rusların bir liman kenti olan Trabzon'a donanmaları vasıtasıyla saldırarak top menzili içerisinde bulunan depoları imha etme ihtimali oldukça yüksekti. Ayrıca buradaki yiyecek maddelerinin bir an önce iaşe yönünden sıkıntı çekmekte olan Erzurum civarındaki orduya yetiştirilmesi gerekiyordu. Başkumandanlık Vekâleti bu hususu dikkate alarak, 17 Ocak 1915 tarihinde, Trabzon'daki bütün zahirenin yurt içine ve meselâ; Gümüşhane civarına, veya mümkünse Erzincan'a kadar gönderilmesini emretmişti⁵⁰⁶.

1915 yılında 3. Ordu için Trabzon, Hamsiköy, Maçka ve Gümüşhane ambarlarından erzak sevkıyâtına devam edildi. Seferberliğin ilânından 1915 yılı Kasım ayı ortalarına kadar sadece Gümüşhane'den öşür olarak alınan yaklaşık 3 000 ton zahire Bayburt'a gönderilmişti. Ayrıca Şiran, Of ve Sürmene kazalarından da erzak gönderilmekteydi. Eylül ayı içerisinde bu üç kazadan toplam 525 457 kg erzak gönderilmişti⁵⁰⁷.

1916 yılı kışında taarruza geçerek Erzurum, Erzincan, Van ve Bitlis'i ele geçiren Ruslar, 19 Nisan 1916 tarihinde Trabzon limanını da ele geçirdiler⁵⁰⁸. Böylece 3. Ordu en önemli ikmal hattını da kaybetmiş oluyordu. Bu liman 1918 yılı baharında Türk ordusunun ileri harekâtıyla geri alınıncaya kadar Rus istilâsında kaldı.

Aşağıdaki tablo (Tablo 11) çeşitli tarihlerde Trabzon vilâyetinden ordu için yapılmış olan erzak sevkıyâtının miktarı ve sevkıyâtın yapıldığı ambarlar hakkında genel bir fikir vermektedir.

⁵⁰⁵ BOA, DH-İUM, Dos. No: E-5, Bel. No: 143

⁵⁰⁶ BOA, DII ŞFR, Dos. No: 49, Bel. No: 38; Dos. No: E-6, Bel. No: 7

⁵⁰⁷ BOA, DH-İUM, Dos. No: 82-2, Bel. No: 1-43; Dos. No: E-15, Bel. No: 23

⁵⁰⁸ A. N. Kurat, *age*, s. 293 vd.

Sevkiyat Tarihi	Gönderen Ambar	Miktar (kg)	Gönderilen Ambar
10 Haziran 1915	Kelkit, Şiran, Hamsiköy	145 607	?
10/20 Temmuz 1915	Trabzon	637 360	Bayburt
14 Ekim-13 Kasım 1915	Trabzon Nok. Kom. Amb.	210 840	Ardasa
"	"	95 798	Bayburt'a gönderilmek üzere Sürmene'ye
"	"	54 695	Bayburt'a gönderilmek üzere Of'a
"	"	2 011	Giresun kazasına
"	"	160 773	Bayburt'a
"	"	454 207	Lazistan Müfrezesine
"	Gümüşhane-Merkez	170 00	Bayburt'a
"	Gümüşhane-Kokansi	80 253	"
"	Of	13 388	"
"	Sürmene	43 265	"
"	Kelkit	1 000 000	"
"	Şiran	352 409	"
"	Kelkit-Pohosi Mevkii	?	"
14/ 28 Kasım 1915	Trabzon, Gümüşhane	1 094 406	"
"	Trabzon-Merkez	640 060	Lazistan Havalisine
"	"	498 299	Bayburt'a gönderilmek üzere Of, Ardasa ve Sürmene'ye
"	Gümüşhane	5 219	Şiran, Torul
28 Kasım/13 Aralık 1915	Trabzon-Merkez	1 198 247	Bayburt, Erzurum, Gümüşhane ve Lazistan Müfrezesine
"	Gümüşhane	330 159	Bayburt'a
14/28 Aralık 1915	Trabzon-Merkez	1 758 004	Lazistan Müfrezesine ve Bayburt'a
29 Aralık 1915/ 13 Ocak 1916	"	491 069	"
19 Ocak 1916	Sürmene, Torul, Şiran, Kelkit	72 632	?
21/22 Ocak 1916	Sürmene, Torul, Şiran, Hamsiköy	32 782	Bayburt'a
23 Ocak 1916	Sürmene, Torul, Şiran	11 438	Bayburt'a
24 Ocak 1916	"	32 440	Bayburt'a

Tablo 11: Muhtelif Tarihlerde Trabzon Vilâyetinden 3. Ordu İçin Yapılan Erzak Sevkiyatı⁵⁰⁹.

⁵⁰⁹ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-9, Bel. No: 8, 24; Dos. No: E-12, Bel. No: 34; Dos. No: E-15, Bel. No: 23, 26-A

3. Sivas Vilâyetinin Sevkıyâtı

5 Kasım 1914 tarihine kadar ordu iâşe bölgesinde yer almamasına rağmen, seferberliğin başından beri 3. Orduya bağlı 10. Kolorduya ait iâşe ihtiyaçlarının tamamı ve her türlü sevkıyât işlerinin önemli bir bölümü Sivas vilâyeti tarafından sağlanmaktaydı. Böylece 1914 yılı Kasımında büyük çoğunluğuyla henüz Sivas vilâyeti dahilinde bulunan ve 3. Ordunun yaklaşık olarak 1/3 'ünü oluşturan 10. Kolordu sadece Sivas vilâyeti tarafından iâşe edilirken; geriye kalan 9. ve 11. Kolordular, yani ordunun 2/3 'ü ise Trabzon, Van, Bitlis, Diyarbakir, Mamuretülaziz ve Erzurum vilâyetleri tarafından iâşe edilmekteydi⁵¹⁰. Bir süre sonra 10. Kolordu Sarıkamış taarruzuna katılmak üzere ileri harekâta geçtiğinde, bu birliklere erzak yetiştirmek hususunda da vilâyetin önemli katkıları görüldü.

Ordu komutanlığı emri gereğince, birliklerin iâşesi için Şiran, Refahiye, Niksar ve Havza ambarlarına günlük 140 bin kıyye⁵¹¹ erzak taşınması gerekiyordu. Sevkıyâtı organize etmek üzere Sivas vilâyetinin bütün kazalarında Teşkilât-ı Hususiye Heyetleri adı verilen örgütler oluşturuldu. Erzak sevkıyâtı bu örgütler yönetiminde ve taşıma araçlarının yetersizliği nedeniyle genellikle halkın sırtında taşınmak suretiyle yapılmaktaydı. Yani kolordu ambarlarına erzak nakli ancak Sivas halkının fedakârlığıyla gerçekleşebiliyordu⁵¹².

2 Aralık 1914 tarihine kadar Havza ve Niksar ambarlarının her birinde altışar milyon olmak üzere 12 milyon kıyye erzak depolanmıştı. Bu depolardaki erzakının deniz yoluyla Trabzon'a ve oradan Erzincan ve Erzurum'a nakledilmek üzere sahil istikametinde Sivas vilâyeti sınırına kadar taşınması planlanmış olduğundan söz konusu sevkıyât yine bu vilâyetin çabalarıyla sürdürülmekteydi. Bundan başka kışın yaklaşması üzerine Seyfeli ve Karabayır geçitleri kapanmadan Refahiye ve Suşehri kazalarında yığınak yapılması gerekiyordu. 1914 yılı Kasım ayında Sivas vilâyetinin bütün imkânları bu iş için seferber edilerek, kısmen insan sırtında taşınmak üzere Refahiye ambarlarına da günde ortalama 150 000 kıyye erzak gönderilmekteydi⁵¹³.

⁵¹⁰ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-5, Bel. No: 2

⁵¹¹ Kıyye; ağırlık ölçü birimi, 1 kıyye= 1 282 gr

⁵¹² BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-5, Bel. No:60

⁵¹³ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-5, Bel. No: 24

3. Ordu iâşe mıntıkasına dahil edilmesiyle birlikte vilâyetin iâşe hizmetleri açısından mükellefiyetleri bir kat daha arttı. Nitekim 15 Kasım 1915 tarihinden itibaren bu vilâyetin de iâşe mıntıkasındaki diğer vilâyetlerle birlikte Erzurum ve Erzincan depolarına erzak nakletmesi emredilmişti⁵¹⁴.

Sık sık dile getirildiği üzere bütün Osmanlı ülkesinde olduğu gibi, Sivas vilâyetinde de asıl problem taşıma araçlarının yetersiz olmasıydı. Yoksa özellikle savaşın birinci yılında yiyecek maddeleri açısından önemli bir sıkıntı yoktu. Nitekim vilâyetin hesaplarına göre, 1914 kışında ordu için 60 000 ton civarında yiyecek maddesinin temini mümkün görülüyordu⁵¹⁵.

Sivas valisi Muammer Bey 20 Kasım 1914 tarihinde Dahiliye Nezaretine müracaat ederek; Suşehri ve Refahiye kazalarındaki yığınak tamamlanmadan Erzincan'a sevkıyât yapmanın imkânsız olduğunu ve eğer bu vilâyetten daha fazla yardım bekleniyorsa, Konya ve Ankara vilâyetleri ile Kayseri sancağından ya da uygun görülecek herhangi bir yerden bol miktarda taşıma aracının gönderilmesi gerektiğini bildirdi⁵¹⁶. Dahiliye Nezaretinin 25 Kasım 1914 tarihli cevabı; bahsedilen sancak ve vilâyetlerdeki araçlar, kendi bölgelerindeki ordu birliklerine erzak naklinde kullanılmakta olduklarından, gönderilmelerinin mümkün olamayacağı şeklinde idi.⁵¹⁷ Bir süre sonra Sivas'a gelen Menzil Müfettiş-i Umûmîsi Nihat Bey, Erzurum'a kadar yapılacak sevkıyâtın sağlanabilmesi için Sivas vilâyetine çevre vilâyet ve sancakların yardımıyla 2 000 deve ve 600 araba verileceğini beyan ettiyse de bundan da bir sonuç alınmadı⁵¹⁸.

Bu durumda mevcut imkânlarla işe başlamakta başka çare kalmadığından, 6 Aralık 1914 tarihinden itibaren Erzurum ambarlarına sevkıyâta başlandı. İlk olarak 37 arabaya yüklenen 185 çuval un ile 25 araba yükü kışlık giyecek, beş gün sonra da 26 erzak arabası daha yola çıkarıldı⁵¹⁹. Bunun dışında Erzincan, Mülk-i Şerif ve Bayburt'a da erzak sevk edilmekteydi. 23 Aralık 1914 tarihine kadar oluşturulan 14 kfile ile Erzurum'a 65 668 kıyye,

⁵¹⁴ BOA, DII-I UM, Dos. No: 82-1, Bel. No: 1-17; BOA, DH ŞFR, Dos. No: 47, Bel. No: 13

⁵¹⁵ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 49, Bel. No: 121

⁵¹⁶ BOA, DH-I UM, Dos. No: E-5, Bel. No: 2

⁵¹⁷ BOA, DII ŞFR, Dos. No: 49, Bel. No: 172

⁵¹⁸ BOA, DH-I UM, Dos. No: E-5, Bel. No: 24

⁵¹⁹ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 47, Bel. No: 438

9 katile ile Erzincan'a 31 700 kıyye, 6 Katile ile Mülk-i Şerife 36 656 kıyye ve Bayburt'a 3 506 kıyye buğday ve bulgur gönderilmişti⁵²⁰.

Böylece seferberliğin ilânından 7 Ocak 1915 tarihine kadar, Sivas vilâyetinde 40 897 229 kıyye erzak ve zahireye el konularak bunun, 19 311 164 kıyyesi sarf ve sevk olunmuş geriye kalan 21 586 065 kıyyenin mevcut taşıma araçlarıyla nakline çalışılmaktaydı⁵²¹. Bundan sonra vilâyetin iâşe konusundaki yükümlülükleri her geçen gün artarak devam etti. 1916 yılı baharında, ordunun Kemah-Tirebolu hattına çekilmesi ve iâşe bölgesinin önemli bir bölümünün düşman işgaline uğraması sonucu 3. Ordu, yaklaşık olarak bir buçuk boyunca büyük ölçüde sadece Sivas vilâyetinin kaynaklarından beslenmek zorunda kaldı. Ancak başta taşıma araçlarının yetersizliği ve daha sonra savaş nedeniyle tarımsal üretimin giderek azalması gibi nedenlerle, 3. Ordunun en mahsuldar bölgesi olan Sivas vilâyetinden arzu edilen miktarda erzak temini mümkün olamamıştır.

Sivas vilâyeti, 6 Haziran-28 Ekim 1915 tarihleri arasında günlük 81 ton ve bu tarihten itibaren bir süre için günlük 50 ton olmak üzere, ordu menzil ambarlarına erzak göndermekle mükellefti. Vilâyete ait kayıtlardan yararlanılarak hazırlanmış olan aşağıdaki tabloda (Tablo 12) görüldüğü üzere Sivas vilâyetinin, (iâşe bölgesindeki diğer vilâyetlere kıyasla) mükellef olduğu sevkıyâtı büyük ölçüde gerçekleştirmiş olduğu söylenebilir. Ancak bu rakamları biraz ihtiyatla karşılamak gerekir. Zira daha önce ilgili bölümlerde bahsedildiği üzere, ordu komutanlığı raporlarında bu vilâyetin sevkıyat miktarını abarttığı iddia edilmektedir.

Sevkıyât Tarihi	Göndcrildiği Ambarlar	Sevkıyât Miktar (kg)	Vilâyet Dışına Ortalama Günlük Sevkıyât (ton)
25 Temmuz 1915	Erzincan	20 966	20,9
15-22 Eylül 1915	Erzincan, Refahiye, Zara, Samsun, Hafik, Bayburt	181 093	25,8
23-30 Eylül 1915	Erzincan, Refahiye, Zara, Hafik, Bayburt, Süşehri	390 075	55,7
1-7 Ekim 1915	Erzincan, Refahiye, Zara, Sivas, Bayburt, Süşehri, Ünye, Niksar, Yıldızeli	496 396	70,9

⁵²⁰ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-5, Bel. No:60

⁵²¹ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-5, Bel. No: 152

8-14 Ekim 1915	Erzincan, Zara, Bayburt, Suşehri, Ünye,	496 594	70,9
15-21 Ekim 1915	Erzincan, Refahiye, Bayburt ve mütevassıt ambarlara	557 186	79,5
22-28 Ekim 1915	Erzincan, Refahiye, Bayburt ve mütevassıt ambarlara	772 621	110,3
29 Ekim-4 Kasım 1915	Erzincan, Refahiye, Ünye, Şiran, Mülk-i Şerif, Bayburt, Çarşamba, Samsun	455 468	65
4-11 Kasım 1915	Erzincan, Şiran, Refahiye, mülk-i Şerif, Samsun, Çarşamba, Ünye	928 947	132,7
12-18 Kasım 1915	Erzincan, Şiran, Refahiye, Mülk-i Şerif, Samsun, Ünye	574 409	82
2-9 Aralık 1915	Erzincan, Refahiye, Şiran, Çarşamba	421 311	60,1
10-16 Aralık 1915	Erzincan, Refahiye, Çarşamba, Ünye	552 805	78,9
17-21 Aralık 1915	Erzincan, Refahiye, Şiran	363 018	72,6
22-28 Aralık 1915	Erzincan, Şiran, Refahiye, Samsun, Ünye	453 327	64
29 Aralık 1915/ 5 Ocak 1916	Erzincan, Şiran, Refahiye, Samsun	478 151	68
6-13 Ocak 1916	Erzincan, Şiran, Refahiye, Samsun	345 276	49
14-21 Ocak 1916	Erzincan, Şiran, Refahiye, Samsun	310 096	44
3-6 Mart 1916	Erzincan, Refahiye	114 987	16
7-13 Mart 1915	Erzincan, Şiran, Refahiye, Samsun, Suşehri	123 359	17,6

Tablo 12: Muhtelif Tarihlerde Sivas Vilâyetinden 3. Ordu İçin Yapılmış Olan Erzak Sevkıyâtı⁵²².

4. Mamuretülaziz Vilâyetinin Erzak Sevkıyâtı

Mamuretülaziz vilâyetince seferberliğin başından 1915 yılı Şubat ayı başlarına kadar üçer, beşer ve sekizer günlük mesafelerde bulunan vilâyet dahilindeki çeşitli ambarlara hayvanlar, merkepler ve insanlar vasıtasıyla yaklaşık 5 500 ton erzak taşınarak depolanmıştı⁵²³.

⁵²² BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-10, Bel. No: 151; Dos. No: E-11, Bel. No: 7, 9, 35, 62, 72, 94, 119; Dos. No: E-12, Bel. No: 6, 61, 62; Dos. No: E-13, Bel. No: 21; Dos. No: E-15, Bel. No: 19

⁵²³ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-5, Bel. No: 30

3. Ordu Komutanlığı, seferberliğin başında Mamuretülaziz vilâyeti tarafından temin edilen erzakının Eğin genel ambarında depolanması istenmişti. Fakat buraya kadar getirilen erzakın ordu menzil kolları tarafından ulaştırılamaması üzerine, sevkıyâtın bu defa Erzincan'a kadar yapılması istendi. Bir müddet sonra bu da yererli görülmediğinden 2 Kasım 1914 tarihli yeni bir emirle Mamuretülaziz vilâyeti erzakının bir bölümünün de Erzurum vilâyeti dahilindeki Çerme ambarına nakledilmesi istendi. Savaşın ilk yılında, Mamuretülaziz vilâyeti tarafından Erzurum, Erzincan, Kiğı, Eğin, Çerme, Keban, Palu ve Sürgü ambarlarına, 1915 yılı Nisan ayından itibaren ise Kiğı, Çerme, Pötürge, Erzincan, Tercan ve Ağın ambarlarına sevkıyât yapılıyordu. Bunlardan Palu, Sürgü ve Keban aktarma ambarları idi⁵²⁴.

1914 yılı kışında vilâyette zuhur eden sığır vebası sebebiyle geriye kalan mahdud miktardaki araçtan istifade imkânının azlığı, sevkıyâtı son derece güçleştiriyordu. Nitekim hastalık sebebiyle öküz arabaları tamamen atıl kalmıştı⁵²⁵. Eğin ambarına erzak nakliyâtının merkep ve insanların sırtıyla yapılmasına başlanılmıştı. Fakat bir süre sonra nakliyâtın Erzincan'a kadar yapılması istenince, vilâyet, eskisinden çok daha güç bir durumla karşı karşıya kaldı.

Ordunun ikmal merkezi durumunda bulunan Erzincan ambarına mevsim şartlarının da kötü oluşu sebebiyle ancak günlerce süren zahmetli bir yolculuktan sonra ulaşılabilirdi. Mamuretülaziz valisi bu şartlarda Malatya ve Mamuretülaziz livalarındaki erzakın merkep ve insan sırtıyla naklini mümkün görmediğinden, yalnızca Dersim'den gönderilecek erzakın Erzincan'a kadar ulaştırılabileceğini bildirmişti⁵²⁶. Mamuretülaziz vilâyetinin bazı yöreleri ile Erzincan arasındaki mesafe şöyle idi:

1. Kahtâ, Pötürge-Erzincan 15 gün
2. Besni, Malatya merkez, Akçadağ-Erzincan 11 gün
3. Keban-Erzincan 9 gün
4. Arapkir-Erzincan 7 gün

⁵²⁴ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-6, Bel. No: 49; Dos. No: E-6, Bel. No:69; Dos. No: E-6, Bel. No: 85; Dos. No: E-7, Bel. No:65; Dos. No: E-7, Bel. No: 90

⁵²⁵ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 82-1, Bel. No: 1-2

⁵²⁶ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 82-1, Bel. No:1-3

5. Eğin-Erzincan 6 gün

Vilâyet merkezi ve Dersim sancağı kazalarında güzün yağın yağmurlar yüzünden yollar bozulduğundan, Erzurum'a 6 saat mesafede bulunan Çerme ambarına arabalarla sevkıyât yapılamıyordu. O nedenle bu ambara yapılan nakliyatı merkezlerle sürdürme teşebbüsü onların da çamurdan çıkamayıp telef olmalarıyla sonuçsuz kaldı.

Bu bozuk yol şartlarında yola çıkarılan büyük hayvan kabileleri, gitmiş oldukları ambarlardan ancak 20-25 günde geri dönebilmekteydiler. İnsan taktinin üzerindeki bu zor şartlara rağmen vilâyetin gayretleri ile 1914 yılı Kasım ayından itibaren 15 gün içerisinde Erzincan, Eğin ve Çerme ambarlarına 1 500 ton erzak nakledilmişti. Mamuretülaziz valisi Sabit Bey 4 Aralık 1914 tarihli bir telgrafta Eğin, Çerme ve Erzincan ambarları ile Palu, Sürgü ve Keban aktarma ambarlarına günde 100 ton erzak nakledildiğini ve havaların elverişli olması halinde bu sevkıyâtın devam ettirileceğini bildirmekteydi. Fakat ordu komutanlığı, 3 Aralık 1914 tarihinde sevkıyât mesafesini biraz daha uzatarak, erzakın bundan böyle doğrudan doğruya Erzurum'a nakledilmesini emrediyordu.

Esasen ordu komutanlığı Erzurum'a sevkıyât yapılmasını istemekte bir hayli geç kalmıştı. Çünkü böyle bir emir birkaç ay önce verilmiş olsaydı havaların müsait olduğu bir mevsimde daha iyi şartlarda sevkıyât yapılabilirdi. Yine de mevsimin bütün olumsuzluklarına rağmen; emir gereğince o zamana kadar icra edilmekte olan sevkıyât planı zorunlu olarak değiştirildi. Çünkü, yeni taşıma araçları temin etmek imkânsız olduğundan elde bulunan araçların bir bölümünü âciliyeti bulunan Erzurum sevkıyâtına ayırmaktan başka çare yoktu. Zaten şimdiye kadar sevkıyât yapılan depolarda bir hayli erzak bulunuyordu. Bu bakımdan o zamana kadar Eğin ambarına sevkıyât yapmakta olan Malatya sancağındaki büyük hayvanların tamamı vilâyet merkezine alındı. Bu şekilde temin edilen uzun yola dayanıklı 3 500 büyük hayvandan oluşturulan yüzer mevcutlu erzak kabileleri, Diyarbakir vilâyeti kabilelerinin Mamuretülaziz'e kadar getirip burada bıraktıkları erzak ile, Palu ambarındaki erzakı doğrudan Erzurum merkezine nakletmek üzere hazırlandı⁵²⁷. Bunun dışında Mamuretülaziz vilâyetince Erzincan-Erzurum arasında erzak taşımak üzere 300 deve de Erzurum'a gönderilmişti. Vilâyet içindeki

⁵²⁷ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-5, Bel. No: 30.

erzak sevkıyâtı ise uzun mesafeye dayanıklı olmayan hayvanlar ve insanların sırasında devam ettirildi⁵²⁸.

İlk olarak 9-10 Aralık 1914 tarihinde iki hayvan kafiləsi yola çıkarıldı. Bu kafilelerin 12 gün sonra Erzurum'a ulaşmaları bekleniyordu⁵²⁹. Bu şekilde her hayvanın ortalama 100 kg yük taşıdığı düşünülürse, her kafilə 10 ton erzak taşımaktaydı⁵³⁰. Kiğı ve Erzincan üzerinden giden kafileler hava muhalefetinden dolayı ancak 15 günde Erzurum'a ulaşabilmekteydiler. Yollar-da kafilelerin zorunlu hallerde sığınabilecekleri konak yerleri de yoktu. Bu durumda kar fırtınasına yakalanan kafilə mevcudunun yarısı yollarda telef olmakta ve geriye kalanlar ancak kırk gün içerisinde, perişan bir halde Mamuretülaziz'e dönebilmekteydiler. Bu kafileleri yeniden düzenleyerek yola çıkarmak hususunda çok büyük sıkıntılar çekilmekte; kafileler bir ay istirahatten sonra güç hal ile tekrar hareket ettirilmekteydi. Tifüse yakalanan kafilə mensuplarının yollarda ve döndükten sonra verdikleri büyük kayıplar halkın maneviyatını sarsıyor; tüm zorlamalara rağmen kimse, öleceğini bile bile Erzurum'a gitmek istemiyordu. Hatta insanlar biraz tazyik edilince, hayvanlarını terk ederek hükümet kuvvetlerince tutuklanmayı göze alacak duruma gelmişti. Buna rağmen vilâyetin gayretleriyle kafileler genellikle düzenli olarak hareket ettirilmekteydi⁵³¹.

Bu şartlar altında sevkıyâtın bahara kadar devam etmesi halinde yük hayvanlarının tamamı telef olabilirdi. Vali Sabit Bey 20 Şubat 1915 tarihinde Dahiliye Nezaretine müracaat ederek halkın teskin edilip maneviyatlarının yükseltilebilmesi için mayıs ayı başlarına kadar Erzurum'a yapılan sevkıyâtın durdurularak, Erzincan nakliyatıyla yetinilmesini istedi⁵³². Civar vilâyetlerden getirilerek Erzurum sınırında depolanan yiyecek maddelerinin sadece Erzurum vilâyetine ait araçlarla orduya teslimi mümkün olmadığından bu istek reddedildi⁵³³. Ayrıca böyle bir iznin nakliyâta devam eden diğer vilâyetler halkı için kötü bir örnek teşkil edeceğinden de endişe edilmektey-

⁵²⁸ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-6, Bel. No: 85

⁵²⁹ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 47, Bel. No: 438.

⁵³⁰ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-6, Bel. No: 85

⁵³¹ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-6, Bel. No: 85

⁵³² BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-6, Bel. No: 60

⁵³³ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 50, Bel. No: 67

di⁵³⁴. Bu talebin reddi üzerine çoğu zaman bir çok zorlukları göğüslemek pahasına, düzenli olarak her gün ve bazen de bir-iki gün arayla 100 er mevcutlu kafilelerle, kış boyunca Erzurum'a erzak sevkıyâtına devam edildi⁵³⁵.

Vilâyet merkezinden çıkarılan bu kafilelerden başka, Eğin ambarından sevkıyât yapmak üzere her biri 110 mevcutlu 17 kafele daha oluşturulmuştu. Böylece şubat ayından itibaren her gün birer ikişer kafele olmak üzere yine Erzincan yolu ile Erzurum'a sevkıyâta başlanmıştı⁵³⁶. Yaklaşık 4 000 hayvandan oluşan bu kafilelerin dışında, ordu için yiyecek taşımak üzere 4 000 hayvan da ayrıca ordu emrine verilmişti. Buna göre Mamuretülaziz vilâyetince seferberliğin başından 1915 yılı Şubat ayına kadar ordu için toplam 8 000 yük hayvanının verildiği ortaya çıkmaktadır.

Mamuretülaziz valiliği mükellefiyetlerinin hafifletilmesini beklerken; Levazımât-ı Umûmiye Dairesinden gönderilen 19 Mart 1915 tarihli bir telgrafla vilâyetten Erzurum'a gönderilmekte olan erzak miktarının günlük 40 tona çıkarılması istemişti⁵³⁷. Daha önce de belirtildiği üzere bu miktar, 6 Haziran 1915'de 81 ton ve 28 Ekim 1915'den itibaren 30 ton olarak belirlenmişti.

Erzak sevkıyâtının kaydedildiği belgelerde, ambarlara gönderilen erzak miktarları ayrı ayrı gösterilmediğinden, vilâyetin günlük sevkıyât mükellefiyetine dahil olmayan Palu, Sürgü ve Keban aktarma ambarlarına yapılmış nakliyat miktarı ayrıca tespit edilememiştir. Bu nedenle vilâyetin işe hizmetleri hakkın bir fikir vermek üzere hazırlanmış olan aşağıdaki tabloda (Tablo 13) sevkıyât miktarlarına vilâyet dahilinde bulunan aktarma ambarları mevcudu da zorunlu olarak ilâve edilmiştir. Menzil ambarlarına oranla çok yakın mesafelerde yer alan bu ambarlara daha fazla erzak gönderilmiş olabileceği düşünülecek olursa, menzil ambarlarına sevk edilmiş olan erzak miktarının toplam sevkıyât miktarı içerisindeki oranı büyük ölçüde azalmış olacaktır. Buna rağmen aktarma ambarlarına yapılmış olan nakliyat da dahil edildiği halde, Mamuretülaziz vilâyetinin mükellef olduğu miktarda erzakı

⁵³⁴ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 50, Bel. No: 102; Dos. No: 50, Bel. No: 111

⁵³⁵ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-5, Bel. No: 41; Dos. No: E-5, Bel. No: 43; Dos. No: E-5, Bel. No: 44; Dos. No: E-5, Bel. No: 51; Dos. No: E-5, Bel. No: 55; Dos. No: E-5, Bel. No: 59; Dos. No: E-5, Bel. No: 69; Dos. No: E-5, Bel. No: 74

⁵³⁶ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-6, Bel. No: 27

⁵³⁷ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 51, Bel. No: 65

ordu ambarlarına teslim edemediği görülmektedir (bkz. Tablo 13).

Sevkiyât Tarihi	Sevk edildiği Ambar	Miktarı (kg)	Ortalama Günlük Sevkiyât (kg)
25 Ekim / 3 Kasım 1914	Erzurum, Erzincan, Palu ve Sürğü	118 624	11 862,4
18 / 21 Kasım 1914	Eğin, Erzincan ve Kiğı	498 441	124 610,25
22 / 26 Kasım 1914	"	266 923	53 384,6
27 Kasım / 2 Aralık 1914	"	420 500	70 083,33
2 / 6 Aralık 1914	Erzurum, Çerme, Eğin	253 194	50 638,8
6 / 10 Aralık 1914	Erzurum, Erzincan, Eğin, Palu	333 422	66 684,4
11 / 15 Aralık 1914	Erzurum, Erzincan, Eğin, Palu, Çerme	246 951	49 390,2
15 / 20 Aralık 1914	Erzurum, Erzincan, Eğin	245 282	40 880,3
20 / 27 Aralık 1914	Erzurum, Erzincan, Palu	336 047	42 005,8
28 Aralık 1914 / 3 Ocak 1915	"	134 437	19 205,2
3 / 12 Ocak 1915	Erzurum, Erzincan, Eğin, Palu	346 134	34 613,4
13 / 24 Ocak 1915	"	334 520	27 876,6
24 Ocak / 3 Şubat 1915	Erzurum, Eğin, Palu	739 382	67 216
3 / 15 Şubat 1915	Erzurum, Erzincan, Çerme, Palu	234 568	18 043,6
16 / 25 Şubat 1915	Erzurum, Erzincan, Keban	158 567	15 856,7
6 / 23 Mart 1915	Erzurum, Erzincan, Eğin, Kiğı	180 390	10 021,6
24 Mart / 8 Nisan 1915	"	192 783	12 046,5
9 / 20 Nisan 1915	Erzincan, Eğin, Kiğı, Çerme, Pötürge	302 939	25 244,9
30 Nisan / 8 Mayıs 1915	Tercan, Erzincan, Kiğı, Ağın	197 595	21 955
29 / 30 Mayıs 1915	Erzurum, Kiğı, Tercan	50 000	25 000
6 / 14 Haziran 1915	Erzurum, Erzincan, Kiğı	208 873	23 208,1
15 Haziran / 8 Temmuz 1915	Erzurum, Erzincan, Tercan, Kiğı	272 016	11 334
8 / 10 Eylül 1915	Kiğı, Kemah, Erzincan	135 145	45 048,3
11 / 16 Eylül 1915	Kiğı, Kemah, Erzincan, Eğin	337 148	56 191,3
17 / 23 Eylül 1915	Erzurum, Erzincan, Kiğı	176 855	25 265
24 / 30 Eylül 1915	"	217 600	31 085,7
1 / 7 Ekim 1915	Erzincan, Kiğı, Eğin	64 490	8 061,2
15 / 21 Ekim 1915	"	331 935	47 419,2

28 Ekim / 4 Kasım 1915	Erzurum, Erzincan, Kiğı, Kemah	251 054	35 864,8
21 / 26 Şubat 1916	Erzincan, Kiğı, Çapakçur	178 070	29 678,3
27 Şubat / 4 Mart 1916	Kemah	61 512	10 252
5 / 11 Mart 1916	Erzincan	36 348	5 192,5

Tablo 13: Muhtelif Tarihlerde Mamuretülaziz Vilâyetinden 3. Ordu İçin Yapılan Erzak Sevkıyâtı⁵³⁸.

Vilâyetin 3. Ordu için yaptığı erzak sevkıyâtı 30 Mayıs 1916 tarihine kadar devam etti. Bu tarihten sonra ordu Kemah-Tirebolu hattına çekildiğinden, Mamuretülaziz vilâyeti uzaklığından dolayı 3. Ordu mıntıkasından alınarak 2. Ordu iâşe mıntıkasına dahil edildi⁵³⁹.

5. Canik Sancağının Sevkıyâtı

Seferberliğin başında Canik sancağında 3. Ordu için hazırlanmış olan yiyecek maddeleri ile Sivas vilâyetince Havza ve Niksar ambarlarında depolanmış olan 12 000 ton erzakın deniz yoluyla, Trabzon üzerinden Erzurum'a ulaştırılması planlanmıştı. Bu nedenle Canik mutasarrıflığınca gece gündüz hiç durmadan, başta Niksar ve Havza ambarları muhteviyâtı olmak üzere iç kesimlerdeki yiyecek maddeleri sahile taşınıyor, buradan da deniz yoluyla Trabzon'a ulaştırılıyordu⁵⁴⁰.

Her yerde olduğu gibi, burada da taşıma araçları hususunda sıkıntı çekilmekteydi. Canik mutasarrıflığının hizmetinde bu nakliyatı gerçekleştirmeye yetecek kadar deniz motoru yoktu. Bu nedenle Dahiliye Nezareti, 17 Kasım 1914 tarihinde Trabzon vilâyeti hizmetinde bulunan bir motor ile Sinop sancağı hizmetindeki yelkenlileri Canik sancağı emrine tahsis etmiş, ayrıca Trabzon'a erzak götüren kayıkların vakit kaybetmeden boşaltılarak hemen Samsun'a gönderilmelerini emretmişti⁵⁴¹.

Levazımât-ı Umûmiye Dairesi, 15 Ocak 1915 tarihli bir yazı ile Samsun-Trabzon arasındaki günlük erzak sevkıyâtının ortalama 100 000 kıyyeden az olmamasını istemişti. Halbuki yapılmakta olan sevkıyât isteni-

⁵³⁸ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-6, Bel. No: 49, 69, 85; Dos. No: E-5, Bel. No: 73; Dos. No: E-7, Bel. No: 24, 45, 65, 90; Dos. No: E-8, Bel. No: 55, 98; Dos. No: E-10, Bel. No: 71, 113, 142; Dos. No: E-11, Bel. No: 5, 36, 118; Dos. No: E-13, Bel. No: 16

⁵³⁹ ATASE Arşivi; Kls. 74, Dos. 376, F. 1-14, 14-15; BOA, DH ŞFR, Dos. No: 67, Bel. No: 211

⁵⁴⁰ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-5, Bel. No: 24, 143

⁵⁴¹ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 47, Bel. No: 61, 371

lenin yarısı kadar bile değildi (bkz. Tablo 14). Zira savaşın başından beri Karadeniz ulaşımı Rus donanmasının tehdidi altında bulunduğundan, bu güzergâhta taşıma kapasitesi 3 tondan fazla olan gemilerin hareket etmesine izin verilmiyordu⁵⁴². Bu durumda Levazımat-ı Umûmiye Dairesinin istediği miktarda sevkıyât yapabilmek için Samsun, Ünye ve Çarşamba limanlarından günde en az 30-35 kayığın yüklenerek Trabzon'a hareket ettirilmesi gerekiyordu ki, bu kadar kayığın temini mümkün olamamıştı.

Şubat ayı ortalarında Trabzon'a erzak götüren kayıkların düşman torpidolarının saldırılarına maruz kalması deniz sevkıyâtını çok müşkül bir hale sokmuştu. Öte yandan Trabzon'da birmiş olan erzak, düşman tehlikesinden uzak iç kesimlere taşınmadığından Samsun-Trabzon sevkıyâtı Harbiye Nezaretinin 20 Şubat 1915 tarihli emriyle, Karadeniz'deki durum müsait bir hal alınca kadar geçici olarak durduruldu. Bu durumda iç kesimdeki ambarlardan sahile yapılmakta olan sevkıyâtta durduruldu. Bu durumda şimdiye kadar sahil istikametindeki sevkıyâtta kullanılmakta olan ulaşım araçlarıyla, bu defa deniz ulaşımına alternatif olarak düşünülen Ulukışla-Erzurum menzili hattındaki ambarlara ve sancağın Erzurum'a yakın olan yerlerinden de doğrudan doğruya 3. Ordu birlikleri için erzak taşınmaya başlandı.

Bir süre sonra önce Sinop'tan ve hemen ardından da 10 Nisan 1915 tarihinde Canik sancağından deniz yoluyla sevkıyâta yeniden başlandı⁵⁴³. Bu dönemde Trabzon'a günde 70 ton erzak göndermekle mükellef bulunan Canik sancağının günlük ortalama sevkıyâtı istenilen miktara bir hayli yaklaşmıştı. 24 Mayıs'tan 27 Mayıs'a kadar dört gün içerisinde Trabzon'a 256 ton (günlük 64 ton) erzak gönderilmişti. İmkânlar dahilinde sevkıyât miktarının daha da artırılabilmesi için çalışmalar sürdürülmekteydi⁵⁴⁴. Başkumandanlık Vekâletinin 4 Haziran 1915 tarihli emriyle Canik sancağından Trabzon'a yapılması gereken günlük erzak sevkıyâtı miktarı 70 tondan 81 tona çıkartıldı⁵⁴⁵. Fakat Levazımat-ı Umûmiye Dairesinin 16 Ağustos 1915 tarihli bir yazısında, son bir aydır Canik'ten Trabzon'a erzak gönderildiğine dair yetkililere bir bilgi ulaşmadığı gibi Sinop sancağından da çok az miktarda sevkıyât yapıldığı belirtilmektedir. Sevkıyât muhtemelen erzak ve taşıma araçlarının

⁵⁴² BOA, DH ŞFR, Dos. No: 49, Bel. No: 106

⁵⁴³ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 51, Bel. No: 249

⁵⁴⁴ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 53, Bel. No: 156, 157

⁵⁴⁵ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 53, Bel. No: 262

yetersizliği nedeniyle durmuştu. Bunun üzerine 17 Ağustos 1915 tarihinde Sinop ve Canik sancakları Dahiliye Nezaretince uyarılarak sevkıyâtın daha önce bildirilmiş olan miktara çıkartılması istendi⁵⁴⁶.

Ordu ihtiyacının yanında, Trabzon ahalisinin iâşesi de eskiden beri büyük ölçüde Samsun'dan gelmekte olan yiyecek maddeleriyle sağlanmaktaydı. Fakat seferberliğin ilânıyla birlikte şimdiye kadar ticarî eşya taşımakta olan kayıklara da askerî erzak yüklenmesi, halkın iâşe açısından sıkıntıya düşmesine neden olduğundan, bu durum sık sık şikâyet konusu yapılmaktaydı. Bu nedenle Dahiliye Nezareti, Canik sancağına ait kayıklara askerî erzak yükletilmesi konusunda ısrar etmemeleri hususunda yetkilileri uyarıyordu. Buna rağmen sevkıyât sırasında ordu ihtiyaçları daima ön planda tutulduğundan, Trabzon halkı şiddetli bir açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı. Bu durumun haber alınması üzerine Dahiliye Nezareti 20 Haziran 1915 tarihinde Canik sancağının yeniden dikkatini çekerek, sevkıyâtın Trabzon valisi ile irtibat halinde hem ordu; hem de halkın ihtiyaçlarını sağlayacak şekilde düzenlenmesini istedi⁵⁴⁷. Aradan bir hayli zaman geçmiş olmasına karşın bu problem çözülemedi.

Canik-Trabzon arasında toplam 330 adet askerî kayak erzak taşımaktaydı. Her biri üç ton taşıma kapasitesine sahip bulunan bu kayıklar havalar ulaşıma müsait olduğu zamanlarda Canik-Trabzon arasındaki mesafeyi üç günde alabilmekteydiler. Havaaların kötü olduğu dönemlerde ise bu süre 20-25 günü buluyordu. Bu şartlarda Canik-Trabzon arasında ayda ortalama olarak iki sefer yapabilen kayıkların durmadan çalışmaları halinde bile ayda 1980 tondan fazla erzak taşımaları mümkün değildi. Gerçi bu miktar sevkıyât dahi her zaman mümkün olamıyordu. Nitekim Menzil Ambarıyla Liman Dairesinin resmî kayıtlarına göre 13 Temmuz 1915 tarihine kadar 25 gün içerisinde 300 adet kayakla ancak 900 ton (ortalama günlük sevkıyât: 36 ton) erzak getirilebilmişti. Bu erzakın sadece 1/5'i olan 180 tonu halkın ihtiyacına ayrılmıştı. Bu miktar vilâyetin ihtiyaçlarını karşılamaya kesinlikle yeterli değildi. Trabzon halkının yiyecek ihtiyacı Samsun sevkıyâtıyla yakından ilgili olduğundan bu sevkıyâtın birkaç gün durması veya azalması zahire sıkıntısına ve yiyecek maddeleri fiyatlarında büyük artışlara sebep oluyordu. Buna fırsat vermemek için 13 Temmuz 1915 tarihinde Trabzon vilâyetinin

⁵⁴⁶ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 81-1, Bel. No: 1-35

⁵⁴⁷ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 54, Bel. No: 75, 113

isteği üzerine halka ait kayıkların tamamının ve askerî kayıkların da 1/7 'sinin halka ait erzakı taşımaları kararlaştırıldı⁵⁴⁸. 19 Nisan 1916 günü Trabzon limanının düşman eline geçmesiyle Canik-Trabzon sevkıyatı da doğal olarak kesildi. Böylece 3. Ordu deniz sevkıyatından tamamen mahrum kalmış oluyordu.

Sevkıyat Tarihi	Sevkıyat Miktarı
19 Kasım 1914	1955' çuval arpa ve peksimet, 81 000 kg erzak
20 Kasım 1914	61 082 kg erzak
21-22 Kasım 1914	56 562 kg arpa, yulaf, dakik
26 Kasım 1914	201 teneke kavurma, 50 çuval arpa
30 Kasım 1914	90 687 kg erzak
5 Aralık 1914	154 020 kg çeşitli erzak
6 Aralık 1914	76 776 kg zahire
8 Aralık 1914	33 858 kg arpa
11 Aralık 1914	74 802 kg arpa
12 Aralık 1914	145 866 kg erzak
13 Aralık 1914	120 çuval arpa
15 Aralık 1914	27 933 kg arpa
28-29 Aralık 1914	166 325 kg un ve şeker, 112 teneke kavurma
30 Aralık 1914	129 375 kg un
31 Aralık 1914	23 275 kg erzak
2 Ocak 1915	207 718 kg erzak
3 Ocak 1915	7 103 kg zahire
4 Ocak 1915	21 602 kg erzak
5 Ocak 1915	16 051 kg yağ, kavurma vs. , 100 çuval şeker
11-13 Ocak 1915	212 382 kg çeşitli erzak
15 Ocak 1915	59 442 kg erzak ve 162 teneke kavurma
19 Ocak 1915	44 000 kg erzak
20 Ocak 1915	33 103 kg arpa ve un
21 Ocak 1915	21 610 kg erzak
27 Ocak 1915	38 322 kg erzak
28 Ocak 1915	58 113 kg erzak
29 Ocak 1915	22 214 kg erzak
30 Ocak 1915	33 810 kg erzak
2 Şubat 1915	36 406 kg erzak
3 Şubat 1915	23 677 kg erzak
5 Şubat 1915	51 442 kg erzak

⁵⁴⁸ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 82-1, Bel. No: 1-20

6 Şubat 1915	80 555 kg erzak
7 Şubat 1915	24 740 kg erzak
8-9 Şubat 1915	19 137 kg erzak
11 Şubat 1915	48 417 kg erzak
20 Mayıs-13 Temmuz 1915	900 000 kg (Ortalama günlük sevkıyât 36 000 kg)

Tablo 14: *Canik sancağından Muhtelif Tarihlerde 3. Ordu İçin Trabzon'a Yapılan Erzak Sevkıyâtı*⁵⁴⁹.

6. Diyarbekir Vilâyetinin Sevkıyâtı

Diyarbakir vilâyeti 3. Ordu için başlangıçta Kığı, Muş, Lice, Palu, Oğnut, Siirt, Bitlis, Cizre ve Mamuretülaziz ambarlarına erzak sevk etmektiydi. Ancak bu ambarlara yapılan sevkıyât yeterli görülmediğinden bir süre sonra vilâyete çok uzak mesafede yer alan Erzurum ambarına da erzak gönderilmeye başlandı. Daha önce de ifade edildiği gibi, iâşe bölgesinin çeşitli yerlerinden Erzurum vilâyeti sınırına kadar getirilen yem ve yiyecek maddelerinin bu vilâyete ait araçlarla menzil emrine teslimi sağlanamadığından, 3 Aralık 1914 tarihinden itibaren, ordu iâşe bölgesindeki vilâyetlerin erzak sevkıyâtını Erzurum sınırında bırakmayarak, mutlaka Erzurum merkezine kadar ulaştırmaları emredilmişti. Bu durumda Levazımât-ı Umûmiye Dairesi, cepheye uzaklığı sebebiyle diğer vilâyetlere göre taşıma aracı konusunda daha fazla sıkıntı çekilmekte olan Diyarbakir vilâyetinin erzak sevkıyâtına yardımcı olmak amacıyla, 2 Aralık 1914 tarihinde Zor ve Urfa mutasarrıflarına emir vererek kendi bölgelerinden sağlayacakları develeri derhal Diyarbakir vilâyetine göndermelerini istemişti⁵⁵⁰.

Bunun için Urfa mutasarrıflığı emrine hemen 3 000 lira gönderildi ve Mutasarrıf Haydar Beyin başkanlığında oluşturulan bir komisyon aracılığı ile satın alınan develer Diyarbakir'e gönderilmeye başlandı. Bu şekilde önemli miktarda deve sağlandığı tahmin edilmektedir⁵⁵¹. Ne yazık ki, Zor ve Urfa sancaklarından temin edilen bu develer bölgenin sert iklimine ve tabii şartlarına uyum sağlayamadıklarından çoğunlukla telef olmuşlardı. Esasen, taşıma araçları konusunda dışarıdan en fazla yardım gören vilâyet

⁵⁴⁹ BOA, DII-İ U/M, Dos. No: E-6, Bel. No: 32, 44

⁵⁵⁰ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 47, Bel. No: 293.

⁵⁵¹ Urfa Mutasarrıfının 29 Aralık 1914 tarihli telgrafında 3. Orduya teşkilâtı mükemmel 100 deve daha gönderildiği ifade edilmektedir.

Diyarbakir vilâyeti idi ve bu yardım sürekli olarak devam etmekteydi. Daha önce (6 Kasım 1914) iâşe mıntıkasındaki görevlerine son verilerek kendi menzil idarelerine alınan menzil nakliye kollarından tekrar yararlanılmak istendi. Bu amaçla 3. Kolordu menzil kolları 8 Aralık 1914 tarihinde Diyarbakir vilâyetinin emrine verildi. Bundan böyle nakliye ve cephane kolları kendi işleriyle meşgul değillerse vilâyet erzak nakliyâtına yardımcı olacaktı. Son olarak kafileler ve hamal kollarında hizmet etmek üzere Diyarbakir'e bir miktar da asker gönderilmişti. Bu hazırlıkların ardından uzun mesafelere kadar yük taşımaya elverişli deve kafilelerine de sahip bulunan Diyarbakir vilâyetinden Erzurum merkezine kadar önemli miktarda erzak gönderilmesi bekleniyordu⁵⁵².

Nihayet vilâyetin bütün imkânları kullanılarak Erzurum merkezine kadar sevkıyâta başlandı. 10 Aralık 1914 günü ilk hayvan kafilası ile 20 000 kıyye erzak yola çıkarıldı. Bundan sonra vilâyet dahilindeki büyük hayvanlarla Erzurum'a, merkeplerle ise daha yakın olan Çerme'ye sevkıyât yapılabaktı⁵⁵³. Fakat bu sırada yörede devam etmekte olan kar fırtınası nedeniyle vilâyetin bir sancak ve sekiz kazasından sevkıyât yapılamıyordu. Siverek ve Merkez sancağı ise buradan geçecek olan 5. Kuvve-i Seferiyyenin iâşesini sağlamakla yükümlü olduğundan 3. Ordu için yapılan sevkıyât beklenenin çok altında gerçekleşmişti. 29 Aralık 1914 tarihinden itibaren 20 gün içerisinde 42 483 kıyyesi Erzurum'a ve 109 222 kıyyesi de diğer ambarlara olmak üzere toplam 151 705 kıyye (195 485 kilogram) erzak nakledilebilmişti ki bu da ortalama olarak günde 9,7 ton etmektedir⁵⁵⁴.

İlerleyen aylarda da sevkıyât miktarını arzu edilen miktara çıkarmak mümkün olmadı. Meselâ 1915 yılı Mart ayı başlarında Kiğı'ya günlük 20 ton ve Palu'ya da onun 1/3 'ü kadar erzak gönderilebilmişti. Ordu komutanlığı ve Dahiliye Nezareti sevkıyât miktarındaki bu düşüşün vilâyetin hamiyetsizliğinden kaynaklandığı görüşünde idi. Bu bakımdan 13 Mart 1915 tarihinde Diyarbakir vilâyetine 2-3 ay önce gösterilen gayretin daha da artırılarak Çerme ve Erzurum'a eskisinden fazla erzak gönderilmesi emredildi⁵⁵⁵.

⁵⁵² BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-5, Bel. No: 80; BOA, DH ŞFR, Dos. No: 47, Bel. No: 377; Dos. No: 50, Bel. No: 9; Dos. No: 50, Bel. No: 87

⁵⁵³ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 47, Bel. No: 438

⁵⁵⁴ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-6, Bel. No: 12

⁵⁵⁵ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 51, Bel. No: 65

19 Mart 1915 tarihinde ise Kiğı'ya sevk edileceği daha önce taahhüt edilmiş olan günlük 30 tonluk erzak sevkıyatının 40 tona çıkarılması istendi⁵⁵⁶. Vilâyetin ordu ambarlarına göndermekle mükellef olduğu günlük erzak miktarı 24 Mayıs 1915'te 60 tona, 6 Hazirandan itibaren de 81 tona çıkarıldı. Ancak aşağıdaki tabloda gösterildiği üzere, mesafenin uzaklığı, yolların ve taşıma araçlarının yetersizliği yüzünden ordu ambarlarına istenilen miktarda sevkıyât yapılamamıştır. Vilâyetin 3. Ordu için yapmakta olduğu erzak sevkıyâtı 30 Mayıs 1916 tarihine kadar devam etti. Bu tarihten sonra ordu Kemah-Erzincan hattına çekildiğinden, uzaklığından dolayı istifade etmek imkânı kalmadığından Diyarbekir vilâyeti de 3. Ordu mıntıkasından alınarak 2. Ordu mıntıkasına dahil edildi⁵⁵⁷.

Sevkıyât Tarihi	Miktar(kuyye)	Gönderildiği Ambar	Toplam(kuyye)
17 Kasım 1914	70 110	Muayyen Ambarlar	70 110
18 Kasım 1914	65 000 + 10 000 yumurta	"	65 000 + 10 000 yumurta
19 Kasım 1914	90 000	"	90 000
20 Kasım 1914	91 000	"	91 000
21 Kasım 1914	60 500	"	60 500
22 Kasım 1914	93 900	"	93 900
23 Kasım 1914	85 000	"	85 000
24 Kasım 1914	14 500	"	14 500
25 Kasım 1914	61 000	"	61 000
26 Kasım 1914	34 000	"	34 000
27 Kasım 1914	71 100	"	71 100
28 Kasım 1914	19 300	"	19 300
28 Kasım 1914	25 000	"	25 000
30 Kasım 1914	95 000	"	95 000
1 Aralık 1914	57 000	"	57 000
2 Aralık 1914	32 000	"	32 000
3 Aralık 1914	40 000	"	40 000
4 Aralık 1914	30 200	"	30 200
6 Aralık 1914	85 414	"	85 414
7 Aralık 1914	67 400	"	67 400
8 Aralık 1914	70 678	"	70 678
9 Aralık 1914	85 958	"	85 958
10 Aralık 1914	72 270	"	72 270
	24 861	Erzurum	
11 Aralık 1914	54 332	Diğer Amb.	79 193
	58 967	Erzurum	
12 Aralık 1914	24 033	Diğer Amb.	83 000

⁵⁵⁶ BOA, DH ŞFR, Dos. No:50, Bel. No: 254

⁵⁵⁷ ATASE Arşivi; Kls. 74, Dos. 376, F. 1-14, 14-15; BOA, DH ŞFR, Dos. No: 67, Bel. No: 211

13 Aralık 1914	50 596	Erzurum	74 210
	23 614	Diğer Amb.	
14 Aralık 1914	16 557	Erzurum	69 605
	53 048	Diğer Amb.	
15 Aralık 1914	29 740	Erzurum	88 508
	58 768	Diğer Amb.	
16 Aralık 1914	37 725	Erzurum	85 050
	47 325	Diğer Amb.	
17 Aralık 1914	27 043	Erzurum	73 231
	46 188	Diğer Amb.	
18 Aralık 1914	21 897	Erzurum	75 414
	53 517	Diğer Amb.	
19 Aralık 1914	14 050	Erzurum	71 120
	57 070	Diğer Amb.	
20 Aralık 1914	48 119	Erzurum	103 336
	55 217	Diğer Amb.	
21 Aralık 1914	27 742	Erzurum	76 716
	48 974	Diğer Amb.	
22 Aralık 1914	37 945	Erzurum	86 350
	48 405	Diğer Amb.	
23 /24 Aralık 1914	44 183	Erzurum	109 334 (Günlük 54 667)
	65 151	Diğer Amb.	
25 Aralık 1914	30 069	Erzurum	70 135
	40 066	Diğer Amb.	
26 Aralık 1914	56 325	Erzurum	119 435
	63 110	Diğer Amb.	
29 Aralık 1914	4 200	Erzurum	30 186
	25 986	Diğer Amb.	
1 Ocak 1915	9 512	Erzurum	40 081
	30 569	Diğer Amb.	
3 Ocak 1915	7 944	Erzurum	23 455
	10 537	Bitlis	
4 Ocak 1915	4 974	Palu	31 378
	7 941	Erzurum	
10-18 Ocak 1915	23 437	Diğer Amb.	26 500 (Günlük 2 944,4)
	12 886	Erzurum	
15-22 Nisan 1915	7284	Siirt	164 218 (Günlük 20 527,2)
	265	Bitlis	
23 Nisan-3 Mayıs 1915	6 170	Palu	262 210 + 50 koyun (Günlük 23 837,2)
	42 926	Kığı, Erzurum, Muş	
4-8 Mayıs 1915	116 292	Lice, Palu	30 173 (Günlük 6 034,6)
	55 381 ve 50 koyun	Kığı, Erzurum, Muş, Oğnut	

9-15 Mayıs 1915	158 897+ 289 koyun	Erzurum	158 897 + 289 koyun (Günlük 22 699,5)
22 Temmuz-1 Ağustos 1915	80 605	Muş	334 712 (Günlük 30 428,3)
	142 833	Siirt	
	42 055	Oğnut	
	69 219	Bitlis	
2-11 Ağustos 1915	153 737	Muş	249 763 (Günlük 24 976,3)
	69 055	Bitlis	
	7 143	Oğnut	
	19 829	Palu	
3-12 Eylül 1915	76 464	Muş	161 334 (Günlük 16 133,4)
	56 992	Bitlis	
	11 761	Erzurum	
	7 894	Kığı	
28 Ekim-13 Kasım 1915	8223	Palu	361 364 (Günlük 21 256,7)
	81 250	Kığı	
	132 071	Bitlis	
	129 264	Palu	
14-27 Kasım 1915	1 964	Erzurum	593 977 (Günlük 42 426,9)
	16 710	Cizre	
	165 592	Bitlis	
14-27 Kasım 1915	293 474	Muş	593 977 (Günlük 42 426,9)
	134 911	Mamuretülaziz	
	920 koyun	Erzurum	

Tablo 15: Diyarbekir vilâyetinden muhtelif tarihlerde 3. Ordu için yapılan Erzak Sevkıâtı⁵⁵⁸

7. Sinop Sancağının Sevkıâtı

Sinop sancağından temin edilen yem ve yiyecek maddeleri deniz yoluyla Trabzon'a gönderilmekteydi. Levazımât-ı Umûmiye Dairesi 27 Mart 1915 tarihinde, tekâlif-i harbiye yöntemiyle toplanan yiyecek maddelerinin ve buğdayın öğütüldükten sonra kayıklarla Trabzon'a gönderilmesini emretmişti. Bunun için Sinop sancağındaki kayık sahipleri eşit olarak erzak taşımaya mecbur tutulmuşlardı. Fakat buna rağmen Sinop sancağından yeterli miktarda kayık sağlanamadığından Levazımât-ı Umûmiye Dairesinin emri üzerine bir miktar kayık da Trabzon ve Canik'ten sağlandı⁵⁵⁹. Ancak bu sev-

⁵⁵⁸ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-5, Bel. No:81; Dos. No: E-6, Bel. No: 12; Dos. No: E-7, Bel. No: 68, 77, 89; Dos. No: E-8, Bel. No: 6; Dos. No: E-9, Bel. No: 26, 51; Dos. No: E-10, Bel. No: 100; Dos. No: E-12, Bel. No:35

⁵⁵⁹ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 51, Bel. No: 179, 183, 244

kiyât çok yetersiz olduğundan 20 Nisan 1915 tarihinde Levazımât-ı Umûmiye Dairesi sevkıyâtın bir miktar arttırılmasını; 24 Mayıs'ta ise Trabzon'a yapılmakta olan günlük erzak sevkıyâtının 40 tona çıkarılmasını istedi. Eğer sancaktaki mevcut erzak bu miktar sevkıyâta yetmeyecek olursa eksik kalacak olan kısım sancağa yakın bölgelerden telâfi edilecekti⁵⁶⁰.

Levazımât-ı Umûmiye Dairesinin emri üzerine hemen sevkıyâta başlandı. Fakat burada 3. Ordu bölgesindeki diğer vilâyetlerden farklı bir problem ortaya çıkmıştı. Sinop sancağındaki ambarlarda sadece 4 000 ton erzak bulunmaktaydı ve bu durumda ambarlar mevcudu yüz gün içerisinde tükenmiş olacaktı. Buna meydan vermemek için Çorum, Amasya ve Kastamonu merkez sancaklarından bu yıl elde edilecek ürünün bir kısmının Sinop sancağına aktarılması düşünülmekteydi. Bu amaçla Dahiliye Nezareti söz konusu sancaklardan Sinob'a ne kadar erzak gönderilebileceğinin hemen bildirilmesini istedi⁵⁶¹.

Ankara vilâyetinden alınan cevapta yolların yetersizliği ve ulaşım araçlarının eksikliği nedeniyle Çorum'dan Sinob'a yiyecek göndermenin çok zor olacağı bildirilmişti. Kastamonu merkez ve Kangırı sancaklarındaki erzakın Sinob'a sevkı ise Harbiye Nezareti tarafından uygun görülmemişti. Çünkü bu sancaklardaki erzak Ankara ve Zonguldağ'a gönderilmekteydi. Bu durumda erzakın nereden sağlanabileceği hususunda yeniden Sinop Mutasarrıfının görüşü soruldu ise de tüm çabaları rağmen Sinob'a çevre vilâyetlerden erzak sağlama imkânı bulunamadı. Bu durumda Trabzon'a sevk edilen günlük erzak miktarı da 40 tona ulaştırılamıyordu. Ordunun ihtiyacı ise her gün daha da artmakta idi ve ileri hatlarda ancak 3-4 günlük yiyecek kalmıştı. Ordunun başarısı iaşesinin teminine bağlı olduğundan Harbiye Nezareti Levazımât-ı Umûmiye Dairesi 23 Temmuz 1915 tarihinde hasat mevsiminin yaklaşması ve temmuz ayının sevkıyât için uygun olması da dikkate alınarak Sinop sancağı ambarlarında bulunan arpa ve buğdayın günde 40 tonun altına düşmemek kaydıyla, Trabzon'a sevk edilmesini emretti⁵⁶². Yinede sevkıyâtın arttırılması mümkün olmadı ve Trabzon'a çok az miktarda erzak gönderilmeye devam edildi⁵⁶³. Trabzon düşman işgaline uğradıktan sonra bu

⁵⁶⁰ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 53, Bel. No: 66, 260

⁵⁶¹ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 54, Bel. No: 299

⁵⁶² BOA, DH ŞFR, Dos. No: 54-A, Bel. No: 36, 85, 86

⁵⁶³ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 55, Bel. No: 80

sevkiyât tamamen durdu(19 Nisan 1916).

8. Musul Vilâyetinin Sevkiyâtı

Seferberliğin başında Musul vilâyetince 3. Ordunun iâşe ihtiyaçları için Musul merkez, Zaho, Akra ve Kerkük'ten Cizre'ye erzak sevk edilmekteydi. Ancak 1914 yılı Kasım ayı ortalarından sonra sevkiyât mesafesi bir kat daha artırılarak söz konusu erzakın Siird'e kadar ulaştırılması emredildi. Cizre ve Siird'e kadar taşınan erzak buradan Kafkas sınırına ulaştırılıyordu⁵⁶⁴. Böylece kasım ayından itibaren Nusaybin ve Diyarbekir üzerinden Siirt ambarına develerle sevkiyâta başlandı. Ancak vilâyet emrinde bulunan yük hayvanları bu uzun mesafe üzerinde düzenli kafileler oluşturularak sevkiyât yapmaya elverişli değildi. Bu bakımdan bir taraftan yeni deve ve katırlar sağlanmaya çalışırken, öbür taraftan sevkiyâtın gecikmesine meydan vermemek için mevcut taşıma araçlarıyla hemen işe başlandı. Cizre üzerinden Siird'e yapılmakta olan erzak sevkiyâtı daha çok katırlarla yapılmaktaydı. Çünkü Cizre-Siirt arasındaki yol develerin geçişi için uygun değildi⁵⁶⁵. Bu şekilde yapılan sevkiyât istenilen miktarda gerçekleşemeyince, 12. Kolordu erzak ve cephaneye ait 346 adet deve, bu hatta tahsis edilerek erzak yüklü olarak yola çıkarıldılar. Fakat kafileler şiddetli kış şartlarından dolayı Siird'e ulaşamayarak Diyarbekir'e sığınmak zorunda kalmışlardı. Burada da barındırılmaları mümkün olmadığından bir bölümü telef olmuştu. Harbiye Nezareti, 27 Ocak 1915 tarihinde develerin tamamen yok olmasına meydan vermemek için bunların tekrar Musul'a gönderilmelerini emretti⁵⁶⁶.

Musul vilâyeti 3. Ordu iâşe mıntkasının en uzak kesiminde yer aldığından sevkiyât konusunda bu vilâyetin müşkülâtı daha fazla idi. O nedenle aşağıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere, Musul vilâyetinin ordu ambarına yaptığı sevkiyât beklenenin çok altında olmuştu. Bu durumda ordunun gerektiği gibi yararlanamadığı Musul vilâyeti 16 Şubat 1915 tarihinde 3. iâşe mıntkasından alınarak bütün hasılatı ile birlikte Irak ve Havalisi Kuva-yı

⁵⁶⁴ BOA, DII-İ UM, Dos. No: E-5, Bel. No: 4, 14, 46; Dos. No: 8-1, Bel. No: 1-15. 3 Aralık 1914 tarihinde 3. Ordu mıntkasındaki vilâyetlerin Erzurum merkezine kadar erzak taşımaları emredilirken, Musul vilâyeti mesafenin uzaklığından dolayı bu mütakellefiyeten istisna edilmişti. Bkz. BOA, DII-İ UM, Dos. No: E-5, Bel. No: 73

⁵⁶⁵ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-5, Bel. No: 73

⁵⁶⁶ BOA, DII ŞFR, Dos. No: 49, Bel. No: 152

Mütehaşşedesine bırakılmıştı⁵⁶⁷.

Sevkıyât Tarihi	Gönderen Ambar	Yiyecek Miktarı (Kıyye)	Sevk edildiği Ambar
21 Kasım 1914	Musul, Zaho, Akra	27 037	Siirt
28 Kasım 1914	Dahok	2 412	"
2 Aralık 1914	Kerkük	1 128 kıyye üzüm ve 94 teneke kavurma 3 sandık yumurta	"
9 Aralık 1914	Dahok	4 300	"
11 Aralık 1914	Musul	7 729	"
18 Aralık 1914	Dahok	4 837 kıyye ve 16 teneke kavurma	"
19 Aralık 1914	Zaho	22 815	"
26 Aralık 1914	Zaho	15 205	"
27 Aralık 1914	Dahok	5 960	"
6 Ocak 1915	Zaho	3 858	"
11 Ocak 1915	Musul	7 394	"
14 Ocak 1915	Dahok, Zaho	8 060 kıyye ve 52 teneke kavurma	"
20 Ocak 1915	-	2 084	"
22 Ocak 1915	-	5 401	"
10 Şubat 1915	Musul, Akra	16 189	"

Tablo 16: Musul Vilâyetinden Muhtelif Tarihlerde 3. Ordu İçin Yapılan Sevkıyât⁵⁶⁸.

9. Van Vilâyetinin Sevkıyâtı

Van vilâyeti seferberliğin başında 3. Ordu Komutanlığının emriyle kendi vilâyeti içerisindeki birlikleri beslemekte ve ayrıca Erciş-Adilcevaz ü-

⁵⁶⁷ BOA, DII ŞFR, Dos. No: 50, Bel. No: 21. 1915 yılı Mart ayı başlarında Kuvve-i seferiye Musul'a ulaşmış ve kısmen ileri harekâta geçmişti. Bu durumda Musul vilâyeti tarafından bu kuvvetin de iştiraki zorunluluğu ortaya çıkmıştı. Kuvve-i Seferiye Komutanlığının emri üzerine birliklerin geçeceği planlanmış olan güzergâh üzerinde yiyecek depolanmaya başlanmıştı. Musul vilâyetinden alınan bilgilere göre Kuvve-i Seferiye için 1 000 tona yakın arpa, 20 000 baş koyun, 80 ton pirinç ve bulgur, 600 ton un ve buğday ve 15 ton kadar da çeşitli gıda maddeleri depolanmış bulunuyordu. Bu birlikler için erzak sevkıyâtına daha sonraki aylarda da devam edildi. Bkz. BOA, DII-İ UM, Dos. No: E-5, Bel. No: 4, 14, 36, 46, 73, 142, 153, 158; Dos. No: E-6, Bel. No: 13, 16, 39, 43 Dos. No: E-7, Bel. No: 55

⁵⁶⁸ BOA, DII-İ UM, Dos. No: E-5, Bel. No: 4, 14, 36, 46, 73, 142, 153, 158; Dos. No: E-6, Bel. No: 13, 16, 39, 43 Dos. No: E-7, Bel. No: 55

zerinden sevk edilen erzak ve kasaplık hayvanlarla Diyadin'deki süvari ve Tutarak'taki nizamiye fırkalarını iâşe etmekteydi⁵⁶⁹. Ancak bu vilâyet daha savaşın başlarında 20 Mayıs 1915 günü düşman işgaline uğradığından⁵⁷⁰ Van vilâyetinin ordu iâşesine pek önemli bir katkısı olmadı.

⁵⁶⁹ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 82-I, Bel. No: 1-1

⁵⁷⁰ E. Konukçu, *agm*, s. 22; A. N. Kurat, *age*, s. 286

III. BÖLÜM

MENZİL BÖLGESİNDE İAŞE HİZMETLERİ

Birlik ve teşekküllerinin işgal ve askerî harekâtta bulundukları ordu harekât alanının (harekât-ı harbiye mıntıkası) hemen gerisinden başlamak üzere, lojistik hizmetlerin mülkî idareler tarafın yürütüldüğü yurtiçi (dahil-i memleket) bölgesine kadar uzanan sahaya menzil bölgesi (menzil mıntıkası) adı verilmektedir. Menzil bölgesinin sınırları ilgili ordu komutanlıkların tarafından belirlenmekteydi.

1. Dünya Savaşına girerken, Osmanlı ordusuna lojistik destek sağlamak üzere, Başkumandanlık Karargâhında bir Menzil Müfettiş-i Umûmîliği ve her ordu karargâhında da birer Ordu Menzil Müfettişliği ihdas edilmişti. Bu müfettişlikler, menzil mıntıkasında faaliyette bulunmak üzere seferberliğin ilânıyla birlikte oluşturulan teşekküllerdi.

Ordu Menzil Müfettişlikleri, bağlı bulundukları ordunun menzil bölgesi içerisindeki her türlü lojistik hizmetlerini yürütmekle görevli idiler. Bu bakımdan, mülkî idareler tarafından menzil bölgesine sevk edilmekte olan yiyecek maddelerinin, harekât alanındaki birliklere ulaştırılması da menzil müfettişliklerin görev ve sorumlulukları dahilindeydi⁵⁷¹.

A. YASAL DÜZENLEMELERE GÖRE YEM VE ERZAK İSTİHKAKI

Osmanlı ordusunda görev yapan insan ve hayvanların barış ve sefer zamanlarındaki günlük istihkakları ve bu istihkakın ne şekilde temin edilecek birliklere ulaştırılacağı, bazı kanun ve nizamnamelerle belli bir standarda bağlanmış bulunuyordu. Sorumlu merciler iaşe hizmetlerini bu kanun ve nizamnameler çerçevesinde yürütmek mecburiyetinde idiler. Ancak 1. Dünya Savaşının olağanüstü şartlarında orduları nizamî olarak iaşe etmek mümkün olamamış, birliklere çoğu zaman yarı istihkak ve bazen yarı istihkak dahi verilememiştir.

⁵⁷¹ Genelkurmay Başkanlığı, Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, II, s. 643, 644

1. Yem ve Erzak Ta'yinâtı

Osmanlı askerlerinin ve ordu emrinde hizmet gören hayvanların günlük yem ve yiyecek istihkakları 25 Eylül 1914 tarihli *Askerî Ta'yinât ve Yem Kanun-ı Muvakkatı* ile belirlenmiş bulunuyordu⁵⁷². Savaş boyunca yürürlükte kalmış olan bu kanun gereğince bir askerin günlük ta'yinâtı şöyledir:

	Gram	Şahm (Yağ)	Maiyet-i Fahm (Karbon)	Albümin	Kalori
Ekmek	900	3,96	465,54	55,35	2151
Et	250	5,47	-	50,07	256,15
Bulgur	150	0,36	117,15	12,60	544,60
Yağ	200	21,09	0,12	0,18	197,50
Toplam	1500	31,91	552,81	118,20	3149,25
Tuz	20	-	-	-	-
Sabun	9	-	-	-	-
Gaz	30	-	-	-	-
Odun	700	Yemek için			
	80	Çamaşır için			
	20	Banyo için			
Kömür	1000	Kış için			
	250	"			

Tablo 17: Osmanlı askerinin günlük yiyecek ta'yinâtı.

900 gram ekmeğin fırınlarda hazırlanması için gerekli malzeme ve miktarı ise şu şekilde belirlenmişti:

	<i>En az (Gram)</i>	<i>En fazla (Gram)</i>
<i>Un</i>	600	630
<i>Tuz</i>	12	12
<i>Su</i>	388	410
<i>Odun</i>	150	200

⁵⁷² "Askerî Ta'yinât ve Yem Kanun-ı Muvakkatı", *Düstûr*, II. Tertip, VI, Dersaadet 1334, s. 1286-1301. Bir günlük nefer ta'yinâtı miktarı küçük değişiklikler dışında hemen hemen aynıdır. Bunu göre;

Ekmek ta'yini: 960 gr ekmek veya 630 gr peksimet ya da 640-704 gr un .

Katık ta'yini: 250 gr. Taze et veya yarısı kadar kavurma, pastırma, sucuk ve et konservesi.

Sebze vesaire olarak: 86 gr pirinç, 10 gr yağ, 20 gr sabun, 20 gr tuz ve et istihkakının ¼'üne karşılık hububat (nohut ve fasulye gibi) hubbât veya patates, sebze konservesi ve taze et verilir. Bkz. *Seferiye Nizamnamesi*, Dersaadet, 1332, s. 257-258

Söz konusu kanun gereğince; yukarıdaki tabloda (Tablo 17) belirtilmiş olan gıda maddeleri herhangi bir nedenle bulunamadığı takdirde, bunun yerine askerin günlük kalori ihtiyacını karşılayabilecek düzeyde farklı gıda maddeleri verilmekteydi. Buna göre:

1. *Ekmek istihkakı*: Ekmek verilemediği takdirde 600 gram peksimet ya da 600'den 630 grama kadar un ve bunun için yeterli miktarda tuz ve odun verilecektir.

2. *Et istihkakı*: Taze et bulunamadığı takdirde istihkakın yarısı kadar kavurma yahut kıyma verilir. Et istihkakı gerektiğinde tavuk, taze balık etleri, yumurta, taze salamura peynir, havyar, tuzlu balık, kuru balık, yağlı sardalye balığı, beyin, pastırma, sucuk, kaşar vs. peynirler, süt ve yoğurt ile mübadele edilecektir.

3. *Bulgur istihkakı*: Bulgur bulunmadığı takdirde yerine pirinç verilebileceği gibi, pirinç dahi bulunamadığı zamanlarda kuru sebze, patates, havuç, enginar, şalgam, lahana, pırasa, ıspanak, lahana turşusu, yeşil salata vb. sebze konservesi, sebze bulunmayan yerlerde komprime halinde kuskus, arpa şehriyesi, tarhana, irmik, kestane, her tür kuru sebzeler, konserveler. Kuru meyve, kuru üzüm, buğday, mısır, mercimek, nohut, fasulye unları, salamura ve kaşar peynirleri, şeker ve pekmez ile değiştirilmesi mümkündür.

4. *Yağ istihkakı*: Yağ bulunamadığı zamanlarda taze yağlı et, zeytinyağı, kuyruk veya içyağı, şeker, pekmez, kahve, çay, ekmek, süt, yoğurt, tahin helvası ile değiştirilecektir.

Askerî Ta'yinât ve Yem Kanun-ı Muvakkatı ile hayvanların günlük yem istihkakları ise şu şekilde tespit edilmiştir⁵⁷³:

Arpa (Kg)	Ot (Kg)	Saman (Kg)	Tuz (Gr)	Açıklama
5,5	3,5	3	5	Rus ve Macar topkeşanları
5	3,5	3	5	Topkeşanlar hariç Rus ve Macar hayvanları
4,5	3	2	2,5	Yerli ırka mensup süvari hayvanlarıyla bütün binek, saka, nakliye koşum beygirleri, cebel topçu, makineli tüfek, mitralyöz esterleri.
3,5	2	2	2,5	Bütün mekkâre beygir ve esterleri ve nakliye koşum esterleri

Tablo 18: Hayvanlar için günlük yem istihkakı.

⁵⁷³ "Askerî Ta'yinât ve Yem Kanun-ı Muvakkatı". *Düstûr*, II. Tertip, VI, Dersaadet 1334, s. 1286-1301

Arpa(Kg)	Ot(Kg)	Açıklamalar
4	7	Barış zamanında
4,5	7,5	Çadır ve ahırda bulunanlara
5	8	Açıktaki bulunanlara
1	5	Gemide bulunanlara
1,5	5	Şimendiferlerde bulunanlara
1	50	Biçilmiş yeşil çayır zamanında

Tablo 19: Manda ve Öküzlerin istihkakı.

Kırılmış Arpa (Kg)	Saman (Kg)	Burçak (Kg)	Açıklamalar
5,5	7,5	-	Topkeşan develeri
4,5	6,5	-	Diğer hizmetlerde bulunan develer
4	-	1,5	Saman bulunmadığı takdirde
4	-	8	Kuru ot bulunmadığı takdirde

Tablo 20: Develerin istihkakı.

Arpa (Kg)	Ot (Kg)	Açıklamalar
2	2,5	Barış zamanında
2,5	3	Sefer zamanında
1	3	Gemide bulunanlara
0,5	2,5	Çayır zamanında

Tablo 21: Merkeplerin istihkakı.

Aynı kanun gereğince; sefer zamanında her hayvanın yem istihkakına 2 kg Ot ile 1 kg saman ilâve edilir ve hayvanlar çayırda otlatılmaz. Sefer dışında ise zorunluluk olmadığı hallerde her sene bütün hayvanlar çayırda otlatılır.

2. Yedek Erzak ve Yem Ta'yinâtı

Savaş sırasında ordunun idarî ve lojistik hizmetlerini düzenlemek amacıyla hazırlanmış olan Seferiye Nizamnamesi gereğince⁵⁷⁴; harekâta başlanılan günden itibaren daima yanlarında bulundurmak şartıyla birliklere, yedek ta'yinât adı verilen bir miktar erzak ve yem verilmekteydi. Olağanüstü durumlarda ordunun aç kalmasına meydan vermemek amacıyla verilen bu ta'yinât, başka türlü iâşe imkânı kalmadığı zamanlarda birlik komutanlarının emriyle tüketilebilmekteydi. Bunun dışında mecburiyet olmadıkça yedek ta'yinâtın tüketilmesi yaşıktı. Tamamen ya da kısmen tüketilmiş olan yedek

⁵⁷⁴ Bkz. Seferiye Nizamnamesi, Dersaadet, 1332

ta'yinâtın ise her türlü imkân kullanarak en kısa sürede tamamlanması gerekmektedir.

Yedek erzak; konserve, peksimet, pastırma, kurutulmuş ekmek ve kavurma gibi yükte hafif fakat besin değeri yüksek olan gıdalardan ibaret olup ekmek torbasından ayrı ve peksimet torbası adı verilen bir çanta içerisinde taşınmaktaydı. Ta'yinât miktarı birliklerin sınıflarına göre değişmekteydi. Nitekim diğer sınıflara oranla hareket kabiliyeti daha yüksek olan süvari birliklerine iki günlük⁵⁷⁵, diğer birliklere ise üç günlük yedek erzak veriliyordu. Bu erzak genellikle askerlerin sırtlarında taşınmaktaydı. Ancak durum müsait olduğu takdirde, bunun bir günlük kısmı yük hayvanları veya arabalara yüklenmekteydi.

Ordu emrindeki hayvanlar için verilmesi gereken günlük yem ta'yinâtı; binek ve saka beygirleri için 4,097 kg arpa veya 5,120 kg saman, ağır koşum beygirleri için 5,120 kg arpa veya 7,400 kg saman, katırlar için 3,210 kg ve arpa 3,848 kg saman, öküz ve mandalar için 3,210 kg arpa ve 35,720 kg saman develer için 2,560 kg un veya yardırlmış arpa ve samandan ibarettir. Ancak fazla yer kaplaması nedeniyle samanın taşınmasındaki zorluk dikkate alınarak, yem ta'yinâtındaki saman, mümkün mertebe azaltılmakta ya da tamamen kaldırılarak bunun yerine arpa veya yulaf miktarı arttırılmaktaydı. Bu durumda ot ve saman kural olarak birliklerin bulunduğu bölgelerden sağlanmaktaydı.

Birliklerin yanlarında taşımak zorunda oldukları yedek yem (yalnız arpa) ta'yinâtı miktarı da erzak ta'yinâtında olduğu gibi birliklerin sınıflarına göre değişmekteydi. Yedek ta'yinât, süvari binek hayvanları için bir günlük, sahra topçu binekleri, topçu koşumları, makineli tüfek binek ve koşumları, cephe kolları koşum hayvanları ve mekkâreler için ikişer günlük, bunun dışında kalan bütün koşum hayvanları için ise üç günlük yemden ibaretti.

Süvarilerde subaylara ait binek hayvanları ile yük hayvanlarının yemleri ağırlıklarla taşınırken erlerin bindiği hayvanların yemleri kendi sırtlarında taşınyordu. Topçularda ise hayvanların ta'yinâtı ya terkilerinde bulunduruluyor ya da mekkâre ve arabalarla taşınyordu. Bu sınıfların dışında kalan binek, koşum veya yük hayvanlarının yedek yemleri arabalara ya da yük

⁵⁷⁵ Bir günlük yedek erzak miktarı 750 gr dır. Bkz. ATASE Arşivi; Kls. 69, Dos. 15, F. 5-1

hayvanlarına yüklenmekteydi⁵⁷⁶.

3. Ekmek ve Yemeklerin Hazırlanmasına Dair Hükümler

Birliklerdeki iâşe hizmetleri komutanların tertibatına göre idare zabitle-ri (vekilharç) ile bunların maiyetine verilmiş yeteri kadar küçük zabıt ve askerler tarafından yürütülmekteydi. Alay ve tabur kâtipleri de bu hizmetlere uygun bir şekilde yardımcı olmaktaydılar. Mensup oldukları birliklerin bütün iâşe işlerinin yürütülmesinden sorumlu bulunan idare zabitleri, birliklerinin iâşe ihtiyaçlarını satın alarak ya da tekâlif-i harbiye yöntemiyle sağlamakla görevli idiler. Erzak arabaları ile birlikler arasındaki irtibata nezaret etmek ve iâşe araçlarının yükletilip dağıtılması da idare zabitlerinin görevleri arasında yer almaktaydı.

Kabiliyeti sınırlı olan askerlerin bile yemek pişirmeyi öğrenebileceği kabul edilmekle birlikte, askerlerin yorgun bulundukları zamanlarda ta'yinâtlarını pişirmek için uğraşmak istemeyecekleri düşünülerek, imkân bulundukça askerlere ait yemeklerin kazan kaynatılarak iyice pişirilip hazırlanması kararlaştırılmıştı. Bunun için seyyar mutfakların kurulması gerekiyordu.

Askerin en önemli yiyeceği olan ekmeğin hazırlanması diğer yiyeceklerle göre daha zahmetli idi ve çabuk bayatladığından uzun süre muhafaza edilemiyordu. Ayrıca ahali genellikle kendi günlük ihtiyaçlarına yetecek kadar ekmek bulundurduğundan bu ihtiyacın harekât bölgesinden karşılanması da mümkün değildi. Bu nedenle birlikler için gerekli olan ekmekler, seyyar ekmekçi kolları tarafından hazırlanmaktaydı. İhtiyaç halinde sivil fırınlarda çalışanların bir kısmını da bu fırınlara yardımcı olarak görevlendirmektedir.

Et ihtiyacının karşılanması ekmeğe göre daha kolaydı. Bunun için gerekli olan hayvanların mümkün olduğu sürece, birliklerin bulunduğu bölgelerden sağlanması en uygun yöntem olarak kabul edilmekteydi. Hayvanların kesimi ait oldukları birlikler tarafından yapılmıyordu. Hayvanların tüketilmeden 24 saat önce kesilmesine mümkün olduğunca dikkat edilmekteydi⁵⁷⁷.

⁵⁷⁶Seferiye Nizamnamesi, Dersaadet, 1332, s. 254 vd.

⁵⁷⁷ Aynı eser, 264 vd.

B. 3. ORDU MENZİL HATLARI VE KULLANIMI

Menzil Müfettişliklerinin emrinde menzil bölgesinden harekât alanına veya yurt içine kadar uzanan çeşitli menzil hatları bulunuyordu. İaşe başta olmak üzere, orduların her türlü lojistik hizmetleri bu hatlar vasıtasıyla ifa edilmekteydi. Bu çerçevede mülki idareler vasıtasıyla yurtiçinden menzil ambarlarına kadar getirilmiş olan yiyecek maddeleri, harekât alanı sınırında bulunan menzil tevzi ambarlarına menzil hatları üzerinde oluşturulan menzil kolları vasıtasıyla ulaştırılıyordu.

Menzil hatları üzerinde, bu güzergâhdan geçecek olan birliklerin ikmali ile menzil hizmetinde bulunan ikmal kollarının konaklama ve iaşelerini sağlamak amacıyla birbirinden bir günlük yürüyüş mesafesinde menzil konak yerleri açılmaktaydı. Her iki konaktan biri sıcak yemek biri de kumanya verdiğinden, konak yerlerinde iaşe ihtiyacını karşılamak üzere bir de ambar bulunurdu. Ayrıca menzil hizmetlerinin yürütülmesini sağlamakla üzere menzil hatları üzerinde birer nokta komutanlığı da bulunmaktaydı. Bu komutanın bulunduğu yere menzil noktası adı verilmekteydi. Menzil Nokta Komutanlığı Karargâhı'nda sağlık ve veteriner subayları, emniyet, asayiş ve menzil kolların hareketini düzenlemekle görevli subay ve birlikler vardı. Ayrıca, yurt içine sevk edilmekte olan hasta, yaralı ve güçsüzlere sağlık hizmetleri vermek üzere, menzil hatlarında değişik yatak kapasitesine sahip sıhhiye istasyonları tesis edilmişti⁵⁷⁸.

Menzil kollarının tevzi ambarlarına kadar ulaştırdığı erzak, buradan itibaren ordunun diğer ağırlıkları gibi harekât alanındaki birlikler tarafından alınarak ileri hatlardaki muhariplere kadar ulaştırılıyordu. Zira birliklerin iaşeleri satın alma veya erzak kolları, tevzi merkezleri ve ambarlarına bağlı ol- sa bile kural olarak her birliğin erzakını kendi taşıma araçlarıyla aldırması gerekiyordu.

Cephane, istihkâm, sağlık gereçleri ve erzak gibi malzemeler ile subaylara ait eşyalar ve yedek koşum beygirleri birliklerin ağırlıklarını oluşturmaktaydı. Bu ağırlıklar; *küçük ağırlıklar*, yani birliklerin muharebe sırasında bile ihtiyaç duyacakları malzemeler ile *büyük ağırlıklar*, yani konak ve ordugâhlarda ihtiyaç duyulan malzemelerden ibaret olmak üzere iki sınıfa ayrılmaktadır. Orduya harekât kabiliyeti kazandırmak üzere ağırlıkların ge-

⁵⁷⁸ Genelkurmay Başkanlığı, *age*, II, s. 643, 644

rekli yerlere taşınabilmesi için ordu, kolordu ve fırkalar bünyesinde cephane kolları ile nakliye katarları bulunuyordu.

Nakliye katarları bünyesinde birliklerin iâşe ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla oluşturulmuş *erzak ve ekmekçi kolları* vardı. Hafif ve ağır erzak kolları (iâşe kolları) olmak üzere iki şube halinde teşekkül eden bu kollar, birlikler için birer hareketli iâşe ambarı durumunda idiler. Erzak kolları ihtiyaca göre menzil nakliye kolları veya tekâlif-i harbiye yöntemiyle sağlanmış arabalarla takviye olunabilmekteydi. Hafif erzak kollarının hareket kabiliyeti nispeten yüksek olduğundan bunların istenilen yerlere zamanında ulaşmaları da daha kolaydı. Bu nedenle hafif erzak kollarına daha çok konserve gibi uzun süre taşınabilir maddeler yüklenmekteydi. Birliklerin menzil tevzi ambarlarıyla bağlantısını sağlayan ağır erzak kolları (bu kollar büyük ağırlıklardaki mekkâreler ile erzak ve yem arabalarından oluşmaktaydı) ise günlük tüketime mahsus olan yem ve erzakı taşımaktaydılar. Bu kollara ait araba ve mekkârelerin, tam bir günlük erzak yüküyle daima yüklü olmaları en önemli kurallardan biri idi. Günlük tüketime ait yem ve erzaka ilâveten piyade binek beygirlerinin bir günlük yedek yemi ile süvarilerin iki günlük yedek erzak da bu vasıtalarla taşınmaktaydı. İleri yürüyüşlerde kural olarak erzak kollarının bir bölümü bir günlük ta'yinât miktarını yüklü oldukları halde birliklere yaklaştırılır, geri yürüyüşlerde ise arkadan gelen birliklerin yaralanabilmesi için belli konaklara bir miktar erzak bırakılması uygun görülmekteydi.

Erzak kollarının yanında, harekât sırasında kolordu ve fırkalar tarafından tesis edilerek, yöreden sağlanan veya geriden sevk edilen erzak ile doldurulan *sahra ambarları* ikinci bir ihtiyatı teşkil etmekte idi. Harekâtın çok çabuk gelişmesi durumunda sahra ambarları kurulmasına vakit bulunamadığı takdirde kural olarak her fırka için birer tevzi merkezi tesis olunuyordu. Yiyecek maddeleri bu merkezlere erzak kolları tarafından getirilmekteydi.

Erzak kollarındaki hayvan ve arabalara yüklenilecek erzak miktarları da belli bir standarda bağlanmıştı. Harekât sırasında kendi yemlerinin dışında kuvvetli bir beygire azamî 100, kuvvetli bir estere 130, bir deveye 250, çift beygirli bir arabaya 500 ve dört beygirli bir arabaya 1 000 kg erzak yüklenebilmekteydi. Bundan fazla yük yüklenip yüklenemeyeceği ise yolların durumuna bağlı olup, hayvanları kullanılamaz bir hale sokmamak için araba ve hayvanlara taşıyabileceklerinden fazla yük yüklenmemesine dikkat edile-

cekti⁵⁷⁹. Bu nedenle birliklerinin nizamnamelerde belirtilen standartlara göre iaşelerinin sağlanabilmesi için, erzak kollarının taşıma kapasitesi buna göre tespit edilmekteydi.

Mevcut yönetmeliklere göre seferî bir kolordunun küsuratsız olarak kuvveti 13 000 hayvan ve 37 500 insandan ibaretti. Bu mevcudun 500 kişisi kollar ve nakliye hizmetlerinde olup geriye kalanı muharip kuvvetleri oluşturmaktaydı. Bu mevcut esas alarak, bir kolordunun beraberinde taşınması gereken yem ve yiyecek miktarı ve bu yükün taşınabilmesi için oluşturulması gereken erzak kollarının miktarı Menzil müfettiş-i Umumîliği tarafından şu şekilde belirlenmişti⁵⁸⁰:

Bir kolordunun beraberinde taşınması gereken yem ve erzak miktarı;

1. Her insan için 750 gr yedek demirbaş tayin ve günlük 1 200 gr olmak üzere iki günlük yani 2 400 gr erzak,

2. Her hayvan için günde 5 kg olmak üzere toplam üç günlük yani 15 kg demirbaş yem.

Şu halde bir kolordunun sefer sırasında beraberinde bulundurmak zorunda olduğu yem ve yiyecek miktarı:

$$37\ 000 \times 750\ gr = 28\ 125\ kg$$

$$37\ 500 \times 2\ 400\ gr = 90\ 000\ kg$$

$$13\ 000 \times 15\ 000\ gr = 190\ 000\ kg$$

Toplam 313 125 kg etmektedir

Bu yükün taşınması için oluşturulması gereken kollar:

1. Her birine 400 kg erzak yüklenebilen toplam 160 arabadan müteşekkil 4 işe kolu (barış zamanında depolarda muhafaza edilen muntazam arabalardan oluşacak). Bu kollarla 64 000 kg taşınacak.

2. Yöre halkından sağlanacak her biri 600 kg taşıma kapasitesine sahip ve 7 işe kolunu oluşturan 420 araba ile toplam 252 000 kg yiyecek taşınacak.

Böylece toplam 11 işe koluyla bir kolordu için 316 000 kg yem ve yiyecek taşınabilecektir.

⁵⁷⁹Seferiye Nizamnamesi, Dersaadet, 1332, s. 244 vd.

⁵⁸⁰ATASE Arşivi; Kls. 69, Dos. 15, F. 5-1

1. Savaşın Başlarında Menzil Erzak Kollarının Genel Durumu ve 3. Ordu

Seferberlik ilân edildiğinde Osmanlı ülkesinde muntazam yoklamalar ve nüfus kayıtları bulunmadığından hükümet, ülkedeki insan ve hayvan miktarı hakkında güvenilir bilgilere sahip değildi. O nedenle silâh altına çağrılacak askerlerin miktarının ne kadar olacağı ve yeni seferî birlikler için cephane ve nakliye kolları teşkilinin mümkün olup olamayacağı da bilinmiyordu⁵⁸¹. Bir müddet sonra ordu emrine çağrılanların birliklere katılmasının ardından ordu mevcudu ortaya çıktı. Başkumandanlık Vekâletinin kayıtlarına göre seferberliğini tamamlayan Osmanlı ordusunun 29 Ağustos 1914 tarihinde seyyar ve sabit jandarmalar ile menzil birlikleri dışındaki kuvvetlerinin toplam mevcudu şöyle idi⁵⁸²:

	<i>Zabit</i>	<i>Savaşçı</i>	<i>Hayvan</i>
<i>1. Ordu</i>	<i>5 422</i>	<i>188 000</i>	<i>65 400</i>
<i>2. Ordu</i>	<i>5 100</i>	<i>181 000</i>	<i>45 400</i>
<i>3. Ordu</i>	<i>3 550</i>	<i>93 000</i>	<i>55 100</i>
<i>Mevki-i müstahdeme birlikleri</i>	<i>615</i>	<i>21 600</i>	<i>5 300</i>
<i>TOPLAM</i> ⁵⁸³	<i>14 684</i>	<i>483 600</i>	<i>171 200</i>

Ordu komutanlarından Menzil Müfettiş-i Umûmîliğine ulaşan bilgilere göre eldeki taşıma araçlarıyla bu kuvvetler için sadece 126 adet menzil erzak kolu oluşturulabilecekti. Her kol 400 kg taşıyan 48 araba veya muadili hayvandan oluşacağına göre,⁵⁸⁴ erzak kollarının toplam taşıma kapasitesi 126 (Kol) x 48 (Araba) x 400 (Kg:) = 2419200 kg etmektedir. Çok geçmeden sonra bu kolların da eksiksiz olarak oluşturulamayacağı anlaşıldı. 12. ve 13. Kolorduların yedişer kol eksiği vardı. 3. Ordu Komutanlığı da cetvellerde belirtilen miktarda kol oluşturulamayacağını bildirmişti. Bu durumu dikkate alan Menzil Müfettiş-i Umûmîliğinin hesaplarına göre, 1914 yılı Eylül ayın-

⁵⁸¹ A. İ. Sabis, *age*, I, İstanbul 1990, s. 159, 160; Kaymakam Guze, *age*, s. 6

⁵⁸² **ATASE Arşivi**; Kls. 2, Dos. 8-B, F. 4, 4-2

⁵⁸³ Amerikan Savunma Bakanlığı İstatistiklerine göre, I. Dünya Savaşına katılan ülkelerin savaş boyunca silâh altına aldıkları asker sayısı 65 milyondur. Osmanlı Devletinde ise dört yılda askere çağrılanların sayısı 2 850 000 dir. Cephelerdeki askerlerin % 4. 38'i Türk olduğu halde ekonomik imkânların yetersizliği nedeniyle Osmanlı Devletinin seferberlik giderleri (1 milyar 802 milyon dolar) savaşan ülkelerin harcamalarına oranla % 0. 85'den ibaret kalmıştır. Bu rakamlar esas alındığında Osmanlı ordusunun dünya ortalamasına göre 5.15 kat fakir olduğu görülür. Bkz. F. Ergin, "Atatürk Döneminde Fiyatlar ve Gelirler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, III/ 7 (Kasım 1986), s. 62 vd.

⁵⁸⁴ 400 kg taşıyan bir öküz arabası, her biri 200 kg taşıyan iki deve veya 150'şer kg taşıyan üç kağnya eşit sayılmaktaydı. Bkz. **ATASE Arşivi**; Kls. 1143, Dos. 302, F. 96

da Osmanlı ordusuna ait menzil erzak kollarının toplam taşıma kapasitesi yaklaşık olarak 2 milyon kilodan ibaretti.

Ordunun seyyar birlikleri yaklaşık olarak 450 000 insan ve 175 000 hayvandan oluştuğundan, bu kuvvetlere ait bir günlük erzak ve yem istihkakı 1 509 340 kg etmektedir⁵⁸⁵. Buna göre, bir günlük erzak ve yem tüketimi 78 erzak kolunun yüküne tekabül etmektedir. Halbuki teşkil edilmekte olan kollar sadece 126 adet olduğundan bunlarla ordunun ancak bir buçuk günlük ihtiyacını nakletmek mümkündü. Biriliklerin erzak ambarlarından bir yürüyüş mesafesi uzaklaşması halinde, menzil kollarının ambarlarla birlikler arasındaki gidiş-dönüşleri iki günlük bir zamana yayılacağından bu haliyle birlikler, menzil ambarlarından bir yürüyüş mesafesi, yani 18 km bile uzaklaşamaz durumda bulunuyorlardı⁵⁸⁶.

Menzil kolları oluşturmaktaki amaç, seyyar ordunun menzil bölgesinden birkaç gün uzaklaşması halinde bile iâşesinin ve muhtemel bir savaşın başlaması durumunda cephe ihtiyacının sağlanmasıdır. Bu nedenle Menzil Müfettiş-i Umûmîliği, erzak ve cephe kollarının en azından üç günlük mesafeden (azamî 54 km) orduya lojistik destek sağlayabilecek düzeye çıkarılmasını arzu etmekteydi. Bunun için 468'i erzak ve 167'si cephe kolu olmak üzere toplam 635 menzil koluna ihtiyaç vardı.

Ordunun halihazırda bir tane bile cephe kolu yoktu. Bu durumda mevcut 126 adet menzil koluna biran önce 509 kolun daha ilâve edilmesi gerekiyordu. Fakat bu eksiğin telâfi mümkün olmadığından, Osmanlı Ordusunun savaş boyunca harekât kabiliyetinden neredeyse tamamen yoksun bir halde bulunduğunu söylemek mümkündür. Özellikle 3. Ordu bölgesi demir yollarından ve deniz ulaşımından mahrum bulunduğu için burada durum daha da kötü bir hal almıştı. Erzak nakliyâtının tamamen karayoluyla yapılması mecburiyeti daha fazla menzil kolunun mevcudiyetini gerektirmekteydi⁵⁸⁷.

⁵⁸⁵ Bu hesap insan başına günde 1409 gr erzak ve hayvan başına 5 kg yem tüketileceği kabul edilerek yapılmıştır. Bkz. **ATASE Arşivi**; Kls. 1143, Dos. 302, F. 3.

⁵⁸⁶ Yürüyüş mesafesi öküz arabası ile en fazla 18 km dir. Bkz. **ATASE Arşivi**; Kls. 1143, Dos. 302, F. 3.

⁵⁸⁷ **ATASE Arşivi**; Kls. 1143, Dos. 302, F. 3; Kls. 69, Dos. 15, F. 25. Savaş başlamadan önce Genelkurmay Harekât Şubesi Müdürü olarak görev yapan Ali İhsan (Sabis) Bey, savaşın menliket hudutları etrafında dolaşması karşısında Harbiye Nezaretine verdiği bir raporda 3. Ordu ile ilgili olarak şu değerlendirmeyi yapmıştı: "... Ordumuz zayıftır. Bu ordu, bugünkü vasıtalarıyla kendisini durduğu yerde beslemekten acizdir. Demiryolunun azlığı nedeniyle cephe noksanının tamamlanması ve geriden er-

Kafkas cephesinde savaşın fiilen başlamasından sadece bir hafta önce, 26 Ekim 1914 tarihinde Menzil Müfettiş-i Umûmîliği, 3. Ordunun durumu- nu şu şekilde değerlendirmekteydi:

"3. Ordunun bulunduğu yerde bile iâsesi için mevcut menzil kolları yetersizdir. Hareket halinde açlık muhakkaktır. Doğuda demiryolları olmadığından, menzil kolları ne kadar arttırılsa yine kâfi gelmez. On günlük erzak taşıyan menzil kolları olsa dahi on birinci günü yine açlık baş gösterir".

Menzil Müfettiş-i Umûmîliği demiryolu eksığının telâfisi için yurt içi nakliyâtının Levazımât-ı Umûmiye Dairesi tarafından düzenlenmesi gerektiği görüşündeydi. Buna göre Levazımât-ı Umûmiye menzil merkez noktası kabul edilen bir veya birkaç noktaya erzak depolayacak, menzil kolları da erzak bu noktalardan ileriye, sahra menzil mevkilerine nakledeceklerdi. Ordunun ileri harekâtı devam ettikçe menzil mıntıkası da ilerleyecek, bu durumda Levazımât-ı Umûmiye Riyaseti ileriye alınan menzil merkez noktalarına kadar sevkıyâtı tanzim ve icra edecekti.

Ordunun 25 Ekim 1914 tarihindeki durumuna göre menzil noktalarının Trabzon ve Erzincan'da bulunması uygun görülmekteydi. Böylece Levazımât-ı Umûmiye İdaresince deniz yoluyla Trabzon'a ve kara yoluyla Erzincan'a gönderilen erzak 3. Ordu Menzil Müfettişliği menzil kollarıyla buralardan alınarak Erzurum'a kadar sevk edilecek ve buraya kadar getirilen erzak kolordular tarafından alınacaktı. Ordu ileri hareket edince menzil merkez noktalarının daha ileriye meselâ Erzurum'a alınması düşünülmüyordu. Bu durumda Erzurum'dan ileriye de menzil kolları nakliyât yapacaklardı.

Ordunun ileri hareket etmesi halinde ilk meydan muharebesinin Sarıkamış civarında veya Sarıkamış ile Kars arasında verileceği kuvvetle muhtemel görülmüyordu. O nedenle Erzurum'dan bu ilk savaş alanına ulaşınca kadar geçecek olan sekiz gün içerisinde ordunun mutlaka iâşe edilmesi için gerekli önlemlerin alınması gerekiyordu. Kolorduların yanında üçü erzak kollarında biri ağırlıkta olmak üzere toplam dört günlük erzak bulunuyordu. Ordunun 25 Ekim 1914 tarihli kuvvetine göre 16 menzil kolu bir günlük er-

zak gönderilmesi kabil değildir. Şu halde bunu karadan takviye ederek stratejik bir taarruza geçmek felâketten başka bir sonuç vermez. . ". "Bkz. İ. İlgar, "Ali İhsan Paşanın Bir Raporu ve Bir Mektubu", HTM, I/ 5, (Haziran 1969), s. 57

zakı taşıyacağından $4 \times 16 = 64$ menzil kolunun oluşturulması gerekli görülmüyordu. Ordu ileri harekâta geçmeyip Erzurum civarında kalacak olursa menzil merkez noktalarını değişmesine gerek duyulmayacaktı⁵⁸⁸. Bu erzak kollarının dışında ayrıca 48 adet de cephane koluna ihtiyaç vardı⁵⁸⁹.

27 Eylül 1914 tarihinde 13. Kolordu hariç olmak üzere 3. Ordu Menzil Müfettişliği nakliye kollarında 1988 öküz ve manda ve bunlara ait 734 adet kağı ile 114 adet koşum ve mekkâre hayvanı bulunduğu bildirilmişti⁵⁹⁰. Bu sırada menzil kolları bir miktar daha takviye edilmiş ve 15 Ekim 1914 tarihinde 13. Kolordu hariç olmak üzere 3. Ordu Menzil Kollarındaki taşıma araçlarının toplamı 2076 öküz ve manda ile bunlara ait 976 kağı, 230 deve, 319 mekkâre, araba ve beygir deposunda ise 117 koşum ve mekkâre ile 9 çift atlı arabaya ulaşmış bulunuyordu⁵⁹¹. Buna göre 3. Ordu Menzil Müfettişliğinin toplam taşıma kapasitesi yaklaşık olarak 259 000 kg etmektedir ki bu da 13 adet nizami menzil nakliye kolu demektir. Halbuki bu tarihte toplam kuvveti 190 000 insan ve 60 000 hayvana ulaşan bu ordunun 96 550 insan ve 55 100 hayvandan ibaret bulunan seyyar kuvvetlerine⁵⁹² ait sadece bir günlük yem ve yiyeceğinin taşınabilmesi için 16 adet menzil koluna ihtiyaç olduğundan, mevcut menzil kolları ile ordunun bulunduğu yerde bile iâşesi mümkün olamıyordu. Bu durumda bölgede önemli miktarda yiyecek maddesi bulunduğu halde bu kaynaklarından gerektiği gibi yararlanmak mümkün olmuyordu⁵⁹³.

⁵⁸⁸ ATASE Arşivi; Kls. 69, Dos. 15, F. 29, 29-1, 29-2, 29-3

⁵⁸⁹ ATASE Arşivi; Kls. 1143, Dos. 302, F. 3-2

⁵⁹⁰ ATASE Arşivi; Kls. 1129, Dos. 616, F. 27

⁵⁹¹ ATASE Arşivi; Kls. 1129, Dos. 616, F. 1-6. Menzil kol ve katarlarını oluşturan taşıma araçları ve bu araçların yük taşıma kapasiteleri aşağıda gösterildiği gibidir: (Bkz. ATASE Arşivi; Kls. 1143, Dos. 302, F. 3; Kls. 1126, Dos. 652, F. 3-3)

1 öküz arabası	400 kg
1 kağı arabası	150 kg
1 manda arabası	600 kg
1 çift atlı araba	400 kg
1 deve	200 kg
1 mekkâre(ester)	80 kg
1 merkep	50 kg
1 yük otomobili	4 000 kg

⁵⁹² ATASE Arşivi; Kls. 2, Dos. 8-B, F. 42

⁵⁹³ ATASE Arşivi; Kls. 69, Dos. 15, F. 24-10

1914 yılı mahsulü, bütün ülke genelinde olduğu gibi 3. Ordu iâşe bölgesinde de eskiye oranla bir hayli bereketli olmuştu. Bu nedenle seferberlik ilân edildiğinde, birliklerin hemen gerisinde yer alan menzil bölgesinde ve bu bölgenin yakın çevresinde önemli miktarda yiyecek maddesi bulunuyordu. Karakilise, Pasinler, Erzurum, Erzincan ve Muş dolaylarında orduyu gelecek seneye kadar besleyecek miktarda arpa ve buğday bulunmaktaydı. Ordunun et sıkıntısı da yok gibiydi⁵⁹⁴. Fakat barış döneminde iâşe hususunda hiçbir hazırlık yapılmadığından ve ayrıca, bu yörede hasat ve harman işleri bir hayli gec başladığından seferberlik ilân edildiğinde ordu ambarlarında yeterli miktarda yiyecek maddesi bulunmuyordu⁵⁹⁵. Mevcut şartlarda vilâyet ambarlarından yeterli miktarda erzak da gönderilemediğinden menzil ambarlarını doldurmak mümkün olmamıştı. Öte yandan Başkumandanlık Vekâleti Rusların ansızın taarruzları halinde sınır bölgesindeki erzak ve hayvanların düşman eline geçebileceğini düşünerek, 13 Ekim 1914 tarihinde öncelikle sınır bölgesindeki iâşe kaynaklarından yararlanılmasını emretmişti⁵⁹⁶. Bu durumda birlikler daha çok bulundukları yörelerin sınırlı kaynaklarıyla beslenmek zorunda kaldılar. Sahildeki birlikler Trabzon vilâyetinden, Van vilâyeti dahilinde bulunan birlikler Van vilâyetinden ve ordunun geriye kalan büyük kısmı ise Erzurum vilâyetinden iâşe edilmekteydi⁵⁹⁷. Bu durumda daha savaşın ilk günlerinden itibaren 3. Ordu birlikleri iâşe bakımından elim bir buhrana düşmüşlerdi⁵⁹⁸.

Ordu komutanı Hasan İzzet Paşa, 3 Ekim 1914 tarihinde Başkumandanlık Vekâletine gönderdiği bir yazıda orduyu bu şekilde üç aydan fazla beslemenin imkânsız olduğunu bildirirken,⁵⁹⁹ öte yandan ordunun tamamen aç kalmasına engel olmak üzere, birliklere iki günde bir yarı istihkak verilerek böylece mevcut erzakla hiç olmazsa ilkbahara kadar idare edilmesini emretmişti⁶⁰⁰. Ancak mevcut şartlarda askere çoğu zaman yarı istihkak bile verilemediğinden, özellikle ilerideki kuvvetler 24 saat ve hatta bazen 48 saat

⁵⁹⁴ ATASE Arşivi; Kls. 69, Dos. 15, F. 24-5

⁵⁹⁵ ATASE Arşivi; Kls. 69, Dos. 15, F. 24-10

⁵⁹⁶ ATASE Arşivi; Kls. 69, Dos. 15, F. 25

⁵⁹⁷ Kaymakam Guze, *agm*, s. 6

⁵⁹⁸ Mehmet Emin, *Harb-i Umûmîde Osmanlı Cepheleri Vekayîi*, İstanbul 1338, s. 5

⁵⁹⁹ ATASE Arşivi; Kls. 69, Dos. 15, F. 24-10

⁶⁰⁰ ATASE Arşivi; Kls. 69, Dos. 15, F. 24-7, 24-9, 29-9, 36

aç kalmaktaydılar. Bunlara verilebilen yiyecek maddeleri ise hemen hemen peksimetle zeytinden ibaret bulunuyordu. Askerler neredeyse hiç sıcak yemek yiyemiyorlardı⁶⁰¹. Esasen seferberliğin başında ordu mevcudunun bu kadar kalabalık olacağına ihtimal verilmiyordu. Bu durumda günden güne zorlaşmaya başlayan iaşe meselesini hafifletmek amacıyla yaşlı eratin bir kısmı terhis edilerek ordu mevcudu azaltıldıysa da iaşe meselesini halletmek mümkün olmadı⁶⁰².

Başkumandan Vekili Enver Paşa, 3. Ordunun içinde bulunduğu bu iaşe buhranını ordunun taarruzuna engel olabilecek kadar önemli görmüyordu. O nedenle 1914 yılı kışında Rus ordusunu imha etmek amacıyla Sarıkamış üzerine büyük bir taarruz yapmak, Kars'ı ve Kafkasya'yı ele geçirmek üzere Kafkas cephesine gelmiş bulunuyordu⁶⁰³. Enver Paşa, harekâtta kısa bir süre önce cepheyi teftiş ettikten ve askerin perişan durumunu gördükten sonra bir emirname neşretti. Bu emirname özetle şöyledir;⁶⁰⁴

“Askerler hepinizi ziyaret ettim ayağınızda çarığınız, sırtınızda paltonuz olmadığını da gördüm, Lâkin karşınızdaki düşman sizden korkuyor, yakın zamanda taarruz ederek Kafkasya'ya gireceksiniz. Siz orada her türlü nan ve nimete kavuşacaksınız. . . .”

Sarıkamış harekâtı başlamadan kısa bir süre önce ordu komutanlığınca Köprüköy, Ekrek ve İd'de birer kolordu için mümkün olduğu kadar çok miktarda yem ve yiyecek depo edilmesi; ayrıca 24 Aralık 1914 tarihinden itibaren menzilin, birliklere ekmek yerine peksimet ve un göndermesi emredildiyse de bu harekât sırasında lojistik desteğe önem verilmediği ve menzil erzak kollarının çok az bir bölümünün harekâta katıldığı görülmektedir. Enver Paşanın yukarıdaki emirnamesinden de anlaşılabacağı üzere, baskın şeklinde düzenlenecek olan bu harekât sırasında birliklerin Rus depolarından ele geçirileceği tahmin edilen yiyecek maddeleri ile iaşe edilmesi kararlaştırılmıştı. Zaten kış mevsiminin en şiddetli günlerinde bu yetersiz menzil kol-

⁶⁰¹ A. T. Alkan, “Birinci Dünya Harbinde Sivaslı Bir Zabitan Hatıra Defterinden”, *Revak*, S. 91(1991), s. 12; Fuat Gücüyener, *age*, s. 167

⁶⁰² A. Baytın, *İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi*, İstanbul 1944, s. 10

⁶⁰³ L. Von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl* (çev. M. Ş. Yazman), İstanbul 1968, s. 55 vd. ; H. Işık, *agm*, s. 318 vd.

⁶⁰⁴ Ş. Köprülü, *age*, s. 122; A. Baytın, *age*, s. 62

larıyla orduya erzak yetiştirmek de mümkün değildi⁶⁰⁵. Erzurum'daki ordu ambarlarından mekkâre ve kağnılarla yapılan sevkıyât gidiş-dönüş 12 ilâ 16 gün sürdüğünden taşınan yem, taşıyan hayvanlara bile yetmiyordu⁶⁰⁶.

Böylece Menzil Müfettiş-i Umûmîliği muhtemel bir harekât sırasında birliklerin en azından sekiz günlük yiyecek ihtiyaçlarının karşılanması gerektiğini bildirdiği halde 22 Aralık 1914 günü harekât başladığında taarruz eden kuvvetler yanlarına sadece dört günlük demirbaş erzak alabilmişlerdi⁶⁰⁷. Bu durumda birliklerin aç kalmaması için Ruslara ait erzak depolarının en fazla dört gün içerisinde ele geçirilmesi gerekmektedir. Nitekim harekât planı da buna göre hazırlanmıştı. Ancak harekât planlandığı gibi kısa bir süre içerisinde tamamlanamadığından, demirbaş erzakları tükenen askerler hayatta kalabilmek için, yolları üzerinde bulunan köylerden temin edebildikleri erzakla beslenmek zorunda kalmışlardı. Kızılkilise ve Bardız gibi birkaç yerde düşmandan ele geçirilen erzak da ihtiyacı karşılamaya kâfi gelmemişti. Rusların sınır birliklerine ait erzak depoları harekâtın hedefi olan Sarıkamış'ta bulunuyordu⁶⁰⁸. O nedenle ordunun açlıktan yok olmaması için bu ambarların bir an önce ele geçirilmesi gerekirdi. Fakat bütün çabalara rağmen Sarıkamış'a girilemediğinden, bu bölgeye kadar ulaşabilen birlikler açlık ve aşırı soğuklara rağmen Allahuekber ve Soğanlıdağlarında on beş gün kadar inatla mücadeleyi sürdürdüler. Böylece cepheden yüz geri etmeyi asla düşünmeyen kahraman 3. Ordu birlikleri düşmandan ziyade soğuk, açlık ve hastalıklar yüzünden binlerce evlâdını bu karlı dağlarda şehit vermişti⁶⁰⁹.

⁶⁰⁵ Ş. Köprülü, *age*, s. 122

⁶⁰⁶ H. Işık, "I. Dünya Savaşında Rus Cephesinde İlk Muharebeler ve Sarıkamış Harekâtı", *Dördüncü Askerî Tarih Semineri Bildirileri*, Ankara 1987, s. 310

⁶⁰⁷ J. Pomiankovski, *age*, s. 94

⁶⁰⁸ Sarıkamış, Rus ordusunun sınır birliklerine ait lojistik dağıtım merkezi konumunda olup, burada zannedildiği kadar bol miktarda erzak mevcut değildi. Hatta harekâtın uzaması ve bir ara Sarıkamış-Kars demiryolunun Türk kuvvetleri tarafından tahrip edilmesi Rus ordusunda iâşe ve cephane sıkıntısına sebep olmuştu. O nedenle Rus birliklerine verilmekte olan yiyecek miktarı 1 Ocak 1915 tarihinden itibaren azaltılmış, nefer başına 358 gr ekmek veya peksimet verilmeye başlanmıştı. Ancak bu sıkıntı kesinlikle açlık sebebi olmamış hatta eksiltilen ekmeğin yerine et miktarı artırılmıştı. Bkz. Nikolski, *Sarıkamış Hareketleri*, (çev. Kaymakam Nazmî), Ankara 1935, s. 56, 76, 78

⁶⁰⁹ A. I. Sabis, *age*, II, s. 318; Nikolski, *age*, s. 45, 73, 85; Ş. Köprülü, *age*, s. 137, vd. ; T. Öğün, *age*, s. 78, vd. Hatta bu harekât sırasında Başkomutan Enver Paşa dahi aç kalmış olduğundan yanındaki bir mülâzımdan ekmek istemek zorunda kalmıştı. Bkz. Ş. Köprülü, *age*, s. 170

2. Ana Menzil Hatları

Seferberliğin başında Ordunun ana menzil hattı Trabzon-Erzurum güzergâhı iken, daha sonra Karadeniz'deki ulaşımın Rus donanmasının tehdidine maruz kalması ve bir müddet sonra Trabzon limanının işgale uğraması üzerine Ulukışla-Sivas-Erzurum hattı devreye sokulacaktır. Bu hatlardan birincisi Trabzon üzerinden denizyoluyla ve ikincisi Sarkışla üzerinden demiryolu vasıtasıyla ordunun yurtiçiyle ve özellikle İstanbul ile bağlantısını sağladığından ana menzil hatları durumunda idiler.

a) Trabzon-Erzurum Menzil Hattı

Trabzon-Erzurum yolunun 3. Ordu bölgesindeki en muntazam yol olup, Karadeniz'e ulaşıyor olması sebebiyle lojistik bakımdan ordunun can damarını teşkil ettiği daha önce ifade edilmişti. Bu özellikleri dolayısıyla 3. Ordunun en önemli menzil hattını oluşturan Trabzon-Erzurum yolu toplam 320 km uzunluğunda olup bu güzergâh üzerinde 12 adet konak yeri bulunmaktadır. Bu konaklar ve bunların birbirlerine olan uzaklıkları ise şöyledir;

<i>Konak Adedi</i>	<i>Km</i>	<i>Konak Adı</i>
-	-	<i>Trabzon</i>
1	30	<i>Cevizlik(Maçka)</i>
2	26	<i>Hamsiköy</i>
3	32	<i>Ardasa</i>
4	26	<i>Tard</i>
5	24	<i>Muradhanogulları</i>
6	27	<i>Hadrak</i>
7	32	<i>Bayburt</i>
8	20	<i>Madenhanları</i>
9	20	<i>Kophanları</i>
10	29	<i>Aşkale</i>
11	26	<i>Evreni</i>
12	27	<i>Erzurum</i>

Trabzon'dan Erzurum'a Ardasa, Bayburt ve Aşkale'de birer gün mola vermek şartıyla 14 günde ulaşılabilmekteydi⁶¹⁰. Bu hat üzerinde Trabzon, Gümüşhane ve Bayburt'ta birer menzil nokta komutanlığı bulunuyordu. 1 Ocak 1915 tarihinde Trabzon İhraç Komutanlığından bildirildiğine göre

⁶¹⁰ ATASE Arşivi; Kls. 74, Dos. 376, F. 1-113

Maçka'da da bir Nokta Komutanlığı tesisine çalışılmaktaydı⁶¹¹.

Seferberliğin başında Samsun'dan Musul'a kadar uzanan geniş bir bölge 3. Orduya iâşe mıntıkası olarak verilmişti. Fakat yolların ve taşıma araçlarının yetersiz oluşu nedeniyle bu bölgeden sağlanmakta olan yiyecek maddelerini birliklere ulaştırmak mümkün olamıyordu. Bu durumda ordunun iâşesinde büyük sıkıntılar yaşanacağını gören Hasan İzzet Paşa, 3 Ekim 1914 tarihinde Başkumandanlık Vekâletine müracaat ederek iâşe bölgesinde adeta nakliyâta müsait tek yol durumunda bulunan Trabzon-Erzurum yolundan daha fazla yararlanmak üzere, deniz yoluyla Trabzon'a bol miktarda erzak gönderilmesini istedi. Ordunun şimdilik yararlanamadığı uzak bölgelerdeki yiyecek maddelerinin ise ihtiyaten ambarlara konulmasını ileride ihtiyaç duyulmazsa seferberlikten sonra hükümetin bunları istediği gibi kullanabileceğini bildirmekteydi⁶¹².

Fakat savaşın sebep olduğu gelişmeler başta İstanbul olmak üzere ülkenin diğer yörelerinden Trabzon'a erzak sevkıyâtını adeta imkânsız hale getirmişti. Çünkü yabancı ülkelerin neredeyse tamamı savaş dolayısıyla yiyecek maddeleri ihracâtını yasaklamış olduklarından ve savaş nedeniyle ticaret yolları da kapandığından, eskiden beri hububat ve un ihtiyacını dışarıdan sağlayan, başta İstanbul olmak üzere kıyı kentlerinde daha savaşın başından itibaren bir erzak sıkıntısı baş göstermiş bulunuyordu. Öte yandan ülkedeki bütün ordular tekâlif-i harbiye ile iâşe olunduklarından ve her ordu kendi iâşe bölgesinden beslenmek zorunda bulunduğundan, ülkenin diğer bölgelelerinden de Trabzon'a erzak gönderilmesi söz konusu değildi. Ayrıca Harekât-ı Harbiye Şubesinden bildirildiğine göre; Karadeniz ulaşımı her zaman için Rus donanmasının tehdidi altında bulunduğundan bundan böyle savaş süresince Trabzon'a belki de hiç erzak gönderilemeyecekti. O nedenle 17 Ekim 1914 tarihinde Levazımât-ı Umûmiye Riyasetince Trabzon'a erzak gönderilemeyeceği bildirildi⁶¹³. Esasen, seferberlik ilân edildiğinde Trabzon'da Er-

⁶¹¹ ATASE Arşivi; Kls. 1126, Dos. 652, F. 3-3, 3-4

⁶¹² ATASE Arşivi; Kls. 69, Dos. 15, F. 24-10

⁶¹³ Levazımât-ı Umûmiye Riyaseti birliklerin gerisinde bulunan uzak ve yakın iâşe bölgesindeki her türlü yiyecek maddelerinin kışın gelmesinden önce süratle ambarlara doldurulması için ordu komutanlığınca gerekli önlemlerin alınmasını istemekteydi. Bunun için Maliye Nezaretine aylık gönderilmesi kararlaştırılan 350 000 kuruşluk muayyenât (Asker memur vs. kimselere hükümetçe bağlanmış erzak vs.) ve 40 000 kuruşluk havalelerden yararlanılabileceği bildirilmişti. Bkz. ATASE Arşivi; Kls. 69, Dos. 15, F. 24-2, 24-7

zurum'a nakledilmesi gereken bir hayli erzak ve cephaneye birikmiş bulunuyordu. Bunun dışında iâşe mıntıkasının kıyı kesimlerinden sağlanmakta olan iâşe maddeleri de Erzurum'a ulaştırılmak üzere kayıklarla Trabzon'a sevk edilmekteydi⁶¹⁴. Fakat Trabzon-Erzurum hattı üzerinde çalışan menzıl araçları yetersiz olduğundan bunların aylardan önce nakledilmesi mümkün görülüyordu.

Ordu komutanlığınca 16 Ekim 1914 tarihinde Başkumandanlık Vekâletine müracaat edilerek bu erzak ve cephanenin bir an önce Erzurum'a sevk edilebilmesi için 50 adet yük otomobili, 4 000 mekkâre ile at ve koşumları da beraber olmak üzere 500 çift atlı arabanın gönderilmesi istenmişti⁶¹⁵. Fakat aradan geçen zaman içerisinde Trabzon'a bir kısmı çalışmayacak derecede eski altı adet yük otomobilinden başka taşıma aracı gönderilmediği görülmektedir. Bunlardan iki tanesi zaten pek eski olduklarından kullanılmaları mümkün olamamıştı. Geriye kalanlar Erzurum'a eşya yüklü olarak gönderilmişlerse de yalnız biri gidebilmiş, öteki üç otomobil yolda arızalanarak tamir edilmek üzere Trabzon'a geri gönderilmişlerdi. Böylece otomobillerin kış mevsiminde Zigana dağına aşamayacakları anlaşıncaya, bunlarla Trabzon'dan 56 km ileride bulunan Hamsiköy'e kadar nakliyat yapılmaya başlandı⁶¹⁶.

Trabzon-Erzurum arasındaki nakliyatın küçük bir bölümü ilkel bir dekovil hattıyla yapılmaktaydı. Trabzon İhraç Komutanlığından bildirildiğine göre (1 Ocak 1915) inşası devam etmekte olan dekovilin iki gün içinde Trabzon'a 30 km mesafede bulunan Maçka'ya kadar yapım çalışmaları tamamlanmış olacaktı. Trabzon'da 30 km lik dekovil malzemesi daha vardı ve bu malzemenin de on iki güne kadar döşenerek dekovilin Hamsiköy'e kadar ulaştırılmasına çalışılmaktaydı. Hamsiköy'den Zigana köyüne kadar olan dağlık kısımda çok miktarda kar bulunduğu ve yoğun kar yağışı hâlen devam ettiğinden, bu bölgede dekovil inşası mümkün görülüyordu. Burada dekovili çekecek lokomotifler mevcut olmadığından, vagonlar insan kuvvetiyle ve daha çok yöre halkı tarafından çekilerek nakliyat yapılmaktaydı. Bir

⁶¹⁴ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-5, Bel. No: 24, 143; Dos. No: 47, Bel. No: 61, 371

⁶¹⁵ ATASE Arşivi; Kls. 69, Dos. 15, F. 24, 24-1, 24-2, 24-12, 27

⁶¹⁶ Bu yol yaz aylarında genellikle yük otomobillerinin geçişine müsait bulunuyordu. Fakat yol pek muntazam olmadığından kışın Zigana ve Kop gibi dağlar karlarla kapanıyor, ayrıca yolun bazı kısımları da çamurlu olduğundan otomobillerden istifade imkânı kalmıyordu. Zaten burada çok az miktarda yük otomobili bulunuyordu. Bkz. ATASE Arşivi; Kls. 126, Dos. 652, F. 3, 3-1

ara vagonların hayvanlarla çekilmesine teşebbüs edildiyse de yeterli miktarda hayvan bulunamadığından bu da mümkün olamamıştı. O nedenle Trabzon İhraç Komutanı Ferik Neşet Bey buraya acilen lokomotif gönderilmesini talep etmekteydi. Fakat savaş süresince buraya bir tek lokomotif bile göndermek mümkün olamadı.

Trabzon'daki mahallî hükümette nakliyatın arttırılması için elinden gelen gayreti göstermekteydi. Trabzon Valisi dekovilin halk tarafından çekilmesi şartıyla Trabzon'dan Maçka'ya kadar günde 40 ton eşya ve erzak gönderilebileceğini taahhüt etmişti. Böylece Maçka'ya kadar getirilecek olan eşya ve erzak buradan menzil hizmetinde bulunan 230 mekkâre ve 700 deve ile Zigana aşılarak Bayburt'a kadar gönderilecekti. Fakat mevcut taşıma araçları bu iş için çok yetersizdi. Dekoville Maçka'ya kadar gönderilecek 40 ton eşya ve erzakın her gün düzenli bir şekilde ileriye sevkı için daha fazla araca ihtiyaç vardı. Çünkü Maçka ile Bayburt arası altı konak olup (179 km) bu mesafe gidiş-dönüş ancak on bir günde alınabiliyordu. Bahsedilen 40 ton yükü 200 deve veya 400 mekkâre nakledebiliyordu ki buna göre, her gün bir kol çıkarmak için 2 200 deve veya 4 400 mekkâreye ihtiyaç vardı.

Trabzon İhraç Komutanlığı bu durumuyla günde 40 ton bile nakledemezken, Başkomutanlık Vekâletince Trabzon'dan Bayburt'a veya Erzurum'a kadar günde 150 ton eşya ve erzak nakledilmesi emredilmekteydi. Ancak bunun için dekovilden de yararlanılmak şarkîyle yaklaşık 18 000 deveye ihtiyaç vardı. Oysa burada menzile ait 700 deve ve 230 mekkâre ile halka ait 170 mekkâreden başka taşıma aracı mevcut değildi.

Başkumandanlık Vekâletinin bu emri üzerine mevcut şartlara göre Trabzon İhraç Komutanlığınca şu kararlar alındı:

1. Trabzon, Maçka ve Gümüşhane'de üç menzil nokta komutanlığı ile bu komutanlıklara bağlı birer menzil ambarının kurulması.

2. Şimdilik Trabzon'dan Maçka'ya, 12 gün sonra Hamsiköy'e kadar sevkıyat dekovil ile yapılacağından, dekovil arabalarını çekilmesi için Ayavasili, Tiloğlu ve Mataracı mevkiilerindeki 4. İnşaat Taburu yol efradından Trabzon'a gelen 550 askerin bu istasyonlara teslim edilmesi. Ayrıca vilâyete de müracaat edilerek bu istasyonlara asker miktarı kadar halktan görevlilerin de bulundurulması.

3. Dekovil ile Maçka'ya kadar getirilen eşya ve erzakın, Erzu-

rum Menzil Müfettişliğince tahsis ettirilmiş olan 230 mekkâre ile 700 deveden oluşturulacak kolları vasıtasıyla, Maçka'ya üç konak (58 km) mesafede bulunan Ardase'ye nakli.

4. Ardasa-Bayburt (5 konak 77 km) arasındaki sevkıyâtın mevcut yük otomobilleri ve halka ait mekkârelerle yapılması.

5. Menzil Nokta Kumandanlıklarında birer iase merkezi kurularak kafilelerle perakende efrada sıcak yemek verilmesi.

6. Bu tertibat dairesinde Trabzon, Maçka, Hamsiköy, Ziganahanları, Ardasa, Gümüşhane, Muradhanogulları, Balahur ve Bayburt nakliye kol ve kafileleri için konak yeri kabul edilmiştir.

Trabzon İhraç Komutanlığı, bu kararların Başkumandanlık Vekâleti ve Menzil Müfettiş-i Umûmîliğince de uygun görülmesi halinde taşıma araçlarının miktarı arttıkça sevkıyâtın bir düzen dairesinde devam ettirileceği kanaatindeydi. Bunun için yöreye acilen bir miktar daha taşıma aracı gönderilmesi istenmekteydi. Bunun üzerine 12 Ocak 1915 tarihinde Başkumandanlık Vekâletince 11. ve 4. Cebel Cephane Kolu adıyla iki mekkâre kolu daha bu hatta tahsis olundu. Fakat 4. Cebel Cephane Kolunun sadece 91 adet sağlam mekkâresi kalmıştı. O nedenle tekâlif-i harbiye suretiyle alınan 314 mekkârenin de bu kol emrine verileceği bildirilmişti⁶¹⁷.

Sevkıyât başlayalı aradan aylar geçmiş olmasına rağmen 13 Mart 1915 tarihinde Trabzon'da hâlen ordunun 5-6 aylık ihtiyacına yetecek miktarda erzak bulunduğu halde, ileri hatlardaki birlikler tam manasıyla açlıkla pençeşmekteydiler⁶¹⁸.

1916 baharında 3. Orduyu Kemah-Tirebolu hattına kadar geri çekilmek zorunda bırakarak; Erzurum, Erzincan, Van ve Bitlis'i ele geçiren Ruslar, 19 Nisan 1916 tarihinde Trabzon limanını da ele geçirdiler⁶¹⁹. Böylece 1918 yılı baharında Trabzon tekrar Türk hakimiyetine girinceye kadar 3. Ordu bu önemli menzil hattından da mahrum kalmış bulunuyordu.

⁶¹⁷ ATASE Arşivi; Kls. 126, Dos. 652, F. 3, 3-1, 3-2, 3-3, 3-4, 3-5, 3-6

⁶¹⁸ ATASE Arşivi; Kls. 1143, Dos. 302, F. 6

⁶¹⁹ A. N. Kurat, *age*, s. 293 vd.

b) Ulukışla-Sivas-Erzurum Menzil Hattı

Goben ve Breslâv gemileri İstanbul'a geldikten sonra Rus donanmasına karşı önemli bir güç kazanılmıştı. Ruslar özellikle Goben'den çok korkuyorlardı. Goben Rus donanmasını bir arada yakalarsa hepsini batırabilirdi, üstelik müthiş sürati sayesinde her yere yetişebilirdi. Bu nedenle Rus donanması toplu olarak bir arada bulunmaktan hep kaçınıyordu. Rus donanmasının yapabileceği tek şey, İstanbul Boğazı'nın ağzını, Zonguldak limanını mayınlamak ve böylece Trabzon'a asker ve malzeme götüren şilepleri engellemekti. Bu şartlarda Karadeniz'deki askerî sevkıyât bir müddet önemli bir tehlikeye maruz kalmadan serbestçe yapılmıştı. Bununla birlikte yetkililerin tedbirsizliği yüzünden Sarıkamış harekâtı öncesinde orduya malzeme götüren üç şilep Rus donanması tarafından batırılmıştı. Böylece ordunun teçhizat ve kışlık elbiseleri Karadeniz'e gömüldüğünden, bu hareketleriyle Ruslar 3. Orduya büyük bir zarar vermişlerdi.⁶²⁰

Bir süre sonra Goben zırhlısının 23 Aralık 1914 günü bir mayına çarparak hasara uğraması Rus donanmasının Karadeniz'deki kontrolü büyük ölçüde ele geçirmesine neden olduğundan deniz nakliyatı önemli derecede aksamaya başlamıştı.⁶²¹ Karadeniz yoluyla Trabzon'a yapılan sevkıyât artık güvenli olmadığından ve Erzurum civarındaki ordunun yiyecek stoku ile diğer levazımı hızla tükenmekte olduğundan, Başkumandanlık Vekâleti Ulukışla-Sivas-Erzurum menzil hattının faaliyete geçirilmesini kararlaştırdı.⁶²² Böylece 1915 yılı Ocak ayı başlarında 3. Ordu için deniz yolundan daha güvenli olmak üzere, Torosların kuzeyinde Anadolu demiryolunun son istasyonlarından biri olan Ulukışla'dan⁶²³ itibaren Kayseri-Sivas-Suşehir-

⁶²⁰ N. Gülen, *Dünden Bu Güne Bahriyemiz*, İstanbul 1988, s. 331 vd. Karadeniz'deki Türk donanmasının üstün gücü yetkilileri anlamsız bir rehabet ve tedbirsizliğe itmiş ve bunun çok büyük zararları görülmüştü. Sarıkamış harekâtı öncesinde orduya malzeme götürmek üzere Bezmalem, Mithatpaşa ve Bahriahmer adlı üç ticaret gemisi Karadeniz'e çıkarılmıştı. Bu şilepleri korumak için yanlarına ne bir muhrip ne de bir torpidobot verilmişti. Tamamen savunmasız olarak gönderilen bu şilepler Karadeniz açıklarında Rus donanması tarafından batırıldılar. Bkz. A. Baytın, *age*, s. 62; N. Gülen, *age*, s. 333

⁶²¹ **ATASE Arşivi**; Kls. 124, Dos. 66, F. 1-35; Kaymakam Guze, *agm*, s. 7. Rusların tezgâhta inşa halinde iki zırhlısı vardı. 1916 yılı başlarında bunlardan İmparatoriçe Katerina isimli olanı tamamlanarak denize indirildi. 23 mil sürat ve 12 adet 30, 5'luk topu bulunan bu geminin Rus donanmasına katılmasıyla birlikte Karadeniz'deki denge tamamen Rusların lehine dönmüştü. N. Gülen, *age*, s. 337

⁶²² **ATASE Arşivi**; Kls. 69, Dos. 15, F. 24, 24-1

⁶²³ Suriye ve Irak Orduları için İstanbul'dan gönderilmekte olan her türlü levazım da bu tek hatlı demiryolu ile gönderildiğinden orduların lojistik desteğini sağlamak mümkün olamıyordu. Bkz. Kaymakam Guze, *agm*, s. 7

Erzincan-Erzurum istikametinin yaklaşık 900 km uzunluğunda muntazam bir menzil hattı haline getirilmesi için çalışmalara başlandı. Bu hattı faaliyete geçirebilmek için önemli miktarda yük hayvanına ihtiyaç vardı. Başkumandanlık Vekâleti Ankara, Sivas ve Konya vilâyetleri ile Adana vilâyetinin dağlık kesimlerindeki taşıma araçlarından yararlanılarak bu hat üzerinde mükemmel nakliye kolları oluşturulmasını emretti. Bu amaçla öncelikle Ulukışla, Niğde, Develi, Sultanhan, Şarkışla, Sivas, Zara ve Refahiye’de birer nokta komutanlığı tesis edildi. Menzil teşkilâtının bir an önce tamamlanabilmesi için Ankara, Sivas, Konya ve Adana vilâyet merkezlerine Menzil Müfettiş-i Umûmîliği Murahhası sıfatıyla birer görevli tayin edildiği gibi teşkil edilecek kol komutanlıklarına atanmak üzere yöreye 25 zabıt gönderildi.

Hat üzerindeki kolları teşkil etmekle görevlendirilen Ankara, Sivas, Konya ve Adana vilâyetleri halkına ait taşıma araçlarının önemli bir bölümü zaten daha seferberliğin başında Tekâlif-i Harbiye Kanunu gereğince alınmış bulunuyordu. Geriye kalan hayvanlar ise halkın geçimini temin etmek üzere ellerinde bırakılmıştı. Bunun için Menzil Müfettiş-i Umûmîliği hem halkın büsbütün perişan olmasına meydan vermemek, hem de hayvan toplama işini çabuklaştırmak için alınacak hayvan bedellerinin hiç olmazsa yarısının peşin olarak ödenebilmesini sağlamak üzere, Maliye Nezaretine müracaat ederek Ankara, Sivas ve Adana vilâyetleri için şimdilik beşer bin ve Konya vilâyeti için on bin liralık havalename gönderilmesi talebinde bulundu.

Bir süre sonra bu vilâyetlerden toplanan taşıma araçlarıyla ordunun ihtiyaçlarını karşılayacak miktarda sevkîyât yapmanın mümkün olamadığı görüldüncə, 21 Nisan 1915 tarihinde Başkumandanlık Vekâletinin emriyle 1. Ordu hizmetinde Büyükderbent-Boğaziçi hattında çalışan sekiz adet menzil araba kolu Ulukışla-Tercan hattına gönderildi⁶²⁴. Böylece her türlü müşkülâta rağmen Ulukışla-Erzurum menzil hattı 1915 yılının başlarında faaliyete geçirilerek 26 Nisan 1915 tarihinde 3. Ordu menzil Müfettişliği emrine devredildi. Hat Komutanlığına da Faik Neşet Paşa atandı. Bu idarî yapılaşmaya göre bundan böyle 3. Ordu için şimendiferlerle yapılacak sevkîyât Karargâh-ı Umûmî 3. Şubesi tarafından, Ulukışla-Sivas-Tercan hattındaki sevkîyât ise

⁶²⁴ **ATASE Arşivi**; Kls. 124, Dos. 66, F. 1-22, 1-23, 1-28, 1-29, 1-35, 28; **BOA, DH ŞFR**, Dos. No: 48, Bel. No: 266

Sivas'ta bulunan Neşet Paşa tarafından yönetilecekti⁶²⁵. Bu menzil hattının kuruluş amacı öncelikle ordunun İstanbul ile bağlantısını sağlamak olduğundan fonksiyonu da işe maddeleri nakliyâtından ziyade İstanbul'dan Ulukışla'ya kadar nakledilen silâh, cephane vs. nin cepheye ulaştırılması olmuştur.

Ulukışla'dan Erzurum'a Bestelli, Kayseri, Şarkışla, Sivas, Kurbağalıhan ve Nevzaperet'te birer gün, Erzincan'da iki ve Tercan'da bir gün mola verilmek şartıyla 42 günde ulaşılabilmekteydi⁶²⁶. Bu hattın durumu hakkında 20 Ocak 1915 tarihinde hazırlanan keşif raporuna göre yolların durumu şöyleydi:⁶²⁷

1. Ulukışla-Kayseri-Sivas yolu genel olarak araba ve topların geçişine müsaittir. Ancak birkaç yerde onarılması gereken bölümler vardır.

2. Sivas-Erzincan yolunun Sivas-Zara kısmı iyidir. Ondan sonrası onarılmaya muhtaçtır.

Ulukışla-Erzurum hattı üzerinde bulunan konaklar ve birbirlerine uzaklıkları ise şöyledir:⁶²⁸

<i>Konak Adeti</i>	<i>Km</i>	<i>Konağın Adı</i>
-	-	<i>Ulukışla</i>
1	23	<i>Kilisehisar</i>
2	18	<i>Niğde</i>
3	24	<i>Bestelli</i>
4	26	<i>Develikarahisar</i>
5	28	<i>İncesu</i>
6	24	<i>Kayseri</i>
7	26	<i>Yarazama</i>
8	24	<i>Sultanhan</i>
9	30	<i>Gemerek</i>
10	32	<i>Şarkışla</i>
11	34	<i>Kayadibi</i>
12	20	<i>Tatlıca</i>

⁶²⁵ ATASE Arşivi; Kls. 14, Dos. 213, F. 15

⁶²⁶ ATASE Arşivi; Kls. 74, Dos. 376, F. 1-113

⁶²⁷ ATASE Arşivi; Kls. 1129, Dos. 31, F. 1-1

⁶²⁸ ATASE Arşivi; Kls. 74, Dos. 376, F. 1-113

13	24	<i>Sivas</i>
14	16	<i>Gürün</i>
15	22	<i>Yarasar</i>
16	20	<i>Zara</i>
17	32	<i>Kurbağalıhan</i>
18	18	<i>Keçiyurdu</i>
19	28	<i>İnderesi</i>
20	22	<i>İzidir</i>
21	30	<i>Nevzaperet</i>
22	28	<i>Gülşerif</i>
23	28	<i>Beşgözhane</i>
24	34	<i>Erzincan</i>
25	18	<i>Cimin</i>
26	20	<i>Halilağahanları</i>
27	20	<i>Sansakurunu</i>
28	18	<i>Karğın</i>
29	24	<i>Tercan</i>
30	14	<i>Ardıçlıhan</i>
31	16	<i>Yeniköy</i>
32	27	<i>Ilıca</i>
33	25	<i>Erzurum</i>

Böylece Karadeniz yolu kesintiye uğradıktan sonra 3. Ordu için İstanbul'dan yapılan sevkıyâtın yöredeki bakımsız ve yetersiz karayolları ile yapılma mecburiyeti ortaya çıkmıştı. Bu durum mesafenin uzaklığından dolayı fevkalâde müşkülâta sebep oluyordu. Hatta deniz yolu kesintiye uğradığı andan itibaren Anadolu'nun batısı ile doğusu arasındaki bağlantının tamamen kesildiğini söylemek dahi mümkündür. O nedenle Anadolu'yu baştan başa kat edecek bir demiryolu inşası ve bu hattın Anadolu-Bağdat demiryoluna bağlanması zorunluluğu ortaya çıkmıştı. Böyle bir hattın inşası daha savaştan önce kararlaştırılmış fakat gerçekleştirilememişti.

1. Dünya Savaşının ilânıyla birlikte bu demiryoluna olan ihtiyaç bir kat daha artmış bulunuyordu. 3. Orduya İstanbul'dan gönderilen ikmal maddeleri üç günlük bir demiryolu yolculuğu yaparak Ulukışla'ya gelmekte ve buradan Suşehri'ne kadar 450 kilometrelik uzun ve iptidai bir menzil hattı üzerinde 500-600 kg taşıma kapasitesine sahip iptidai araçlarla taşınıyordu. Çoğunlukla hayvanlar vasıtasıyla yapılan bu sevkıyâta sadece 40 yük oto-

mobili ile yardımcı olunabilmektedir⁶²⁹. Bu durumda savaş dolayısıyla ele geçen amele kollarından yararlanılarak güzergâhı Ankara-Sivas-Erzurum olmak üzere bir demiryolu hattının inşası kararlaştırılmıştı.

Ticarî olmaktan çok askerî bir mahiyeti bulunan bu hattın inşa çalışmaları Ankara başlangıç olmak üzere 1915 yılı Ocak ayında başladı. Yapım çalışmaları Askerî Demiryol ve Limanlar Müdüriyet-i Umûmîyesince sürdürülmekteydi. Tasarıya göre; Eskişehir-Ankara hattı aslî olarak Ankara'dan doğuya doğru uzayacak ve daha sonra Çamlıbel eteklerinde Samsun-Sivas hattı⁶³⁰ ile birleşerek Sivas-Erzincan-Erzurum üzerinden sınıra kadar ulaşacaktı. Hattın Sivas'a kadar olan kısmı için gerekli olan malzemeler Alman fabrikalarına sipariş edilmişti ve başlangıçta Almanya'dan haftada bir vagon ray gönderilirken daha sonra savaşın sebep olduğu gelişmeler sonucunda sevkıyât tamamen durduğundan hattın döşenmesi mümkün olmamıştı.

Hattın inşası için başlangıçta sadece iki amele taburu görevlendirilmişken 1916 yılında amele sayısı artırılarak her biri 1 600 kişilik 12 inşaat taburundan oluşan bir Amele Kıtaatı Kumandan ve Müfettişliği teşkil olunmuştu. Buna ilâveten 1917 yılı sonlarına doğru toplam 750 kadar İngiliz ve Rus esiri de demiryolu inşaatında çalıştırılmak üzere buraya gönderilmişti. Bu inşaatta çalışan taburlardaki amele sayısı çeşitli sebeplerden dolayı sürekli olarak değişmekteydi. Bununla birlikte bir yıl içerisinde burada çalışan amele sayısının ortalama 13 000 ile 20 000 arasında değiştiği söylenebilir.

Bütün gayretlere rağmen savaş yıllarında bu hattın tamamlanarak devreye sokulması mümkün olamadı. Savaş sona erdiğinde hattın sadece 205 km lik (Ankara'dan Mecidiye Kazası merkezine kadar) kısmının tesviye işleri tamamlanmış ve bunun % 6'lık küçük bir bölümünün de rayları döşenmiş bulunuyordu. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra Askerî Demiryol ve Limanlar Müdüriyet-i Umûmîyeti lâğv edilerek bu hat Nafia Nezaretine ve depoları da Maliye Nezaretine devredildi. Nafia Nezareti, savaşın sona ermesiyle amelelerin terhis edilmesi, yurt dışından demiryolu malzemesi ithalinin imkânsızlığı ve hepsinden önemlisi hazinede bu iş için

⁶²⁹ Genelkurmay Başkanlığı, *age*, II, s. 651

⁶³⁰ Samsun-Sivas hattının inşasına Nafia Nezaretince başlanmıştı. Bu inşaat daha sonra bir ara Fransızlara verildiyse de bir süre sonra tekrar Nafia Nezaretinin tasarrufuna geçmişti. Bu çalışmalar sırasında hattın tesviye işleri tamamlanmışken daha sonra inşası durdurulmuştu. Bkz. *ATASE Arşivi*; KİS. 851, Dos. 781, F. 29

yeterli para bulunmaması gibi sebeplerden dolayı, Ankara-Sivas-Erzurum demiryolu inşa çalışmalarını durdurmak zorunda kaldı. Ancak mevcut olan kısımların korunması ve bunlardan mümkün mertebe yararlanılması kararlaştırılmıştı. Bu amaçla Kızılırmak boyunca hattın 71 km lik bir bölümüne 160 cm genişliğinde buharlı bir sahra hattı döşenerek 18 adet lokomotif ve yeteri kadar vagonla faaliyete başlandı. 1919 yılında Nafia Nezareti bu hattı 10 km daha uzatarak Yahşihan'a kadar ulaştırma çabasıdaydı⁶³¹

3. Diğer Menzil Hatları

Savaşın başında menzil bölgesi ile savaş alanı arasındaki sınır, Kosirik-Karagöbek-Hasankale-Ketvan-Hınıs hattından oluşmaktaydı. Menzilin geri hududu ise Bayburt-Tercan-Kığı hattının hemen doğusunda idi (Bkz. Kroki:4). 3. Ordu Menzil Nokta Komutanlıkları ve ambarları ise şu mevkilere bulunuyordu⁶³²:

1. Menzil Nokta Komutanlıkları; Trabzon, Gümüşhane, Bayburt, Mamahatun, Erzincan, Eğin, Kop, Mamuretülaziz, Bitlis, Diyarbekir, Siirt, Cizre ve Musul'da.
2. Menzil Ambarları; Trabzon, Bayburt, Erzurum, Mamahatun, Oğnut, Malazgirt, Kop ve Muş'ta.
3. Müddehar-ı Umûmiler; Erzincan ve Bitlis'te.

Menzil düzenin de ve menzil ambarlarında Sarıkamış mağlubiyetinden sonra da önemli bir değişiklik olmadı⁶³³. Çünkü Ruslar kışın ağır şartlarında taarruza cesaret edemediklerinden ordu büyük kayıplar vermesine rağmen eski konumunu muhafaza etmekteydi (Bkz. Kroki:1).

1915 yılı bahar aylarında 3. Ordunun iâşe edilmesi gereken mevcudu bir hayli azalmış olup yaklaşık olarak 100 000 insan ve 34 000 hayvandan ibaret bulunuyordu. Bu mevcudun iâşesi için günlük 100 ton yiyecek ve 120 ton yeme ihtiyaç duyulmaktaydı. Halbuki tablo 22'de de görüleceği üzere aynı tarihlerde menzil ambarlarında bulunan erzak ve yem miktarı bir hayli azalmış olup, ambarlarında insanlar için ortalama on bir günlük yiyecek ve hayvanlar içinde sadece iki günlük yem bulunmaktaydı. Bunun dışında ordunun Palu ve Eğin ambarlarında henüz Erzurum'a nakledilememiş bir

⁶³¹ ATASE Arşivi; Kls. 851, Dos. 781, F. 29, 29-1

⁶³² ATASE Arşivi; Kls. 1129, Dos. 616, F.

⁶³³ ATASE Arşivi; Kls. 1261, Dos. 494, F. 1-9

miktar daha yiyeceği vardı. Bu ambarlar mevcudu da nakledildiği takdirde insanların 41 ve hayvanların da 7 günlük yiyecek ihtiyaçları karşılanmış olacaktı (Bkz. Kroki:2, 3, 6). Aynı tarihlerde menzil mıntıkasının gerisinde bulunan ordu iâşe mıntıkasında bol miktarda yem ve yiyecek maddesi bulunduğu görülmektedir. Meselâ sadece Trabzon yöresinde İnsanların 276 ve hayvanların 46 günlük yiyeceğini karşılayacak miktarda yem ve yiyecek bulunuyordu. Bunlardan ordunun yararlanabilmesi için bir an önce Trabzon'dan Bayburt'a nakledilmeleri gerekiyordu. Aynı şekilde iâşe bölgesindeki diğer vilâyetlerden de menzil ambarlarına çok az miktarda sevkıyât yapılabilmekteydi. Zaten menzil ambarlarındaki yiyecek sıkıntısının asıl nedeni de iâşe bölgesindeki mevcudun vilâyetlerce menzil ambarlarına nakletilmemesiydi. Nitekim ordu komutanlığı, vilâyetlerce yapılmakta olan yiyecek sevkıyâtının aynı şekilde devam etmesi halinde 3 Haziran 1915 gününden itibaren aç kalacak olan birliklerin bu durumda ya açlık yüzünden dağılıp gitmesine razı olunacağını ya da ordunun Erzurum civarını terk ederek Sivas vilâyetine çekilmekten başka bir çaresi kalmayacağını bildirmişti⁶³⁴.

	3 Nisan 1915		21 Nisan 1915		4 Mayıs 1915		15 Mayıs 1915		25 Haziran 1915	
Ambarlar	Yiyecek (ton)	yem (ton)	Yiyecek (ton)	yem (ton)	Yiyecek (ton)	yem (ton)	Yiyecek (ton)	Yem (ton)	Yiyecek (ton)	yem (ton)
Karagöbek	79	47	34	39	24	3	28	13	?	?
Hasankale	34	27	26	9	56	12	17	6	?	?
Ketvan	-	-	20	-	-	-	-	-	?	?
Mescitli	-	-	15	3	19	6	5	10	?	?
Erzurum	238	86	184	10	100	-	47	33,5	?	?
Bayburt	563	531	374	428	368	305	273	117	?	?
Aşkale	240	-	142	4	36	28	29,5	30	?	?
Hınıs	58	-	126	8	198	37	323	112	?	?
Tercan	186	32	145	17,5	295,2	36	204	12	?	?
Kığı	1	1	56	17	121	73	196	153	?	?
Palu	697	639	692	629	637	586	555	486,5	?	?
Toplam ⁶³⁵	1399	724	1122	535,5	1217	499	1132	486,5	1051	472
Kaç günlük olduğu	13,99	2,8	11,22	2	12,17	1,95	11,32	1,90	10,5	1,85

Tablo 22: 3. Ordu Menzil Ambarları Mevcudu⁶³⁶

⁶³⁴ ATASE Arşivi; Kls. 1261, Dos. 494, F. 1-2, 1-5, 1-6, 1-7, 1-9. 1-16

⁶³⁵ Not: Palu ambarı menzil dışında olduğu için genel toplama dâhil edilmemiştir. Erzak miktarının kaç günlük olduğu hesaplanırken Menzil Mufettişliğince belirlendiği üzere günlük yiyecek tüketimi insan başına 1 kg ve hayvan başına 7, 5 kg olarak kabul edilmiştir.

⁶³⁶ ATASE Arşivi; Kls. 1261, Dos. 494, F. 1-2, 1-5, 1-6, 1-7, 1-16

Yeni mahsul elde edildikten sonra menzil bölgesindeki yem ve yiyecek miktarında az da olsa bir miktar artış olduğu gözlenmektedir (Bkz. Kroki: 8).

Menzil bölgesindeki yem ve yiyecek maddelerini harekât alanındaki birliklere ulaştırmak üzere, 3. Ordu Menzil Müfettişliğince mevcut develi ve mekkâreli kollardan 6 adet nakliye taburu oluşturulmuştu. Bu taburlardan her birinin binbaşı veya yüzbaşı rütbesinde bir komutanı, bir idare memuru, kâtip ve bir de baytarı vardı. Taburlar, doğrudan doğruya Nakliye Kollar Komutanlığının emrine verilmişti (Bkz. Kroki: 7).

Bunlardan 1. Tabur 14, 2. Tabur 13, 3. Tabur 12, 5. Tabur 12 develi koldan; 4. Tabur 8, 6. Tabur 12 mekkâreli koldan oluşmaktaydı. Her kol 10 ton taşıma kapasitesinde teşkil edilmişse de yolların kötülüğü, develerin zayıf oluşu ve şimdiye kadar vukûa gelen kayıplar nedeniyle bazı kolların taşıma kapasitesi 10 tonun altına düşmüştü. O nedenle Sivas hattından alınan 15 adet mekkâreli ve katırlı kol onar ton taşıma kabiliyetinde olmadıklarından bu 15 koldan onar ton taşıma kapasitesi bulunan 12 kol oluşturuldu. 1915 yılı Haziranında bu taburların menzil hatlarındaki görev yerleri ve dağılımları ise şöyle idi⁶³⁷:

1. 1. Tabur ile 5. Taburdan deve mevcudu çok olan 7 kol Erzurum-Karagöbek arasına tahsis olundu. Bu kollar ile Erzurum'dan Karagöbek'e günde 48 ton yiyecek maddesi gönderilmekteydi. 9. Koloradunun kolları bu hatta günde 5 ton nakliyât ile yardım etmekteydiler.

2. Ordunun daha yakından beslenebilmesini sağlamak amacıyla Tortum'da bir tevzi ambarı açıldı ve 5. Taburdan kuvvetli 5 kol Karagöbek-Tortum hattına tahsis edildi. Bu kollar günde 25 ton yiyecek maddesini Tortum'a taşımaktaydılar.

3. Ordu mevcudu arttığından mevcut menzil kollarının ihtiyacını karşılayamayacağı düşünülerek, Bayburt'ta bulunan çok miktardaki erzak halka ait taşıma araçları ile orduya daha yakın olan Aşkale ambarına taşınmaktaydı.

4. Öncelikle yan ambarların tüketilmesi uygun görüldüğünden 2. ve 3. develi Taburlarla menzil hesabına ücretle çalışan 23 İran develi

⁶³⁷ ATASE Arşivi; Kls. 1261, Dos. 494, F. 1-15

kolu Erzurum-Hınıs hattına tahsis edildi. Böylece günde Erzurum'a 48 ton yiyecek taşınmış olacaktı. Ordu başlangıçta günde 70 ton yiyecek maddesinin Karagöbek'e naklini emrettiğinden Karagöbek'e biri Erzurum'dan diğeri Aşkale'den olmak üzere iki ambardan sevkıyât yapılıyordu. Bu nakliyât için kullanılan İran kolları ile Tercan-Karagöbek ve Tercan-Erzurum hattında çalışan 2. ve 3. Taburlara ait kollar henüz Erzurum-Hınıs hattına tamamiyle alınamamışlardı.

5. Kiğı noktası 25 Ocak 1915 tarihinde kurulmuş olmakla beraber Erzurum'la Kiğı arasındaki yollar sevkıyât için pek müsait değildi. Arazinin dağlık olması ve kışın yolların karlarla kapalı bulunması sebebiyle yollar açılana kadar buradaki sevkıyâttan vazgeçilmiş onun yerine Kiğı'nın kuzeyinde yer alan Çerme ambarındaki yiyecek maddelerini Erzurum'a nakletmek için 6. Mekkâreli Tabur bu hatta tahsis edilmişti. Bu tabur günde 10 ton Erzurum'a sevkıyât yapacaktı.

6. 4. Mekkâreli Tabur uzun zamandan beri Ketvan-Hınıs, Hınıs-Muş ve Hınıs-Bitlis arasında mühimmât nakline mecbur olduğundan hayvanların büyük bir kısmı kaybedilmişti. Bu tabur daha sonra yeni açtırılan Palandöken yolundan Hınıs-Erzurum arasında erzak nakline tahsis edildi. Taburun mekkâre ekşisinin depolarda tedavi edilip iyileştirilen hayvanlarla tedavisine çalışılmaktaydı. Fakat bu hayvanlar için mahallî hükümetçe nal, mih, semer, vs. sağlanamadığından tabura teslimleri gecikmekteydi. 4. Tabur bu haliyle günde ancak 2,5 ton yiyecek nakledebilmekteydi.

7. Erzurum-Aşkale arasındaki yol defalarca köprüleriyle beraber tamir ettirilerek mümkün mertebe otomobil ve arabaların geçişine müsait bir hale getirilmişti. O nedenle buradaki nakliyât yük otomobilleri ile yapılıyordu. Bu şekilde günde Aşkale'den Erzurum'a 8 ton yiyecek gönderilmekteydi. Erzincan-Tercan, Tercan-Erzurum yollarının da tamirine çalışılmaktaydı. Bu yollar arabaların geçişine müsait olur olmaz beş bin kadar hasta Erzincan'daki hastahanelere gönderilecekti.

8. Yusufeli civarında bulunan müfrezenin beslenmesi için Bayburt'tan doğruca Keskim'e demirbaş 9 mekkâre kolu tahsis edilerek günde 6 ton nakliyât yapılması amaçlanmıştı. Ancak bu kasaba yolunun gayet sarp ve dağlık olmasından dolayı hayvanlar rahat hareket edemediklerinden nakliyât çok zor şartlarda yapılabilmekteydi.

9. Narman yöresinde işletilemediğinden dolayı 10. Kolordunun geçici olarak menzile verdiği 60 adet at arabası daha müsait olan Hasankale-Erzurum arasında işe, cephane ve hasta naklinde istihdam edilmişti. Bu arabaların günlük taşıma kapasiteleri 9 tondan ibaretti. Ayrıca 190 araba ile Aşkale'den Erzurum'a günde 14 ton yiyecek taşınıyordu. Hasankale yöresinde mubayaa ve tekâlif malı erzak bulunmadığından az miktarda bazı cins erzak gönderilmekteydi. Daha sonra bu miktarın artırılması gerekmiştir.

10. Halktan ücretle toplanan 100 kağı, Aşkale'den Erzurum'a günde 8 ton ve yine ücretli 480 merkep Hınıs'tan Erzurum'a 2,5 ton nakledilmektedir.

11. Kiğı-Çerme arasındaki ücretli ve mekkâreli kollarla Çerme'ye 4,5 ton taşınıyordu.

12. Bayburt'tan halka ait araçlarla Aşkale'ye 40-90 Tercan'dan Erzurum'a 15 ton ve Erzincan'a da yaklaşık 10 ton yiyecek gelmekteydi.

13. İşe bölgesindeki vilâyetler tarafından Erzurum'a yapılan sevkîyat miktarı ve araçların durumu henüz tespit edilememiştir.

14. Günlük ihtiyaçtan başka ordunun kışlık ihtiyacı için Erzurum ve Aşkale ambarlarına ihtiyaten yiyecek maddesi depolanmasına çaba sarf edilmekteydi. Fakat bunu için ordu işe bölgesine tahsis olunmuş vilâyetlerin yardımına ihtiyaç vardı.

Bu menzil kollarıyla ordunun ihtiyaçlarını karşılamak mümkün olmuyordu. Hayvan yokluğundan dolayı yeni kollar da oluşturulamadığından mevcut açığın hamal nakliye kolları ile telâfisine çalışılmaktaydı. Bu amaçla oluşturulan hamal kolları çeşitli hatlar üzerinde erzak taşımaktaydılar. 1915 yılı baharında Trabzon-Erzurum ve Erzincan arasında toplam 5 000 nakliye neferi çalışmaktaydı. Bunlar özel olarak hazırlanmış 30 kg lık çantaları ile Erzurum'a günde en fazla 6 ton erzak taşıyabilmekteydiler⁶³⁸.

⁶³⁸ Genelkurmay Başkanlığı, a.g.e, II, s. 678

4. Menzil Bölgesi İkmal Yollarının Bakım ve Onarımı

Lojistik hizmetlerin yürütülebilmesi için mükemmel taşıma araçlarının yanında aynı mükemmellikte yollara da ihtiyaç vardır. Bu savaş sırasında bölgede yol yapımı için gerekli olan çeşitli iş makineleri ve modern araçlar bulunmadığından yolların bakım ve onarımı amele taburları vasıtasıyla yapılmaktaydı. Yol yapım ve onarımında çalışan bu taburların bir bölümü kordular ve menzil emrinde bir bölümü ise vilâyetler emrinde bulunuyordu.

1. *Kolordu Amele Taburları*; 9, 10 ve 11. Kolordular emrinde birer amele taburu vardı. 9. Kolordu amele taburu, 1915 yılı Mayıs ayından itibaren Erzurum-Karagöbek-Bar-Mahhah yolunun bakım ve onarımı ile görevlendirilmişti. Taburun kasım ayına kadar devam eden çalışmaları sorucunda yolun tamamı arabaların geçişine müsait bir hale getirilmişti. Ayrıca bir miktar da kırma taş hazırlanmış olduğundan gelecek sene bu güzergâhın her mevsiminde arabaların geçişine müsait olacağı tahmin edilmekteydi.

10. ve 11. Kolordu amele taburları kendi kolorduları bölgesindeki askerî yolların tamir ve inşası ile uğraşmaktaydılar. Bundan başka 11. Kolordu Hasankale-Köprüköy ve Köprüköy-Bedervanıs yolunu tamir ettirmişti.

2. *Erzurum Vilâyeti Amele Taburları*; Erzurum vilâyeti emrinde toplam on amele taburu vardı. Bunlardan 1. , 3. , 4. , 6. , ve 8. Amele Taburları Erzurum-Tercan-Erzincan yolunda çalışmaktaydılar Bu yolun Erzurum-Tercan kısmı büyük ölçüde ıslah edilmiş, ayrıca Tercan-Erzincan bölümünde de kışın geçişe müsait olmayan Cebice güzergâhı terk edilecek Fırat vadisini takiben Sansa'dan geçmek üzere yeni bir yol açılmıştı. Bu çalışmalar sayesinde yol arabaların geçişine müsait bir hale gelmişti. Yolun daha iyi bir duruma getirilmesi için çalışmalar 1915 Kasım ayında hâlen devam etmekteydi.

Erzurum vilâyeti emrindeki 2. Amele Taburu ile Bayburt Amele Taburu Karabik-Aşkale-Bayburt arasında çalışmaktaydı. Esasen pek bozuk olmayan bu yolun gerekli olan bölümleri sürekli onarılmaktaydı.

7. Amele Taburu Erzurum-Kiğı ve 9. Amele Taburu da Erzurum-İspir yolunda çalışmaktaydı. Bu istikametteki çalışmalar daha yeni başlamış olduğundan (Kasım 1915) henüz kayda değer bir faaliyet görüle-

memişti. 5. Amele Taburu ise kısmen Hınıs-Hasankale ve kısmen de Erzurum-Karagöbek arasında görevli olup yolların onarımı ile meşgul bulunuyorlardı.

3. *Trabzon Vilâyeti Amele Taburları*; Trabzon vilâyetinde toplam beş amele taburu vardı. Bunlardan birisi Rize-İspir arasındaki yolun inşasıyla, birisi de Lazistan Müfrezesinin geri ile bağlantısını sağlayacak yolların açılmasıyla meşgul bulunuyordu. Geriye kalan üç tabur Trabzon-Bayburt yolunun bakım ve onarımını yapmaktaydı.

4. *Sivas Vilâyeti Amele Taburları*; Sivas vilâyetinde hasat işleri için teşkil edilmiş olan üçü işçi ve yedisi amele taburu olmak üzere toplam on tabur bulunuyordu. Bunlardan amele taburları 1915 yılı Mart ayından hasat zamanına kadar Sivas-Erzincan ve Sivas-Kayseri yollarının tamiriyle meşgul olmuşlardı. Bu çalışmalar sonucunda Sivas-Erzincan yolu üzerinde iki büyük köprü ve Sivas'tan itibaren 10 km de şose yapılmış olduğu gibi bu yolun geriye kalan bölümü de bir hayli ıslah edilmişti.

5. *Canik Sancağı Amele Taburları*; Canik sancağında üç amele taburu vardı. Bunlar Samsun-Sivas yolunun tamir ve ıslahında çalışmaktaydılar. Bazı bölümleri şose döşemesi için hazır duruma getirilmiş olan bu yol, oldukça iyi bir durumda bulunuyordu.

6. *Menzil Komutanlığı Amele Taburları*; Menzil Hat Komutanlığı emrinde dört Amele Taburu vardı. Bunlar Şarkışla-Kayseri-Niğde-Ulukışla şosesi ıslah ve onarımında çalışmaktaydılar bu yolun onarım ve yapım çalışmaları diğerlerine göre daha iyi bir durumdaydı. Bu hattın gelecek seneye kadar tamamıyla ıslah edileceği tahmin edilmekteydi⁶³⁹.

C. ORDUNUN HAREKÂTINA BAĞLI OLARAK MENZİL BÖLGESİNİN DEĞİŞMESİ ve İAŞE HİZMETLERİ

Ordu menzil bölgesi birliklerin bulunduğu mevkilere ve askerî harekâtın icra edildiği savaş alanının konumuna göre belirlendiğinden, değişen şartlar muvacehesinde ordunun ileri ya da geri hareket etmesiyle ağırlık merkezinin değiştiği durumlarda menzil belgesi sınırlarının da doğal olarak değiş-

⁶³⁹ ATASE Arşivi; Kls. 1330, Dos. 671, F. 1-17, 1-18

tiği görülmektedir.

1. Ordunun Geri Çekilişi ve Ortaya Çıkan Menzil Belgesine Göre İaşe Durumu

Rusların 1916 yılının Ocak ayında başlayıp Ağustos ayına kadar devam eden taarruzları sonucunda Kemah-Tirebolu hattına çekilen 3. Ordu, 12 Şubat 1918 tarihinde başlayan ileri harekâtla 93 sınırına ulaşınca kadar yaklaşık iki yıl bu hatta kaldı⁶⁴⁰. Bu yeni durum iaşe işlerinde her hangi bir iyileşme sağlayamamıştı. Çünkü eskiye göre ne iaşe edilecek kuvvetlerin sayısında bir azalma olmuş ne de cephede bir küçülme olmuştu. O nedenle yeni oluşturulan menzil kolları ile uzunluğu yaklaşık 250-300 km yi bulan bir hat üzerinde ordunun ihtiyacını karşılayacak miktarda nakliyat yapmak mümkün olamıyordu. Hat komutanlıkları, menzilin nakliyat gücünü arttırmak üzere yöredeki halka ait araçları kiralarak erzak sevkiyatını bir dereceye kadar arttırabilmişlerdi. Fakat buna rağmen ordunun günlük 244 tona ulaşan yem ve yiyecek ihtiyacını karşılamak mümkün olamıyordu. Özellikle ileri hatlarda bulunan birliklere ait hayvanlara menzilden yem adına hiçbir şey verilemiyordu. Bu açığı kapatmak üzere 3. Ordu Menzil Müfettişliğinin 7 500 yük hayvanına daha acilen ihtiyacı vardı⁶⁴¹.

Nakliye imkânsızlığından dolayı bölgenin uzak kesimlerinde bulunan iaşe kaynaklardan yararlanılamadığından, birlikler aç kalmamak için öncelikle ileri kazalarda bulunan mahsulden beslenmek mecburiyetinde kalmışlardı. Fakat bu kaynaklar da kısa sürede tükendiğinden 1916 Ekim ayına gelindiğinde ordu her an aç kalmak tehlikesiyle karşı karşıya bulunuyordu. Nitekim 10 Ekim 1916 tarihinde 3. Ordu Menzil Müfettişliğinden bildirildiğine göre; kısa bir süre sonra merkez ve sol cenah (Ortaköy, Karayakup, Alucra) ambarlarından erzak dağıtımı yapılamayacaktı. Ancak sağ cenah (Nezgeb, Altköy) ambarlarının durumu biraz daha iyi idi⁶⁴².

⁶⁴⁰ Genelkurmay Başkanlığı, age, II, s. 705

⁶⁴¹ ATASE Arşivi; Kls. 1131, Dos. 77, F. 1-4. Fakat bu kadar hayvanı ordu mıntkasından temin etmek imkânı olmadığından, Başkumandanlık Vekâletine müracaat edilerek söz konusu hayvanların mıntka dışından gönderilmesi istenmişti. Ancak bu tarihte ülkenin her yerinde nakliye hayvanı sıkıntısı çekildiğinden bu talebin karşılanması mümkün değildi. Nitekim 3 Kasım 1916 tarihinde Başkumandanlık Vekâletince ordu mıntkası dışından hayvan alıp göndermenin mümkün olamayacağı bildirildi. Başkumandanlık hayvan ihtiyacının bir kısmının Ankara civarından satın alınarak ve bir kısmının da gerilerden ücretli kollar oluşturularak giderilmesini tavsiye etmekteydi. Bkz. ATASE Arşivi; Kls. 1131, Dos. 77, F. 14-5

⁶⁴² ATASE Arşivi; Kls. 1131, Dos. 77, F. 14, 14-1, 1-14

Erzurum önlerinden Sivas'a doğru geri çekilen ve iâşe bölgesinin önemli bir bölümü düşman eline geçmiş bulunan 3. Ordunun, bölgenin uzak yerlerdeki iâşe kaynaklarından nakliyat imkânlarının yetersizliği nedeniyle gerektiği gibi yararlanamadığı görülünce, Levazımât-ı Umûmiye Dairesi tarafından 30 Mayıs 1916 tarihinde orduların iâşe mıntıkalarında bazı değişiklikler yapıldı. Buna göre Trabzon, Erzurum, Sivas vilâyetleri ile Canik sancağı 3. Orduya bırakılırken Bitlis, Diyarbekir ve Mamuretülaziz vilâyetleri Urfa sancağı 2. Orduya terk edildi. Eylül ayından itibaren Sinop ve Kayseri sancakları ile Boğazlıyan ve Akdağ kazaların da 3. Ordu bölgesine ilâve edildi⁶⁴³. Bu durumda menzil bölgesini birliklerin ve ordu iâşe bölgesinin durumuna göre yeniden düzenlemek mecburiyeti hasıl olmuştur.

a) *Menzil Ambarları*

1916 yılı başlarında cephenin aldığı yeni durum karşısında harekât bölgesi ile menzil bölgesi arasındaki sınır kuzeyden güneye doğru Giresun-Alucra-Altköy-Kemah hattı olarak belirlenmiş olup, menzil kollarıyla bu hattın ileriye nakliyat yapılmıyordu. Daha önce yurtiçi konumunda bulunan belirlenen bölgenin bir bölümü ise ordunun geri çekilmesiyle birlikte yeni düzenlemeye göre menzil emrine geçmiş bulunuyordu. Menzil bölgesi ile ülke içi arasındaki hat henüz belirlenmemiştir⁶⁴⁴.

3. Ordu Menzil Müfettişliği, 8 Temmuz 1916 tarihinde mevcut duruma göre ordunun bir yıllık yiyecek maddelerinin şu şekilde depolanıp dağıtılmasını kararlaştırmıştı⁶⁴⁵:

İkinci Mıntıkada:

1. Mıntıkaya mensup birliklerin konusuna göre Fem, Sansa ve Bican'da kurulmuş olan ileri hat ambarlarından 9. Kolordu, 32. ve 34. Fırkalar ile 2. Süvari Fırkasına bağlı toplam 23 329 insan ve 8634 hayvanın beslenmesi için günde yaklaşık 40 ton yem ve erzak verilecektir. O sebeple bu birliklerin 5 günlük iâşeleri yani 200 ton yem ve erzak bu bölgeden tedarik edilerek bu ambarlara konulacaktır.

⁶⁴³ ATASE Arşivi; Kls. 1131, Dos. 77, F. 1-14, 14-15

⁶⁴⁴ ATASE Arşivi; Kls. 1131, Dos. 77, F. 1-14

⁶⁴⁵ ATASE Arşivi; Kls. 2860, Dos. 233, F. 27, 27-1, 27-3

2. Erzincan ambarında talimgâhlar, hastahaneler ve menzil birlik ve kurumlarına ait toplam 10 000 insan ve 3000 hayvan için günde 27 ton yem ve erzak verilecektir.

3. Erzincan'da bir ihtiyat ambarı kurulması kararlaştırılmıştır. Burada 2. Mıntıka birliklerinin 20 günlük (1000 ton) iâşeleri ile talimgâh, hastahaneler ve menzil birliklerinin 780 ton ki toplam 1780 ton yem ve erzak depolanacak.

4. 1 no. lu menzil hattı üzerinde Kemah ve Divriği'de ihtiyat, Kangal'da esas erzak depoları kurulacak. Bu hat üzerinden ihtiyat erzak ambarlarına günde 36 ton erzak gönderilecektir. Kemah ihtiyat deposunda günlük sevkıyâtın iki aylık miktarı 2160 ton, Divriği deposunda üç aylık miktarı 3240 ton kangal esas deposunda da altı aylık erzak ve yem depolanacak.

5. 2 no. lu menzil hattı ile Erzincan ihtiyat erzak ambarına günde 30 ton erzak ve yem sevk edilecek ve bu hat üzerinde Suşehri'nde günlük sevkıyâtın üç aylık miktarı 2700 ton erzak konulmak üzere bir ihtiyat erzak deposu kurulacaktır. Geriye kalan sekiz aylık günlük sevkıyât miktarı Sivas esas depolarına konulacaktır.

Üçüncü Mıntıkada:

1. 3. Mıntıkaya bağlı bulunan birlikler Bayburt, Gümüşhane, Ardası ve Tirebolu ambarlarından besleneceklerdir. Bu ambarlardan 10. ve 11. Kolordular, 9., 10. ve 18. Fırkalar, Zigana Grubu ve Sahil Grubunun toplam 65 126 insan ve 17 093 hayvandan oluşan birlikleri için günde yaklaşık 99 ton erzak ve yem verilecektir.

2. Bayburt kazasının orduca yararlanılabilecek hasılat miktarı 800 ton tahmin edilmekte olduğundan, Bayburt ileri menzil ambarında Kop ve Çoruh cephelerinin beş günlük iâşesi (Yaklaşık 230 ton), Balahur ambarında ise Lazistan cephesi sağ cenahı için beş günlük 30 ton yem ve erzak Bayburt mahsulâtından alınarak depolanacaktır. Yine bu birlikler için Köse yöresinde kurulacak olan bir ambara on günlük (520 ton) yem ve erzak Bayburt mahsulâtından alınarak depolanacaktır.

Gümüşhane sancağı hasılatının 800 ton olduğu tespit edildiğinden Lazistan cephesi merkez biriliklerinin beş günlük (125 ton) yem ve yi-

yecek ihtiyacı Gümüşhane sancağı ürününden alınarak ileri menzil ambarlarına doldurulacaktır.

1. Kelkit, Bayburt ve Balahur ambarları için on beş günlük ve Gümüşhane ambarı için de ? ki toplam 1504 ton erzak ve yem konulmak üzere bir ihtiyat ambarı kurulacaktır.

2. Karahisar'da Kop ve Çoruh cepheleriyle Lazistan cephesinin merkez ve sağ cenahı için iki aylık (Yaklaşık 4620 ton) yem ve yiyecek konulmak üzere bir ihtiyat ambarı kurulacaktır. Bu birlikler için ayrıca Suşehri'nde bir aylık (2 310 ton) yek ve erzak depolanacak ve buradan Karahisar'a günde 30 ton nakledilecektir. Ayrıca 6. Menzil Hattı Karahisar'a günde 47 ton sevkıyât yapacağından bu cephenin geriye kalan 8 aylık yem ve yiyecek ihtiyacı Tokat ve Amasya'da depolanacaktır.

3. Ardasa Sahil Grubu civarındaki hasılat yöre halkına terk edilmiştir. Ardasa menzil ambarında Zigana Grubu ile Lazistan cephesi sol cenahı için beş günlük (75 ton) yem ve erzak depolanacaktır. Tirebolu menzil ambarında Sahil Grubu ile Ardasa ambarı için ayrıca beşer günlük (110 ton) erzak ve yem depolanacaktır.

Ağustos ayı içerisinde ordunun Erzincan'ın batısında Kemah-Tirebolu hattına kadar çekilmesi üzerine yukarıdaki tertibattan vazgeçildiği görülmektedir. 1916 kışında ordunun menzil tevzi ambarları; Giresun Alucra, Karayakub, Altköy, Nezgib, Alakilise, Ortaköy ve Belcana'da menzil ihtiyat Ambarları ise; Giresun, Karahisar, Koyulhisar, Suşehri, Nezgib ve Ümraniye'de bulunmaktaydı. Bu ambarların gerisinde ise menzil erzak depoları bulunuyordu (Bkz. Kroki: 9)⁶⁴⁶.

Aşağıdaki tabloda da görüleceği üzere menzil ambarlarında çok az miktarda yem bulunduğu için insanlar ile top ve mitralyöz çeken hayvanlara tam, diğerlerine ise yarı istihkak verilmekteydi.

⁶⁴⁶ ATASE Arşivi; Kls. I 131, Dos. 77, F. 14, 15

	28 Ağustos 1916		14 Eylül 1916		16 Eylül 1916	
	Yiyceğin cinsi (Ton)		Yiyceğin cinsi (Ton)		Yiyceğin cinsi (Ton)	
	Ek. lik	Yemlik	Ek. lik	Yemlik	Ek. lik	Yemlik
Menzil ihtiyat ambarları	78	27	354,5	187,5	?	?
Menzil tevzi ambarları	447	70	119,5	37,5	?	?
Menzil erzak depoları	4 112	1 886	4 85	2 452	?	?
TOPLAM	4 632	1 983	5 329	2 677	5 765	2 647,2
İnsan ve hayvan başına günlük tüketim	600(gr)	7,5(kg)	600(gr)	7,5(kg)	600(gr)	7,5(kg)
Toplaman kaç günlük olduğu	73,6	6,1	66,1	7,3	73	5,5
İnsan mevcudu	105 163		134 230		131 458	
Hayvan mevcudu	42 976		48 319		46 034	

Tablo 23: 3. Ordu menzil ambarları mevcudu⁶⁴⁷

Yiyecek sıkıntısı kış boyunca devam etti. Tablo 24’de görüleceği üzere 1916 kışında ordunun menzil ambarlarında ortalama üç aylık yiyecek ve on beş günlük de yemlik bulunmaktaydı. Top ve mitralyöz çeken hayvanlara ise hâlâ yarı istihkak veriliyordu⁶⁴⁸.

	14 Kasım 1916			18 Kasım 1916			14 Aralık 1916			19 Aralık 1916		
	Cinsi (Ton)			Cinsi (Ton)			Cinsi (Ton)			Cinsi (Ton)		
	Ek. lik	Erzak	Yem	Ek. Lik	Erzak	Yem	Ek. lik	Erzak	Yem	Ek. lik	Erzak	Yem
İhtiyat ambarları	46	?	18	?	?	?	19	28	24	19,1	33,7	24,1
Tevzi ambarları	262	?	45,5	?	?	?				350,1	37	38,6
Erzak depoları	6 316	?	3430	?	?	?	7831	1697	6206	7831	1901	6206
TOPLAM	6 623	?	3497	6649	1025	6188	7850	1725	6230	8200	1972	6268
Kaç günlük olduğu	76,9	?	9,7	78	18,2	18	85,6	28,1	17,9	89,3	32,2	18
İnsan mevcudu	143 545			140 601			152 968			152 968		
Hayvan mevcudu	47 886			45 316			46 198			46 148		

Tablo 24: 3. Ordu menzil ambarlarının durumu⁶⁴⁹

⁶⁴⁷ ATASE Arşivi; Kls. 1261, Dos. 494, F. 1-44, 1-45, 1-46

⁶⁴⁸ ATASE Arşivi; Kls. 1131, Dos. 77, F. 14, 15

⁶⁴⁹ ATASE Arşivi; Kls. 1262, Dos. 494, F. 1-47, 1-49, 1-50; Kls. 2965, Dos. 13, F. 1

1917 yılı yazında ordu menzil tevzi ambarları Giresun, Belcana, Ortaköy, Gümecik ve Nezgib'te bulunuyordu. Menzil ambarları ise Giresun, Karahisar, Koyulhisar, Suşehri, Ümraniye ve Nezgib'te idi. Bu ambarlarda özellikle hayvan yemi mevcudu çok azalmıştı. 3. Ordu menzil Müfettişliğinden bildirildiğine göre 1 Mayıs 1917 tarihinde menzil ambarlarının durumu şöyledir:

	Erzak(ton)	Yemlik (ton)
Menzil Tevzi Ambarları	45	-
Erzak Ambarları	185	19
Erzak Depoları	8 968	5 228
TOPLAM	9 198	5 247
Kaç günlük olduğu	158	27,5
Ordunun Günlük İhtiyacı	145,5	190

Tablo 25: 1 Mayıs 1917 tarihinde 3. Ordu menzil ambarlarının durumu

Tablo 25 de görüldüğü üzere yurt içinden menzil depolarına yeterli sevkîyat yapılamadığından ambarlar mevcudu bir hayli azalmış bulunuyordu. Ancak burada dikkati çeken bir husus da birliklere dağıtım yapan tevzi ambarları mevcudunun erzak ambar ve depolarına göre daha az hatta boş denilebilecek durumda bulunmasıdır. Bu husus menzil kollarının, menzil ambarlarındaki mahdut zahireyi dahi sevk etmeye yetmediğini göstermektedir. Erzak miktarının yurt içinden birliklere doğru yaklaştıkça sürekli bir azalma göstermesinin sebebi de budur.

Bu durumda birlikler kendilerine ulaştırılabilenle yetinmek zorunda kaldıklarından, özellikle ileri hatlarda görev yapan hayvan ve insanlara yeterli yiyecek verilemiyordu. Nitekim 1917 yılı Şubat ayı içerisinde Ordu birliklerinden sadece 6. ve 37. Fırkalara tam istihkak verilebilmişti. Diğer birliklere hayvan ve asker başına ortalama olarak: 1. Kafkas Kolordusuna 275 gr ekmeklik ve un, 225 gr etlik, 113 gr yemeklik 180 gr yemlik; 2. Kafkas Kolordusuna 423 gr ekmeklik, 183 gr etlik, 48 gr yemeklik ve 12 yemlik; 49. Kafkas Fırkasına 349 gr ekmeklik, 250 gr etlik, 124 gr yemeklik ve 292 gr verilebilmişti⁶⁵⁰. Hatta Karahisar'dan günlük 5 ton yiyecek nakletmek üzere gönderilen kollara ait hayvanlara ot ve saman verilemediğinden bu kol-

⁶⁵⁰ ATASE Arşivi; Kls. 1135, Dos. 507, F. 5-1

lar ot ve samanlarını ileriden beraberlerinde getirmekteydiler⁶⁵¹.

1918 yılı Ocak ayında ordu komutanlığından bildirildiğine göre; subay aileleri de dahil olduğu halde ordu tarafından beslenmekte olan kuvvet 147 390 insan ve 38 835 hayvandan ibaret bulunuyordu. Buna karşılık bölgede bulunan askerî erzak ambarlarda 8 178 ekmeklik, 1 412 ton yemeklik ve 8 801 ton yemlik bulunuyordu. Bu yiyecek stoku nüfus başına verilmekte olan 500 gr un hesabıyla 111 günlük ekmeklik, 150 gr bulgur hesabıyla 63 günlük yemeklik ve hayvan başına ortalama 2,5 kg arpa hesabıyla 90 günlük yemlikten ibaret bulunuyordu⁶⁵².

Şubat ayındaki iâşe durumunun da yaklaşık olarak ocak ayındaki gibi seyrettiği görülmektedir. Şubat ayı içerisinde ordu erzak ambarlarında bulunan ekmeklik 134, yemeklik 60 ve yemlik 85 günlük ihtiyacı karşılayacak miktarda bulunuyordu⁶⁵³. Bölgede yeni mahsul ortalama olarak ekim ayında alındığına göre yiyecek açığının çok büyük olduğu görülmektedir. Bu sırada 2. iâşe bölgesinin iyice daralması sebebiyle bazı birliklere yarı istihkak bile verilemediği görülmektedir. Nitekim 4. Kolordunun ileri hatlarındaki birliklerine bu günlerde sadece 300 gr ekmek istihkakı verilmekteydi. O nedenle şubat ayı başlarından itibaren, öşrün üçüncü katının da alınmasına başlanmıştı. Bundan beklenen sonuç alınamadığı takdirde istihkak miktarı daha da azaltılacaktı⁶⁵⁴.

Alınan önlemler iâşe konusunda kayda değer bir iyileşme sağlayamayınca, 13 Ocak 1918 tarihinde Başkumandanlık Vekâletine müracaat edilecek, halkın menzil nakliyatına daha fazla yardımcı olmasını sağlamak üzere ilgili vilâyetlere emir verilmesi istendi⁶⁵⁵. 20 Ocak 1918 tarihinde ise yine Başkumandanlık Vekâletine başvurularak Samsun'dan Giresun'a kadar sahilde erzak, eşya ve asker naklinde kullanılmak üzere 850 ilâ 500 tonluk bir vapurun 3. Ordu emrine verilmesi istendi⁶⁵⁶.

⁶⁵¹ ATASE Arşivi; Kls. 2956, Dos. 245, F. 13

⁶⁵² ATASE Arşivi; Kls. 41, Dos. 194, F. 6

⁶⁵³ ATASE Arşivi; Kls. 41, Dos. 194, F. 7. Bu yıl içerisinde ordu hissesine ait zahirenin bir kısmı da henüz toplanamamıştı. Bkz. ATASE Arşivi; Kls. 1261, Dos. 494, F. 1-15

⁶⁵⁴ ATASE Arşivi; Kls. 41, Dos. 194, F. 4

⁶⁵⁵ ATASE Arşivi; Kls. 2956, Dos. 245, F. 30-4

⁶⁵⁶ ATASE Arşivi; Kls. 41, Dos. 194, F. 3

b) Menzil Hatları

1916 Temmuz ayı ortalarında ordunun günlük yiyecek tüketimi 200 tona ulaşmış bulunuyordu. Bu miktarın 4. no. lu sahil menzil hattına tahsis edilen 22 tonu hariç olmak üzere geriye kalan 178 tonu toplam 61 konak uzunluğunda bulunan 1, 2, 3, 5 ve 6 numaralı menzil hatlarıyla nakledecekti.

Bu nakliyat için ordu menzili emrinde, toplam 80 ton taşıyabilen 20 adet yük otomobili, 519 tonluk menzil esas nakliye kolları, 246 tonluk Sivas vilâyetinin özel nakliye kolları olmak üzere toplam 1 234 ton taşıma kapasitesine sahip araçlar bulunuyordu. Bu araçlar ihtiyacı karşılamaya yetmediğinden, insanlara tam istihkak verilirken hayvanlara günde sadece 2 kg arpa verilebiliyordu. Halbuki hayvanlar için günlük standart yem miktarı 7,5 kg dır⁶⁵⁷. Bu nedenle menzil hatları üzerindeki nakliyatın önemli bir bölümünü halka ait ücretli araçlarla yapmak zorunluluğu vardı. Fakat bu araçlar kontrat vs. ye bağlı olmadıklarından ve esasen buna da imkân olmadığından hasat ve tohum ekme zamanlarında bunlardan yararlanmak imkânı yoktu. Zaten iki komşunun bir öküzü ile bir merkebini birleştirmek ve bir çocuğun veya bir kadının sevk ve idaresine verilmek şeklinde yapılan bu nakliyatın kışın şiddetli günlerinde devam edeceğine de ihtimal verilmiyordu. Bunun dışında araçların ücretleri için de ayda yaklaşık 120 000 lira gibi önemli bir miktar paraya ihtiyaç vardı.

Uzunluğu yüzlerce kilometreye ulaşan menzil yollarının, bir çok yeri engebeli olduğundan ve bölge kış nakliyatına müsait bulunmadığından, birliklerin kışlık ihtiyaçlarını kış bastırmadan önce emniyet altına almak gerekiyordu. O nedenle Ordu Komutanı, 11 Temmuz 1916 tarihinde Başkumandanlık Vekâletine müracaat ederek, nakliyatı müsait olan şu günlerde kışlık nakliyatı da yardımcı olmak üzere ordu menziline 200 ilâ 400 ton nakletme kapasitesine sahip taşıma araçları ve ayrıca Samsun-Tokat-Sivas-Zara ve Ulukışla hatlarında çalıştırılmak üzere 40 adet yük otomobilinin gönderilmesini istemişti. Bu isteğe 29 Temmuz 1916 tarihinde verilen cevap, 3. Ordunun ihtiyaç duyduğu yiyecek maddelerini kendi bölgesindeki taşıma araçlarıyla nakletmek mecburiyetinde olduğu şeklinde idi. Başkumandanlık Vekâleti ordunun, halka ait taşıma araçlarından yararlanmak suretiyle nakliye problemini büyük ölçüde aşabileceği görüşünde olduğu için, aynı yazıda menzil hatlarındaki sevkîyatı yardımcı olmak amacıyla, halktan kiralananak

⁶⁵⁷ATASE Arşivi; Kls. 1261, Dos. 494, F. 1-43

olan araçlara ödenmek üzere bir miktar para gönderilebileceği de taahhüt etmiş ve şu düzenlemelerin yapılmasını emretmişti⁶⁵⁸:

1. Sivas vilâyeti vereceği erzakı taahhüdü gereğince Kemah'a kadar nakletmek mecburiyetinde olduğundan Kemah'tan orduya kadar yapılacak sevkıyâtın da Erzurum vilâyeti taşıma aralarıyla icra edilmesi⁶⁵⁹.

2. Kemah, Altköy ve Şiran'da ordunun ihtiyaç duyduğu günlük 180 ton erzak ve yem taşımak için 2500 tonluk taşıma aracına ihtiyaç vardır. buna karşılık menzil kolları sadece 500 ton taşıma kabiliyetinde bulunduklarından 2000 tonluk taşıma aracına daha ihtiyaç vardır. Bu miktar aracın Erzurum vilâyetinden ücret vs. şeklinde temin edilmesi gerekir.

Ordu Komutanlığı, bu talimâtname üzerine yöre halkının rızasına bakmayarak 8-10 yaşından yukarı çocuklardan hamile kadınlara varıncaya kadar, yürüyecek ve az çok yük taşıyabilecek herkesi erzak taşımaya mecbur etti. Bu şekilde halka ait araçlarla ya da insanların sırtında taşınmak suretiyle aşağıdaki tabloda da gösterildiği üzere günlük 405 400 kg erzak taşınması planlanmıştı. Halkın yapacağı sevkıyâtın başka menzil araçlarıyla da 1 346 ton erzak ve cephane nakledilecekti⁶⁶⁰.

Nakliye hatları	Halkın nakledeceği (kg)	Nakliye hatları	Halkın nakledeceği (kg)
Gürün-Kangal	500	Amasya-Tokat	20 000
Suşehri-Kangal	13 000	Erbaa-Niksar	38 000
Kangal-Divriği	21 000	Tokat-Niksar	27 000
Darende-Divriği	36 000	Niksar-Reşadiye	30 000
Divriği-Nezih	11 000	Reşadiye-Koyulhisar	10 000
Divriği-Ümraniye	18 000	Ordu-Mesudiye	5 000
Kayseri-Şarkışla	1 000	Mesudiye-Karahisar	6 000
Şarkışla-Sivas	5 000	Giresun-Kulakkaya	11 500
Zile-Yenihan	12 000	Kulakkaya-Karahisar	6 000
Yenihan-Sivas	16 700	Zara-Ümraniye	10 000
Sivas-Zara	15 000	Ümraniye-Altköy	10 000
G. Hacıköy-Merzifon	2 200	Zara-Suşehri	5 000
Merzifon-Amasya	9700	Koyulhisar-Suşehri	5 000
Vezirköprü-Havza	6 300	Suşehri-Ortaköy	5 000

⁶⁵⁸ ATASE Arşivi; Kls. 1131, Dos. 77, F. 1

⁶⁵⁹ Sivas vilâyetince Kemah, Altköy ve Şiran ambarlarına günde 100 ton erzak sevk edileceği taahhüt edilmişti. ATASE Arşivi; Kls. 1131, Dos. 77, F. 1-1

⁶⁶⁰ ATASE Arşivi; Kls. 1131, Dos. 77, F. 14-1

Havza-Ladik	6 700	Ortaköy-Karayakub	5 000
Havza-Amasya	6 000	Suşehri-Karahisar	-
Ladik-Erbaa	7 500	Karahisar-Alucra	6 000
Amasya-Erbaa	18 300		
TOPLAM			405 400

Tablo 26: 1916 yılında menzil hatlarında yöre halkı tarafından taşınması gereken erzak miktarı⁶⁶¹

Halka ait taşıma araçlarının yaklaşık yarısından fazlasının menzil emrine alınmasına ve yöre halkının bizzat gösterdiği fedakârlıklara rağmen nakliyatı hiçbir zaman tabloda gösterilen miktara ulaştırmak mümkün olmadı. Bu durumda birliklere 3/2 oranında istihkak verilmeye başlanmıştı⁶⁶². Bunun üzerine iaşe sıkıntısını hafifletmek ve menzil hatlarından daha iyi yararlanabilmek amacıyla mevcut 6 hat komutanlığından bazıları lağvedilerek yeniden teşkilâtlandırıldı. 3. Ordu Menzil Müfettişliğinin 31 Ağustos 1916 tarihli emriyle, 2. Menzil Hattı; Altköy-Suşehri-Zara ve Altköy-Ümraniye-Zara'ya kadar uzatılarak, Zara ile Altköy arasındaki bütün menzil kurumları ile Zara'daki taşıma araçları bu hatta devredildi. 6. Menzil Hattı; Koyulhisar-Karahisar-Alucra yönünde uzatılarak eski 3. Hat komutanlığı lağvedildi ve eski 6. Hat 3. Hat adıyla olduğu gibi bırakıldı⁶⁶³.

Yeni hat güzergâhları ve taşımaları gereken günlük erzak miktarları ise şu şekilde belirlenmişti⁶⁶⁴:

1. Hat: Şarkışla-Kangal-Divriği-Ümraniye (103 ton).
2. Hat :Zara-Refahiye-Suşehri-Karayakup ve Altköy; ayrıca Zara Ümraniye-Altköy (350 ton).
3. Hat:Kavak-Havza-Amasya-Tokat-Niksar-Reşadiye-Koyulhisar-Karahisar-Alucra, Zile-Tokat ve Mesudiye-Koyulhisar-Suşehri (300 ton).
4. Hat: Kavak-Samsun-Ünye-Ordu-Giresun-Karahisar ve Or-

⁶⁶¹ ATASE Arşivi; Kls. 1131, Dos. 77, F. 14-4

⁶⁶² ATASE Arşivi; Kls. 1131, Dos. 77, F. 1-4, 14

⁶⁶³ ATASE Arşivi; Kls. 1131, Dos. 77, F. 14-15

⁶⁶⁴ ATASE Arşivi; Kls. 1131, Dos. 77, F. 1-21, 1-22. Bu yeni duruma göre; menzil ihtiyat ambarları Giresun, Karahisar, Koyulhisar, Suşehri, Nezgib ve Ümraniye'de. Menzil tevzi ambarları Giresun, Alucra, Karayakub, Altköy, Nezgib ve Kemah'ta ve bu ambarlardan başka menzilin geri mıntıkasında ayrıca erzak depoları bulunmaktadır. Bkz. ATASE Arşivi; Kls. 1261, Dos. 494, F. 1-44, 1-45

du-Mesudiye (14,5 ton).

5. Hat: Şarkışla-Sivas-Koçhisar-Zara ve Yenihan-Sivas (300 ton).

Böylece bu hatlar vasıtasıyla planlanan miktarda erzak taşıyabilmek amacıyla ordu bölgesinde bulunan vilâyetler emrindeki özel örgütlere ait araçların tamamı menzil emrine alındı. Ancak bu sırada hasat işleri de devam etmekte olduğundan halka ait araçlardan pek fazla istifade edilemiyordu. Bu durumda erzak sevkıyâtı yine hedeflenen miktarın çok altında kalmaktaydı. Sevkıyâtın bu derece düşük olmasında menzil hayvanlarının yorgun ve bakımsız olmasının da payı vardı.

Bu şartlarda menzil hizmetindeki araçların miktarı ve günlük taşıma kapasiteleri şöyleydi:⁶⁶⁵

Birinci Hat: Bu hat emrinde mirî araç yoktu. Hat kol halinde oluşturulmuş toplam 470 mekkâre, 109 merkep ve 400 kağnıdan ibaret demirbaş ve ayrıca yöre halkından sağlanan araçlarla günde 10 ton nakliyât yapılabil-mekteydi. Ancak şimdilik Nezgib ambarı ileri ihtiyacı karşılamaya yeterli olduğundan günde 15 ton hesabıyla Divriği-Ümraniye arasında nakliyâta başlanmıştı.

İkinci Hat: Bu hat emrindeki mirî araçlar 74 çift atlı arabadan ibaret olup bu arabalarla Suşehri-Altköy arasında nakliyât yapmak üzere iki cephane kolu oluşturulmuştu. Bu kolların günlük taşıma kapasitesi 3,5 tondan ibaret-ti.

Suşehri-Zara-Karayakup arasında çalışmakta olan 275 adet at arabasın-dan oluşan 2. Taburun günlük nakliye kapasitesi ise 7 tondan ibaret bulun-u-yordu.

160 arabadan oluşan 2. Tabur Zara-Ümraniye arasında günde 9,5 ton nakliyât yaparken aynı hat üzerinde 519 kağnıdan oluşan 3. Taburun 125 a-rabasına ait hayvanları karantinada bulunduğundan şimdilik çalışabilen 394 araba ile günde 14,5 ton nakledilebilmekteydi.

Ümraniye-Altköy arasında görev yapan bin merkepten müteşekkil 7. Merkep Taburunun günlük taşıma kapasitesi 7,1, aynı hatta çalışan 675

⁶⁶⁵ ATASE Arşivi; Kls. 1131, Dos. 77, F. 1-4, 1-14, 1-15

mekkâreli 4. Taburunun günlük taşıma kapasitesi 8,3 ton ve yine aynı hatta çalışan demirbaş 450 İran devesinin taşıma kapasitesi ise günlük 7,6 tondan ibaret bulunuyordu.

Üçüncü Hat: 3. Hat Komutanlığı emrindeki taşıma araçlarından dört tabur oluşturulmuştu. Bunlardan 700 merkepli 1. Tabur Karahisar-Alucra arasında günde 7 ton nakliyat yapmaktaydı. 750 mekkâreden müteşekkil 2. Tabur ve 400 kağından oluşan 3. Taburlar da aynı hat üzerinde günde 12 şer ton nakliyat yapabilme kapasitesine sahip bulunmaktaydılar.

Koyulhisar-Karahisar hattında ise 850 adet demirbaş İran devesi günde 21,2 ton ve aynı hatta 300 mekkâreden oluşan 4. Taburun da 4,8 ton taşıma kapasitesi vardı.

Bu taburun yaptığı nakliyat dışında 3. Hat Komutanlığı emrindeki noktalara bağlı araçlarla ileri noktalara nakliyat yapılmaktaydı. Bunlardan Koyulhisar-Karahisar arasında çalışmakta olan Koyulhisar noktasına bağlı 80 demirbaş kağınının günlük taşıma kapasitesi 2 ton ve aynı noktaya bağlı 20 merkepten oluşan demirbaş kolun kapasitesi de 0,116 tondan ibaret bulunuyordu.

Tokat noktasına bağlı ve Tokat-Niksar arasında çalışmakta olan 80 mekkârenin günlük taşıma kapasitesi 1,3, 50 furgundan ibaret bulunan at arabalarının 2,5 ve 20 kağınının da 0,75 tondan ibaretti.

Sevkiyatın bir bölümü de halka ait araçlarla yapılıyordu. Amasya Tokat arasında çalışan Amasya taşıma araçlarından 50 at arabasının günlük taşıma kapasitesi 2,5 ve 70 merkebin 0,75 tondu. Niksar-Koyulhisar arasında nakliyat yapan Niksar taşıma araçlarından 130 mekkârenin günlük taşıma kapasitesi 1,040, 60 merkebin 0, 800 ve 27 kağınının 0,330 tondan ibaretti. Reşadiye-Koyulhisar arasında çalışan Reşadiye araçlarından 65 mekkârenin günlük taşıma kapasitesi ise 1,040 tondu.

3. Hat Komutanlığı en ileri ambarlara her gün göndermek mecburiyetinde olduğu 55 tonluk erzakı nakletmek için noktalar emrindeki demirbaş araçlardan başka bölge halkına ait araçlardan da yararlanmaktaydı.

Dördüncü Hat: Bu hat komutanlığının emrinde bulunan dört nakliye taburu 370 mekkâre ile Giresun-Karahisar arasında günde 3,28 ton nakliyat yapmaktaydı. Ayrıca bu hat komutanlığının emrinde Ordu-Mesudiye ara-

sında günde 0,533 ton nakliyat yapabilen 60 mekkâreli bir kol daha bulunuyordu.

Beşinci Hat: Bu hat emrinde bulunan mirî araçlarla Sivas-Zara arasında 275 mekkâre ile günde 4, 12, 50 çift atlı araba ile 3, 29 tek atlı araba ile 0, 970, 80 kağın ile 1, 715 ve 116 merkeple 0,830 ton nakledilmektedir.

5. Hat demir başlarından 210 merkebin günlük taşıma kapasitesi 3,36, 25 çift atlı arabanın 2,1, 131 tek atlı arabanın 3,93, 55 kağınının 1,78 ve 60 merkebin 0, 450 tondan ibaretti.

Ordu iâşe bölgesinin genişliği ve buradaki iâşe kaynaklarının dağınıklığı kış gelmeden yaklaşık 145 000 insan ve 40 000 hayvan için gerekli⁶⁶⁶ olan yiyecek maddelerinin çok uzak mesafelerden getirilmesini zorunlu kıldığından, 1917 yılında da ordunun iâşe sıkıntısı devam etti. Bu durum da menzil erzak kollarını takviye etmek amacıyla erzak nakliyatının önemli bir bölümünün yine halka ait araçlarla yapılmasına teşebbüs edildi⁶⁶⁷. Ordu Komutanlığından 24 Kasım 1917 tarihinde bildirildiğine göre, birliklerin iâşe edilebilmesi için çeşitli menzil noktaları arasında istihdam edilmesine ihtiyaç duyulan halka ait araçlarla taşınması gereken günlük erzak miktarını şu şekilde belirlenmişti:⁶⁶⁸

<i>Menzil Noktaları</i>	<i>Taşınması Gereken Erzak(ton)</i>
<i>Divriği-Nezîb</i>	<i>13</i>
<i>Kangal-Divriği</i>	<i>18</i>
<i>Aziziye-Kangal</i>	<i>15</i>
<i>Gürün-Darende-Kangal</i>	<i>10</i>
<i>Evrek-Aziziye</i>	<i>30</i>
<i>Zara-Gümecik</i>	<i>15</i>

⁶⁶⁶ Tespit edebildiğimiz kadarıyla 1917 yılının bazı aylarında 3 : ordunun iâşe etmek durumunda olduğu kuvvetlerin miktarı şöyledir: (Bkz. ATASE Arşivi; Kls. 1155, Dos. 556, F. 1-8, 1-9)

	<i>İnsan</i>	<i>Hayvan</i>
<i>1 Mart 1917</i>	<i>141 907</i>	<i>45 725</i>
<i>1 Nisan 1917</i>	<i>147 316</i>	<i>43 562</i>
<i>1 Mayıs 1917</i>	<i>145 564</i>	<i>42 296</i>
<i>1 Haziran 1917</i>	<i>147 379</i>	<i>38 754</i>
<i>1 Temmuz 1917</i>	<i>153 614</i>	<i>57 351</i>
<i>1 Ağustos 1917</i>	<i>145 200</i>	<i>38 500</i>
<i>1 Eylül 1917</i>	<i>138 950</i>	<i>40 404</i>

⁶⁶⁷ ATASE Arşivi; Kls. 2956, Dos. 245, F. 19-1

⁶⁶⁸ ATASE Arşivi; Kls. 2956, Dos. 95, F. 7, 7-1

<i>Zara-Suşehri</i>	10
<i>Sivas-Zara</i>	40
<i>Yenihan-Sivas</i>	35
<i>Akdağmadeni-Yenihan</i>	35
<i>Yozgat-Akdağmadeni</i>	40
<i>Sarkışla-Sivas</i>	25
<i>Karahisar-Belcana</i>	5
<i>Kulakkaya-Karahisar</i>	?
<i>Suşehri-Karahisar</i>	10
<i>Koyulhisar-Suşehri</i>	10
<i>Mesudiye-Koyulhisar</i>	10
<i>Reşadiye-Koyulhisar</i>	20
<i>Niksar-Reşadiye</i>	35
<i>Tokat-Niksar-Almus</i>	30
<i>Almus-Çilehane</i>	5
<i>Zile-Tokat</i>	30
<i>Erbaa-Niksar</i>	20
<i>Amasya-Tokat-Erbaa</i>	40
<i>Mecitözü-Amasya</i>	15
<i>Çorum-Amasya</i>	30
<i>İskilip-Çorum</i>	20
<i>Sungurlu-Çorum</i>	20
<i>Havza-Samsun</i>	30
<i>Vezirköprü-Havza</i>	20
<i>Merzifon-Havza</i>	15
<i>Boyabad-Vezirköprü</i>	20
<i>Gümüşhacıköy-Merzifon</i>	20
<i>Osmancık-Gümüşhacıköy</i>	20
<i>Kayseri-Sarkışla</i>	15
<i>Bünyan-Şarkışla</i>	10
<i>Boğazlıyan-Şarkışla</i>	15
<i>İncesu-Kayseri</i>	20
<i>Niğde-İncesu</i>	25
<i>Ulukışla-Niğde</i>	10
<i>Giresun-Kulakkaya</i>	10
<i>Ordu-Mesudiye</i>	10
<i>Ordu-Giresun</i>	20
<i>Ünye-Fatsa-Ordu</i>	30
<i>Samsun-Tokat-Ünye</i>	40
<i>Sinop-Samsun</i>	20

Fakat ülkedeki taşıma araçları iyice azalmış olduğundan halka ait araçlarla ordu komutanlığınca öngörülen miktarda erzak sevk etmek mümkün olamamıştı. Nitekim, 1-10 Ocak 1918 tarihleri arasında, yalnız Hafik ve Kayseri taahhüt edilen miktarın 2/3 ünü Sivas, Niksar ve Reşadiye kazaları ise 1/2 sini yapabilmiş, diğer kazalar ise çok az nakliyat yapabilmişlerdi. Aşağıda görüldüğü üzere; takip eden aylarda da bu nakliyat miktarında kayda değer bir artış olmamıştı⁶⁶⁹:

<i>Menzil Hattı</i>	<i>Günlük Nakliyat(ton)</i>
<i>Amasya-Tokat</i>	0,786
<i>Mecitözü-Amasya</i>	1,416
<i>Çorum-Merzifon</i>	0,384
<i>İskilip-Çorum</i>	0,24
<i>İskilip-Merzifon</i>	0,777
<i>Merzifon-Çorum</i>	0,216
<i>Merzifon-Havza</i>	9,259
<i>Merzifon-Amasya</i>	0,48
<i>Gümüşhacıköy-Havza</i>	3,907
<i>Ladik-Kala</i>	4,388
<i>Havza-Kavak</i>	1,216
<i>Havza-Samsun</i>	0,311
<i>Köprü-Havza</i>	2,717
<i>Boyabat-Köprü</i>	7,703
<i>Giresun-Taşhan</i>	5,707
<i>Kulakkaya-Taşhan</i>	2,488
<i>Kulakkaya-Tamdere</i>	0,489
<i>Aharcık-Karahisar</i>	1,1

Öte yandan, bütün onarım çalışmalarına rağmen Ulukışla menzil hatındaki yollar otomobillerin geçişine elverişli bir hale getirilemediğinden, bu hat üzerinde çalışan otomobiller ancak Şarkışla'ya kadar araba süratiyle nakliyat yapabiliyorlar ve hatta çoğu zaman şiddetli kar yağışı sebebiyle nakliyatı tamamen durdurmak zorunda kalıyorlardı⁶⁷⁰. Eldeki mevcutla mümkün olduğu kadar uzun süre idare edebilmek ve en azından orduyu tamamen aç bırakmamak için hem insanlara hem de hayvanlara yarı istihkak verilmeye devam edilmekteydi.

Menzil kollarının kolordulara kadar getirdiği erzakı birliklere ulaştır-

⁶⁶⁹ ATASE Arşivi; Kls. 2956, Dos. 245, F. 30-4,33-2

⁶⁷⁰ ATASE Arşivi; Kls. 2956, Dos. 245, F. 17-1

makla görevli bulunan kolordu erzak kollarının durumu da hiç iç açıcı değildi. Ordu Komutanı Vehib Paşanın 8 Kasım 1916 tarihinde Suşehri'nden Başkumandanlık Vekâletine gönderdiği bir rapora göre, kolordu erzak kollarının durumu şöyledir⁶⁷¹:

1. 1. Kafkas Kolordusunun üç günlük erzak ihtiyacı 189 tondur. Cephane kolları da erzak nakline tahsis edildiği takdirde nakliye kapasitesi toplam 172 tona ulaşmaktadır. Binaen-aleyh bu kolordu cephane kolları da erzak naklinde istihdam edilse yine kendisini bir buçuk günlük mesafeden iâse edebilme kabiliyetinde değildir. 2. Kafkas Kolordusunun üç günlük erzak ihtiyacı 246 ton olduğu halde, hafif ve ağır nakliye kollarının günlük taşıma kapasitesi toplam 195 tondur. Dolayısıyla bu kolordu da ancak cephane kollarından yararlanılmak şartıyla erzak nakliyâtını temin etmeye mecburdur. Yolların kötü oluşu ve hayvanların iyi beslenememesi nedeniyle kollar taşımaları gereken ortalama standart yükün ancak yarısını zorlukla taşıyabildiklerinden, nazârî olarak bile yetersiz olan bu kollar gerçekte kolorduları aç bırakacak kadar noksan ve yetersizdir. O nedenle gerek ağırlıklardan, gerek katarlardan hiçbir hayvan tasarruf etmek şöyle dursun ordunun ihtiyacını sağlamak konusunda cidden müşkül bir durumda bulunan menzile bunlarla yardım etmek imkânı yoktur.

2. 49. Fırkanın orduya katılmasıyla artan iâse kuvvetine karşılık kol ve katarların arttırılması mümkün olamamıştır. Sonradan bir fırka haline dönüştürülen Sahil Grubunun eksik olan ağırlık hayvanlarıyla fırkanın iâsesi için gerekli olan kol ve katarların arttırılması mümkün olmadığından satın alma yoluyla hayvan sağlamaya teşebbüs edildiye de bundan da olumlu bir sonuç alınamamıştır.

Buna göre; aşağıda dökümü verilmiş olan 26 adet erzak koluyla toplam 224,5 ton taşınabiliyordu. Ayrıca ordunun 19 adet cephane kolu da 134 ton taşıma kabiliyetine sahip bulunduğundan 3. Ordunun toplam taşıma kapasitesi 358 ton taşıyabilen 45 koldan ibaretti⁶⁷².

⁶⁷¹ ATASE Arşivi; Kls. 1131, Dos. 77, F. 14-9, 14-10

⁶⁷² ATASE Arşivi; Kls. 1131, Dos. 77, F. 16-3, 16-4

1. Kafkas Kolordusu**1. Tabur*****Hafif Erzak kolları:***

- 1. Kol 38 mekkâre
- 2. Kol 37 kağı
- 3. Kol 37 kağı

Ağır Erzak kolları

- 1. Kol 51 deve
- 3. Kol 50 deve
- 5. Kol 51 deve

2. Tabur***Hafif Erzak kolları:***

- 2. Kol 38 mekkâre
- 4. Kol 37 kağı
- 6. Kol 37 kağı

Ağır Erzak kolları

- 2. Kol 52 deve
- 4. Kol 52 deve
- 6. Kol 51 deve

37. Kafkas Fırkası

- 1. Erzak Kolu 106 mekkâre

2. Kafkas Kolordusu**1. Tabur*****Hafif Erzak kolları:***

- 1. Kol 25 çift atlı 1 tek aklı araba
- 2. Kol 51 deve 19 merkep
- 3. Kol 131 mekkâre

Ağır Erzak kolları

- 1. Kol 64 öküz arabası
- 3. Kol 63 öküz arabası
- 5. Kol 40 öküz arabası 19 kağı

2. Tabur***Hafif Erzak kolları:***

- 2. Kol 45 çift 1 tek atlı araba
- 4. Kol 131 mekkâre
- 6. Kol 73 merkep

Ağır Erzak kolları

- 2. Kol 64 öküz arabası
- 4. Kol 64 öküz arabası
- 6. Kol 33 öküz arabası

2. Kafkas Süvari Livası

- Erzak Kolu 30 mekkâre
33 deve

Bu kollar birliklerin yiyecek ihtiyacını sağlayabilecek durumda değildi. O nedenle 9 Kasım 1916 tarihinde ordu komutanlığından bildirildiğine göre birkaç günden beri birliklerdeki insanlar için yarı hayvanlar için de 1/4 istihkak verilmeye başlanmıştı. Sivas-Tokat hattından doğuya doğru Refahiye-Alucra hattına kadar 190 km uzunluğundaki ileri hat menzil bölgesinde ise arpa, saman ve ot gibi hayvan yemleri tamamen tükenmiş bulunuyordu. Bu durumda ordunun yem ihtiyacını tamamını Sivas-Tokat hattının batısından sağlamak gerekiyordu.

Erzak kollarının ihtiyacı karşılayabilecek düzeye getirilmesi için 7 400 mekkâre kuvvetinde taşıma aracına ihtiyaç gösterilmekteydi. Ordı emrine gönderilen bir miktar para ile menzil için hayvan alımına teşebbüs edildi ise de da eksigi telâfi etmek mümkün olamamıştı. Çünkü az miktarda sağlanabilen bu hayvanlar, yeterli besin alamadıkları ve ağır şartlarda çalıştırıldıkları için her gün telef olan hayvanların yerini bile doldurmaya yetmiyordu. Bu durumda Ordu Komutanlığı şiddetli yem ihtiyacını da dikkate alarak araç noksanını telâfi etmek üzere İstanbul'dan yüz kadar yük otomobili gönder-

rilmesini istemişti. Yük otomobillerinin tercih ediliş sebebi, nakliye kapasitelerinin yüksek oluşu yanında yem ve yiyecek tüketmiyor olmalarıydı. Otomobiller gönderildikleri takdirde, Ulukışla-Kayseri-Sivas-Zara hattında istihdam edileceklerdi. Bu hat üzerindeki taşıma araçları ise, Tokat ve Amasya sancaklarında ki yiyecek maddelerinin Niksar'a naklinde kullanılabacaklardı. Eylül ayı başlarında Ordu Komutanlığınca görevlendirilen mühendis ve teknik elemanların denetiminde, Ulukışla-Kayseri-Sivas-Zara hattın otomobillerin geçişine elverişli bir hale getirilebilmesi amacıyla, on adet a-mele taburu çalışmaları başlanmış bulunuyordu⁶⁷³.

Bir süre sonra otomobillerin gönderilemeyeceği anlaşıldığında, ihtiyacı ordu bölgesinden temin etmekten başka çare kalmamıştı. 3. Ordu Menzil Müfettişi Miralay Mahmut Beyin 17 Aralık 1916 tarihli raporunda belirtildiği üzere, taşıma araçlarının takviye edilmesi amacıyla şu çalışmalar yapılmıştı⁶⁷⁴:

1. Ordu tarafından Ankara civarından satın alınan hayvanlardan menzile 112 beygir, 11 ester ve 10 merkep verildi.

2. Ordu emriyle Sivas vilâyetince sağlanacak olan 1 000 adet kağını peyder pey satın alınmakta ve bunların bir haftaya kadar tamamen teslim edileceği tahmin edilmektedir.

3. Menzile Zile'den 75 kağını alındı ve Aziziye'den 200 kağınının satın alımına başlandı. Çarşamba'da 500 öküzden bir miktarı, Ordu civarından ise 120 öküz ve manda alındı.

4. Sivas-Kayseri arasında kira karşılığı çalışan at arabaları menzil nakliyâtına tahsis edildi. Genellikle posta arabaları dışında ticarî taşımacılık yapan araçların menzil nakliyâtına tahsis edilmesi gerekli yerlere tebliğ edildi. Amasya'nın Deha köyündeki halka ait 300 at arabasının Amasya'nın ilerisine alınmasına teşebbüs edildi.

5. 7 400 adet mekkâre kuvvetindeki taşıma aracının kısa sürede sağlanması mümkün değildir. Diğer taraftan Tokat-Koyulhisar arasında halka ait araçlarla 70-80 ton nakliyât yapılamadığından menzil hatlarında bazı değişikliklere gidilmiştir. Bu değişikliğe göre 2. Menzil Mıntıkası-

⁶⁷³ ATASE Arşivi; Kls. 1131, Dos. 77, F. 16-5, 16-6, 16-7

⁶⁷⁴ ATASE Arşivi; Kls. 1131, Dos. 77, F. 14-3

nın 1. Kafkas Kolordusunu iâşe etmesi, 1. Mıntıkanın Kangal-Zara-Divriği-Ümraniye üzerinden 2. Menzil Mıntıkasına ve 4. Mıntıkanın da Ordu-Mesudiye-Giresun-İksu üzerinden 3. Mıntıkaya yardım etmesi kararlaştırılmıştır. Bundan başka 4. Mıntıka 31. Fırkanın ve 1. Mıntıka 36. Fırkanın iâşesini sağlamaktadır.

Halka ait araçlarla yapılmakta olan nakliyât bir düzen içerisinde yürütülemediğinden, bunların taşıma kapasiteleri hakkında doğru bir rakam vermek mümkün değildir. O nedenle tarım işleri dikkate alınarak köylerdeki araçların 1/3'ünden yararlanmak şeklinde Suşehri'nde ve Reşadiye'de uygulanıp, faydaları görülen yöntemin, yörenin her tarafında uygulanması kararlaştırılmıştır. Bu doğrultuda ordu mıntıkasındaki araçların taşıma kabiliyeti ni tespit etmek üzere halka ait araçların miktarı vilâyetlerden talep edilmiştir.

Bölgede muntazam kara ve demiryolları inşa edilmedikçe geçici önlemlerle sıkıntının aşılması mümkün değildi. O nedenle Menzil Müfettişliğince alınan bu önlemler de iâşe konusunda kayda değer bir iyileşme sağlamadı. Ordu Kafkas taarruzuna başlarken açıklıkla pençeleşmekteydi.

2. Rusların Çekilmesi İle Ortaya Çıkan 3. Ordu Menzil Bölgesi

18 Aralık 1917 tarihinde Ruslarla Erzincan Mütarekesi imzalanmış ve Kafkas cephesinde savaş fiilen sona ermişti⁶⁷⁵. Mütarekenin ardından Kafkas cephesindeki Osmanlı kuvvetleri yeni bir idarî teşkilâtlanmaya tabi tutuldular. Buna göre; 2. Orduya bağlı 5. ve 12. Piyade tümenleri 4. Kolorduyu oluşturmak üzere 3. Ordu emrine verilmişti. Böylece 1. , 2. ve 4. Kafkas Kolordularından teşekkül eden 3. Ordu önceden olduğu gibi Van Gölü'nden Karadeniz'e kadar geniş bir cephenin sorumluluğunu yeniden almış bulunuyordu. Bunlardan, 1. Kafkas Kolordusu Albay Kâzım (Karabekir) Beyin komutasında Erzincan-Erzurum; 2. Kafkas Kolordusu Şevki Paşanın komutasında Bayburt-Trabzon ve 4. Kolordu Ali İhsan Paşanın komutasında Van-Bayezid hattında bulunuyordu. 3. Ordu çeşitli yollarla yaptığı girişimlere rağmen, karşısındaki düşman hakkında güvenilir bilgileri sahip değildi.

⁶⁷⁵ Mütareke hakkında daha geniş bilgi için bkz. M. S. Mercan, *Erzincan Mütarekesi'nden Brest-Litovsk'a (Aralık 1917-3 Mart 1918)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 1991 (Basılmamış Doktora Tezi), s. 68 vd.

Rusların tamamen çekilip çekilmedikleri henüz tam olarak bilinmiyordu. Bir süre sonra bölgeden çekilmekte olan Rusların malzeme, erzak ve silâhlarını burayı teslim almakta olan Ermeni birliklerine bıraktıkları ve böylece Ermenilerin her geçen gün kuvvet kazanarak, bölgedeki müslüman halka zulmetmeye başladıkları haber alındı. Bu durum da Ermenilerin daha fazla güçlenmesine fırsat vermeden işgal altındaki toprakları kurtarmak için bir an önce ileri harekâta geçmek gerekiyordu. Bu harekât, Ermeniler tarafından bölgenin müslüman halkına uygulamakta olan insanlık dışı zulüm ve toplu katliamların önlenmesi için de gerekiyordu.⁶⁷⁶

Son gelişmeler karşısında 3. Ordu, Ermeniler üzerine taarruz ederek düşman işgali altında bulunan Osmanlı topraklarını ele geçirmek ve oradan da Kafkasya'ya ilerlemek üzere 1918 yılı Şubat ayının başından itibaren ileri harekât hazırlıklarına başladı. Taarruz planına göre, 1. ve 2. Kafkas Kolorduları Mamahatun-Bayburt-Of hattına ilerlerken, 4. Kolordu Hınıs-Malazgirt hattını tutacaktı.⁶⁷⁷ Harekât hazırlıkları sırasında ordunun iâşesi hususundaki çalışmalara özel bir önem verilmekteydi. Çünkü bu sırada kış bütün şiddetiyle devam etmekte ve ordunun ileri dağıtım ambarlarındaki erzakı da tükenmek üzereydi. Ayrıca taşıma araçları yetersiz olduğundan muhtemel bir ileri harekâta birliklerin bu kollar vasıtasıyla iâşesi de adeta imkânsız gibiydi. Bu bakımdan harekât öncesinde menzıl bölgesindeki tevzi ambarlarına mümkün olduğu kadar çok erzak depolamak gerekiyordu.

Şubat ayının ilk haftasında Erzincan, Kelkit, Ardasa ve Trabzon üzerine her an bir taarruz yapılması ihtimali ortaya çıktı. Taarruza katılacak birliklerin düzenli bir şekilde iâşe edilebilmesi için, 3 Şubat 1918 tarihinden itibaren ordu komutanlığının emriyle Kemah, Mülk-i Şerif ve Şiran mevkilerinde erzak yığınağı yapılmaya başlandı. Bu yöndeki harekât için sahil kesiminde de gerekli önlemler alındı.

İleri harekâta ilk kademeyi oluşturacak kuvvetin Erzincan'da 3 700 insan ve 686 hayvan, Kelkit'te 1 850 insan ve 450 hayvan, Ardase'de 450 insan ve 100 hayvandan ibaret olacağı bildirilmişti. O nedenle 1. Kolorduya bağlı bulunan bu birliklerin iâşesi için 3 700 insan ve 686 hayvanın en az on

⁶⁷⁶ Kâzım Karabekir, *1. Kafkas Kolordusunun 1334 Senesindeki Harekâtı Hakkında General Harbord Riyasetindeki Amerikan Heyetine Takdim Edilen Rapor*, Erzurum, 1335, s. 1; N. Erdaş, *Millî Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyetleri ile İlişkiler*, Ankara 1994, s. 21 vd.

⁶⁷⁷ Genelkurmay Başkanlığı, *age*, II, s. 745

günlük yiyecek ihtiyaçlarının kolordu araçlarıyla Mülk-i Şerifin'in doğusuna yığılması emredildi. Öte yandan Belcana'daki menzil tevzi ambarının Alucra'ya nakli, planlanan harekâtın yapılabilmesi için çok önemli görülüyordu. Bu ambarın da en kısa zamanda Alucra'ya nakledilmesi için menzil müfettişliğine emir verilmişti⁶⁷⁸.

Harekâta katılacak olan kolorduların nakliye ve erzak kolları açısından önemli eksiklikleri vardı. Özellikle 4. Kolordunun bu açıdan durumu çok kötü idi. 4. Kolordu komutanlığından bildirildiğine göre; bu kolordu Tatvan-Muş-Oğnut hattının kuzeyine geçemeyecek durumda idi⁶⁷⁹. Bu durumda ileri harekâta katılacak olan birliklerin iâşesi için uygulanabilecek en akıllıca yöntem; süratle hareket ederek, Ruslara ait erzak depolarının ele geçirilmesi ya da buralardan peşin para karşılığında erzak satın alınmasıydı. Bu nedenle öncelikle ileri harekâtın icra edileceği bölgedeki iâşe kaynakları hakkında bir ön araştırma yapıldı. 3. Ordu Komutanlığınca yapılan bu araştırma sonucunda, harekât bölgesinde önemli miktarda yiyecek maddesi bulunduğu tespit edilmişti. Hatta şubat ayının başlarında Köse'de bulunan Ruslardan 100 000 lira karşılığında; 50 ton buğday ve un, 180 ton kendime, 60 ton bulgur, 90 ton peksimet, 30 ton bisküvi, 6 ton mısır kırmacı, 3 ton darı arpası, 2 ton karabiber, 1,3 ton mercimek, 1,5 ton fasulye, 3 ton sadeyağ, 2 ton tuzlu et, 1,2 ton tuz, 2 ton sebze konservesi, 22 ton şeker, 21 ton çay, 1,5 patates, 2 ton lahana turşusu, 1,5 ton sabun, 1,3 ton makarna, 4 ton yaprak tütün ve 11 ton sarımsak satın alınmıştı.

Vehib Paşa, ileri harekât sırasında elde altın para bulunduğu sürece çok miktarda erzak satın alınabileceğini tespit etmişti. O nedenle İstanbul'dan acilen 50 000 lira gönderilmesini istedi. Çünkü yöre halkı ellerindeki zahireyi sadece altın para karşılığında satmaktaydı⁶⁸⁰.

a) 3. Ordunun Menzil Bölgesini Karadeniz'den İkmale Göre Düzenleme Çabaları

Harekât başladıktan sonra orduya mevcut menzil kollarıyla lojistik

⁶⁷⁸ ATASE Arşivi; Kls. 2907, Dos. 443, F. 18, 18-1

⁶⁷⁹ ATASE Arşivi; Kls. 41, Dos. 194, F. 10. Kolordunun, 1 Nisan 1918 tarihine kadar Ortah yöresinde toplanarak nisan ayı ortalarında Van üzerine harekâta geçilebilmesi için bir miktar yük otomobili ve paraya ihtiyaç gösterilmekteydi. Bkz. ATASE Arşivi; Kls. 41, Dos. 194, F. 10

⁶⁸⁰ ATASE Arşivi; Kls. 41, Dos. 194, F. 8, 8-1

destek sağlamak mümkün görülmediğinden ve bu sırada Karadeniz’de de bir tehlike söz konusu olmadığından, 3. Ordu Komutanlığı mühimmât, teçhizat ve erzak ihtiyaçlarının daha ziyade denizyoluyla sağlanması planlanmıştı. Böylece gerekli erzak ve malzemelerin şimdilik Giresun’a gönderilmesine başlandı. Bunun için günlük 40 ton nakliyâta ihtiyaç duyuluyordu. İlerde Trabzon geri alındıktan sonra Sinop, Çorum, Yozgat, Canik, Amasya ve Tokat sancaklarından sağlanabilen yiyecek maddeleri de sahile indirildikten sonra buradan denizyoluyla Trabzon’a nakledilecekti. Böylece Trabzon’a kadar gelen erzakın Gümüşhane ve Bayburt hattıyla iç kesimlere sevkı mümkün olacaktı. Bunun için de günlük 120 ton erzak taşıyabilecek birkaç küçük vapura ihtiyaç vardı. O nedenle 22 Şubat 1918 tarihinde Başkumandanlık Vekâletine başvurularak söz konusu deniz araçlarının tahsis edilmesi istendi⁶⁸¹. Buna karşılık Bahriye Nezareti ancak altı adet mavna gönderilebilmişti⁶⁸².

Ordunun Karadeniz’den ikmali Başkumandanlık Vekâletince de uygun görüldü. 19 Mart 1918 tarihinde Başkumandan Vekili Enver Paşa imzasıyla bütün ilgili makamlara bir emirname gönderilmişti. Bu emirnamede şu hususlara temas edilmekteydi⁶⁸³:

1. Karadeniz’de ulaşım serbest olduğundan bundan böyle 3. Orduya yapılacak sevkıyâtın deniz yoluyla yapılması gerekir. Bu amaçla kurulacak olan Menzil-i Bahriye, Menzil Müfettiş-i Umûmîliğinin yönetimi altında bulunacaktır.
2. Sefere tahsis olunacak vapuru Karargâh-ı Umûmî Erkân-Harbiye Riyaset-i Sanisi tedarik edip gönderecektir.
3. 3. Orduya gönderilecek erzak, hayvan, silâh, cephane, mühimmât gibi çeşitli eşya ve maddeler hakkında ilgili makam ve şubeler tarafından her pazartesi günü Menzil Müfettiş-i Umûmîliğine bilgi verilecektir.
4. Her şube ve makam yapacağı sevkıyât için gerekli olan ödemelerin karşılığını Levazımât Dairesinden bizzat alacaktır.
5. Ordu emrine verilen vapurlarla sadece orduya ait sevkıyât yapı-

⁶⁸¹ ATASE Arşivi; Kls. 41, Dos. 194, F. 10

⁶⁸² Genelkurmay Başkanlığı, age, II, s. 751

⁶⁸³ ATASE Arşivi; Kls. 724, Dos. 931, F. 1-2

lacağından halka ait eşyalarla ticarî mallar ancak özel izin alındıktan sonra taşınabilir. Mülkiye memurları ile vapura binmek zorunda olan sivil şahıslar da ancak Menzil Müfettiş-i Umûmîliğinin izniyle vapura kabul edilebilirler.

6. Yükleme ve boşaltma hizmetleri Menzil Müfettiş-i Umûmîliğine bağlı İskele ve Limanlar Komutanlığınca yürütülecektir.

7. Asker sevkıyâtı yapıldığında gemideki güvenliğin sağlanması amacıyla bir sevk komutanı tayin olunur.

Bunun üzerine 3. Ordu birliklerine Karadeniz'den ikmale göre yeni bir düzen aldırılmaya başlandı. Buna göre; 1. Kafkas Kolordusu Erzurum'un doğusunda kalacaktı. 2. Kafkas Kolordusunun Bayburt'taki fırkası Erzurum'a alınacak, bir fırkası Tortum'da, bir fırkası kıyıda Arhavi civarında toplanacak ve bir fırkası da Köse'den Of yönüne hareket edecekti. Kıyıda toplanacak üç fırka deniz yoluyla, Erzurum ve doğusunda toplanacak, dört fırka da Trabzon-Bayburt-Erzurum menzil hattı ile desteklenecek, Erzincan-Erzurum hattı zayıf bir halde kalacaktı.

Bu yeni durum menzil sınırının da sahile yaklaştırılmasını gerektirmişti. Bunun için Mıntıka Müfettişlikleri temin ettikleri yiyecek maddelerini Karadeniz kıyısına taşınmak üzere menzil hatlarını kıyıya çevireceklerdi. Kıyıda biriken yiyecek maddeleri Trabzon ve doğu iskelelerine taşınarak ilerleyen ordunun daha kısa yoldan ve daha güvenli olarak iâşesi sağlanacaktı. Böylece Trabzon-Bayburt-Erzurum güzergâhı 3. Ordunun en önemli menzil hattı olacak ve Trabzon'da 7. Mıntıka Müfettişliği kurulacaktı. Ayrıca Ulukışla-Sivas menzil hattındaki yük otomobilleri Samsun-Kavak hattına ve diğer taşıma araçlarını ise Sivas, Tokat ve daha kuzeye alınacaktı⁶⁸⁴.

3. Ordu Menzil Müfettişliğinin, bu değişikliğe dair emri üzerine 29 Mart 1918 tarihinden taarruz hazırlıklarına başlandı. Buna göre yeni menzil hatları şu şekilde oluşturulmuştu⁶⁸⁵:

1. Mıntıka Müfettişliğinin (Erzincan) işleyeceği hatlar:

Divriği-Nezgib-Kemah-Erzincan; Refahiye-Kıranhan-Erzincan; Er-

⁶⁸⁴ ATASE Arşivi; Kls. 41, Dos. 194, F. 16

⁶⁸⁵ Genelkurmay Başkanlığı, age, II, s. 751 vd.

zincan-Mamahatun hattı.

2. Mıntık Müfettişliğinin (Tokat) işleyeceği hatlar:

Ulukışla-Şarkışla; Aziziye-Şarkışla-Darende-Gürün-Ulaş; Kangal-Sivas; Ulaş-Sivas; Sivas-Yenihan-Tokat; Tokat-Niksar-Karakuş; Tokat-Erbaa hattı.

3. Mıntık Müfettişliğinin (Suşehri) işleyeceği hatlar:

Hafik-Zara-Suşehri; Almus-Reşadiye; Çilehane-Reşadiye-Koyulhisar-Suşehri; Suşehri-Refahiye; Suşehri-Şebinkarahisar-Köse; Ümraniye-Badci-Refahiye hattı.

4. Mıntık Müfettişliğinin (Samsun) işleyeceği hatlar:

Karakuş-Ünye; Erbaa-Çarşamba ve bundan itibaren Yeşilırmak'tan faydalanma; Vezirköprü_Bafra ve bundan sonra Kızılırmak'tan faydalanma; Boyabat-Sinop; Kavak; Samsun; Trabzon batısındaki iskelelerden Trabzon'a nakliyat

5. Mıntık Müfettişliğinin (Amasya) işleyeceği hatlar:

Akdağ-Zile; Zile-Amasya ve Kavak; Boğazlıyan-Yozgat-Çorum-Merzifon-Havza-Kavak; İskilip-Osmancık-Vezirköprü bundan sonra Kızılırmak'tan faydalanma.

6. Mıntık Müfettişliğinin (Trabzon) işleyeceği hatlar:

Trabzon-Bayburt; Of-Bayburt; Köse-Bayburt; Bayburt-Erzurum.

b) Harekât Halindeki Ordunun Ganimetle İlaşesi

Karadeniz'in ulaşımına açılmasından sonra orduyu deniz yoluyla iâşe etmek üzere menzil teşkilâtının yeniden düzenlenmesine rağmen, gerek menzil kollarının ve gerekse kolordu erzak kollarının taşıma araçlarından mahrum bulunması nedeniyle, bu harekât sırasında 3. Ordu birlikleri geriden fazla bir destek görmemişlerdi. Bu sırada kış mevsiminin bütün şiddetiyle devam ediyor olması da menzil hizmetlerini zorlaştırmaktaydı. Bu durumda birliklerin iâşesini sağlamak için düşmana ait erzak depolarının ele geçirilmesinden başka çare kalmamıştı. Mevcut duruma göre harekâta katılan birlikler, iâşe vaziyeti dolayısıyla çok hesaplı hareket etmekteydiler. Bu sırada en fazla ö-

nem verilen konu, kıtaların açlıktan korunması idi. Bunun için bir bölgeden diğer bir bölgeye hareket edildiğinde, beslenebilecek miktardan fazla birlik almamaya özen gösteriliyordu. Böylece hesaplı hareket etmek şartıyla birliklerin ani baskınlarla ele geçirilecek olan erzakla beslenmeleri için çaba sarf edilmekteydi.

(1) Ruslardan Ele Geçirilen Erzak

12 Şubat 1918 tarihinde ileri harekâta başlandı. 1. ve 2. Kafkas kollarıyla Bayburt-Erzincan hattına, Karadeniz sahilindeki 36. Fırka Giresun'a çıkarak 123. Alay ile beraber Trabzon istikametine ve 4. Kolordu Van Gölü Müfrezesini takviye ederek Malazgirt-Hınıs hattına yürüdü. Ordu ciddi bir mukavemetle karşılaşmadı. Ancak her taraf karla kaplı olduğundan harekât yol haricinde pek müşkül ve bazı yerlerde imkânsızdı. Buna rağmen düzenlenen ani baskınlar sayesinde; Erzincan, Erzurum, Sarıkamış ve Kars yörelerinde düşmandan bol miktarda erzak ele geçirildi ve birlikler bu ganimetlerle beslenerek muzafer bir şekilde ilerlediler⁶⁸⁶. Özellikle 1. Kafkas Kolordusu komutanı Albay Kâzım (Karabekir) Beyin aktif ve yerinde kararlarının ele geçirilen erzak miktarının artmasında büyük payı vardı.

Erzincan civarında bulunan Kargın, Zakeri ve Bican'da bol miktarda erzak bulunduğunu bir esir Rus subayından haber alınması üzerine Kâzım Bey 15 Şubat 1918'de Sansa Müfrezesi Komutanı Halid Beye buraya bir baskın düzenlemesini ve bu sayede bol miktarda erzak ele geçirilmişti⁶⁸⁷. Bu gelişme işe konusundaki endişeyi önemli ölçüde bertaraf ettiği gibi, harekâtın bundan sora daha güvenli bir şekilde icrasına da imkân vermişti. Bundan sonra 13 Şubatta Erzincan'a girildi, 26 Şubatta Yeniköy'de ele geçirilen bir miktar erzak harekâtın süratle devam etmesini sağladı. 2 Martta Karabekirhanları'nda iki yüz ton kadar erzak ve bir o kadar da et konserveşi ele geçirilmişti. Bundan sonra Erzurum 12 Martta seri bir taarruzlarla ele geçirildikten sonra 5 Nisan sabahı Sarıkamış'a girildi⁶⁸⁸. Sarıkamış'tan çe-

⁶⁸⁶ K. Karabekir, age, s. 2; Kâzım Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu Sarıkamış, Kars ve Ötesi*, s. 81 vd.; N. Yüceer, age, s. 25

⁶⁸⁷ Erzincan'da bol miktardaki silâh ve mühimmâtın yanında 80 ton ekmeklik, 150 yemeklik, 40 ton yemlik, 3 ton tuz, 10 ton sabun, 6, 5 ton makarna vs. 370 kilo çay ve 370 kilo şeker ele geçirilmişti. K. Karabekir, age, s. 74. vd.

⁶⁸⁸ 3. Ordunun taarruzu karşısında Ruslar 3 Mart 1918 tarihinde Brest-Litovsk anlaşmasını imzalarak Elviye-i Selâse halkının oyuna başvurulduktan sonra Osmanlı Devletine iadesini kabul etmek zorunda kaldılar. Bkz. F. Çelik, "Kars Eli Tarihi", *Kars*, İstanbul 1943, s. 33

kilmekte olan Ermenilerin çekilirken buradaki erzak ve mühimmât depolarını ateşe vermelerine rağmen son anda yangına müdahale edilerek buradaki erzak ve mühimmât da ele geçirilmiş ve böylece kolordunun harekâtı daha da kolaylaşmıştı⁶⁸⁹. 25 Nisan 1918'de Kars'a girildiğinde Rus birliklerine ait bol miktarda erzak ve malzeme ele geçirildi. Kars'ta Rusların altı adet ambarları vardı ve bu ambarların yalnız bir tanesinde 3 000 ton şeker bulunuyordu. Diğer ambarlarda ise şeker, pirinç gibi yiyecek maddelerinin yanında binlerce ton yün ve pamuklu ile pek çok halı ve kilim vardı. Bu depolardan başka kilise, mağazalar ve gümrükte de bol miktarda erzak, eşya, manifatura ve konserve ele geçirildi. Böylece bol miktarda eşya ve erzakın ele geçirilmesi, en azından bir süre için iâşe konusunda bir rahatlama sağlamıştı. Öte yandan Ruslardan ele geçirilmiş olan lokomotiflerin bir kısmı çalışır durumda olduğundan, sevkıyât hususunda da birtakım avantajlar elde edilmişti⁶⁹⁰. 4. Kolordunun harekâtı 1. ve 2. Kolordular kadar seri olmamıştı. İâşe yeter-sizliğinden dolayı bu kolordu Van'ı ancak 2 Nisanda ele geçirebildi.

(2) Ruslardan Geri Kalan Taşıma Araçları

Bu harekât sırasında düşmandan ele geçirilen taşıma araçlarını iki kısımda mütalâa etmek gerekir. Bunlardan birincisi pek çoğu çalışmaz durumda bulunan otomobillerdi. İkinci kısım taşıma araçları ise; demiryolları ve bu hatlar üzerinde bulunan kısmen çalışır durumdaki lokomotif ve vagonlardır. Otomobillerden pek fazla yararlanılamazken, buna karşılık demir yollarının önemli hizmetleri görülmüştü. Bu hatlar üzerindeki nakliyat orduların personel, cephane ve erzak gibi ihtiyaçlarını karşılamak üzere tamamen askerî sevkıyâta tahsis edilmişti. Sivil ve sivillere ait eşyaların taşınması ise ordu komutanlığının emriyle yasaklanmış bulunuyordu⁶⁹¹. Şark Orduları Başmenzil Müfettişliğince tamim edilen bir emre göre, Başmenzil kurmayının vizesini taşımayan hiçbir eşya ve askerî malzeme vagonlara yük-

⁶⁸⁹ N. Yüceer, *age*, s. 22. Sarıkamış'ta ele geçirilen erzak yaklaşık olarak; 10 ton konserve et, 3 ton sucuk, 5 ton fıçı içinde balık, 20 ton lahana salamurası, 20 ton darı ve mısır kırmacı, 12 ton kuru sebze (paketler halinde), 4 ton şeker, 4 ton soğan, 5 ton erik ezmesi, 40 ton tuz, 200 kilo çay ve özel malzemeler kullanılmasına rağmen donmuş olan bol miktarda patatesten ibaretti. Bkz. K. Karabekir, *age*, s. 260; Kâzım Karabekir, *I. Kafkas Kolordusunun 1334 Senesindeki Harekâtı Hakkında General Harbord Riyasetindeki Amerikan Heyetine Takdim Edilen Rapor*, s. 2 vd.

⁶⁹⁰ K. Karabekir, *age*, s. 250

⁶⁹¹ ATASE Arşivi; KİS. 2800, Dos. 31, F. 1-21

lenmeyecekti⁶⁹².

Düşmandan geri alınan topraklarda 1. Kafkas Kolordusu tarafından Erzincan ile Mamahatun arasında ele geçirilen yedi adet yük otomobilinden birisi, iyi üçü tamire muhtaç ve üçü de tamamen harap bir haldeydi. 2. Kafkas Kolordusu tarafından altısı Bayburt ve Kelkit yöresinde ve yetmiş ikisi de Trabzon'da olmak üzere toplam yetmiş sekiz adet yük otomobili ele geçirilmişti. Fakat tamamen manyetosuz ve kısmen ahşap malzemeleri harap edilmiş halde bulunan bu otomobillerden istifade imkânı yoktu. Bu araçların kullanılabilir hale getirilmesi için İstanbul'dan bir tamirhane ile yeterli miktarda yedek parça ve ustaların acilen gönderilmesi gerekmektedir. Fakat bu arabaların tamiri uzun zaman alacağından ve esasen buna da imkân bulunmadığından, 3. Ordu Komutanlığı daha önce Başkumandanlık Vekâletince bu hatta gönderileceği vad edilen yüz adet otomobilin bir de an önce bölgeye gönderilmesini istemişti. Zira ordunun süratle ilerleyebilmesi için Trabzon, Bayburt hattının faaliyette bulunması çok önemliydi ve Akdeniz vapuruyla getirilmiş olan on adet yük otomobiliyle bu görevin yürütülmesi mümkün görülüyordu.⁶⁹³

Ruslar, 1. Dünya Savaşı sırasında ele geçirmiş oldukları Osmanlı topraklarında bir demiryolu inşasını çok önemli buluyorlardı. O nedenle, bölgedeki iklim ve coğrafi şartların olumsuzluklarına rağmen, İngiltere ve Amerika hükümetlerinin yardımlarıyla kısa sürede çok önemli inşaa çalışmaları gerçekleştirilmişti. Askerî ve ticarî önemi dolayısıyla öncelikle göze çarpan faaliyet Sarıkamış ve Trabzon'u biri birine bağlamak üzere başlatılan deko-vil hattı inşaa çalışmalarıdır. Çalışmaların çok özenle yürütülmüş olması, bu hattın sadece mevcut harbin desteklenmesi amacıyla değil, aynı zamanda ileriye yönelik bir yatırım amacıyla da inşaa edildiğini göstermektedir. Ancak Ruslar çalışmalarını tamamlayamadan, 1917 yılının sonlarında bölgeden çekilmek zorunda kaldıkları için inşası düşünülen bu hat henüz bitirilememişti. Bununla birlikte hattın Sarıkamış-Karabik arasındaki önemli bir bölümü tamamlanmış bulunuyordu⁶⁹⁴. Şimendifer Mülâzımı Enver tarafından 6 Temmuz 1918 tarihinde Gümrü Kafkas Demiryolları Askerî Komiserliğine gönderilen bir rapora göre, Türk ordusunun eline geçmiş bulunan Karabik-

⁶⁹² M. Özdemir, *agm*, s. 377

⁶⁹³ ATASE Arşivi; Kls. 41, Dos. 194, F. 14, 14-1

⁶⁹⁴ ATASE Arşivi; Kls. 767, Dos. 1245, F. 5

Erzurum-Sarıkamış Sahra Demiryolunun genel durumu şöyle idi⁶⁹⁵:

Hattın toplam uzunluğu 220 km kadar olup Karabikhanları'ndan başlayarak, Karasu vadisinin sağ sahilini takiben Erzurum'a ve oradan Deveboyunu'nu atlayarak Aras vadisinin sol sahilini takiben, Hasankale, Köprüköy, Karaçuha, Horasan'ı geçtikten ve boyun noktasını atladıktan sonra, Zivin deresinin sol sahiline ulaşmaktadır. Oradan Karaorgan, Yeniköy, Handere köylerini geçerek, Soğanlıdağ boyun noktasını aşış, Sarıkamış deresini takiben Sarıkamış'a ulaşmaktadır. Hattın genişliği 75 cm olup ahşap traverslerle döşenmişti. Bu yol dar hat olarak inşa edilmiş olmakla beraber, üzerinde çok sayıda köprü bulunmaktaydı. Bunların en önemlileri uzunlukları 30 ile 60 m arasında değişen ve Zivin vadisinde bulunan beş adet köprüdür.

Erzurum, Aşkale, Horasan, Karaorgan ve Sarıkamış'ta makine ve vagonların yağlanması için yeterli miktarda yağ vardı. Bu yağların önemli bir kısmı fiçılar delinmek suretiyle akıtılmıştı. Gazyağı ise hiç yoktu. Bölgede bir miktar kömür bulunmakla birlikte, bunun kısa süre içerisinde tükeneyeceği tahmin edilmektedir.

Hat üzerinde yaklaşık 160 adet lokomotif ele geçirilmişti. Lokomotifler iki çeşitti. Bunların bir bölümü kömür ile çalışan ve Rus fabrikalarında imal edilmiş lokomotiflerdi. Lokomotiflerin boyu 5 metre, ağırlıkları ise 10-15 ton tahmin edilmekteydi. Diğer lokomotifler, Amerikan fabrikalarında imal edilmiş olup toplam 23 adetti ve kömür yerine yağ ile çalışmaktaydılar. Amerikan yapımı lokomotiflerin ağırlığı 20 ton kadar olup, Ruslar tarafından 7-8 vagon takılarak çalıştırıldıkları rivayet edilmekteydi. Lokomotifler kısmen harap oldukları gibi, çoğunun manometreleri de yoktu. Ayrıca, bunları kullanabilecek uzman kişiler de bulunamadığından, çalıştırılabilen 15 adet lokomotive 3-5 vagon takılarak 20-30 ton yük taşınabiliyordu.

Ele geçirilen vagonlar açık, kapalı ve yolcu tipi olmak üzere üç çeşitti. Açık vagonlar 7 ton ve kapalı vagonlar 5 ton yük taşıma kapasitesine sahipti. Vagonların çoğu hattan çıkmış olarak yol kenarlarında ve istasyonlarda dağınık bir haldeydiler. Bunların tamamı onarılmaya muhtaç ve bir çoğu da hurdaya çıkarılacak durumdaydı. Vagonların miktarı yaklaşık olarak 710 adet olup bunlardan açık ve kapalı olmak üzere sadece 80 adeti kullanılmaktaydı.

⁶⁹⁵ ATASE Arşivi; Kls. 767, Dos. 1245, F. 10-1

Hâlihazırda yol üzerinde çalışan sivil görevliler yoktu. Hattın işletmesi ni 250 asker ve 5 zabitten oluşan 11. Şimendifer Bölüğü üstlenmiş bulunuyordu. Tamirhanelerde çalışmak üzere son zamanlarda 8 bahriye zabiti ile bir miktar Rus esir getirilmişti. Ayrıca Karaorgan civarında 30-40 kişilik bir amele tamirât postası vardı. Yöre halkı yiyecekleri ordu tarafından sağlanmak şartıyla demiryolu tamirâtında çalışmaya istekliydiler. Ancak ordu tarafından bu konuda henüz bir hazırlık yapılmamıştı. Sadece 20 gün önce demiryolu tamirâtında çalışmak üzere 25-150 mevcutlu 3 amele taburu hat komutanlığı emrine gönderilmiş bulunuyordu.

Karabik-Sarıkamış hattı üzerinde günlük nakliyât şu şekilde yapılmaktaydı:

1. Biri Karabik'ten Erzurum'a ve diğeri Erzurum'dan Karabik'e olmak üzere iki katar,
2. Biri Erzurum'dan Sarıkamış'a ve diğeri Sarıkamış'tan Erzurum'a olmak üzere iki katar hareket ettirilmekteydi.

Erzurum-Sarıkamış arasındaki mesafenin 172 km olması, karşılıklı hareket eden iki katarın ortalama olarak iki ve hatta üç gün yollarda kalmasını gerektirdiğinden hat üzerinde bazen 8-9, lokomotiflerin bozulması ya da yoldan çıkması durumunda ise daha fazla katar bulunduruluyordu. Bundan başka bazen nakliyâtın yoğun olduğu zamanlarda günde ikişer katar hareket ettirilebiliyordu. Trenlerin sürati ortalama 12 km olarak kabul edilmişse de istasyonlara bu sürata göre ulaştıkları pek az görülmüştü.

3. Ordunun Ruslardan ele geçirdiği diğer bir demiryolu hattı da Sarıkamış-Kars-Gümrü (Aleksandrapol)-Karakilis geniş hattı idi. Yine Şimendifer Mülâzımı Enver tarafından 8 Temmuz 1918 tarihinde Gümrü Kafkas Demiryolları Askerî Koiniserliğine gönderilen bir rapora göre, bu hattın genel durumu şöyle idi:⁶⁹⁶

Talî kolları ile birlikte hattın toplam uzunluğu 362 km dir. Sarıkamış-Kars 60 km, Kars-Gümrü 77 km, Gümrü-Karakilis 69 km, Gümrü-Serdarabad 105 km, Serdarabad-Kumru 51 km dir. Bu bölgenin haritası bulunamadığından hattın geçtiği yerlerin ve derelerin isimleri öğrenilememişti. O nedenle yalnız köy ve kasabalar civarında bulunan önemli istasyonların

⁶⁹⁶ ATASE Arşivi; Kİs. 767, Dos. 1245, F. 10-2

adları kaydedilmişti. Buna göre hattın güzergâhında; Sarıkamış, Selim, Benliahmet, Kars, Başgedikler, Gümrü, Çarçur, Uluhanlı, Kemerli istasyonları bulunmaktaydı.

Genişliği 153 cm olup, ahşap traverslerle döşenmiş bulunan bu hat üzerindeki katarların haberleşmesini sağlamak amacıyla kurulmuş olan telefon ve telgraf hatlarındaki makinelerin tamamı sökülümüş durumdaydı. Ancak daha sonra bu istasyonlar için birer telefon makinesi sağlamak mümkün olmuştur.

Hat üzerindeki mazot miktarı çok yetersizdi. 32 000 tondan ibaret olan bu miktarın kısa sürede tükeneceği tahmin edilmekteydi. Çünkü, sefer yapan her lokomotif Ruslar tarafından 1 verst⁶⁹⁷ için 350 ve her vagona aynı mafe için 40 pud⁶⁹⁸ mazot yağı verilmekte olduğundan 20 vagona oluşan bir katarın her verst için 18 400 kilo mazot sarf ettiği tespit edilmiştir.

Burada ele geçirilen 27'si çalışır durumdaki 60 adet lokomotifin tamamı mazot ile çalışmaktaydı. Bu lokomotifler çeşitli büyüklüklerdeydiler. Tespit edilebildiği kadarıyla bunlardan bir türünün ağırlığı sıcak iken 53,280 ton, soğuk iken 46 tondur. Diğer türü ise sıcak iken 51,290 ton, soğuk iken 42,500 tondur. Her iki tür lokomotifin çekiş güçleri 19 000 put (309 700 kg) olup, her biri 15-20 vagonlu bir katarı çekebilecek güçteydi. Bu hat üzerinde ele geçirilen çeşitli tip ve büyüklükte 353 adet vagon ele geçirilmişti. Elde edilen yük vagonları 9-20 ton kapasitesinde sahip oldukları halde, aşırı kullanılmış ve yıpranmış olmaları nedeniyle gerçek kapasitelerinin altında yük taşıyabiliyorlardı.

Hat üzerinde 151 asker ve 3 zabıttan oluşan bir şimendifer bölümü ile 468 Rus ve Ermeni istihdam edilmişti. Ayrıca, bunların dışında 150 adet sivil şimendifer hizmetlisi daha görevlendirildi. Ermeni ve Rus görevliler başlangıçta kendi istekleriyle bu işi kabul etmişlerse de daha sonra ücretlerin düşük oluşu nedeniyle ayrılmak istemektedirler.

Hat üzerindeki günlük nakliyat genellikle şu şekilde yapılmaktaydı:

1. Sarıkamış-Kars arasında karşılıklı birer katar,

⁶⁹⁷ Verst, Rus uzunluk ölçü birimi olup, 1 verst=1044 metredir.

⁶⁹⁸ Pud: Rus ağırlık ölçüsü = 16, 3 kilogram

2. Kars-Gümrü arasında karşılıklı ikişer katar,

3. Gümrü'den Karakilis'e ve ertesi gün Gümrü'ye dönmek üzere bir katar çalışmaktadır.

Bazen bu katarların çeşitli durumlar karşısında azaltılıp, çoğaltılması da mümkün olmaktadır. Bunun dışında Serdarabad-Kemerli arasında bazen düzensiz seferler de yapıyordu. Katarların azamî sürati 18 km olarak kabul edilmekteydi⁶⁹⁹

3. Şark Orduları Grubu Komutanlığı Başmenzil Müfettişliğinin Kuruluşu

12 Şubat 1918 tarihinde Ermenilere karşı başlatılan ileri harekât neticesinde 30 Nisanda Türk ordusu Brest-Litovks anlaşmasına göre Arpaçay'ına varmış ve 93 sınırını tutmuştu⁷⁰⁰. Bundan sonra haziran ayı başlarında Kafkas cephesindeki kuvvetler yeni bir idarî teşkilâtlanmaya tabi tutuldular. Buna göre; 1. ve 4. Kafkas kolordulardan mürekkep 9. Ordu Komutanlığı ihdas edildi. 3. Ordu ise 2. Kolordu ile 5. ve 36. Kafkas fırkalarından teşekkül etmişti. Böylece Gümrü ve Güney Azerbaycan havalisinde bulunan 9. Ordu ile, Ahıska ve Batum mıntıkasında bulunan 3. Orduya baş olmak üzere ayrıca Şark Orduları Grubu Kumandanlığı ihdas edildi. Bu yeni durum dikate alınarak, Şark Orduları Grubu ile 3. Ordunun menzil mıntıklarında 2 Haziran 1918 tarihinde Başkumandanlık Vekâletinin emriyle bazı değişiklikler yapıldı. Bunu göre şimdiye kadar 3. İaşe mıntıkasında bulunan Çorum ve Kayseri sancaklarıyla Sivas vilâyetine bağlı Sarkışla ve Aziziye kazaları 1. İaşe mıntıkasına bırakıldı. 6. Ordunun iaşe mıntıkasında ise bir değişiklik yapılmadı.

Böylece şimdiye kadar Osmanlı sınırlarının dışında bulunan ve şimdi ele geçirilmiş olan bölge 3. Orduya bırakılmıştı. Yani 3. Ordunun iaşe mıntıkası; batıda eski Osmanlı-Rus sınırı ile güneydoğuda Gümrü, Kağızman 3.

⁶⁹⁹ ATASE Arşivi; Kls. 2800, Dos. 31, F. 1-21

⁷⁰⁰ 28 Mayıs 1918 tarihinde istiklâlini ilân etmiş olan Azerbaycan'ın Bolşevik ve Karabağ Ermenilerinin taarruzlarına maruz kalması ve Azerbaycan'ın askerî yardım talebinde bulunması üzerine Türk ordusu Azerbaycan'a girip 15 Eylülde Bakû'yu Bolşeviklerden temizledikten sonra Dağıstan'ı da kurtarmıştı. Ancak daha sonra 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi gereğince 1914 sınırı gerisine çekilmek zorunda kalacaktır. Bkz. F. Çelik, *agm*, s. 39. N. Erdaş, *age*, s. 35 vd.

Ordu mintikasında kalmak şartıyla Kars sancağı hududu ile sınırlandırılmıştı.

Gümrü ve Kağızman hariç olmak üzere 3. Ordu mintikasının doğusunda bulunan arazi, Van, Bitlis, Erzurum, Trabzon ve Sivas vilâyetleriyle Samsun sancağı ise Şark Orduları Grubu ile 9. Ordu menzil ve iâşe mintikasını olarak belirlenmişti. 9. Ordu ile Şark Grubu Menzil Müfettişliğinin menzil mintikası Şark Orduları Grubu tarafından tespit edilerek Karargâh-ı Umûmiye bildirilecekti. Daha önce 3. Ordu tarafından uzak olduğu gerekçesiyle Levazımât-Umûmiye İdaresine bırakılan menzil bölümleri ise yine bu kurumun emrinde bırakılmıştı⁷⁰¹.

Ordunun ileri harekâtı sebebiyle Sivas vilâyeti savaş bölgesinin tamamen dışında kaldığından, buradaki menzil teşkilâtı da önemini yitirmişti. İleri harekât sebebiyle ellerinde hiçbir askerî taşıma aracı da kalmadığından bu heyetlerin kendi kuvvetleriyle orduya hizmet etmeleri mümkün değildi. Buna karşılık çeşitli menzil kurumlarda hâlen çok sayıda asker ve subay bulunmaktaydı. Ordu menfaati için en küçük bir hizmetleri bile olmayan bu görevlilerin büyük bir bölümü şahsî menfaat elde etmek hevesine kapılarak, özellikle muhacirlerin yerleştiği bölgelerde halkın zararına tarım ve ticaret gibi işlerle uğraşmaya başlamışlardı. Bunlar kanun ve vicdanla bağdaşmayacak bir şekilde halkın arazi ve emlakını işgal ediyorlar, hükümetin belirlediği fiyatın çok altında veya hiç para ödmeden hayvanlarına el koyuyorlar, köylülere ait taşıma araçlarına müdahale ederek kendi işlerinde kullanıyorlardı. Sivas vilâyetinin bütün çabalarına rağmen bu zulme bir türlü engel olunamıyordu. Görevliler halka yaptıkları zulmün yanında günde ortalama 7 ton da erzak tüketerek halkın yiyeceğine ortak olmaktaydılar. Bu nedenle Sivas vali vekili Kemal Bey 8 Eylül 1918 bu teşkilât kalıntısının tamamıyla ilga edilmesini ve buradaki görevlilerin ileri hatlara alınmasını istedi. Ancak Şark Orduları Başmenzil Müfettişliği, menzil teşkilâtının lağvedilmesi halinde Sivas vilâyetin erzak nakli konusunda başarılı olamayacağını bildirmesi üzerine Karargâh-ı Umûmî 22 Ekim 1918 tarihinde teşkilâtın şimdilik olduğu gibi bırakılmasını emretti⁷⁰².

⁷⁰¹ ATASE Arşivi; Kİs. 1144, Dos. 604, F. 3, 5-9

⁷⁰² BOA, DH-İ UM, Dos. No: 25-5, Bel. No: 2-8. Başmenzil Müfettişliğinin bu konudaki görüşleri şu esaslara dayanmaktaydı:

1. Önceleri Sivas vilâyeti dahilindeki nakliyat vilâyet tarafından idare edilmekteydi. Ancak vilâyet

İaşe mıntıkları yeniden belirlendikten sonra 3. Ordu ile 9. Ordunun kendi bölgelerinden sağlayamayacakları yiyecek maddelerini mevcuda göre temin edip göndermek üzere Şark Orduları Grubu Komutanlığına bağlı olmak üzere Şark Orduları Grubu Komutanlığı Başmenzil Müfettişliği kuruldu ve bu Müfettişliğe Miralay Kâzım Bey atandı. Daha önce 3. Ordunun eski i-aşe mıntıkasında bulunan menzil kurumları ile taşıma araçları da emrine verilmiş olan bu menzil müfettişliğinin merkezi Batum'da bulunacaktı. Müfettişliğin başlıca menzil hattı; denizden Batum ve daha sonra Batum-Tiflis, Erzurum-Kars ve bu yöredeki demir yollarından ibaret bulunuyordu.

3. ve 9. Orduların iaşesine yardımcı olmak üzere kurulan Şark Orduları Grubu Komutanlığı Başmenzil Müfettişliğinin çalışma şeklini belirlemek üzere 3 Ağustos 1918 tarihinde bir talimâtname hazırlanarak yürürlüğe konulmuştu. Buna göre; ordu menzil müfettişliklerinin mıntıkları şu şekilde belirlenmişti:

1. 3. Ordu Menzil Müfettişliği Mıntıkası; Batum (Ahıska dahil), Samsun ve Sinop sancakları.

bu işi hakkıyla başaramadığından 1916 yılında ordu pek büyük açlıklara maruz kalmış ve burada zorunlu olarak menzil teşkilâtı oluşturularak ordu i-aşe edilebilmişti.

2. Daha sonra Tokat ve Amasya'daki bağların askerîyece kendilerince teslimine karşılık senede 4 ton ispiro vermeyi taahhüt eden vilâyet Başmenzil Müfettişliğince müracaat edildiğinde yapamadık başınızın çaresine bakınız cevabını vermişti.

3. Bu gelişmeler Başmenzil Müfettişliğinin Sivas vilâyetine olan güvenini sarsmıştır. Nakliyat işinin yeniden vilâyet emrine verilmesi halinde ordunun yine aç kalma tehlikesiyle karşılaşacağı kuvvetle muhtemeldir. O nedenle Sivas vilâyetindeki menzil teşkilâtının ilgası konusunda ihtiyatlı davranmak gerekir.

4. Bunu rağmen vilâyetin güney bölgelerindeki menzil hizmetleri yöredeki ahz-ı asker heyetlerine devredilerek menzil görevlileri ordunun ileri hatlarına alınmış, sadece Sivas ve Tokat gibi önemli merkezlerdeki menzil görevlileri yerlerinde bırakılmışlardır.

5. Vilâyetin kuzeyinde ise önemli miktarda (birkaç bin ton) zahire bulunmaktadır. Yeni ürünün hasadıyla bu miktar daha da artacaktır. Bu nedenle bu bölgedeki nakliyat işleri daha önemli görüldüğünden buradaki menzil heyetlerinin lağvedilmesi uygun değildir.

6. Sivas vilâyetinden bildirildiği üzere günde 7 ton erzakı sadece menziller tarafından tüketilmektedir. Bu erzak asker aileleri, ikmal efradı, hastahaneler, vilâyetin açlıktan sokaklarda dilendirdiği ve ordunun şefkat göstererek hastahanelere doldurduğu 500 kadar yetim tarafından tüketilmektedir. Bunların hiçbirini Sivas vilâyetinden çıkarmak mümkün değildir.

7. Menzil görevlilerce yapılan yolsuzluklar teşkilâtı ortadan kaldırmak için yeterli bir neden olmaz. Bu tür yolsuzluklar her zaman her yerde görülebilir. Önemli olan bunları engelleyebilmektir. Bu gibi yolsuzluklara karşıların takip edilerek cezalandırılmaları için bölgeye yetkili bir teftiş heyeti gönderilmiş olup, bütün ihbarlar değerlendirilecektir. Bkz. BOA, DH-İ UM, Dos. No: 25-5, Bel. No: 2-8

2. Başmenzil Müfettişliği Mıntıkası; Sivas, Trabzon vilâyetleri ile Erzincan sancağı.

3. 6. Ordu Menzil Müfettişliği Mıntıkası; Harput, Diyarbekir, Musul vilâyetleri.

4. 9. Ordu Menzil Müfettişliği Mıntıkası; (Kuruluşunu tamamlayınca caya kadar harp bölgesi olarak kabul edilecektir) Erzincan sancağı hariç olmak üzere Erzurum, Van, Bitlis vilâyetleri Batum ve Ahıska hariç olduğu halde, eski Osmanlı-Rus sınırı ile yeni Osmanlı-Gürcü sınırı arasındaki bölge. 9. Ordu Menzil Müfettişliği Mıntıkası ile savaş alanı arasındaki sınır devam etmekte olan harekâtın tamamlanmasından sonra belirlenecekti.

Buna göre Musul'daki 6. Ordu Menzil Müfettişliğine kendi sevkıyatını ve bölgesi dahilindeki işe maddelerini düzenlemek hususunda mümkün olduğu kadar serbestlik verilmekteydi.

Kars'taki 9. Ordu Menzil Müfettişliği yeniden kurulacaktı. Bu müfettişliğin kuruluşuna kadar 9. Ordunun işesi şimdiye kadar olduğu gibi sağlanacaktı. Bu arada 9. Ordu bölgesindeki 3. Orduya ait olan birlikler de aynı şekilde işe edilecekti. Batum'daki 3. Ordu Menzil Müfettişliği hakkında ise Şark Orduları Grubu Komutanlığının 28 Temmuz 1918 tarihli yazısı gereğince işlem yapılacaktı.

Şark Orduları Grubunun 6. , 9. ve 3. Orduların işesini düzenlenmekle mükellef olan Başmenzil Müfettişliğinin başlıca görev ve sorumlulukları bir nizamname ile şu şekilde belirlenmişti:

1. Bölgeyi ve satın alımı dikkate almadan 3. ve 9. Orduların işe ihtiyaçları sağlayacaktır. Bunun için İhtiyaç görüldüğünde Başmenzil Müfettişliği, 3. Ordu Komutanının izniyle bir ordu mıntikasıdan diğer ordu mıntikasına işe maddeleri gönderilmesini sağlamakla görevlidir.

2. 9. ve 3. Ordulardan her ikisinin de işe sıkıntısı bulunduğu takdirde öncelikle 9. Ordunun işesi sağlanacaktır. Ayrıca bütün Şark Orduları bölgesindeki sivil halkın işesi de sağlanacaktır. Günlük ihtiyaçtan başka Başmenzil Müfettişliği kışın gelmesinden önce Sarıkamış-Gümrü geniş hattından da yararlanarak 9. Ordunun 3 aylık yiyecek ihtiyacını Şark Orduları Grubu ambarlarında bulunduracaktır.

3. Başmenzil Müfettişliği; cephane ve orduların her türlü ihtiyaçları yanında birtakım ekonomik faaliyetlerle de meşgul olacaktır. Müfettişlik mıntikasındaki tarım, ormancılık ve madencilik gibi ekonomik faaliyetler tamamen bu kurumun emrine verilmiştir. Böylece bütün ekonomik kuruluşlar ve imalâthanelerin faaliyetleri arttırılacaktır.

4. Başmenzil Müfettişliği; ele geçirilen ganimetlerin 9. ve 3. Ordular ve mümkün olduğu taktirde 6. Ordu için yararlanılabilecek duruma getirilmesinden de sorumludur.

5. Başmenzil Müfettişliği; mıntikasında bulunan veya yeniden kurulacak olan erzak, cephane, elbise vs. ambarların idaresini yürütmekle de mükelleftir.

6. Başmenzil Müfettişliği; 3. Orduya ayrılan mıntika dışındaki şose ve demiryollarının sürekli kullanılabilir bir halde bulunmasını sağlayacaktır. Özellikle Trabzon-Erzurum hattının gerektiğinde 9. Ordunun bütün iâşesini sağlayacak bir halde bulundurulması gerekmektedir.

7. Başmenzil Müfettişliği; mıntikası dahilinde bulunan kara ve deniz nakliyatını Gümrü'ye kadar tanzim edecek ve burada 9. Ordu teslim edilecektir⁷⁰³.

Bir müddet sonra 3. Ordunun ilga edilerek birliklerinin 9. Ordu Komutanlığına verilmesi üzerine, Başmenzil Müfettişliğine gerek kalmadığından Şark Orduları Grubu Komutanı Halil Paşanın, 16 Ekim 1918 tarihinde Başkumandanlık Vekâletine teklifi üzerine, bu müfettişlik heyeti ve mıntikası henüz menzil heyeti teşkil edememiş olan 9. Orduya bağlandı. Böylece 9. Ordu menzil mıntikası düşmandan geri alınmış topraklar ile Erzurum, Van, Trabzon ve Sivas vilâyetlerinden ibaret olarak teşekkül etmiş oluyordu⁷⁰⁴.

Tablo 27'de görüldüğü üzere, savaşın son aylarında (Eylül 1918) Şark Orduları Grubuna ait birliklerin toplam mevcudu, 171 619 insan ve 46 780 hayvandan ibaret bulunuyordu. Bu kuvvetin yıllık yem ve yiyecek tüketiminin 112 305 ton olacağı tahmin edilmekte idi. Halbuki, bu birlikler için tahsis edilmiş olan iâşe bölgelerinden aşar ve satın alma yoluyla toplam 83 000 ton yiyecek maddesi sağlanabilmişti. Bu hesaba göre Kafkas cephesindeki

⁷⁰³ ATASE Arşivi; Kls. 1144, Dos. 604, F. 5, 5-1, 5-2, 5-5

⁷⁰⁴ ATASE Arşivi; Kls. 1144, Dos. 604, F. 6

birliklerin 29 000 tonu bulan bir iâşe eksikliklerinin olduğu tespit edilmektedir. Ordunun bir aylık tüketimi 9 358 ton olduğundan bu miktar yaklaşık olarak üç aylık bir iâşe açığına tekabül etmektedir.

	İâşe kuvveti		Günlük tüketim				Aylık Tüketim	Yıllık Tüketim	Açık Miktarı
	insan	hayvan	ekmeklik	yemeklik	Yem	toplam			
3. Ordu	35 493	3 393	27	8	10	45	1 350	16 200	
9. Ordu	75 351	30 894	56	19	92	167	5 010	60 120	20 000
Baş Men. Muf	60 775	12 493	45	15	37	97	2 910	34 920	9 000
Toplam	171 619	46 780	128	42	140	310	9 358	112 300	29 000

Tablo 27: Kafkas cephesindeki kuvvetlerin 5 Eylül 1918 tarihindeki iâşe vaziyeti.

Şark Orduları Grubu Başmenzil Müfettişliği bu açığın giderilebilmesi için şu önlemlerin alınmasını gerekli görmekteydi:⁷⁰⁵

1. Aşar ve satın alma yoluyla 14 000 ton zahire elde edilebilen Kayseri ve Yozgat sancakları varidatına karşılık Levazımât-ı Umûmiye Dairesinin taahhütlerini yerine getirmesi.

2. Osmanlı Devletinin hissesine düşmüş olan Odesa ve Köstenç'deki iâşe kaynaklarının bir bölümünün bu birliklere aktarılması.

3. En önemlisi Azerbaycan İslâm Ordusu Komutanlığına daha çabuk ve büyük bir teşkilâtla daha fazla zahire sağlanması (Nuri Paşa Bakû'nun zaptı halinde erzak tüketiminin daha da artacağını bildirmişti).

4. Bu birliklerin iâşe işlerine İâşe Nezaretince yardımda bulunulması.

Görüldüğü üzere düşmandan ele geçirilen ganimetler sayesinde belli bir ferahlama görülmüş ise de, kısa bir süre sonra mevcut stokların tükenmesi üzerine iâşe buhranı yeniden baş göstermiştir. Böylece bu cephedeki askerler savaşın başından sonuna kadar çoğu zaman kuru bir ekmek parçası dahi bulamadıklarından, dağlardan toplayabildikleri otları yiyerek hayatta kalmaya çalışmışlardı. Birliklerin iâşe bakımından perişan durumda bulunması

* Başmenzil Müfettişliğine ait kuvvetlerin sadece 18 000 kişisi menzilin asıl görevlileri olup geriye kalan 60 775 kişi ise bu müfettişlik tarafından iâşe olunan Sivas, Trabzon ve Erzincan'daki takip ve asayiş kuvvetleridir

⁷⁰⁵ ATASE Arşivi; Kls. 1261, Dos. 494, F. 2, 3, 4, 9

düşman ateşinden ziyade açlık yüzünden eriyip gitmelerine neden olmuştu⁷⁰⁶.

Bu cephedeki birlikler, bütün kayıplara ve imkânsızlıklara karşılık Rus işgaline uğramış doğu vilâyetlerini, 93 harbi ile kaybedilmiş olan Elviye-i selâseyi (Kars, Ardahan, Batum) ele geçirerek Bakû'ya kadar ulaşmış⁷⁰⁷ ve savaşın sonuna kadar bu bölgede tutunmayı başaramışlardır. Ancak Osmanlı hükümeti savaşı kaybettiğini anladığında daha mütareke görüşmeleri başlamadan 21 Ekim 1918 tarihli bir emirle altı hafta içerisinde ordunun 93 Savaşı öncesindeki Osmanlı-Rus sınırına kadar çekilmesini bildirmişti. 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesinin 11. Maddesi bu cephe ile ilgili çok ağır hükümler ihtiva etmekteydi⁷⁰⁸. Buna göre Osmanlı kuvvetlerinin kısmen boşaltmış oldukları Maverayı Kafkas'ın (Kafkas ötesi) geriye kalan kısmı müttefiklerin bölgeyi incelemesinin ardından talep edilirse tamamen boşaltılacaktır.

Nitekim mütarekenin imzalanması üzerinden daha on gün geçmemişken, bu devletler Kars, Ardahan ve Batum da dahil olmak üzere Kafkasya'nın hemen boşaltılmasını istediler⁷⁰⁹. 9. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa ağır davranarak bölgeyi boşaltmak istemediyse de 24 Aralıkta Batum'u işgal eden İngilizler çekilmek üzere toplanmış bulunan 25 bin kişilik kuvvetin her türlü malzeme ve teçhizatına el koydu. Bir süre sonra cephedeki durum hakkında bir karara varmak üzere 7 Ocak 1919 tarihinde Yakup Şevki Paşa, Kars istasyonunda İngiliz Generali G. F. Walker ile bir araya geldi. Bu görüşmede İngiliz teklifleri mecburen kabul edildi. Buna göre, 13 bin askerin bir aylık yiyecek hakkı olan 400 ton erzak dışında bütün gıda maddeleri terk edilerek, en son 25 Ocakta Elviye-i selâse İngilizlere teslim edilecekti. Böylece kışın en soğuk günlerinde kendilerine pek az yiyecek bırakılmış o-

⁷⁰⁶ A. I. Sabis, *age*, s. 193; Cemil Tahir, *agm*, II, s. 67

⁷⁰⁷ Nuri Paşa komutasında Bakû'da bulunan İslâm Ordusunun yarıya yakını Azerbaycanlı Türklerden oluşmaktaydı. Bu durum Osmanlı kuvvetlerinin işgalci olmadıklarını, Bolşeviklere karşı verilen Azerbaycan istiklâl mücadelesine yardımcı olmak üzere orada bulunduklarını göstermektedir. Bkz. H. H. Sadıkov, *Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin Gence Devri*, Bakû 1998, 52

⁷⁰⁸ Mondros Mütarekesinin tam metni için bkz. Y.H. Bayur, *age*, III/IV, s. 742-746

⁷⁰⁹ Bakû'da bulunan İslâm Ordusu Komutanı Nuri Paşa, İstanbul hükümetinin iznini almak şartıyla Azerbaycan Cumhuriyeti'nde askerî hizmete geçerek burada kalmak fikrindeydi. Nuri Paşa, Osmanlı hükümetinin iznini aldığı halde, işgal kuvvetleri komutanlığı bu isteğin gerçekleşmesine izin vermedi. Bkz. C. Hesenov, *Azerbaycan Beynelhalk Münasebetler Sisteminde (1918-1920)*, Bakû 1993, 141.

lan Türk kuvvetleri Kars, Ardahan ve Batum'u boşaltarak perişan bir halde 93 Harbi sonrasındaki Osmanlı-Rus sınırının gerisine çekilmişlerdi⁷¹⁰.

⁷¹⁰ S. Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, İstanbul 1991, s. 50, vd.

IV. BÖLÜM

SİVİL HALKIN İAŞESİ

1. Dünya Savaşından önce Osmanlı Devleti, Balkanlar dahil Orta Doğu ölçülerine göre, refah seviyesi ortanın üstünde sayılabilecek bir ülke idi. Hayat nispeten ucuz olduğu halde maaş ve ücretler komşu devletlere göre bir hayli yüksekti. Nitekim, orta halli bir memur maaşıyla yaklaşık olarak yüz kilogram kadar et alabilmekteydi. Ülkenin öteden beri esas gıdasını teşkil eden ekmeklik buğday et ve süt tüketimi ise bu günden farklı değildi. Tarım sektörünün üretim kapasitesi ülke ihtiyacının % 10 üstünde bulunuyordu⁷¹¹. Bu ortamda İttihat ve Terakki hükümeti savaşın kısa sürede sona ereceği görüşünde olduğundan, bir iaşe sıkıntısının yaşanacağına ihtimal verilmiyordu⁷¹². Bu nedenle ordu ve halkın iaşesinin üretimi ve dağıtımı konusunda hiçbir ciddi önlem alınmamıştı⁷¹³.

Savaşa katılmış ya da tarafsız kalmış devletler bu çapta bir savaşın yıllarca sürebileceğine ihtimal vermiyorlardı. Askeri ve sivil uzmanların büyük bir bölümü savaşın birkaç ay içerisinde biteceğini tahmin etmekteydiler. Daha sonraki gelişmeler, Osmanlı Devletinin savaşa girip Rusya'nın boğulmasına ve sonunda yıkılmasına sebep olması savaş başlı başına iki yıl uzatmıştı⁷¹⁴. Böylece daha savaşın başından itibaren ordularla birlikte cephe gerisinde bulunan sivil halkın iaşesinde de önemli problemler zuhur etmiş, ilerleyen yıllarda ise sokak ortalarında açlıktan ölenlerin ve bağrıışanların sayısı her geçen gün biraz daha artmıştı⁷¹⁵. Ancak açlıktan ölenler hakkında

⁷¹¹ V. Eldem, *age*, s. 6 vd.

⁷¹² Talat Paşa 18 Temmuz 1918 tarihinde İttihat ve Terakki Fırkasının grup toplantısında savaşın başında hükümetin bu görüşte olduğunu açıkça ifade etmişti. (Bkz. "Yeni Program", *Tanin*, 19 Temmuz 1918, s. 1)

⁷¹³ Yaşanacak sıkıntıları daha savaşın başında iken görevlilerin görüşlerine itibar edilmiyordu. Savaşın başlarında Ateşemiliter olarak Sofya'da görev yapan M. Kemal, muhtemel gelişmeleri görebilen birisi olarak Sofya'dan ayrılmadan son bir hizmette daha bulunmak istiyordu. Bu da Bulgaristan'dan Türk orduları için silah ve yiyecek sağlamaktı. Bulgarlara yaptığı temaslarda pçsin para karşılığı büyük miktarda un ve bakliyat vereceklerine dair söz almış ve bunun için Şakir Zümre adlı birini İstanbul'a göndermişti. Fakat Maliye Nazırı Cavid Bey kendisiyle görüşen Şakir Zümre'yi; "Bu savaşın yıllarca süreceğini sanıyorsunuz herhalde "diyerek terslemiş ve para verilmesini önleyerek önemli bir fırsatın kaçırılmasına neden olmuştu. Bkz. T. Ünal, "Mustafa Kemal Çanakkale'ye nasıl Geldi?", *Ortadoğu Gazetesi*, 17-Mart 1995

⁷¹⁴ Y. Öztuna, "I. Dünya Savaşı", *HTM*, II/ 10 (kasım 1968), s. 6

⁷¹⁵ Cemil Tahir, *agm*, II, s. 67

düzenli kayıtlar ve istatistikî bilgiler bulunmadığından 1. Dünya Savaşında iâşe sıkıntısının verdiği zarar ve telefât hakkında yaklaşık da olsa bir rakam vermek mümkün değildir⁷¹⁶.

A. SAVAŞIN SEBEP OLDUĞU İAŞE SIKINTISI

1. Dünya Savaşında uluslar arası ticaret yollarının kapanması, ülke içi ticarî taşımacılığın yetersizliği, tarımsal üretimin azalması ve mevcut imkânları en iyi şekilde kullanabilecek bir iâşe örgütünün bulunmayışı, Osmanlı ülkesindeki iâşe stoklarının kısa zamanda tükenerek şiddetli bir iâşe buhranına ortaya çıkmasına neden olmuştu. Başlangıçta daha çok büyük şehirlerde ortaya çıkan bu buhran, savaşın ilerleyen yıllarında şiddetlenerek kırsal kesimlerde de ciddi boyutlara ulaştı. Yıllarca devam eden savaş nedeniyle başta tarımsal üretim olmak üzere, her türlü üretim faaliyetlerinde önemli bir düşüş görüldüğünden ülkenin ekonomisi iyice bozulmuş, hazine-nin iç ve dış borçları hızla artarak yükselmeye başlamıştı. Bu durum bazı istisnalar dışında her kesimden insanın daha da fakirleşmesine, açlık ve sefalete düşmesine yol açtı.

İâşe buhranından cephelere yakın bölgelerde yaşayan insanlar daha fazla etkilenmekteydiler. Nitekim Kafkas cephesinde bulunan 3. Ordu birlikleri daha ziyade Erzurum ve civarında toplanmış olduğundan, özellikle bu bölge ahalisi iâşe açısından büyük bir sıkıntı içerisinde idi. Çünkü buralardaki yiyecek maddelerinin iâşe bölgesinin uzak kesimlerine göre birliklere ulaştırılması daha kolay olduğundan, yetkililer öncelikle orduya yakın yerlerde bulunan iâşe kaynaklarına müracaat etmekteydiler. Ayrıca cephe ve cepheye yakın olan bölgelerdeki ekili arazi zaman zaman askerî harekât ve düşman istilâlarına maruz kaldığından iç bölgelere göre tarımsal üretimde daha fazla düşüş görülmüyordu⁷¹⁷.

⁷¹⁶ Ş. Rado, "Birinci Umûmî Harp ve Mütareke Günlerinde İstanbul I", *HTM*, 1/ 2 (Mart 1971), s.

⁷¹⁷ Erzurum halkı daha savaşın ilk aylarından itibaren açlıkla karşı karşıya kalmıştı. Bu sırada Hilâl-i Ahmer Cemiyeti tarafından Erzurum halkına bir miktar yiyecek yardımında bulunulduğu görülmektedir. Erzurum Hilâl-i Ahmer Cemiyeti açılan bir fırın ile günde iki bine yakın muhtaç insana ekmek dağıtmaktaydı. Ayrıca bazı hayır kurumları ile hastahanelere de yiyecek yardımında bulunuyordu. Bkz. N. Karasu, "Hilâl-i Ahmer (Kızılay)' in Dünya Harbinde Erzurum'da Yaptığı Hizmetler Üzerinde Türkiye Kızılay Derneği Genel Merkez Arşivinde Bulunan Bilgilerden Özetler", *Çeşitli Yönleriyle Erzurum ve Çevresi Ulusal Verem Savaş Derneği Kongresi (27-30 Haziran 1968)*, Erzurum 1968, s. 45

1. Uluslararası Ticaret Yollarının Kapanması

Osmanlı Devleti bir tarım ülkesi olduğu halde, özellikle İstanbul ve kıyı kentlerinin ihtiyaç duyduğu buğdayın önemli bir kısmı eskiden beri Romanya, Rusya ve hatta Marsilya'dan sağlanmaktaydı⁷¹⁸. Çünkü tarımsal üretim daha çok Anadolu'nun iç kesimlerinde ve Suriye gibi uzak bölgelerde yapılmaktaydı. Buna karşılık ülkedeki taşıma imkânları yetersiz olduğundan, iç bölgelerindeki yiyecek maddelerinin kıyı kesimlerine nakledilmesi mümkün olamıyordu⁷¹⁹. Mümkün olsa bile çok pahalıya mal oluyordu. O nedenle Suriye'den yabancı ülkelere mühim miktarda hububat ihraç edilirken İstanbul'a devamlı surette Cenevre'den, Marsilya'dan ve hatta Hamburg'dan un ithal olunuyordu⁷²⁰.

1. Dünya Savaşının başlaması yıllardır devam eden bu düzeni bir anda alt üst etti. Çanakkale Boğazı'nın kapanması ve Rusya'nın savaşa girmesi Odesa ve Akdeniz'den gelmekte olan un sevkiyâtının kesilmesine sebep oldu. Osmanlı Devletinin ithalatı Bulgaristan ve Romanya'nın ve bir de Merkezî Devletlerin kendisine sattığı hububattan ibaret kalmıştı. Savaş sebebiyle Romanya'da erzak fiyatlarının yükselmesi buradan da yiyecek teminini bir hayli zorlaştırmıştı. Böylece; savaşın uluslar arası ulaşımı kesintiye uğratması, ülkenin bundan böyle büyük ölçüde kendi işe kaynaklarıyla beslen-

⁷¹⁸ "İşe Meselesi-İttihat ve Terakki Umûmî Kongresine İstanbul'un 1 Sene 3 Aylık İşesi Hakkında Kemal Bey Tarafından Takdim Olunan İzahatname", *Tanin*, 7 Teşrinievvel 1916, s. 1, 2

⁷¹⁹ Demiryollarının son derece yetersiz olduğu Osmanlı ülkesinin bugünkü sınırlarımız içerisinde kalan bölümünde yer alan 18 335 km'lik şosenin 13 885 km'si kırıma taştan geriye kalanı ise toprak yollardan ibaretti. Yolların büyük bir bölümü bakımsızlıktan harap bir halde bulunuyordu. Esasen hayvanlarla çekilen arabalara göre yapılmış olan bu yollar, genellikle dar (6-7 m.) virajlı ve sağlam temelden mahrum oluklarından motorlu araçların geçişine müsait değildi. Zaten ülkede motorlu araç sayısı da çok mahduttu. Deniz taşımacılığının % 90'ı yabancı teknelerle yapılıyordu. Osmanlı gemileri sayıca çok olmakla beraber, bunlar küçük teknelerden ibaretiler. Buharlı gemi ise pek azdı ve bunun en büyüğü 5 000 tonluk Gülcemal vapuruydu. V. Eldem, *age*, s. 95, vd.

⁷²⁰ Deniz ulaşımının çok ucuza mal olması XVI. Yüzyılda bile bu yöndeki ticarete hız kazandırmaktaydı. (Bkz. F. Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, I, (çev. M. A. Kılıçbay), İstanbul 1989, s. 388 vd.) Odesa'dan Rus buğdayını yükleyen gemiler Karadeniz'e boş gitmemek için ucuz bir ücret karşılığında İstanbul için herhangi bir yük bulmayı çok arzu ederlerdi. Bu sebeptir ki Hamburg'dan İstanbul'a kadar 1 ton un için nakliye ücreti olarak sadece 6 mark yeriliyordu. Bu şekilde Odesa'dan boğaz yoluyla Hamburg'a taşınan Rus buğdayının burada öğütüldükten sonra ahalinde tekrar İstanbul'a getirilmesi ancak nakliye ücretinin çok ucuza olmasıyla mümkün olabiliyordu. Kıyı kentlerine yıllardan beri hazır un gelmesi bu yöredeki değirmencilik sanayinin de çökmesine sebep olmuştu. Çünkü buraya yeterli buğday gelmediğinden değirmenler bazen 6 ay bazen de bûsbütün kapalı kalırlardı. Bkz. "Türkiye'de İşe-İşe Müdür-i Umûmîsinin Bir Altın Gazetesi Mühâbirine Beyanâtı", *Tanin*, 23 Mayıs 1917, s. 2

mesi zorunluluğunu ortaya çıkardığından, başta İstanbul olmak üzere kıyı kentlerinde şiddetli bir kıtlık ve açlık zuhur etmişti⁷²¹.

Daha önce izah edildiği üzere Kafkas cephesinin yurt içiyle bağlantısını sağlayan yegâne yol Trabzon-Erzurum istikameti idi. Ancak İstanbul ve kıyı kentlerinde bir işe buhranının zuhur etmesi nedeniyle bundan böyle İstanbul'dan Trabzon limanına erzak nakliyâtına imkân kalmamıştı. Zaten bir süre sonra Karadeniz'deki etkinliğini iyice artıran Rus donanması İstanbul-Trabzon sevkıyatını neredeyse tamamen durdurmaya muvaffak olmuştu. Bu durumda bölge içi üretim ve ulaşım imkânlarının azalması yanında uluslararası ticaret yollarının kapanması 3. Ordu bölgesindeki işe buhranının daha da şiddetlenmesine neden oldu.

2. Üretim ve İç Ticaret Hacminin Azalması

Hükümet, savaş sebebiyle bütün dikkatini öncelikle orduların sevk ve idaresine teksif etmiş olduğundan, cephelerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere ulaştırma araçlarının büyük bir çoğunluğunu orduya devretmiş, limanlardaki her türlü yiyecek maddelerine ise yine ordunun ihtiyaçları için el koymuştu. Seferberliğin ilân edilmesiyle birlikte ülke üretimine katkıda bulunan binlerce insanın askerlik hizmetine alınması, üretici sınıfın azalmasına karşılık tüketici kesimin hızla artmasına neden olmuştu. Bunun yanı sıra tarımsal üretimin bel kemiğini oluşturan yük hayvanlarının da ordu hizmetine alınması, tarım sektörüne vurulan ikinci bir darbe oldu. Tarım işleri, cephe gerisinde bulunan ve askerlik mükellefiyeti dışında kalmış ihtiyar, kadın ve çocuklar tarafından yapılmaktaydı. Taşıma araçlarının büyük ölçüde ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere seferber edilmesi ülke içi ticarî taşımacılığı da durma noktasına getirdiğinden üretim sahalarından tüketim merkezlerine yapılmakta olan zahire akışı kesintiye uğramıştı. Bu durum doğal olarak da-

⁷²¹ "Türkiye'de işe-ışe Müdür-i Umûmîsinin Bir Alman Gazetesi Muhabirine Beyanatı", **Tanin**, 23 Mayıs 1917, s. 2. Şehremanetin 1916 yılında yaptırdığı bir araştırmaya göre; daha önce İstanbul'a yabancı ülkelere haftada 25 000 çuval un getirilirken bu miktar son haftalarda son zamanlarda 8 000 çuvala kadar düşmüştü. Bu durum daha önce 90 kuruştan satılan bir çuval un fiyatının seferberliğin ilânıyla derhal 140 kuruşa ve bir iki gün içinde de 300 kuruşa kadar yükselmesini sebep olmuştu. Bu arada diğer tüketim maddelerinde de bir daralma görülmüş ordunun ihtiyacını karşılamak üzere Tekâlif-Harbiye komisyonları savaşın ilk aylarında buğdayın yanı sıra tüccarın elindeki koyun, patates fasulye, nohut, soğan, sade yağ gibi maddelerin % 25'ine Tekâlif-i Harbiye adıyla el konulmuştu. Bu sebeple tüccar artık malını pazara çıkarmaktan çekinir olmuştu. Bkz. "İşe Meselesi-İttihat ve Terakki Umûmî Kongresine İstanbul'un 1 Sene 3 Aylık İşesi İlağında Kemal Bey Tarafından Takdim Olunan İzahat-name", **Tanin**, 7 Teşrinievvel 1916, s. 1, 2; Z. Toprak, **age**, İstanbul 1995, s. 89

ha savaşın başında öncelikle büyük şehirlerde ve bir süre sonra kırılık alana doğru yayılarak diğer şehir ve kasabalarda ciddi boyutlarda bir iâşe sıkıntısına neden oldu⁷²².

Savaşın olağanüstü şartlarında doğal olarak orduların iâşesi halkın iâşesinden daha önemli görüldüğünden, yetkililerin bu düşünce ile almış oldukları bölge içi zahire ihracâtını engellemeye yönelik birtakım kararlar, tarımsal üretimi düşük olan bazı yörelerde halkın büyük bir açlıkla karşı karşıya kalmalarına neden olan bir başka faktör oldu.

Vükelâ meclisi kararıyla, öşür ve öşrün katları alındıktan sonra üretici ve tüccarların elinde kalacak olan zahirenin, vilâyetler arasında dolaşımına izin verildiği halde, 1916 yılı yaz aylarından itibaren 3. Ordu bölgesindeki bazı valilerce ihtiyaca binaen yiyecek maddelerinin vilâyet dışına çıkarılması yasaklanmıştı⁷²³. Vilâyetlerin aldığı bu kararın ardından, 3. Ordu Komutanlığının 25 Eylül 1916 tarihli bir emri ile, ordunun iâşesinden olan zahire, koyun ve diğer hayvanların, ordunun izni olmaksızın bir sancaktan diğerine geçirilecek olursa kaçak kabul edilerek müsadere edileceği ilân edildi. Bu uygulama yiyecek ihtiyaçlarını eskiden beri vilâyet dışından sağlamakta olan bazı yörelerde şikâyetlere sebep olmaktaydı. Dahiliye nezaretinin meseleyi Meclis-i vükelâya getirmesi üzerine yeni bir karar alındı. Buna göre, ihtiyaç halinde ordu komutanlıkları Meclis-i vükelâ onayını almak şartıyla yiyecek maddelerinin yurtiçinde dolaşımını yasaklayabileceklerdi⁷²⁴. Buna rağmen 3.

⁷²² BOA, DH-İ UM, Dos. 98-2 Göm. 1-25; "Türkiye'de Hayat-ı İktisadiye", Tanin, 6 Haziran 1915, s. 1, 2; "Erzak ve Havayic Meselesi", Tanin, 5 Şubat 1916, s. 1.

⁷²³ Kanunen vilâyetlerin ihracâtı yasaklama gibi bir yetkileri yoktu. Bu yetki ancak Meclis-i Vükelâ Kararına bağlıydı. Bu nedenle Dahiliye Nezareti tarafından 17 Ağustos 1916 tarihinde vilâyetlere tebligatta bulunularak Meclis-i Vükelâ Kararı bulunmadan vilâyetler arası ihracâtın yasaklanamayacağı bildirildi⁷²³. Buna rağmen bazı askerî yetkililer, vali, mutasarrıf ve kaymakamların yörelerindeki yiyecek maddelerinin ihracatını yasaklamaya devam ettikleri görülmektedir. Bkz. BOA, DH-İ UM, Dos. No:E-24, Bel. No:10

⁷²⁴ Meclis-i Vükelâ 1 Ekim 1916 tarihinde almış olduğu bir kararla; kaçakçılığı ve ihtikârı teşvik ve ayrıca üreticileri de zararsoktuğu gerekçesi ile iâşe-i Umûmiye Heyetinin meşgul olduğu maddeler dışındaki ürün ve eşyaların vilâyetler arasındaki ticaretini serbest bırakmıştı. Bunun üzerine Dahiliye Nezaretince 16 Ekim 1916 tarihinde Sadarete müracaat edilerek Meclis-i Vükelânın mı yoksa 3. Ordu komutanlığının kararına mı uyulacağı soruldu. Dahiliye Nezaretinin bu tezkiresi üzerine Meclis-i Vükelâ 18 Ekim 1916 tarihinde yeni bir karar aldı. Buna göre; iâşe kanunu ile ticareti yasaklanmış erzak ve eşyanın ülke içerisinde dolaşımı serbest bırakılmakla birlikte, ordu komutanlıkları acil ihtiyaç için bazı eşya ve yiyecek maddelerinin ihracatını geçici olarak yasaklayabileceklerdi. Fakat komutanlıklarca alınacak herhangi bir yasaklama kararı için vakit geçirilmeden Meclis-i Vükelâdan onay alınacaktı. O nedenle Dahiliye Nezareti Meclis-i Vükelâ Kararı olmadan böyle bir yasaklamanın uygulanamayacağını Harbiye Ne-

Ordu Komutanlığı vükelâ kararına gerek duymadan bölge içi zahire yasağını ısrarla devam ettirmekteydi⁷²⁵. Dahiliye Nezaretinin 22 Ocak 1917 tarihinde ilgili vilâyetlere tekrar tebligatta bulunularak, yiyecek ihracâtını yasaklayan mülkî yetkililerin derhal görevlerinden alınacağını bildirmesi de sonucu değiştirmedir⁷²⁶.

Netice itibariyle 3. Ordu Komutanlığının, asker ve yöre halkının ihtiyaçlarını gerekçe göstererek Meclis-i Vükelâ onayına gerek duymadan uyguladığı dahilî ihracât yasağı, 18 Ağustos 1917 tarihinde yürürlüğe giren İaşe-i Umûmiye Kararnamesi ile yasallık kazandı. Hatta Ordu Komutanlığı emriyle sadece sancaklar arasındaki ihracât yasaklanmışken, yeni kararname ile bu yasağın kapsamı daha da genişletildi. Geniş bir bölgede elden ele geçerek fiyatların artmasına meydan vermemek için, yiyecek maddelerinin bir kazadan diğerine nakli yasaklandı⁷²⁷.

4 Nisan 1918 tarihli İaşe-Umûmiye Kanunu ile bu uygulamaya son verilmek istendi. Yeni kanuna göre; hububattan aşar ve aşarın iki katı, ve gerek görüldüğünde üç katı İaşe-i Umûmiye idaresi tarafından peşin para karşılığında satın alındıktan sonra üreticilerin elinde kalacak olan hububatın Osmanlı ülkesi içerisinde ticareti serbest bırakılmıştı⁷²⁸. Fakat ordu komutanlarına acil ihtiyaç için bazı eşya ve malların ihracını geçici olarak yasaklama yetkisini veren, 18 Ekim 1916 tarihli Meclis-i Vükelâ Kararı yürürlükte olduğundan, 3. Ordu Komutanlığı bu da defa yiyecek maddelerinin ordu İaşe bölgesi dışına çıkarılmasını yasakladı⁷²⁹.

zaretine ilettiler. İsc de; alınan cevapta ordu İaşe mıntakası içerisinde bulunan yerlerdeki yiyecek maddelerinin idaresi 3. Ordu komutanlığının yetkisi dahilinde bulunduğundan bunun için ayrıca Meclis-i Vükelâ Kararına gerek olmadığı bildirildi. Bkz. **BOA, DH-İ UM**, Dos. No:E-24, Bel. No:10; **BOA, MVM**, Dos. No: 203, Göm. No:82; Dos. No:203, Göm. No:69

⁷²⁵ **BOA, DH-İ UM**, Dos. No:E-27, Bel. No:43

⁷²⁶ **BOA, DH-İ UM**, Dos. No:E27, Bel. No:3

⁷²⁷ 18 Ağustos 1333 tarihli İaşe-i Umûmiye kararnamesi ve Suret-i Tatbikiyesini Mülhîr Talimâtname, Dersaadet 1333

⁷²⁸ **BOA, DH-İ UM**, Dos. No:20-4, Bel. No: 2-56

⁷²⁹ 3. Ordu komutanlığı Dahiliye Nezaretinin Sivas vilâyetinden Canik ve Trabzon'a zahire ihracının serbest bırakılması hususundaki bütün müracaatlarına rağmen, yörede yeterli miktarda zahire bulunmadığı gerekçesiyle, bu yasağı ısrarla devam ettirdi. Esasen bu tarihte ordunun da önemli miktarda İaşe açığı vardı. Bu açık önceleri iki aylık iken, daha sonra Akdağ, Boğazlayan, Mecitözü ve Osmançık kazalarının 3. Ordu İaşe bölgesinden çıkarılmasıyla üç aya kadar yükselmişti. Bkz. **BOA, DH-İ UM**, Dos. No: E-28, Bel. No:30

30 Temmuz 1918 tarihinde iâşe işlerinin iâşe Nezaretine devredilmesi üzerine Dahiliye Nezareti, vilâyetlere tebligatta bulunularak ordu komutanları tarafından Meclis-i Vükelâ onayı alınmadan ordu bölgesi dışına ihracı yasaklanmış olan maddeler hakkında, iâşe Nezaretinden talimât alınmadıkça bu yasağın uygulanmaması istendi. Böylece savaşın bitmesine birkaç ay kala dahili ticaret yasağına son verilmiş oluyordu⁷³⁰.

Dahili ticaret yasağı 3. Ordu bölgesinde de ciddi sıkıntılara neden olmuştu. Bölgenin bazı vilâyetlerinde arazisi dağlık ve verimsiz olduğundan bu gibi yerlerde yapılan üretim çoğu zaman yöre halkının ihtiyaçlarını bile karşılamaya yetmeyecek kadar az oluyordu. Bu durumda halkın eksik kalan yiyecek ihtiyaçları eskiden beri üretimi daha bol olan komşu vilâyetlerden getirilmek suretiyle karşılanmaktaydı. Bu nedenle iâşe mıntıkası içerisindeki zahire ihracının yasaklaması, bölgede eskiden beri mevcut olan düzeni bir anda alt üst etti. Bu durum üretimi düşük olan bazı vilâyetlerde şiddetli bir kıtlık ve açlığa neden oldu⁷³¹. Arz talep dengesine tamamen aykırı bulunan bu uygulama bir taraftan da zahire kaçakçılığına yol açmıştı. Zahirinin gizlice satın alınıp ihracı yasak olan yerlere nakledilmesi fiyatların aşırı derecede yükselmesine sebep olduğundan bu durum en çok fakir kesime zarar vermekte idi⁷³².

Halkın geçimini daha çok tütüncülükle sağladığı Canik sancağı, bu kardan en fazla etkilenen yörelerden biri olmuştu. Burada hububat üretimi çok kısıtlı olduğundan ahali savaştan önce de yiyecek ihtiyaçlarını Sivas vilâyetine bağlı Amasya, Merzifon ve Havza taraflarından sağlamakta idi. Savaş nedeniyle yöredeki üretimin iyice azalması ve düşman işgaline uğrayan bölgelerden buraya 20 000 kadar mültecinin sığınması, iâşe sıkıntısının bir kat daha artırdı. Muhacirlerin gelmesiyle Samsun'un merkez nüfusu 50 000'e ulaşmıştı. Canik sancağının merkezden başka beş kazası ve un ihtiyacını merkezden sağlayan pek çok köyü daha vardı. Bu kadar kalabalık bir nüfusun beslenebilmesi için günlük 450 çuval una ihtiyaç vardı. Bu ihtiyaç Amasya, Merzifon ve Havza'dan satın alınmak suretiyle karşılanabiliyordu.

⁷³⁰ BOA, DUİT, Dos. No:37-2, Göm. No: 15-6-2

⁷³¹ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-28, Bel. No: 25

⁷³² 29 Temmuz 1918 tarihinde Dahiliye Nezareti, kaçakçılığı önlemek üzere, yakalanan kaçak zahirinin iâşe fiyatı üzerinden müsadere edilmesi kararlaştırılmıştı. Bkz. BOA, DH-İ UM, Dos. No:20-18, Bel. No:12-79

Ancak bu sırada ordu komutanlığının emri üzerine Canik sancağına zahire girişinin yasaklanması yöre halkını zor durumda bıraktı. 15 Ekim 1916 tarihinde Canik mutasarrıflığından Dahiliye Nezaretine gönderilen bir telgrafnamede; yöredeki yiyecek sıkıntısının ciddi boyutlara ulaştığı ve birkaç gün daha dışarıdan un getirilmesine izin verilmezse muhacirlerin sokak ortalarında açlıktan ölecekleri ifade edilmişti. Bunun üzerine Dahiliye Nezaretinin çabaları sonucunda ordu komutanlığı, sadece on günlük bir süre için (19 Ekim-28 Ekim 1916 tarihleri arasında) bir kısmı Sivas vilâyetinden ve bir kısmı da Sinop sancağından olmak üzere günde 240 çuval un ihracına izin verdi. On gün sonra zahire ihracı yeniden yasaklandı⁷³³ ve bu yöredeki pek çok insan açlık yüzünden hayatını kaybetti⁷³⁴.

Trabzon vilâyetinde de durum Canik sancağından pek farklı değildi. Bu vilâyette tarıma el verişli arazi miktarı Gümüşhane sancağı ile Ordu kazası dışında çok yetersizdi. Yörenin hemen hemen mısırdan ibaret olan tarımsal üretimi halkın ancak altı aylık ihtiyacını karşılayabiliyordu. Bu nedenle ek-sik kalan altı aylık yiyecek ihtiyacı eskiden beri Sivas vilâyetinden ve özellikle Amasya sancağından alınan buğday ve un ile Canik sancağından alınan mısırla sağlamaktaydı. Bu sırada vilâyetin en verimli bölgesi olan Gümüşhane sancağının düşman işgaline uğraması ve kalabalık bir muhacir grubunun Trabzon'a sığınması ihtiyacın iyice artmasına neden oldu. Buna rağmen, 1916 yılı Aralık ayı ortalarında ordu komutanlığının emri ile çevre vilâyetlerden Trabzon'a zahire yasaklandı⁷³⁵. Böylece mevcut yiyecek hızla tüken-düğinden, vilâyetten bildirildiğine göre, 1917 yılı Ocak ayında Trabzon halkın ve muhacirlerinin sadece iki günlük yiyeceği kalmıştı⁷³⁶. Bu durumda Trabzon vilâyetinde de pek çok insanın açlık yüzünden hayatını kaybettiğini

⁷³³ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-18, Bel. No: 88

⁷³⁴ Canik sancağı 1917 yılında da dışarıdan gelecek zahireye muhtaç bir halde bulunuyordu. Canik mutasarrıflığının 26 Haziran 1917 tarihinde bildirildiğine göre; Çarşamba ve Terme kazaları kedi mahsulleriyle hem hasat zamanına kadar hem de gelecek sencye kadar kendi kendilerini besleyebilecek durumda idiler. Ünye ve Fatsa kazaları kendi mahsulleriyle işgellerinin ancak 2/3 lik bir bölümünü karşılayabiliyor, geriye kalan 1/3 lik kısmının ise dışarıdan getirilmesi gerekiyordu. Bafra ve Samsun kazaları ise tamamen dışarıdan gelecek zahire ile geçinmek zorunda idiler. Bu durumda Amasya, Merzifon, Köprü ve Çorum'dan Canik sancağına serbestçe zahire ihracına izin verilmemesi halinde geçen yıl olduğu gibi pek çok insanın açlık yüzünden hayatını kaybedeceği beklenmekteydi. Bkz. BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-35, Bel. No: 81

⁷³⁵ BOA, DH-İ UM, Dos. No:E-26, Bel. No:10; Dos. No: E-28, Bel. No:25

⁷³⁶ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-27, Bel. No: 42

tahmin etmek hiç de zor değildir.

Büyük bir bölümü ovalık olan Garzan yöresi dışında Bitlis vilâyeti genellikle dağlık bir arazi üzerinde kurulmuş bulunuyordu. Bu arazide tarım pek kısıtlı imkânlarla yapılmakta olduğundan, yöre halkı eskiden beri Diyarbakir'in Cizre, Beşiri, Midyat ve Savur kazalarından getirilmekte olan zahire ile beslenmekteydiler. 1916 yılı Kasım ayı sonlarında 2. Ordu bölgesinde yer alan bu kazalardan Bitlis vilâyetine zahire ihracı ordu komutanının emri ile yasaklandı⁷³⁷.

Zahire ihracâtının yasaklanması Bitlis vilâyetindeki iâşe buhranının iyiye şiddetlenmesine neden oldu. Bitlisin sadece Çapakçur kazasında üç gün içerisinde açlık yüzünden yüz kişi hayatını kaybetmişti. Bu sırada daha önce gelmiş olan mültecilere ilâveten Van'ın Hoşab kazasından 30 000 kadar mültecinin gelmesiyle insanlar iyice çaresiz kalmıştı.

Halkını açlıktan kurtarmak üzere bir ara Musul'dan zahire getirtilmeye teşebbüs edildi, fakat teşebbüsten öteye geçilemedi. Bu sırada ülkedeki taşıma araçlarının neredeyse tamamı ordu emrinde bulunduğundan, Musul gibi uzak bir mesafeden zahire getirecek hayvan ve arabaları sağlamak mümkün olamamıştı. Bitlis halkını açlıktan kurtarmanın bir tek yolu kalmıştı o da 2. Ordu bölgesinin Bitlis vilâyetine yakın olan yerlerinden zahire ihracına izin verilmesiydi. Vilâyetçe bu konuda ısrar edilince 2. Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa meseleyi yüz yüze konuşmak üzere Bitlis Vali Vekili Memduh Beyi Diyarbakir'e davet etti. Memduh Bey yanına aldığı iki görevli ile birlikte Diyarbakir'e hareket etti. Burada 3 Mart 1917 tarihinde Diyarbakir Vali Vekili Bedri Bey ile yapılan müzakere sonucunda, Bitlis vilâyeti ihtiyacının Cizre, Savur ve Beşiri kazaları ile Hazro nahiyesinden satın alınarak sağlanması kararlaştırıldı. Karar 2. Ordu Komutanlığı tarafın-

⁷³⁷ 2. Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa; bu yasağın Bitlis halkının elindeki zahireyi madeni para karşılığında satmaları nedeniyle ordu bölgesindeki yiyecek maddelerinin sürekli azalmasına meydan vermemek amacıyla konulduğunu bildirmişti. Zaten iâşe sıkıntısı çekilmekte olan 2. Ordu bölgesi dışına erzak çıkarılması daha önce alınan bir kararla da yasaklanmıştı. Bunun üzerine Bitlis yöresinde şiddetli bir iâşe sıkıntısı görüldü. Bu sırada iâşe-i Umûmiye Nizamnamesine göre 2. Ordu bölgesinde bulunan vilâyet ve sancaklarda zahire alım satımı serbest bırakılmıştı. Dahiliye Nezareti buna dayanarak ordunun iâşesine zarar verilmemek şartıyla 2. Orduya erzak göndericileri çok zor görünen güncü kazalarından Bitlis halkı için erzak satın alınarak sevk edilmesine izin verilmesini Diyarbakir vilâyetine bildirdi. Bunun için gerekirse 2. Ordu Komutanı ve Bitlis valisi ile de görüşülmüştü tavsiye edilmişti. Fakat bu istek 14 Aralık 1916 tarihinde 2. Ordu Komutanlığı tarafından reddedilerek Bitlis halkı için ordu bölgesinden erzak verilemeyeceği bildirildi. Bkz. **BOA, DII-İ UM**, Dos. No: E-28, Bel. No: 95

dan da onaylandı.

Bu şekilde zahire alımı nispî bir ferahlama sağlamış olmakla beraber, ihtiyacın karşılanması için yeterli olmadı. Çünkü halkın elinde erzak alabilecek kadar para ve alınan erzakı nakletmeye yetecek kadar da taşıma aracı yoktu. Bunun üzerine Bitlis Vali Vekili Hakkı Bey, 5 Mart 1917 tarihinde Dahiliye Nezaretine müracaat ederek, Bitlis halkına hükümetçe yardım edilmesi gerektiğini bildirdi. Hakkı Bey, Ekrad ve aşiretlerden yapılacak zahire satın alımının Diyarbekir ve Musul vilâyetlerinin yardımlarıyla yürütülmesini ve bu şekilde sağlanan zahirenin Bitlis vilâyetince Beşiri, Hazro ve Cizre merkezlerine gönderilmiş olan memurlara teslim edilmesini istemişti.⁷³⁸ Fakat Maliye Nezaretinden zahire satın alımı için altın para gönderilememişti. Ayrıca üreticiler ihtiyaç fazlası zahirelerini hükümetin belirlediği düşük fiyatlar üzerinden satmak istemediklerinden mallarını saklamaktaydılar. Saklanan bu zahirenin açığa çıkarılması için gerçek değerinin ödenmesi gerekiyordu. Halbuki devletin hazinesi bunun için yeterli değildi.⁷³⁹

Mamuretülaziz vilâyeti de tarıma elverişsiz dağlık ve kayalık bir araziye sahip bulunduğundan bura halkı eskiden beri erzak ve zahiresini Divriği, Kangal ve Kuruçay kazalarından getirmekte idi. Fakat savaş sebebiyle buralardan yapılan sevkıyâtı durdurulduğundan bu karardan en çok etkilenen bölge Eğin kazası oldu. Zahire ihracının yasaklanması üzerine çoğu şehit, dul ve asker ailelerinden ibaret bulunan 30 000 nüfuslu Eğin kazası çok zor bir durumda kalmıştı. Dağlık ve verimsiz bir vadide bulunan bu yöre halkı ancak iki aylık yiyeceklerini üretebiliyorlardı. Geriye kalan on aylık ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için 350 ton buğdaya daha ihtiyaç vardı. Burası engebeli bir yapıya sahip bulunduğundan kışın ulaşım çok zor şartlar altında sağlanabiliyordu. Taşıma araçları da yetersiz olduğundan ihtiyaç duyulan buğdayın taşımacılığa daha uygun olan yaz aylarında Divriği, Kuruçay, Arapkir ve Keban kazalarından getirilmesi gerekiyordu. Bunun için de hükümetin yardımına ihtiyaç duyulmakta idi. Bu bakımdan 21 Ağustos 1917 tarihinde Eğinden bir grup muhtar Dahiliye Nezaretine gönderdikleri bir telgrafname ile hükümetten yardım istemişlerdi. Bunun üzerine Dahiliye Nezaretince Mamuretülaziz vilâyetine Eğin halkına yardımcı olunması tali-

⁷³⁸ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-28, Bel. No: 95

⁷³⁹ BOA, DII-İ UM, Dos. No: 20-2, Bel. No: 2-57

mâtı verilmişti⁷⁴⁰.

Zahire ihracâtının yasaklaması yanında, hükümetin fiyatları kontrol etmek ve karaborsacıların halkı sömürmesine engel olmak amacıyla başta yiyecek maddeleri olmak üzere bazı mallara narh koyması da iç ticareti büyük ölçüde engellemektedir. 1 Mayıs 1916 tarihli geçici bir kanunla belediyelere gerek gördükleri temel tüketim maddelerine narh koyma ve satış şeklini belirleme yetkisi verilmişti⁷⁴¹. Fakat narh fiyatlarının çarşı ve pazardaki gerçek fiyatlar karşısında çok düşük tutulması narh ile piyasa fiyatları arasında büyük farklılıkların ortaya çıkmasına neden olmuştu⁷⁴². Bu durumda yiyecek maddeleri fahiş fiyatlarla satılıyordu.

Narh uygulamasının fayda yerine daha çok zararlarının görülmesi üzerine Merkez İlaş Heyeti bir ara bu uygulamaya son vererek; tüccarlar vasıtasıyla piyasaya müdahale edip, ihtikârı önlemeye teşebbüs etti. Ancak kısa bir süre sonra savaşın olağanüstü şartlarında bunu gerçekleştirmenin de mümkün olamayacağı görüldüğünden, bütün sakıncalarına rağmen 5 Nisan 1917 tarihli yeni bir kanunla Şehremaneti ve taşra belediyelerine belli başlı besin maddelerine ve diğer temel tüketim maddelerine azamî fiyat belirleme ve bu fiyat üzerinden satın alıp dağıtma yetkisi verildi⁷⁴³.

1917 yılı Ocak ayında Sivas belediyesi tarafından zahireye konulan narh, piyasa fiyatının çok altında olduğundan, üreticiler mallarını pazara getirip satmak yerine el altından yüksek fiyatlarla satmayı tercih etmekteydiler. Bu durum Sivas vilâyetindeki ihtiyaç sahiplerini sıkıntıya soktuğu gibi eskiden beri yiyecek ihtiyaçlarının önemli bir bölümünü Amasya, Merzifon ve

⁷⁴⁰ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-28, Bel. No: 59

⁷⁴¹ "Mevadd-ı Gıdaiye ve Havayic-i Sairenin Suret-i Furuht ve Tevzii Hakkında Kanun-ı Muvakkat (18 Nisan 1332), **Düstûr, II. Tertip, VIII**, s. 960, 961. Tanin Gazetesinde çıkan bir yazıda; bu kanunun gelişi güzel her mala satış şekli ve azamî bir fiyat belirlemek amacıyla çıkarılmadığı, zaten böyle bir fikrin gerçek manasıyla uygulanamayacağı ve ayrıca bundan bir fayda da sağlanamayacağı vurgulanmaktaydı. Tanin gazetesine göre hükümet serbest ticareti yasaklamanın ne gibi sakıncalar doğurabileceğini çok iyi bildiğinden belediyeler kendilerine verilen yetkileri ancak çok mecbur kaldıklarında kullanacaklardı. Bkz. "Yeni Bir Kanun", **Tanin**, 2 Haziran 1916, s. 1

⁷⁴² S. Sürgevil, "İzmir'de Fiyat Hareketleri ve Narh (914-1918)", **TİD**, S. 3, (İzmir 1978), s. 79-

113

⁷⁴³ "Zahire Komisyonu", **İkdam**, 22 Temmuz 1332, s. 1; İlaş Meselesi-Sadrızam Fâlat Paşanın Meclis-i Ayandaki Beyanâtı", **Tanin**, 21 Şubat 1917, s. 1; Mevadd-ı Gıdaiye ve Havayic-i Sairenin Suret-i Furuhtu ve Tevzii Hakkında Kanun (5 Nisan 1333) **Düstûr, II. Tertip, IX**, s. 632-634; BOA, DH-MŞR, Dos. 2, Bel. 10-2

Havza yörelerinden sağlamakta olan Trabzon vilâyeti ile Canik sancağında da iâşe sıkıntısına sebep olmaktaydı. Çünkü Trabzon ve Samsun yöresinin yiyecek ihtiyaçlarının önemli bir bölümü Sivas vilâyetindeki pazarlardan satın alınarak sağlanmaktaydı. Narh sebebiyle bu pazarlara mal gelmeyince Sivas'tan Samsun'a ve Trabzon'a zahire akışı da adeta durma noktasına gelmişti⁷⁴⁴.

Bazı bölgelerde zahirenin iyice azalması fiyatların daha da yükselmesi-ne sebep olmaktaydı⁷⁴⁵. Bu şekilde vilâyetler arasında ortaya çıkan fiyat farklılıkları, fırsatçıların şahsî menfaatler elde etmelerine de imkân veriyordu. Nitekim, Mubayaa memuru sıfatıyla Canik sancağı adına Amasya sancağından zahire satın alan bazı kişiler Samsun'a kadar nakliye ücreti ile birlikte 7,5 liraya mal olan unun çuvalını 18 lira ve hatta daha fazlasına satmakta idiler. Bunun üzerine Dahiliye Nezaretinin talimâtıyla Amasya ve Canik mutasarrıfları tarafından iki görevli tayin edildi. Bu görevliler Samsun sancağı için alınacak zahirenin alış fiyatını tespit ederek Samsun'a bildireceklerdi. Bu şekilde iki sancak arasındaki fiyat farkından istifade eden bazı kimselerin halkı istismar etmelerine engel olunacaktı⁷⁴⁶.

23 Temmuz 1916 tarihli iâşe kanunu 3. Ordu İâşe Mıntıkasında uygulanmadığından buradaki yiyecek fiyatları sürekli olarak artmaktaydı. Fiyatların yükselmesi bu bölgedeki mültecilerin İâşe Kanununun uygulandığı ve fiyatların uygulanan narh nedeniyle daha düşük olduğu 1. İâşe Mıntıkasına gitmelerine neden olmaktaydı. Nitekim 3. Ordu İâşe Mıntıkasında bulunan Merzifon, Amasya, Samsun ve Zile gibi yerlerde ekmek fiyatlarının yüksek olmasından dolayı mültecilerin bir çoğu yerlerini terk ederek 1. İâşe mıntıkasındaki Çorum sancağına göç etmekteydiler bu göç zaten 60 000 den fazla mülteciye barındırmakta olan Çorum'da iâşe sıkıntısına neden olmaktaydı. Ayrıca burada zahire fiyatları düşük olduğundan Sivas'a kaçak olarak zahire götürülmekteydi⁷⁴⁷.

⁷⁴⁴ 31 Ocak 1917 tarihinde Canik mutasarrıflığından bildirildiğine göre; burada halkın ancak 5-10 günlük ihtiyacına yetecek kadar zahire kalmıştı. O nedenle Canik mutasarrıfı Müstak Bey bir miktar zahirenin de Ankara vilâyetine bağlı Çorum sancağından sağlanması için teşebbüste bulundu ise de Ankara vilâyetince buna izin verilmedi. Bkz. **BOA, DH-İ UM**, Dos. No:E-27, Bel. No:25

⁷⁴⁵ **BOA, DH-İ UM**, Dos. No:E-27, Bel. No:25

⁷⁴⁶ **BOA, DII-İ UM**, Dos. No:E-32, Bel. No:53

⁷⁴⁷ **BOA, DH-İ UM**, Dos. No:E-22, Bel. No: 46

3. Sivil Halka Yönelik Aktif Bir İaşe Örgütünün Bulunmaması

Ortaya çıkan iaşe buhranını çözmek üzere daha savaşın başından itibaren Avrupa'daki iaşe örgütlerine benzer⁷⁴⁸ bir örgüt oluşturarak öncelikle ülkedeki hububat miktarının belirlenmesi; bunun ardından da hububatın bol olan yerlerden az bulunan yerlere ulaştırılmasını sağlamak ve ayrıca tarımsal üretimin azalmasına fırsat vermemek üzere icap eden tedbirlerin alınması gerekirdi. Halbuki Osmanlı hükümeti savaşın başında bir iaşe buhranının yaşanacağına ihtimal vermediğinden, kapsamlı bir iaşe örgütü oluşturmaya gerek duymamıştı. Zaten hükümet böyle bir örgütü oluşturabilecek imkânlarla da sahip değildi⁷⁴⁹. O nedenle birtakım kısmi tedbirlerle iaşe buhranının önüne geçileceği düşünülmüştü.

I. Dünya Savaşının başlamasıyla birlikte savaşa katılan ya da tarafsız kalan dünya devletlerinin büyük bir çoğunluğunda yiyecek maddelerinin ülke dışına ihraç edilmesi yasaklanmıştı. Bu arada seferberliğin ilân edilmesiyle birlikte bir iaşe buhranına sebep olamamak amacıyla, Osmanlı hükümeti de bazı malların yurtdışına ihraç edilmesini yasakladı⁷⁵⁰. Ancak, ihracı yasaklanmış olan ikinci derecede bazı yiyecek maddelerinin gerektiğinde dost ve tarafsız ülkelere gönderilmesine Heyet-i Vükelâ Kararıyla izin veri-

⁷⁴⁸ Bu savaş sırasında dünya ülkelerinde uygulanmakta olan iki temel politika vardı. Bunlardan birincisi Almanlar tarafından geliştirilen ve bazı ülkeler tarafından da taklit edilen hükümetin ülkede yetişen ihtiyaç fazlasına el koyması esasına dayanmaktaydı. İtilâf devletleri tarafından geliştirilen diğer yöntem ise ticareti serbest bırakarak yiyecek maddelerine narh koyup halkın ihtiyacı için depolar oluşturmaktan ibaretti. Bkz. *ATASE Arşivi*; Kls. 2907, Dos. 443, F. 3

⁷⁴⁹ Merkezî örgütlenmenin gecikmesinde hükümetin böyle bir yapılanmaya gerek görmemesinin yanında, Osmanlı ülkesinde Avrupa devletlerinde olduğu gibi muntazam idari ve ekonomik örgüt birimleri ile her tarafta şubeleri bulunan milli bankalar ve tarım kooperatiflerinin bulunmamasının da önemli bir payı vardı. Çünkü Almanya'da ve diğer ülkelerde benzer bir örgüt oluşturabilmek için ülkenin tarımsal üretimi ve ihtiyaç fazlası hakkında elde yalnız genel bilgilerin bulunması yeterli değildi. Bunun için her çiftçinin üretim ve tüketimini ayrı ayrı gösteren istatistiklere ihtiyaç vardı. Halbuki Osmanlı Devleti bu gibi istatistiklerden tamamen mahrum bulunuyordu. Meselâ ülkedeki üretim-tüketim dengesi ve iç taşımacılık kapasitesi gibi iaşe açısından oldukça önemli olan konular hakkında istatistikî hiçbir bilgi mevcut değildi. Bkz. *BOA, TUIİT*, Dos. 37-2, Göm. 15-6-2; *ATASE Arşivi*; Kls. 2907, Dos. 443, F. 3

⁷⁵⁰ Değişik tarihlerde Meclis-i Vükelâ tarafından ihracat yasağı hakkında şu kararlar alınmıştır: Ağustos 1914 her çeşit hayvan, Ağustos 1914 yem yiyecek ve her türlü hayvan, Kasım 1914 zeytin ve zeytinyağı, Kasım 1914 bakla ve hurma, Aralık 1914 buğday, un, irmik, nişasta, bulgur, mısır, fasulye, nohut, mercimek, bakla, bezelye, börtülec ve diğer hububat türleri ile patates, pirinç, yağ, zeytinyağı, soğan, tuz, peynir, bal, pastırma, sucuk, arpa, saman, yulaf, kepek, ot ve her çeşit hayvan yemi ve dört ayaklı hayvanlar, 30 Mart 1915 yumurta ve bozulmamış yumurta içi, 16 Nisan 1916 tuzlu balık (Savaş dolayısıyla ülkedeki kasaplık hayvanların azalması sebebiyle). Bkz. *BOA, DH-İ UM*, Dos. No: E-14, Bel. No: 20; Dos. No:E-16, Bel. No: 48;

lebilmektedir⁷⁵¹.

Ülkede sıkıntısı çekilmekte olan bazı malların ithalatını teşvik etmek amacıyla 12 Mart 1916 tarihli bir kanunla; Osmanlı ülkesine ithal olunacak petrol, şeker, kahve, pirinç, nohut, mercimek, bakla, bezelye, makara ipliği, çamaşır bezleri, kibrit, mum, soda ve ilaçlar savaşın sonuna kadar gümrük resminden istisna edildiler. Aynı kanunla, Meclis-i Vükelâya gerek gördüğü takdirde bazı malları gümrük resminden istisna etme yetkisi de tanınmıştı⁷⁵². Gümrük muafiyetinin kapsamı 18 Mart 1918 tarihli kanunla bir dereceye kadar sınırlandırıldı. Buna göre yabancı ülkelerden ithal edilecek maddelerden sadece ekmeklik ve yemlik olanlar savaşın sonuna kadar gümrük resminden istisna edilecekti⁷⁵³.

Yiyecek ithali ve ihracı hakkında alınan bu kararlar doğal olarak işe buhranını ortaya çıkmasına engel olmaya yetmemişti. Bu durumda daha savaşın başından itibaren İstanbul başta olmak üzere ülkenin bazı yerlerinde ortaya çıkan yiyecek sıkıntısı karşısında hükümet acil önlemler almak zorunda kaldı. Böylece İstanbul ve kıyı kesimlerinin iâşesini sağlamak amacıyla Havayic-i Zaruriye Komisyonu ve Heyet-i Mahsusa-i Ticariye Komisyonu gibi birtakım örgütler oluşturuldu⁷⁵⁴. Ancak beklenmedik bir durum

⁷⁵¹ Bu konuda alınan Meclis-i Vükelâ kararları ise şöyledir: Aralık 1914 tarihinde Suriye vilâyetindeki ihtiyaç fazlası arpanın Alman orduları için ihracına izin verilmiştir. Şubat 1916; anason, susamyağı, portakal, limon, mandalina, tatlı limon, turunc ve benzeri Fıstık, çam fıstığı, 5 000 ton zeytin ve 8 000 ton zeytinyağı fiilen ve tamamen alındıktan sonra geriye kalan mahsul. Ceviz taze meyve, ülkenin kendi üretiminden olan baharat, haşhaş ve tohum, mcyan kökÜ ayrıkotu, kaysı, erik vs, kudret helvası, şekerleme, kuru yemiş, tatlı, sucuk, köfte, badem ve kaysı çekirdeği, ihtiyaçtan fazla balık yumurtası, havyar ihtiyaçtan fazla kuru balıklar. Mayıs 1916; yumurta. Kasım 1916; Orkinos balığının tuzlusu ülkede pek tüketilmediğinden ve bozulmuş olanlarının yabancı ülkelerde ıslah edilerek yenildiği anlaşıldığından tuzlu orkinos balığının ihracı serbest bırakılmıştır. Nisan 1917; incir, fındık, ceviz ve üzümün ihtiyaç fazlasının % 20 si işe Heyeti tarafından belirlenen fiyat üzerinden satın alındıktan sonra geriye kalan % 80 lik miktarın boş yere bekletilerek bozulmasına meydan vermemek üzere ihracına izin verilmiştir. Bkz. BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-16, Bel. No: 48; Dos. No: E-24, Bel. No: 45; BOA, MVM, Dos. No: 207, Göm. No: 65

⁷⁵² BOA, 27. Kavanin Defteri, No: 27.32, s. 117

⁷⁵³ "İthalat Hakkında Muafiyet Rüsumunun Yalnız Ekmeklik ve Yemlik İhtububata Hasrı Hakkında Kanun (18 Mart 1334), Düstür, II. Tertip, X, s. 165

⁷⁵⁴ Bu örgütler için Bkz. BOA, DH-İ UM, Dos. E-15, Göm. 8; Ahmed Cevdet, Havayic-i Zaruriye Meselesi", İkdâm, 10 Ağustos 1331, s. 1; "İşle Meselesi-İttihat ve Terakki Umûmî Kongresine İstanbul'un 1 Sene 3 Aylık İşleşi Hakkında Kemal Bey Tarafından Takdim Olunan İzahat-name", Tanin, 7, 8, 13, 15, 16, Teşrinievvel 1916; Z. Toprak, Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918), Ankara 1982, s. 167-286

karşısında ve adeta bir panik havası içerisinde alel acele oluşturulan bu örgütler vasıtasıyla alınan yüzeysel önlemlerle köklü bir problem hâline gelmiş olan işe meselesini çözmek mümkün olamıyordu.

Hükümet, bu örgütler aracılığı ile Avrupa ülkelerinde olduğu gibi hububatı kendi denetimi altına alarak tüketimini denetlemek yerine, ülkenin iç kesimlerindeki ihtiyaç fazlası yiyecek maddelerini son derece sınırlı olan taşıma araçlarıyla işe sıkıntısı çekilmekte olan daha kalabalık sahil kentlerine sevk etmeye çaba sarf ediyordu. Yani hububat tüketimini kontrol etmek yerine sevkıyla yetinmekteydi. Bu durumda İstanbul ve kıyı kentlerinin işesi sağlanamadığı gibi ülkenin diğer bölgelerinde de işe buhranı giderek şiddetlendi. Hükümetin aldığı önlemler yerel basın yanında Avrupa basınında da önemli eleştirilere konu oluyordu⁷⁵⁵. Bu eleştirilere son vermek ve halkın işesini sağlayabilmek ümidiyle sık sık yeni yöntem ve örgütlenme biçimleri denenmekteydi. Savaşın ikinci yılından itibaren işe buhranı bütün vahametiyle ülkenin her yerinde hissedilmeye başlayınca hükümet, halkın işesini de üstlenmek mecburiyetinde kaldı ve 23 Temmuz 1916 tarihli bir kanunla merkezî bir işe örgütü oluşturuldu. Bu örgüt de arzu edilen hizmetleri ifa edemediği için zaman zaman ıslah edilmeye çalışılan bu kurum sonunda İşe Nezaretine inkılâp etti. Bu örgütlerin kuruluş ve işleyişleri çalışmamızın birinci bölümünde incelenmiş olduğundan burada tekrar etmeye lüzum görülmemiştir.

B. SOSYO-EKONOMİK GRUPLARIN İŞESİ

Yıllarca süren savaş sırasında ülkenin bütün kaynakları öncelikle ordunun sevk ve idaresi için seferber edildiğinden,⁷⁵⁶ bazı karaborsacı tüccarlar

⁷⁵⁵ "Türkiye'de Hayat-ı İktisadiye ve Muharebe", Tanin, 6 Haziran 1915, s. 2

⁷⁵⁶ Maliye Nazırı Cavid Beyin 1918 yılı Şubat ayında Meclis-i Mebusanın 45. İktimasında yaptığı bir açıklamaya göre; savaşın başından 1918 yılı Şubat ayına kadar geçen zaman içerisinde Osmanlı Devletinin yapmış olduğu harcamaların toplam miktarı şöyledir:

1330 yılında yapılan harcamalar	59 000 000 lira
1331 "	53 000 000 lira
1332 "	83 000 000 lira
1333 "	112 000 000 lira
Toplam	307 000 000 lira

Bu miktarın yaklaşık olarak 220 ilâ 230 milyon lira kadarı savaş nedeniyle yapılmış olan harcamalara aitti. Nitekim devletin bütçesinden son dört yıl içerisinde sadece Harbiye Nezaretine ayrılan miktar şöyledir:

dışında hemen hemen bütün meslek grupları savaşın ağır yükünü omuzlarından hissetmişlerdi. Bununla birlikte savaş, sosyo-ekonomik grupların işe başta olmak üzere ekonomik durumlarında değişik gelişmelere yol açtığından çiftçilerin, memurların, esnaf ve tüccarların durumları ayrı ayrı ele alınacaktır.

1. Çiftçiler

1. Dünya Savaşında Osmanlı ekonomisi ilk defa topyekün savaş kavramıyla karşı karşıya gelmiş bulunuyordu. Bu durumda ülkenin bütün kaynakları seferber edildiğinden savaş ekonomisi Anadolu'yu kent pazarlarına açmıştı. Çünkü savaşla birlikte ülke ekonomisi dışarıya kapandığından, halk kendi imkânlarıyla yetinmek zorunda kalmış ve o güne kadar dış ülkelerden

1330 yılında yapılan harcamalar	19 142 000 lira
1331	17 000 000 lira
1332	32 500 000 lira
1333	56 000 000 lira
Toplam	124 642 000 lira

Devletin savaş harcamaları sadece Harbiye Nezareti bütçesinden ibaret olmadığından sırf savaş nedeniyle yapılan diğer harcamalar ise şöyledir:

Kimsesizlere yapılan harcamalar:	21 000 000 lira
Muhacirlere yapılan harcamalar:	7-8 000 000 lira
Çeşitli nezaret bütçelerine savaş, dolayısıyla yapılan zamlar ile memurlara savaş nedeniyle yapılan aylık ödemler:	15-20 000 000 lira
Almanya'dan alınan mühimmât bedeli:	30 000 000 lira
Tekâlif-i harbiye borçları:	20-25 000 000 lira

Bu harcamaların önemli bir bölümünün Almanya'dan alınan borç paralarla karşılandığı anlaşılmaktadır. Nitekim Maliye Nazırı Cavid Bey 1918 yılı Şubat ayına kadar dış ülkelere alınan toplam borç miktarının yaklaşık 203 milyon lira civarında olduğunu beyan etmişti. Bunun sadece 2 milyon lirası Avusturya'dan geriye kalanı ise tamamen Almanya'dan alınmıştı. Ancak Almanya'dan alınmış olan 5 milyon liralık hazine tahvili Almanya'ya tekrar evrak-ı nakdiye olarak verildiğinden alınan borç miktarının 195 milyon lira olduğu söylenebilir.

İlûkûmetin müteahhitlere borcu yok denecek kadar azdı. Vilâyetlerde orduların da büyük bir borçları yoktu. O halde bu 203 milyon liraya tekâlif-i harbiye ve Avusturya bankalarından alınan krediler ilâve edildiğinde devletin iç ve dış borçlarının toplamı 233 milyon liraya ulaşmaktaydı. Buna 155 milyon liralık eski borçlarda dahil edildiğinde devletin toplam borçlarının 388 milyon lira ettiği görülmektedir. Almanya'dan kısa süreli olarak alınan borçlar faizsiz, uzun vadeli olanları ise faizliydi. Cavid Beyin tespitlerine göre Almanya'dan alınan borçların barışı takip eden on birinci yıl sonunda yıllık faizleri yaklaşık 11 milyon ve faizlerin toplamı ise 51 milyon liraya ulaşmış olacaktı. Alınan bu krediler Almanya için fazla bir ağırlık teşkil etmemişti. Nitekim Almanya'dan alınan krediler toplamı Alman ordularının sadece 30-35 günlük masrafları kadardı. Almanya bu savaş sırasında Bulgaristan'a daha fazla nakdi fedakârlıkta bulunmuştu. Bkz. "1334 Senesi Umûmî Bütçesi-Masarif-i Harbiye-Meclis-i Mebusanın 54. İcîmainıdan", *İkdam*, 24 Şubat 1918, s. 2; "1334 Senesi Umûmî Bütçesi-Duyun-ı Umûmiyemiz", *İkdam*, 25 Şubat 1918, s. 2

getirtilen bir çok mal Anadolu'dan sağlanmaya başlanmıştı⁷⁵⁷. Savaş sırasında ordunun ve ihtiyacı olan sivil kesimlerin yiyecek ihtiyaçlarını mutedil fiyatlarla karşılayabilmek amacıyla temel ihtiyaç maddelerinin büyük bir çoğunluğuna narh konulmuştu⁷⁵⁸. Bu uygulama bazı istisnalar dışında savaşın sonuna kadar devam etti⁷⁵⁹. Ancak yiyecek maddelerine konulan narh malın gerçek değerinin çok altında tespit edildiğinden üretici kesimi oluşturan çiftçilerin mağdur olmalarına neden olmaktaydı⁷⁶⁰.

Çiftçilerin elinde bulunan zahire cephelerinde ki ordulara ucuz fiyat üzerinden hububat sağlanmak amacıyla tekâlif-i harbiye veya işe komisyonlarınca tek taraflı olarak ve gerçek değerinin çok altında belirlenen fiyat üzerinden satın alınmaktaydı. Bu çok ağır bir mükellefiyetti. Meselâ işe komisyonları gerek görüldüğü taktirde aşarın bir, iki ve hatta üç katı kadar zahireyi çiftçilerden satın almaya yetkili idiler. Alınan zahirenin bedeli ise alının karşısında büyük bir değer kaybına uğramış olan kâğıt para ile ödenmekteydi. Bu durumda çiftçiler kendi isteklerine bakılmaksızın ellerindeki zahireyi satmaya mecbur edilmekte idiler. Böylece öşür ve öşrünün iki katı alındıktan sonra çoğu zaman çiftçilerin elinde kendi ihtiyaçlarını karşılamaya yetecek kadar bile zahire kalmıyordu. Elleri fazla zahire kalanlar ise bundan bir fayda görmüyorlardı. Çünkü hükümet bu zahireye de gerçek değerinin çok altında bir narh koymuştu. Bu durumda eskiden beri ellerindeki fazla zahireyi satarak sair temel tüketim maddelerini temin etmekte olan çiftçiler bu tür ihtiyaçlarını karşılayamaz olmuşlardı.

⁷⁵⁷ Z. Toprak, *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, s. 156

⁷⁵⁸ Savaşın sebep olduğu yiyecek kıtlığını fırsat bilen bazı kötü niyetli tüccarların usulsüz olarak kâr sağlamaya kalkışmaları hükümeti narh koymaya teşvik eden ayrı bir etken olmuştur. Aslında bu konuda yapacak başka bir şey bulamadığından narh koyma yoluna gidilmişti. Hatta hükümet zaman zaman narhın kaldırılmasına teşebbüs ettiyse de karaborsacıların adeta halkı soymaya kalkışmaları üzerine yiyecek maddelerine tekrar narh koymak zorunda kalmıştı. Bkz. "Şeker Meselesi", *Tanin*, 15 Mart 1915, s. 4; "Türkiye'de Hayat-ı İktisadiye", *Tanin*, 6 Haziran 1915, s. 1, 2

⁷⁵⁹ "Buğday ve Arpa İçin Narh", *İkdam*, 27 Teşrinievvel 1918, s. 2

⁷⁶⁰ 1915 yılında Havayic-i Zaruriye Komisyonu tarafından İstanbul'da ekmek ve bazı mallara konulmuş olan narh tarafı sıra ülkelerdeki fiyatların bile altında idi. Nitekim buğday ve unu çok bol olan Selânik'te buğdayın kilosu 3, 5 kuruş iken, İstanbul'da 1, 5 kuruşa satılmaktaydı. Bu komisyonun lağvından sonra da 1 Mayıs 1916 tarihli geçici bir kanunla bu defa temel tüketim maddelerine narh koyma yetkisi belediyelere verilmişti. Daha sonra ülkedeki bütün işleri yürütmekle görevlendirilmiş olan İş-i Umûmiye Heyetinin ilk aldığı önlemlerden birisi de hububatın narh koymak olmuştur. Bu heyet 1916 yılı Eylül ayında ihtiyaç fazlası zahire fiyatlarına narh koyarak hem üreticilerin hem de tüketicilerin çıkarlarını korumayı amaç edinmişti. Bkz. "Havayic-i Zaruriye", *İkdam*, 10 Ağustos 1331, s. 1

Zahire fiyatları belirlenirken çiftçilerin ihtiyaç duydukları çeşitli malzemelerin fiyatlarındaki artış oranları dikkate alınmıyordu. Bu şekilde belirlenen fiyatlar çoğu zaman hükümetin resmî borsa fiyatlarının yarısından da aşağıda kalmaktaydı. Hatta borsa fiyatları ile resmî fiyatlar arasındaki fark bazen 20 katı bile bulmaktaydı⁷⁶¹. Ülkedeki her şeyin fiyatı bire 8-10 oranında artarken, zahireye piyasanın çok altında fiyat taktir edilmesi çiftçilerin ekonomik olarak büyük bir zarara uğramasına neden olmaktaydı. Böylece çiftçiler, sadece kuru ekmek yiyerek ağır toprak işlerinde çalışmaya mahkum edilirken, kendilerine yemeklik ve hayvanlarına yemlik olarak çok az bir miktar zahire bırakılmaktaydı. Bu zahire ile çiftçilerin değil iş görmeleri, hareket etmeleri bile mümkün değildi. Bu durumda savaşın neden olduğu spekülasyonlardan faydalanan tüccar ve sanayiciler rahat bir hayat yaşarlarken, zahirelerine düşük fiyat verilen ve ellerinde kendi ihtiyaçlarına yetecek kadar bile yiyecek bırakılmayan çiftçiler ihtiyaçlarından fazlasını üretmek istemiyorlardı. Bu durum ülkedeki tarımsal üretimin düşmesine neden olduğundan, iâşe buhranını iyice arttırmaktaydı. Çiftçileri bu kötü durumdan kurtarmak ve iâşe sıkıntısının daha da artmamasına fırsat vermemek için zahire fiyatlarının makul bir seviyede tutulması, üreticilere kendi ihtiyaçlarını karşılamaya yetecek kadar yem ve yiyecek bırakılması gerekmektedir. Halbuki devletin ekonomik dengeleri savaş nedeniyle iyice bozulduğundan çiftçilerin zahiresine daha fazla fiyat vermek mümkün olamıyordu⁷⁶².

Hükümet tarafından zahirelerine düşük fiyat verilen bazı üreticiler mallarını İâşe Komisyonlarına satmak yerine saklayarak el altından daha yüksek fiyatlarla satmayı tercih etmekteydiler⁷⁶³. Bu şekilde birtakım çiftçi-

⁷⁶¹ Mıntika İâşe Heyeti öşrûn bir katı oranında satın alınacak zahire fiyatlarını kilo başına 3, 5 ila 4 kuruş arasında belirlemişti. Tespit edilen bu fiyat zahirenin gerçek değerinin çok altındaydı. Çünkü aynı tarihte Sivas vilâyetindeki serbest zahire fiyatları bunun yaklaşık 5-6 katı kadar Samsun'da ise resmî fiyatlarla piyasa fiyatları arasındaki fark yaklaşık 15-20 kat kadardı. Bkz. **BOA, DH-İ UM**, Dos. No:E-43, Bel. No: 69

⁷⁶² **BOA, DH-İ UM**, Dos. No: E-20, Bel. No: 99; **BOA, DH-İ UM**, Dos. No:E-22, Bel. No: 46

⁷⁶³ 1918 yılı baharında Bitlis vilâyetinde buğdayın kilosu el altından 50 kuruşa satılmaktaydı. Bu na engel olmak üzere bazı yerlerde zaman zaman silâhlı birlikler görev çıkararak çiftçilerden mubayaa hisselerini almaya çalıştıkları halde yine de bir kısım mütegalibinin erzak ve hububatını saklamasına engel olunamıyordu. Bu durum fakir halkın daha da çok ezilmesine neden olmaktaydı. 1918 yılında Bitlis vilâyetinde toplu ve mitralyözülü bir iki tahıır yörede dolaşarak mubayaa ve aşardan kalanları toplamaya çalışıyordu. Ancak % 60'ı zaten zahiresiz kalmış olan halkın elinde çok az miktarda yiyecek bulunduğundan aşardan geriye kalan % 15 lik bakiye bile toplanamamıştı. Bitlis vilâyetindeki bu yöntem daha önce 1916 yılında Trabzon'da da uygulanmış, askerî yetkililer köy köy dolaşarak zahire satın almışlardı. Bu yöntem, tarıma elverişli arazisi çok az olduğundan çoğu zaman kendi ihtiyaçlarına yetecek kadar bile

ler elde ettikleri kanunsuz kazançlarla durumlarını iyileştirirken geriye kalan büyük kitle, kendi ürettikleri ürünlerle çocuklarının ve hayvanlarının iâşesini bile sağlamaya muktedir olamıyordu. Çaresiz kalan köylülerin pek çoğu öş-rün ikinci katından muaf tutulmak üzere yetkililere müracaat etmeye başlamışlardı⁷⁶⁴. Fakat bu müracaatlardan bir sonuç alınamadığından çiftçilerin perişan hali savaşın sonuna kadar her gün biraz daha ağırlaşmaya devam etti. Bununla birlikte artan istismar ve baskılara rağmen çiftçiler birçok durumlarda kayıplarını büyük bir kadercilikle karşılamışlardı⁷⁶⁵.

2. Memurlar

1914 yılına kadar hükümet her türlü fiyat artış eğilimlerini iktisat dışı yöntemlerle bastırmaya çalışmış, ciddi bir enflasyon problemiyle karşılaşmamıştı. Devletin durgun ekonomik yapısı ve düşük nüfus artış hızı enflasyonu zaten imkânsız kılıyordu. Öte yandan kıymetli maden esası üzerine kurulu para sistemi hükümetin para arzını dilediğince genişletmesini önlemişti. Ancak 1914 yılı sonrası topyekün savaş kâğıt paraya geçişi zorunlu kılmış, Osmanlı Devleti yıllık artış hızı % 300 'ü bulan enflasyona yakalanmıştı.

tarımsal üretimde bulunamayan Trabzon halkının adeta açlığa terk edilmesine neden olmuştu. Bkz. **BOA, DH-İ UM**, Dos. No: 20-2, Bel. No: 2-57; **BOA, DH-İ UM**, Dos. No:E-36, Bel. No: 4

⁷⁶⁴ Erzurum Vilâyetine Kuruçay Ahalisi Tarafından Çekilen 3 Teşrinievvel 1333 Tarihli Telgrafname: *Aşar teslim suretiyle idare edildiği cihetle ellerinde pek cüz'î zahire kaldığı ve bunlardan da ordu için mubayaât icra edildiğinden artık başka mubayaat için imkân kalmadığı.*

Kuruçay Ahalisi Tarafından Çekilen 13 Teşrinievvel 1333 Tarihli Telgrafname: *Hem öşür ve hem de birinci kat mubayaa zehairini verdikleri cihetle yalın ayak ve hemen hemen çıplak ve aç ve bi-iluç bir halde kalan çocuklarına merhameten artık mubayaa icra olunmaması.*

Sivas Vilâyetine Zile ahalisi tarafından çekilen 11 Teşrinievvel 1333 Tarihli Telgrafname: *Aşar ile ordu iâşesi için verdikleri zehaîrden sonra ellerinde kalan zahire iâşe ve tohumluk ihtiyacına kâfi olmadığından iâşe namına tekrar mubayaa icrasından sarf-ı nazar edilmesi.*

Bitlis Vilâyetine Fıruh Ahalisi Tarafından Çekilen 8 ve 16 Teşrinievvel 1333 Tarihli İki Telgrafname: *Hasılât bu sene bereketsiz olduğu cihetle aşar ile bir katı mubayaa zahiresini verdikten sonra ellerinde bir şey kalmadığı ve binaen-aleyh ikinci kat mubayaa icrası tamamıyla aç ve tohumuz kalmalarını intac edeceği.*

Diyarbekir Vilâyetine Muhtar Abid vs. İmzalarıyla Viranşir'den Çekilen 16 Teşrinievvel 1333 Tarihli Telgrafname: *Zer' edilen tohum ancak alındığı cihetle ikinci kat mubayaat icrasına imkân kalmadığı.* Telgraflar için Bkz. **BOA, DH-İ UM**, Dos. No: E-43, Bel. No:69

⁷⁶⁵ Feroz Ahmad, *agm*, s. 55. Halkın açık tehlikesiyle karşı karşıya kalması bazı ayrılıkçı kesimler tarafından kolayca istismar edilebilmekteydi. Nitekim Hicaz'da devlete isyan eden Şerif Hüseyin hareketine taraftar bulabilmek için bu konuyu da kullanmıştı. (Bkz. S. Beyoğlu, "Birinci Dünya Harbi Başlarında Hicaz'da Zahire Buhranı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, s. 182 vd.) Fakat Kafkas cephesinde savaşın her türlü musibetlerine uğramış bulunan bu yöre halkı devlete karşı en ufak bir serzenişte dahi bulunmayarak devlete ve millete olan bağlılıklarını ispat etmişlerdir.

Enflasyonla birlikte geleneksel Osmanlı toplum yapısı da çözülmeye başladı. Osmanlı düzeninde hakim katmanları oluşturan asker-memur kesimi sabit gelirli oluşu nedeniyle kısa sürede yoksullaştı. Buna karşılık sürekli fiyat artışları maddi üretimle doğrudan doğruya ya da dolaylı ilişkisi bulunan katmanları kazançlı çıkardı. Pazar için üretimde bulunan orta ve küçük köylü, malı pazara sevmeden tüccar, dağıtımı sağlayan perakendeci esnaf giderek güçlendi. Böylece Osmanlı toplumunda yeni zengin ya da savaş zengini denilen bir sınıf ortaya çıktı⁷⁶⁶.

Savaşın sebep olduğu hayat pahalılığı en çok devlet memurlarını sıkıntıya sokmuştu. Tüccar, esnaf, sanatkâr ve çiftçilerin durumu memnuniyet verici olmamakla beraber memurlardan daha iyi idi. Çünkü bunlar yasal olmasa bile pahalılık arattıkça ellerindeki malların fiyatlarına arttırma imkânına sahip olduklarından bir dereceye kadar kazançlarına koruyabilmekteydiler. Devlet memurlarına gelince savaşın başından sonuna kadar ülkedeki fiyatların yaklaşık olarak % 2 000 oranında yükselmesine karşılık memur ve emekli ücretlerinde sadece % 30 ile % 50 arasında bir artış sağlanabilmisti. Bu şekilde, bir yandan değer kaybeden kaime ile beraber maaşların satın alma gücü düşerken diğer yandan da aşırı pahalılık memurların hayatını iyice tahammül edilmez bir hale sokmaktaydı. Böylece savaştan önce orta halli bir memur, maaşıyla yaklaşık olarak yüz kilogram kadar et alabilmekteyken şimdi kendisini ve ailesini doyurmaya muktedir değildi⁷⁶⁷. Memurları sıkıntıya sokan bir diğer husus da, maaşlarını zamanında ve düzenli olarak alamamalarıydı⁷⁶⁸.

Hükümet, savaşın başlamasıyla birlikte ilk fedakârlığı memur kesiminden beklemiş ve artan fiyatlara karşı aylıkların % 50 'sini kesintiye tabi tutarak zorunlu tasarrufa yönelmişti. Böylece savaş öncesi aldığı aylığın sadece yarısını alabilen memurlar, daha savaşın ilk aylarında geçim sıkıntısına

⁷⁶⁶ Z. Toprak, *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, s. 156 vd.

⁷⁶⁷ 1914 yılında bir aylığı ile 23 768 kg Ekmek alabilen birinci ferik, 1918 yılında 873 kg Ekmek alabiliyordu. Yine 1914'de bir aylığı ile 255, 9 kg Koyun eti alabilen bir kıdemli yüzbaşı savaşın sonlarında bir aylığı ile 14, 33 kg et alabilmekteydi. Bu örnekler bütün memur ve subaylar için geçerlidir. Yalnız askerlere verilen birtakım aynı istihkakların, onlara az da olsa bir destek sağladığı söylenebilir. Bkz. M. Öztürk, *agm*, s. 416

⁷⁶⁸ Ali Akyıldız, *age*, s. 246; V. Eldem, *age*, s. 6. Memur kesiminin durumunu iyileştirmek için öncelikli fiyat artışları oranında maaşlara zam yapılması gerekiyordu. Halbuki devletin bütçesi böyle bir maaş artışını sağlamaya kesinlikle müsait değildi. Savaş nedeniyle devletin her türlü gelirleri artmış, buna karşılık alınan vergilerde ise bir azalma olmuştu. Bkz. "Memurin ve laşe", *İkdam*, 28 Eylül 1918, s. 2

düşmüşlerdi. Ancak savaş enflasyonunun ilk belirtileri üzerine aylıkların tam olarak ödeneceği açıklandı. Fakat Kasım 1915 tarihine kadar geçen ayların farkları ödenmeyecekti⁷⁶⁹. Buna rağmen memurlar hayat pahalılığının sürekli artması nedeniyle geçim sıkıntısından kurtulamamışlardı. 1916 yılı Eylül ayında çıkartılan bir kanunla memur aylıklarında bir miktar artış sağlandı. Maaşı 1 000 kuruşa kadar alanlara % 20 ve 1 000 kuruştan fazla alanlara % 15 oranında zam yapıldı⁷⁷⁰. Yapılan zamlardan sonra ortalama memur aylıklarının 500 kuruşun altından başlayarak 7 500 kuruş ve üzerine kadar bir dağılım gösterdiği anlaşılmaktadır⁷⁷¹. Ancak kâğıt paranın altın para karşısında sürekli değer kaybetmesi yapılan zamları etkisiz kılıyordu. 1917 yılı Ekim ayında kâğıt paranın değeri 15 kuruşa kadar düşmüştü⁷⁷². Ücretlerini kâğıt para olarak almakta olan memurların alım güçleri, paranın değer kaybettiği oranda azalmaktaydı. Bu durumda aldıkları maaş bir haftalık ihtiyaçlarını bile karşılamaya yetmiyordu. Her türlü temel tüketim maddelerinin fiyatları savaş öncesine göre yaklaşık olarak 100 kat artmıştı⁷⁷³. Bir kilo buğdayın 100 kuruşa satıldığı bu ortamda, 150 kuruş maaş alan bir jandarma erinin ihtiyaçlarını bu şekilde karşılaması mümkün değildi⁷⁷⁴.

⁷⁶⁹ Z. Toprak, *age.* s. 148, 149

⁷⁷⁰ "Harbin Devamı Müddetince Maaşata İcra Kılınacak Zamaim Hakkında Kanun-ı Muvakkat" (5 Eylül 1332), *Düstûr, II. Tertip, VIII*, s. 1290-1292. Bu artıştan yararlanamayan Ziraat Bankası ve Emniyet Sandığı çalışanlarına da 9 Şubat 1917 tarihli bir kanunla 1916 yılı Eylül ayından geçerli olmak üzere aynı oranda zam yapıldı. Bkz. "Harbin Devamı Müddetince Ziraat Bankası ve Emniyet Sandığı Memurun ve Müstahdemin Maaşatına İcra Kılınacak Zamaim Hakkında Kanun" (5 Eylül 1332), *Düstûr, II. Tertip, VIII*, s.

⁷⁷¹ "Müspet Bir Karar Memurine Ekmek Tevziatı", *İkdam*, 27 Eylül 1917, s. 2

⁷⁷² *BOA, DH-İ UM*, Dos. No: E-41, Bel. No: 3 *Düstûr, II. Tertip, VIII*, s.

⁷⁷³ *BOA, DH-İ UM*, Dos. No: 20-16, Bel. No: 10-15

⁷⁷⁴ *BOA, DH-İ UM*, Dos. No: 20-18, Bel. No: 12-83; Dos. No: 20-16, Bel. No: 10-13; "Memurin ve laşe", *İkdam*, 28 Eylül 1918, s. 2. 4 Mayıs 1918 tarihinde Sivas Belediyesi'nden bildirildiğine göre bu vilâyetteki bazı yiyecek maddelerinin satış fiyatları şöyledir:

<i>İ Kıyye</i>	<i>Kuruş</i>	<i>İ Kıyye</i>	<i>Kuruş</i>
<i>Ekmek</i>	60	<i>Yağ</i>	160
<i>Et</i>	70	<i>Odun</i>	2
<i>Fasulye</i>	200	<i>Kömür</i>	10
<i>Nohut</i>	70	<i>Sabun</i>	300
<i>Mercimek</i>	80	<i>Soğan</i>	40
<i>Bulgur</i>	100		

Ülkenin diğer yörelerindeki fiyatlar da bundan farksız değildi, meselâ aynı tarihlerde Trabzon vilâyetinde ekmeğin kıyyesi 60 kuruşa satılmaktaydı. Diyarbekir'de ise buğdayın kilosu 100 kuruştı. Bkz. *BOA, DH-İ UM*, Dos. No: 20-16, Bel. No: 10-2; Dos. No: 20-18, Bel. No: 12-83; Dos. No: 20-16, Bel.

1918 yılı bütçe kanunuyla memur ücretleri bir kez daha % 20 oranda artırıldı ve küçük memur aylıklarından yapılmakta olan kesintiler kaldırıldı. Buna rağmen memurlar, ellerine geçen paranın sürekli alım gücünü yitirmesi sonucu giderek yoksullaşmaya devam ettiler⁷⁷⁵. Böylece işeleri bizzat devlet tarafından sağlanmakta olan sınırlı sayıdaki memurların⁷⁷⁶ dışında kalan sivil memurlar, piyasadaki müthiş pahalılığa karşılık çok düşük kalmış olan maaşlarıyla ailelerini ve kendilerini geçindirmek zorunda kalmışlardı. Çoğu memurlar mutfak eşyalarına varıncaya kadar ellerindeki her türlü eşyalarını sattıkları halde ailelerini geçindirmeye muktedir olamıyorlardı. Hatta memur ve memur ailelerinden pek çok kişi açlık yüzünden hayatını kaybetmekteydi⁷⁷⁷. Bunun üzerine 1917 yılı başlarından itibaren devlet memurlarının hükümet tarafından işe edilmeleri kararlaştırıldı. Bu görev, 25 Eylül 1917 tarihinde çıkarılan bir kararname ile İşe Müdüriyet-i Umûmiyesine verildi. 1 Ekim 1917 tarihinde yürürlüğe giren bu kararname şu hususları ihtiva ediyordu⁷⁷⁸:

1. Polis ve jandarmalar da dahil oldukları halde bütün memur ve öğretmenlere savaşın sonuna kadar İşe Müdüriyet-i Umûmiyesince erzak verilecektir.

No: 10-13

⁷⁷⁵ 3. derecede bir ilkokul öğretmeni Temmuz 1914 tarihinde 600 kuruşluk maaşının 235 kuruşunu temel ihtiyaçlara harcıyor, diğer giderleri ve tasarruf için cinde 365 kuruş kalıyordu. Savaşın son yılında ise aynı öğretmen 840 kuruş maaş almaktaydı. 1918 yılı Eylül ayında orta dereceli bir memurun zorunlu giderleri 4 594 kuruş olduğu göz önünde bulundurulursa bir öğretmen bütçesinin ayda 3 754 kuruş açık verdiği görülür. Alt derecedeki memurların durumları daha da kötü idi. Zira 6. derecede bir öğretmen 560 kuruş alırken 4. derecede bir müstahdem 300 kuruş ücret almaktaydı. Bkz. Z. Toprak, *age*, s. 150

⁷⁷⁶ 29 Ekim 1914 tarihinde çıkarılan bir kanuna göre; seferber orduya dahil veya sevk, işe ve Te-kâlif-i Harbiye Komisyonları ile ambarlarda görevli bulunanlarla, geceli gündüzlü çalıştıkları Harbiye Nazırı tarafından tasdik edilen daire ve kuruluşlarda çalışan bütün erkân, ümera, zabitan, zabitan vekilleri, sivil memurlar, sıhhiye, baytariye, esnaf, askerî mensuplar ve askerî kâtipler 14 Kasım 1914 tarihinden itibaren seferberliğin sonuna kadar tahsisatlarına ilâveten ayda bir nefer tayini verilmesi kararlaştırılmıştı. Bu tayin aynen veya Meclis-i Umûmî tarafından kabul edilen miktar üzerinden bedelen verilecekti. Bkz. "Seferberlik Esnasında Muhasssatlarına Zammimeten Bir Nefer Tayini Verilecek Olan Zabitan ve Efrad-ı Askeriye ile Memurin-i Sıhhiye ve Saire Hakkında Kanun-ı Muvakkat" *Düstûr*, II. Tertip, VI, s. 1366, 1367

⁷⁷⁷ "Memurin ve işe", *İkdam*, 28 Eylül 1918, s. 2

⁷⁷⁸ BOA, MV, Dos. No: 210, Bel. No: 141; "Memurinın Suret-i işeleri Hakkında Kararname", (25 Eylül 1333), *Düstûr*, II. Tertip, VI, s. 736; "Memurin ve Müstahdemine Erzak Tcvzii", *İkdam*, 27 Eylül 1917, s. 1

2. Dağıtılacak erzakın cins ve miktarı Maliye Nezareti tarafından düzenlenecek bir liste ile belirlenecektir.

3. Dağıtılan erzakın fiyatı Harbiye Nezaretince subay ve askerî personele verilmekte olan erzak fiyatının aynı olacaktır.

4. Bu kararnamenin uygulanış şekli İaşe Müdüriyet-i Umûmiyesince düzenlenecek bir talimâtname ile belirlenecektir.

İaşe Müdüriyet-i Umûmiyesince bu kararname ile verilen yetkiye dayanarak memurlara maaşları nispetinde yiyecek verilmesi kararlaştırıldı. Maaşı beş yüz kuruşa kadar olanlara üç, bin kuruşa kadar olanlara dört, iki bin kuruşa kadar olanlara beş, daha çok olanlara altı, yedi, sekiz adete kadar ekmek dağıtılacak ve bunun mümkün olmadığı yerlerde ise ekmeğe karşılık hububat verilecekti. Bunun için 27 Eylül 1917 tarihinde ilgili makamlara tebligatta bulunularak ülkedeki memurların isim ve aldıkları maaşları gösterir defterlerin gönderilmesi istendi⁷⁷⁹. Bu bilgiler tamamlandıktan sonra memur ailelerine verilecek yiyecek maddelerinin cins ve miktarlarını gösterir listeler hazırlandı ve buna göre erzak dağıtımına başlandı.

3. Mıntika İaşe Heyeti tarafından kendi mıntıkası dahilindeki sivil halkın iâşesi sağlamak üzere bir talimâtname hazırlanmıştı. Bu talimâtnameye göre; 3. Ordu bölgesinde kendi yiyeceğini sağlayacak miktarda toprak ekemeyen ve menzil noktaları tarafından beslenen memurlar, mülteciler, muhacirler, polisler, jandarmalar, emekliler, yetimler, gece okulları, hastahaneler, hapishaneler, fakir çiftçiler, serbest zahireden iâşesini sağlamaya muktedir olamayanlar ve bunların durumunda bulunanlar iâşe-i umûmiye ambarlarından vesika karşılığında iâşe edileceklerdi. Bu dağıtımın şu şekilde yapılması kararlaştırıldı:⁷⁸⁰

1. Onbaşıdan küçük olanlara 300 gr un veya 330 gr buğday ya da 400 gr ekmek, onbaşıdan büyük olanlara 400 gr un veya 440 gr buğday ya da 600'er ekmek hesabıyla dağıtım yapılacaktır. Şayet buğday yerine mısır veya arpa verilecek olursa bu miktara % 10 ilâve edilir. Ancak ambarlardaki zahirenin azalması durumunda bu miktar azaltılabilir. Kalori eksikliğinin balık, fındık ve benzeri maddelerden telâfisine gayret edilerek

⁷⁷⁹ "Müşpet Bir Karar Memurine Ekmek Ta'yinâtı", *İkdam*, 27 Eylül 1917. s. 2

⁷⁸⁰ **ATASE Arşivi**; Kls. 2907, Dos. 443, F. 3-13, 3-14, 3-15, 3-16

halkın sağlığının korunmasına dikkat edilecektir. Muhacirlere ekmek ve ya aynen zahire verileceğinden ayrıca nakden yevmiye verilmeyecektir.

2. Bu dağıtımın bir düzen içerisinde yapılabilmesi için hasat ve harman işleri sona erdikten sonra halkın iâşesi için alınabilecek olan zahire miktarı muntika riyasetine bildirildikten sonra bu zahirenin iâşe ambarlarına doldurulmasına başlanacaktır. Ancak bundan sonra muntika içerisinde vesika ile verilebilecek ekmek miktarı anlaşılabileceğinden, alınan zahirenin yeterli görülmemesi durumunda eksik kalan kısmın muntika ya nerelerden ne şekilde sağlanacağı muntika heyetince kararlaştırılacaktır. Bu durumda gerek görüldüğü takdirde zahiresi olmayan yerlere muntika içerisinde zahiresi bol olduğu tahmin edilen yerlerden iâşe adına zahire sevk olunacaktır.

3. Jandarma, polis ve tahsildarlar gibi at beslemek zorunda olan memurlar ile askerî nakliyat yapmakta olan hayvan sahiplerine vesika karşılığında yemlik verilecektir. Çiftçilere ait hayvanların yemleri serbest kalan zahireden sağlanmak üzere bu dağıtımın dışında tutulmuştur. Bu şekilde vesika karşılığı verilecek olan yemlik miktarı ise şu şekilde belirlenmiştir:

<i>At ve kısrak:</i>	<i>4 kg</i>
<i>Ester:</i>	<i>3 "</i>
<i>Deve:</i>	<i>2 "</i>
<i>Öküz:</i>	<i>3 "</i>
<i>Manda:</i>	<i>3 "</i>
<i>Merkep:</i>	<i>1,5 "</i>

Ekmeklik ve yemlik zahire nakliye ve değirmen masraflarından başka asıl fiyatına haberleşme giderleri adıyla % 10 daha ilâve edildikten sonra ortaya çıkan değer üzerinden halka dağıtılacaktır.

4. Nüfusunu fazla gösteren veya çeşitli hilelere tevessül ederek vesikasını kendisine veya bir başkasına menfaat sağlayacak şekilde tahrif edenler hakkında kanun gereği işlem yapılacaktır. Gerek Tahsildarlar ve gerekse takip memurları erzak vesikalarıyla ilgili defterleri kontrol ederek, nüfus ve hayvan sayısının fazla yazılmasına meydan verilmeyecektir.

Başlangıçta memurlara her ay belli bir miktar bulgur, zeytinyağı ve kuru sebze dağıtılıyordu. Daha sonra kuru sebze dağıtımına son verilerek sade-

ce bulgur ve zeytinyağı verilmeye devam edildi. Taşradaki memur ailelerine ise nüfus başına bir miktar ekmeçlik zahire verilmekle yetinildi. Fakat İaşe Müdüriyet-i Umûmiyesince hiçbir zaman memur ve ailelerini besleyebilecek kadar gıda maddesi dağıtılamadı. Çoğu zaman düzenli olarak yapılamayan bu yardımlar, memurların hayat standardında kayda değer bir iyileşme sağlamadı⁷⁸¹. Nitekim 3. İaşe Heyeti de öncelikle askerin acil ihtiyaçlarını karşılamak zorunda olduğu gerekçesiyle pek çok yerde memurlar ile fakir halka iaşe ambarlarından erzak dağıtımını durdurmuştu. Bu karar bölgedeki sivil memurlar ve yardıma muhtaç bir halde bulunan fakir halktan pek çok kimsenin açlık yüzünden ölmesine neden oldu⁷⁸².

Yöredeki askerî yetkililer doğal olarak iaşe konusunda her zaman önceliği askerî birliklere tanımaktaydılar. Memurlar, jandarmalar⁷⁸³ ve halkın

⁷⁸¹ BOA, DII-İ UM, Dos. No: 20-16, Bel. No: 10-24; "Memurların Erzakı İaşe İşleri", İkdâm, 17 Teşrinievvel 1918, s. 2

⁷⁸² 10 Ekim 1917 tarihinde İttihat ve Terakki Cemiyeti Mamuretülaziz merkezinden bildirildiğine göre paranın değer kaybetmesi ve bunu fırsat bilen bazı muhtekirlerin insafsızlığı yüzünden devlet memurları adeta dilenecek duruma düşmüşlerdi. Bu vilâyette bir defaya mahsus memur ailelerine Eylül ayı içerisinde on birer kilo buğday dağıtılmıştı. Diyarbekir'e sığınmış Van memurlarına da oradaki memur ailelerine verildiği gibi beş ay içerisinde sadece üç defa on birer kilo buğday dağıtılmıştı. Bir kişinin günde bir kilogram yiyecek tükettiği düşünülürse beş aylık yiyecek ihtiyacının 150 kg civarında olduğu söylenebilir. Bu durumda 4 kişilik bir ailenin 5 aylık yiyecek ihtiyacı 750 kg etmektedir. Buna karşılık hükümet tarafından verilmiş olan 33 kg dan ibarettir. Bunun dışında kayda değer bir yardım yapılmıyordu. İstanbul'dan gelmiş olan şeker, gaz ve kibritten ise az miktarda dağıtılmıştı. Fakat bu küçük yardım doğal olarak memurların ihtiyaçlarını karşılamaya yetmemişti.

Bitlis'te memur, jandarma, mülteci, yetim, kimsesiz ve tutuklular vilâyet ambarlarından beslenmekte iken daha sonra 1918 yılı Mart ayında 8. ve 5. fırkalar tarafından bu ambarlara el konulmuştu. Vilâyet ambarlarına bu şekilde el konulması halkı büyük bir yiyecek sıkıntısı ile karşı karşıya bıraktı. Piyasada çok az bulunan buğdayın kilosu gizlice 50 kuruştan satılmaktaydı. Memurlar, fakir halk ve mültecilerin bu kadar yüksek fiyatlarla yiyecek satın almaları mümkün değildi. Bu durumda halkın yaklaşık % 60'ı yiyeceksiz kaldığından yerli halktan ve mültecilerden pek çok insan açlık yüzünden ölmekteydi. Yine Sivas'a gelmiş olan mülteci ve yetim çocuklarına önceleri askeriyece ekmeç verilmekteyken 1918 yılı Mart ayında bu yardım kesilmişti.

Sonraki aylarda memurlara verilmekte olan erzak miktarı iyice azaldı. 8 Nisan 1918 tarihinde bir grup memurun Mamuretülaziz vilâyetinden gönderdikleri bir telgrafnamede; "verilmekte olan bir parça kuru ekmeğin bile bize çok görüldüğünü hissediyoruz. Geri hizmette bulunan askerlerin bile en önemsiz ihtiyaçları karşılandığı halde aynı hedef ve maksat için çalışmakta olan memurlar adeta açlığa terk edildiklerinden görev yapamaz hale gelmişlerdir" denilmekte idi. Bkz. BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-16, Bel. No: 10-15; Dos. No: 20-2, Bel. No:2-57; Dos. No: E-40, Bel. No: 14; Dos. No: 20-16, Bel. No: 10-2; IBOA, DH ŞFR, Dos. No: 85, Bel. No: 9

⁷⁸³ Seferberliğin başında Harbiye Nezareti tarafından alınan bir karar gereği seyyar jandarma taburlarının ordu tarafından ve sabit jandarma taburlarının ise jandarma teşkilâtı tarafından iye edilmeleri gerekiyordu. Fakat daha sonraki yıllarda ordu, jandarmaları gerektiği zaman asker ve bir problem ortaya çıktığında mülkiyeli sayarak hükümet tarafından iaşe edilmelerini istemiştir. Bkz. BOA, DH-İ UM, Dos.

iaşesi ikinci sırada yer almaktaydı. Bu şekilde ordu tarafından vilâyet ambarlarına el konulması iâşe sıkıntısını daha da arttırdığından, yiyecek fiyatları da o oranda yükselmekteydi. 1917 Haziranında Canik sancağında ekmeğin okkası 50 kuruşa⁷⁸⁴ ve 1918 yılı Şubat ayında Bitlis vilâyetinde buğdayın kilosu gizlice 50 kuruşa satılmaktaydı⁷⁸⁵.

Memurlar buğday dışındaki ihtiyaçlarının tamamını ve buğday ihtiyacının büyük bir bölümünü yine piyasadaki muhtekirlerden yüksek fiyatlarla satın almak zorunda idiler. Bu nedenle İttihat ve Terakki Cemiyeti Mamuretülaziz Merkezinden gönderilen bir telgrafnamede memurların durumlarının iyileştirilmesi için şu önlemlerin alınması istenmekteydi:

1. Kâğıt para değer kazanana kadar memur maaşlarının yarısının kâğıt para ile ve diğer yarısının da madenî para olarak ödenmesi.

2. Subaylarda olduğu gibi ekmeğin buğdaya çevrilerek gerekli diğer malzemelerle memurlara verilmesi⁷⁸⁶.

Fakat aradan bir hayli zaman geçmesine rağmen bu konuda her hangi bir iyileştirme yapılamadığı görülmektedir⁷⁸⁷.

Savaşın sonuna kadar devlet memurlarına her ay düzenli olarak belli bir miktar erzak verilmesi kararlaştırıldığı halde, İâşe Müdîriyet-i Umûmiyesi hademe ve odacıları bu uygulamanın dışında tutarak onlara erzak vermek istemiyordu. Bunun üzerine konu Şura-yı Devlet Riyasetinin 4 Kasım 1917 tahinli tezkiresi ile Meclis-i Vükelâya iletilti. Bu tezkire aynı gün görüşülerek şu karar alındı:

Devlet dairelerinde çalışan hademe ve odacıların maaşları da diğer çalışanlar gibi bütçeye dahil olduğundan onlara da devlet memurları gibi uygun bir miktar erzak verilmek üzere ayrıca bir liste hazırlanması⁷⁸⁸. Böylece hiç

No: 20-2, Bel. No: 2-57; BOA, DH ŞFR, Dos. No: 44, Bel. No: 8

⁷⁸⁴ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-35, Bel. No: 62

⁷⁸⁵ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-2, Bel. No: 2-57

⁷⁸⁶ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-41, Bel. No: 3; Dos. No: E-45, Bel. No: 56

⁷⁸⁷ 25 Kasım 1917 tarihinde bir grup memur tarafından Mamuretülaziz'den Maliye Nezaretine gönderilmiş olan bir telgrafnamede memurların daha önceki sıkıntılarına dikkat çekilerek bütün başvuru-
rulara rağmen ordu komutanlığınca memurların iâşesi konusunda zorluk çıkarılmaya devam edildiği bildirilmekteydi. Bkz. BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-43, Bel. No: 65 14

⁷⁸⁸ BOA, MV, Dos. No: 210, Bel. No: 9

olmazsa kanunen odacı ve müstahdemlerin mağduriyeti giderilmiş oluyordu.

İşgal edilen vilâyetlerden kaçarak komşu vilâyetlere sığınmış bulunan muhacir memurların durumu diğer memurlara göre daha feci idi. Bunlar ailelerini doyurabilmek için göç ederken yanlarında getirebildikleri kap kaçaklarını ve hatta sırtlarındaki elbiselerini de satarak çok yüksek fiyatlarla ekmek almaktaydılar. Artık satacak bir şeyleri de kalmamış olan bu memur ailelerine, hükümet tarafından da ciddi bir yardımda bulunulamıyordu⁷⁸⁹.

İaşe Müdüriyet-i Umûmiyesince her ay düzenli olarak erzak dağıtımında başarı sağlanamayınca memurların iaşesini daha gerçekçi bir yöntemle sağlanması gereği ortaya çıktı. 3 Haziran 1918 tarihinde Diyarbekir Valisi Şevket Bey tarafından bu konuda yeni bir yöntem teklif edildi. Dahiliye Nazırı Talat Paşa tarafından da uygun görülen bu teklif ana hatlarıyla şöyledir; memurlara her ay erzak dağıtmaktan vazgeçilerek harman zamanında altı aylık ihtiyaçlarına yetecek kadar erzak toptan kendilerine verilecek geriye kalan zahire ise iaşe ambarlarından teslim edilecekti.

Talat Paşa bu esas üzerine yeni bir talimâtname hazırlanmasını istemekteydi⁷⁹⁰. Bu görüşü İaşe Müdüriyet-i Umûmiyesine iletildi ancak kabul edilmedi. İaşe Müdüriyet-i Umûmiyesi; şimdiye kadar ailelerinin nüfus sayısına göre yalnız ekmeklik zahire verilmekte olan taşra memurlarına bundan böyle maaşları karşılığında zahire verileceğini bildirmişti. Bu amaçla piyasadan satın alınacak olan zahire maliyeti üzerinden memurlara dağıtılacaktı. Fakat Talat Paşa bu uygulamanın ailesi kalabalık ve piyasa fiyatıyla zahire alamayacak durumda bulunan memur ailelerini daha çok açlığa mahkum edeceği kanaatindeydi. O nedenle Harbiye Nezaretine müracaat ederek memurların savaş sırasında askerlerden hiçbir farkları bulunmadığından bunların da aynen asker ve subaylar gibi iaşe edilmeleri gerektiğini belirtmiş ve memur iaşesi konusunda bir karar alınırken bu hususun da dikkate alınmasını istemişti⁷⁹¹. Talat Paşanın bu girişiminden bir sonuç elde edilemedi.

İaşe Müdüriyet-i Umûmiyesinin düzensiz ve yetersiz de olsa memurlara yaptığı erzak dağıtımı 1918 yılı Haziran ayına kadar devam etti. Bu tarihten itibaren İaşe Nezaretinin göreve başlaması dahi beklenmeden erzak dağıtım-

⁷⁸⁹ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-40, Bel. No: 14

⁷⁹⁰ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-16, Bel. No: 10-27

⁷⁹¹ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-16, Bel. No: 10-24

mına son verildi. Halbuki İaşe Nezareti kuruluşunu tamamlayıncaya kadar İaşe Müdüriyet-i Umûmiyesinin görevini eskiden olduğu gibi sürdüreceğe kararlaştırılmıştı. İaşe Nezareti ise daha hazırlıklarına tamamlayamadığı gerekçesi ile bu işle meşgul olmuyordu. Sonuçta teşkilât değişikliğinden kaynaklanan karışıklık yüzünden memurlar ağustos ayından itibaren erzaklarını alamamışlardı⁷⁹².

İaşe Nazırı Kemal Bey, göreve başladığı gün gazetelere verdiği bir demeçte; İaşe Nezaretinin her şeyden önce sokaklarda açlıktan ölmek tehlikesine maruz bulunan çaresiz kimseler ile namusları dairesinde görev yapmak gayretinde bulundukları halde sıkıntı içerisinde bulunan memurları bu durumdan kurtarmayı ilke edindiğini söylemişti. Bu amaçla nezaret, spekülasyon ortamında güç durumda kalan sabit gelirli memurlara düzenli olarak cüzi bir bedel karşılığında elbise, ayakkabı ve erzak dağıtarak sıkıntılarını hafifletmeyi düşünmekte idi. Hatta memurlara dağıtılacak eşya ve erzakın mal oldukları fiyat yüksek olsa bile, zarar etme pahasına ucuz fiyat üzerinden erzak verilecekti.

Emeklilere gelince bunların miktarı çok fazla olduğundan memurlar gibi erzak dağıtımını imkânsız görülüyordu. Fakat emekli ve fakirler ile sıkıntı içerisinde bulunan şehit ve asker ailelerine ülkenin çeşitli yerlerinde açılacak aşhanelerden yemek verilebileceği ifade edilmekteydi. Kemal Bey bu aşhaneler aracılığı ile günde 100 000 fakire yemek verilebileceğini ümit etmekteydi⁷⁹³.

Bu açıklamalar üzerine memurlar, İaşe Nezaretinin yakında hazırlıklarını tamamlayarak ihtiyaçlarının büyük bir bölümünün karşılanacağı ümidiyle teselli buluyorlardı. Herkes iaşe ambarlarının doldurulmakta olduğunu ve yeterli miktarda erzak sağlandıktan sonra dağıtımına başlanacağını zannetmekteydi⁷⁹⁴. Fakat bir süre sonra İaşe Nezaretinin kuruluşunu çok uzun bir sürede tamamlayabileceği anlaşıldı. Nitekim aradan aylar geçtiği halde, memurlara en küçük bir yiyecek yardımında bile bulunulamamıştı. Bunun üzerine İaşe Müdüriyet-i Umûmiyesi basın tarafından da eleştirilmeye başlandı. 5 Eylül 1918 tarihli İkdam Gazetesi'ndeki bir yazıda; İaşe Nezareti henüz

⁷⁹² "Memurların Bu Aylık Erzakı", *İkdam*, 5 Eylül 1918, s. 2

⁷⁹³ "İaşe Teşkilâtı Etrafında", *Tanin*, 25 Ağustos 1918, s. 2; "İaşe Nezareti Umûmî Teşkilâtı", *İkdam*, 25 Ağustos 1918, s. 1

⁷⁹⁴ "Memurların Erzakı İaşe İşleri", *İkdam*, 17 Teşrinievvel 1918, s. 2

göreve başlamadığından, memurlara verilecek erzakın cins ve miktarının kararlaştırılabilmesi için daha uzun bir zamana ihtiyaç duyulduğu vurgulandıktan sonra, İaşe Müdüriyet-i Umûmiyesinin memurlara hakları saklı kalmak ve yeni kararname ile verilecek erzakın üst tarafı ileride tamamlanmak üzere erzak dağıtımına devam edilmesi gerektiği iddia edilmekteydi⁷⁹⁵.

Eylül ayı sonlarına gelindiğinde memur ve müstahdemlerin aldıkları ücret ve isimlerini gösterir defterlerin sadece bir bölümü nezarete ulaşabilmişti. Bu arada verilecek erzakın cins ve miktarına dair kararname de hazırlanmış olduğundan bu defterlerin tamamlanmasıyla birlikte erzak dağıtımına başlanacağı haber alınmıştı⁷⁹⁶. Bu arada İaşe Nezareti halkı teskin etmek amacıyla yerine getiremeyeceği vaatlerde bulunmaktan da geri kalmıyordu. Nitekim memurların yalnız yiyecek ihtiyaçlarının değil, aynı zamanda elbise ve yakacak ihtiyaçlarının da karşılanacağı açıklanmıştı⁷⁹⁷. Ayrıca yeni iaşe karnamesi ile memurlardan başka kamu yararına çalışan Hilâl-ı Ahmer, Matbuât, Müdafaa-i Milliye, Donanma Cemiyeti ve Darüleytamlar gibi kurumlara da her ay erzak verilecekti⁷⁹⁸.

Memurlar bu vaatlerle oyalanırken Eylül ayına ait erzaklarını da alamadılar. İaşe Nezaretine erzak almak için baş vuran bazı memurlar, nezaret henüz kuruluşunu tamamlayamadığından erzakın İaşe Müdüriyet-i Umûmiyesince verileceği cevabını almaktaydılar⁷⁹⁹. Halbuki bu sırada İaşe Müdüriyet-i Umûmiyesi memurlara en küçük yardımda bulunmazken, 1918 yılı ürününe ait aşar ve iaşe hisseleri bile bu müdüriyet tarafından askerî de-

⁷⁹⁵ "Memurların Bu Aylık Erzakı", *İkdam*, 5 Eylül 1918, s. 2. Basın bu eleştirilerinde haklı idi. Çünkü Eylül ayı ortalarına gelindiği halde memurların iaşesi hakkında yapılan hizmet ilgili dairelerine yazılan bir tezkire ile devlet dairelerinde çalışan memur ve müstahdemlerden 600 ile 1 500, 1 500 ile 2 500, 2 500 ile 5 000, ve 5 000 ile 10 000 kuruş kadar maaş alanların isimlerini gösterir bir defter istenmiş olmasından ibaretti. Memurlara dağıtılacak erzakın cins ve miktarı bile henüz belirlenmemişti. Ancak basının bazı özel kaynaklardan aldığı bilgilere göre maaşı düşük olanlara ucuz fiyatlarla ve ihtiyaçları kadar, yüksek maaşlı memurlara da belli bir miktardan fazla olmamak üzere fakat düşük maaşlı memurlardan biraz daha yüksek fiyatlarla erzak dağıtılması tasarlanmaktaydı. Böylece memurların temel ihtiyaç maddelerinin uygun fiyatlarla karşılanabileceği iddia edilmekteydi. Fakat böyle bir uygulamanın başarılı olması beklenemezdi. Memurlara dağıtılacak yiyecek maddelerinin sınırlı olacağı muhakkaktı. Bu nedenle memurlar temel ihtiyaç maddelerinin bir bölümünü yine piyasadan satın almak zorunda kalacaklardı. Bkz. "Memurin ve Iaşe", *İkdam*, 28 Eylül 1918, s. 2.

⁷⁹⁶ "Erzak ve Iaşe", *İkdam*, 26 Eylül 1918, s. 2.

⁷⁹⁷ "Memurların Erzakı İaşe İşleri", *İkdam*, 17 Teşrinievvel 1918, s. 2.

⁷⁹⁸ "İaşe Haberleri", *Tanin*, 28 Eylül 1918, s. 3.

⁷⁹⁹ "Memurinın Eylül Erzakı Hâlâ Verilmedi", *İkdam*, 30 Eylül 1918, s. 2.

polara doldurulmuş ve bunlar İaşe Nezaretine teslim edilmemişlerdi. Bu durumda İaşe Nezaretinin etkin bir şekilde çalışmaya başlaması mümkün değildi⁸⁰⁰. Nitekim İaşe Nezareti 13 Ekim tarihinde hâlâ on güne kadar erzak dağıtılacağı vaadiyle yetinmekteydi⁸⁰¹.

Sonuçta bütün bu sözlerin boş bir vaatten ibaret olduğu anlaşıldı. Savaşın son günlerine gelindiğinde İaşe Nezaretinden erzak almak üzere devlet dairelerinden gönderilen listelerde 5 000 memurun ismi kayıtlı bulunuyordu. Bu memurlara maaşları oranında erzak verilmesi gerekiyordu. Halbuki İaşe Nezaretinin elinde erzak namına sadece 42 000 kg zeytinyağı ve az miktarda da patates bulunuyordu. Talat Paşa hükümetinin istifasıyla Kemal Beyden boşalan İaşe Nezaretine atanan Celâl Muhtar Bey, 17 Ekim 1918 tarihinde mevcut erzakın genel bir dağıtıma yetmeyeceğini ve herkese iki-üç kilo patates vermekle de ihtiyacın karşılanamayacağını gerekçesiyle memurlara erzak dağıtımı konusunu bir süre için ertelediğini açıkladı⁸⁰². Celâl Muhtar Bey, 19 Ekimde basına yaptığı bir başka açıklamasında da memurların durumuyla ciddiyetle ilgilenileceğini belirtmekle beraber bu konuda herhangi bir vaade bulunmamıştı⁸⁰³. Böylece savaşın sonuna kadar memurlara bir daha erzak dağıtılamadı⁸⁰⁴.

Savaş boyunca alım güçleri bir hayli azalmış olan ve hükümetten de kayda değer bir yardım göremeyen devlet memurlarının geçim sıkıntısı yüzünden devlete olan sadakatlerinin zarar göreceğinden korkulmaktaydı⁸⁰⁵. Nitekim kıtlık ve geçim sıkıntısı yüzünden devlet memurlarının bir çoğu hayatta kalabilmek için kendilerini ve ailelerini doyurmayı birinci derecede görevleri olarak düşünmeye başlamışlardı. İçlerinden bazıları bu düşüce ile çeşitli yolsuzluk ve rüşvet olaylarına karışmaktaydı. Gittikçe yaygınlaşan bu gibi yolsuzluklar devlet ve toplum hayatını da olumsuz yönde etkileyerek

⁸⁰⁰ "Memurların Erzakı İaşe İşleri", *İkdam*, 17 Teşrinievvel 1918, s. 2

⁸⁰¹ "Memurine Erzak Tevzii İçin", *İkdam*, 13 Teşrinievvel 1918, s. 3

⁸⁰² "Memurine Erzak Tevziinin Tehiri", *Tanin*, 17 Teşrinievvel 1918, s. 3

⁸⁰³ "İaşe İşleri-Celâl Muhtar Beyin Beyanâtı", *Tanin*, 19 Teşrinievvel 1918, s. 2

⁸⁰⁴ Daha sonra 14 Aralık 1918 tarihinde memurlara yeniden erzak dağıtımına tevccsül edildi. Bu amaçla Levazım Müdüriyetine bir yazı gönderilerek memurlara Aralık ayına mahsuben patates ve şeker verileceğinden gerekli mutemetlerini gönderilerek bu malların aldırılmaları istenmişti. Bkz. BOA, BEO, Bel. No: yok

⁸⁰⁵ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-43, Bel. No: 65

milletin maneviyatını bozmaktaydı.⁸⁰⁶

İlaşe açısından büyük bir sıkıntı içerisinde düşmüş olan memurlar fırsat düştükçe rüşvet almaya başlamışlar ve dört ay içerisinde bu gibi olaylara karıştığı tespit edilen 98 polis memurunun meslekle ilişkisi kesilmişti⁸⁰⁷. Rüşvet sadece polis memurlarıyla sınırlı kalmadı. Savaş uzadıkça memurlar arasındaki idaresizlik de artıyordu. Rüşvet, irtikap, iltizam, müsamaha ve her türlü suiistimal artık mubah halini almıştı⁸⁰⁸. Bu sırada bazı suiistimalleri görülen subaylar ibret numunesi olarak cezalandırılmak üzere Harbiye Nezaretine teslim ediliyor; fakat bütün şikâyet ve ricalar neticesiz kalıyordu. Levazımât-ı Umûmiye Reisi İsmail Hakkı Paşa kendi adamlarına son derece geniş yetkiler vermişti ve bütün kudretini öyle harekete geçirmişti ki, sivil makamlar tarafından ileri sürülen iddialar sonuçsuz kalıyordu⁸⁰⁹. Memurların bu yolsuzlukları sonuç olarak yine fakir kesimin ezilmesine neden oluyordu. Hatta Köylüler; *"Keşke hükümet bizden daha fazla vergi alsa da memurları doyursa bizi onların tecavüzlerinden korusa"* diye serzenişte bulunmaya başlamışlardı⁸¹⁰.

Sadrazam başta olmak üzere çeşitli kademelerdeki hamiyetli yöneticilerden fakir halkın kaderine ortak olarak büyük bir metanetle her türlü zorluğa rağmen görevlerini adaletle sürdürebilenlerin sayısı da az değildi⁸¹¹. Bütün mal ve mülklerini yalnız ailelerini geçindirmek uğrunda ellerinden çıkarmış bulunan namus ve haysiyet sahibi bazı kimseler ise halktan olanlar

⁸⁰⁶ BOA, DII-İ UM, Dos. No: 20-16, Bel. No: 10-24

⁸⁰⁷ Polis Müdür-i Umûmisi bu durumun devam etmesi halinde polis teşkilâtının ahlak ve düzeninin kesinlikle bozulacağından ve bu yüzden pek çok polisin görevden alınmasıyla emniyet kadrosu büsbütün boşalacağından payitaht asayişinin sağlanamayacağını bildirmekte idi. Bkz. BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-16, Bel. No: 10-6

⁸⁰⁸ Fuat Gücüyener, *age*, s. 237

⁸⁰⁹ T. Çavdar, *age*, s. 390

⁸¹⁰ "Memurin ve İlaşe", *İkdam*, 28 Eylül 1918, s. 2

⁸¹¹ Savaş sırasında millet süpürge tohumu ekmegi yerken, Talat paşa da evine bu vesika ekmegin-den alıyordu. Bir gün Levazımât-ı Umûmiye Reisi İsmail Hakkı Paşa evine gelmişti. Sadrazamın evinde bu çamur gibi ekmegi yediğini görünce Talat Paşanın şoförünü yanına çağırması ve ertesi gün gelip kendisini görmesini tembih etmişti. İsmail Hakkı Paşa ertesi gün kendisini ziyaret eden şoföre bir torba beyaz ekmek verip Talat Paşanın evine gönderdi. Paşanın hanımı ve doksan yaşındaki annesi Levazım Reisinin bu hediyesine son derece memnun olmuşlardı. Fakat akşam üzeri eve gelip beyaz ekmekleri gören Talat Paşa, en küçük dilimcleri bile toplattı ve şoförünü çağırarak şu emri verdi: *"Bunları İsmail Hakkı Paşaya götür ve selam söyle. Biz, her gün vesika ekmegimizi mahallenin fırınından alıyoruz bu ekmegi ihtiyacımız yok"*. Bkz. R. Üner, Talat ve Küçük Talat Bey", *İlyat Mecmuası*, II/5 (Mayıs 19176), s. 80

gibi aç kaldıklarından kendilerine bir yarar sağlamayan memuriyet görevlerini terk etmeye başlamışlardı. Talat Paşa memurların durumlarının iyileştirilememesi halinde kadroların boşalmaya devam edeceğinden endişe duymaktaydı⁸¹². Zaten bu sırada devlet dairelerinde önemli bir memur açığı vardı. Bunda öncelikle savaş nedeniyle çok sayıda insanın kaybedilmiş olması, sonra hâlâ birtakım memurların ordu kadrosu içinde bulunmalarının etkisi de vardı. Fakat dolaylı da olsa yine savaşın etkilerinden olmak üzere üçüncü bir etkin daha vardı ki, bu da memuriyetin bir aileyi geçindirecek kadar kazanç getirmemesinden dolayı kimsenin bu mesleğe rağbet göstermemesi idi⁸¹³.

3. Esnaf ve Tüccarlar

Savaşın neden olduğu hayat pahalılığı en fazla kazançları ve maaşları kaime üzerinden ödenmekte olan memur ve üreticileri etkilerken, diğer taraftan spekülasyon ve vurgunculuğa da uygun bir zemin hazırlamıştı⁸¹⁴. Bu zemini kendi lehine değerlendiren ve kazançlı çıkanlar ise bir grup kötü niyetli esnaf ve tüccarlar olmuştur.

Üretim ve tüketim dengesi arasındaki farklılıklar nedeniyle ülkenin bazı yerlerinde yiyecek fiyatları düşük, bazı yerlerinde ise yüksekti. Yiyecek fiyatları tarımsal üretimin yaygın olarak yapıldığı üretim alanlarında nispeten ucuz, buna karşılık kalabalık ve tüketici sınıfın yaşadığı şehirlerde ise o nispette pahalı idi. Bu durumda kırsal kesimdeki üreticiler çoğu zaman mallarının gerçek karşılığını alamazken, şehirli ise malın gerçek değerinin birkaç katını ödemek zorunda kalıyordu. Arz ve talep kuralının sonucundan başka bir şey olmayan bu durumdan hem üreticiler hem de tüketiciler zarar gördükleri halde ara yerde kazanç sağlayan yalnız tüccarlardı. Çünkü olağanüstü savaş şartlarının yarattığı bir ortamda iki nokta arasındaki fiyat farklarından en iyi yararlanmayı bilenler birtakım karaborsacı tüccarlar olmuştu. Hükümet bu karaborsacılığı engellemek amacıyla yiyecek maddelerine narh koymak yoluna gittiyse de olumlu bir sonuç elde edemedi.

Karaborsacı tüccarlar narh uygulamasının eksik taraflarını derhal kendi menfaatleri doğrultusunda kullanmaya başladılar. Taşra tüccarları, bin bir

⁸¹² BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-16, Bel. No: 10-24; Ş. Rado, *agm*, I, s. 10

⁸¹³ "Mühim Bir Mesele", *Tanin*, 16 Mayıs 1918, s. 1

⁸¹⁴ A. Akyıldız, *age*, s. 239 vd.

hile ve düzenle köylülerin ellerinden çekip alabildikleri malları başta İstanbul olmak üzere birtakım büyük şehirlere gizlice sokarak birkaç gün içerisinde zengin oluveriyorlardı. Fiyatların artmasını bekleyebilecek güçte ve cürette olup, malı piyasaya sürmeyip saklayan istifçi, karaborsacı, muhtekirler el altından gizlice fahiş fiyatlarla yaptıkları satışlarla zavallı çaresiz ahalinin sırtından büyük paralar kazanmaktaydılar. Özellikle hükümete mal vermek ve müteahhit olmak, en kârlı bir kazanç yolu halini almıştı. Zira en büyük yolsuzluklar bu gibi müzayede işlerinde dönmekteydi. Bu ortamda bir anda zengin olmak artık her zaman için mümkündü. Bir gün önce eşinden dostundan para isteyen insanların bir gün sonra avuç avuç altın sarf ettikleri hayretle görülen şeylerdendi. Bu şekilde zengin olanların pek çoğu, iase maddeleri ihtikârı yüzünden servet sahibi olmuşlardı⁸¹⁵.

İstanbul ve İzmir gibi şehirlerde ihtikâr alenen icra edilmeye başlanmıştı. Buralarda hangi tüccarın bilançosuna bakılsa, barış zamanından on kat fazla olduğu görülmüyordu. Büyük spekülasyonlar gören tüccarlardan bazılarınin ise kazançlarının haddi hesabı yoktu⁸¹⁶. Bu durumda hükümet, normal yollarla baş edemediği karaborsacılara karşı bir yandan inzibatî tedbirleri uygulamaya koyarken, diğer taraftan da bunlarla hukukî zeminde mücadele-yi gerçekleştirmek için özel bir kanun çıkardı. Bu kanuna göre, yanlış beyan verenler ve ihtikâr suçunu işleyenler hakkında mallarının zapt edilmesinin yanında, üç aydan üç seneye kadar hapis ve 100 liradan 5 000 liraya kadar nakit para cezası verilebilmekteydi. Alınan bu önlemlere rağmen vurgunculuğun ve karaborsacılığın önünü almak mümkün olamadı. Öncelikle İstanbul'da bulunan karaborsacılara karşı büyük bir operasyon başlatan polis sadece iki gün içerisinde yaklaşık yüz kişiyi ele geçirmişti. Ancak ihtikâr suçuyla divan-ı harbe sevk edilenlerin suçlu oldukları çoğu kere ispat edilemi-yordu⁸¹⁷.

Bu savaşın en ağır yükünü taşıyanlar tüketiciler ve çiftçiler olurken, tüketicilerin adi mallar için ödedikleri fahiş fiyatlarla savaş vurguncuları sınıfı zenginleşmiş oldu. Bu sırada 1332 tüccarı diye anılan bir grup yaptığı vurgunlarla nam salmıştı. Böylece savaş zamanı fırsatçılığından toplanan servetin aslan payını ele geçiren küçük bir azınlık, *harp zenginleri* adıyla Os-

⁸¹⁵ F. Gücüyener, *age*, s. 239, vd. ; S. Sürgevil, *agm*, s. 83.

⁸¹⁶ "Memurin ve iase", *İkdam*, 28 Eylül 1918, s. 2

⁸¹⁷ Bkz. A. Akyıldız, *age*, s. 145 vd.

manlı toplumunda yeni bir burjuvazi sınıfı oluşturdu⁸¹⁸. Savaş fırsatçılığı sayesinde Türk asıllı bir sermayedar sınıfı oluşarak gayrimüslimlerin ülke ekonomisindeki tekelinin kırılacağı düşünüldüğünden, İttihat ve Terakkiciler bu gelişmeleri ülkenin geleceği açısından faydalı bulmaktaydılar. Hatta Maliye Nazırı bu görüşünü meclis kürsüsünde açıkça dile getirerek, harp zenginini kazançlarının meşru alması bile hoş görülebileceğini ifade etmişti⁸¹⁹. Hükmüt tarafından belli ölçüde destek gören bu karaborsacılar ve bunların menfur ticaretinden kâr hissedarı olan bazı idarecilerin gayri meşru servetinden vatan ve millete bir çıkar ve fayda gelmediği gibi kendilerine de bir faydası olmamıştı. Bunların bir kısmı kazandıkları servetleri türlü eğlencelerle harcamışlar, diğerleri ise ticaretten tamamıyla habersiz olduklarından gayrimüslimlerin yardım ve dolayısıyla ortaklıklarına muhtaç bulunuyorlardı. Böylece bu yağma sofrasından bir çok Rum ve Yahudiler faydalanmış ve bunların akıl ve hesaba dayanan kazançları Müslüman tüccarları gibi heba olmamıştır⁸²⁰. Çoğu gayrimüslim olan bu harp zenginleri Türkiye Cumhuriyeti'nin en önde gelen sanayi-ticaret holdinglerinin sahibi oldular⁸²¹.

Bu durumda yalnız tüketiciler değil, üreticiler de dahil olmak üzere halkın büyük bir bölümü küçük bir grubun yararına ve hesabına olarak büyük bir sıkıntı ve sefalet düşerken, savaştan en az zarar gören ve hatta memnuniyet duyan kesim tüccarlar olmuştu⁸²².

C. MUHACİR DURUMUNA DÜŞEN AHALİNİN İAŞESİ

1916 kışında Rus ordusunun ileri harekâta geçerek Osmanlı vilâyetlerini istilâ etmeye başlaması üzerine, şubat ayı ortalarından itibaren savaş bölgesinden ülke içine doğru yoğun bir göç başlamıştı⁸²³. Mülteci akını senenin

⁸¹⁸ Feroz Ahmad, *agm*, s. 53

⁸¹⁹ Y. H. Bayur, *age*, s. 539

⁸²⁰ A. İzzet Paşa, *age*, s. 191

⁸²¹ Feroz Ahmad, *agm*, s. 53; F. Ergin, *agm*, s. 63, vd.

⁸²² Y. H. Bayur, *age*, s. 539

⁸²³ Aşayir ve Muhacirin Müdriyet-i Umûmiyesi İhsaiyat Şubesinin tespitlerine göre 1916 yılı baharında Anadolu'nun çeşitli yerlerinde bulunan mültecilerin sayısı ve bunlara hasat zamanına kadar kişi başına 200 kıyyc hesabıyla gerekli olan yiyecek miktarı şöyledir: (Bkz. BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-15, Bcl. No: 54)

	Mülteci Sayısı	Zahire Miktarı(Kıyye)
Adana vilâyeti	13 618	2 723 600
Ankara vilâyeti	108 042	21 608 400

ilerleyen aylarında da devam etti. Mültecilerin önemli bir kısmı 3. Ordu bölgesindeki bazı vilâyetlere sığınmıştı. Üretici olmaktan çıkıp tamamen tüketici bir hale gelmiş olan mülteciler, her şeylerini geride bırakarak gelmiş olduklarından işe başta olmak üzere hükümetin her türlü yardımına muhtaç bir halde bulunmaktaydılar⁸²⁴.

Göç dalgasının izdihama yol açmaması için İskân Aşayir ve Muhacirîn Müdüriyeti tarafından birtakım önlemler alındı. Öncelikle Umur-ı Mülkiye Heyet-i Teftişine Müdürü Hamid Bey bu yoğun göçü belli bir düzene sokmak üzere bölgeye gönderildi. İskân Aşayir ve Muhacirîn Müdüriyeti, mültecilerden bir bölümünün ilk aşamada Sivas, Canik ve Çorum bölgelerine yerleştirilmesini kararlaştırmıştı. İkinci aşamada ise bulundukları vilâyet ve sancakların kırsal bölgeleri ile komşu vilâyet ve sancaklara yerleştirileceklerdi⁸²⁵. Bir kısım mülteciler ise Diyarbakir, Siverek yoluyla Urfa, Maraş ve Antep taraflarına gönderilecekti. Böylece 1916 yılı içerisinde Mamuretülaziz, Diyarbakir ve Urfa'daki mültecilerin sayısı yaklaşık olarak 200 000 kişiye ulaşmıştı⁸²⁶.

<i>Halep vilâyeti</i>	26 315	5 263 000
<i>Diyarbakir vilâyeti</i>	84 000	16 800 000
<i>Sivas vilâyeti</i>	116 000	24 200 000
<i>Kastamonu vilâyeti</i>	10 104	2 020 800
<i>Konya vilâyeti</i>	4 346	869 200
<i>Mamuretülaziz vilâyeti</i>	5 088	1 017 600
<i>Trabzon vilâyeti</i>	60 000	12 000 000
<i>Musul vilâyeti</i>	150 000	30 000 000
<i>Urfa Sancağı</i>	40 133	9 026 600
<i>İzmit Sancağı</i>	699	139 800
<i>İçil Sancağı</i>	426	85 200
<i>Eskişehir Sancağı</i>	2 316	463 200
<i>Bolu Sancağı</i>	2 500	500 000
<i>Canik Sancağı</i>	36 000	7 200 000
<i>Kayseri Sancağı</i>	30 000	6 000 000
<i>Karahisar-ı Sahip Sancağı</i>	616	123 200
<i>Maraş Sancağı</i>	6 666	1 333 200
<i>Niğde Sancağı</i>	5 635	1 127 000
TOPLAM	707 504	141 500 800

⁸²⁴ ATASE Arşivi; Kls. 1131, Dos. 77, F. 12, 12-4

⁸²⁵ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 61, Bel. No: 122

⁸²⁶ 2 Haziran 1917 tarihinde bunlardan 10 000'i Ankara'ya, 30 000'i de Hamidabad, Burdur, Teke ve Menteşe sancaklarına gönderilecektir. Bkz. BOA, DH ŞFR, Dos. No: 77, Bel. No: 8, 10

Erzurum ve Trabzon yöresinden göç edenler genellikle Sivas vilâyetine gelmekte idiler. Bu şekilde çok sayıda muhacirîn toplandığı Sivas vilâyetinde iâşe ve barınma açısından çok büyük sıkıntılar ortaya çıkmıştı. O nedenle vilâyetin yükünü biraz olsun hafifletmek amacıyla bu muhacirlerin bir bölümünün yavaş, yavaş Kayseri, Yozgat, Niğde, Kırşehir sancakları ile Sivas vilâyetinin kırsal kesimlerine yerleştirilmeleri kararlaştırıldı⁸²⁷.

Trabzon vilâyeti de yoğun göç alan bir bölge idi. Bu vilâyetin Giresun ve Ordu kazalarının tamamı ile Tirebolu kazasının yarısı dışında kalan bölgeleri düşman istilâsına uğramıştı. Zaten yiyecek sıkıntısı içerisinde bulunan bu vilâyete 80 000'i aşkın muhacirîn de gelmesiyle iâşe sıkıntısı yörenin en önemli problemi haline geldi. Bu sıkıntı yiyecek fiyatlarının artmasına da sebep oldu. Böylece mülteciler ekmeğın okkasını 14 ve mısırın okkasını da 6 kuruşa almak zorunda kaldılar⁸²⁸.

Bunun için Muhacirîn Müfettişi Abdülâhad Bey Sivas'a gönderilerek muhacirler hakkında vilâyet tarafından alınacak kararların uygulanmasına yardımcı olmak üzere görevlendirildi⁸²⁹. Ayrıca Sivas ve Erzurum valileri tarafından muhacirlerin iskân ve iâşeleri ile ilgilenmek üzere özel heyetler oluşturuldu. Düşman işgaline uğramış olan vilâyetlerden gelen memurlar da bu heyetlerde görevlendirildiler⁸³⁰. Ayrıca, Anadolu içlerinde Sivas, Ankara, Trabzon, Konya, Kastamonu vilâyetleri ile Canik, Kayseri ve Niğde sancaklarına dağılmış bulunan mülteciler hakkındaki tebligat ve emirlerin takip ve yürütülmesi amacıyla, Erzurum Valisi Mithat Bey Mülteci Müfettişi U-

⁸²⁷ Mültecilerin iskân ve iâşesinde kullanılmak üzere Sivas vilâyeti emrine 5 000 lira para gönderilmişti. Bkz. **BOA, DII ŞFR**, Dos. No: 61, Bel. No: 124.

⁸²⁸ **BOA, DH-İ UM**, Dos. No: F-18, Bel. No: 120; 28, Bel. No: 25. Aç ve perişan bir halde Trabzon vilâyetinin iki buçuk kazasına 80 000 muhacirîn toplanmasına rağmen insanlar birbirlerine ve kanunlara karşı son derece saygılı idiler. Hiç kimse başkasının hakkına tecavüz etmeyci kalkışmıyor, adı hırsızlık olaylarına da pek az rastlanıyordu Bkz. **BOA, DH ŞFR**, Dos. No: 71, Bel. No: 196

⁸²⁹ Mültecilerin iâşesinde ciddi sıkıntılar zuhur edince Erzurum valisi, Iskân Aşayir ve Muhacirîn Müdiriyyetine müracaat ederek bu önemli problemi halledebilecek birkaç heyetin Sivas vilâyetine gönderilmesi istedi. Fakat Iskân Aşayir ve Muhacirîn Müdiriyyeti, bu meseleyi merkezden heyetler göndermek yerine başka türlü çözmeyi tercih etmişti. Bunun için Muhacirîn Müfettişi Abdülâhad Bey Sivas'a gönderilerek muhacirler hakkında vilâyet tarafından alınacak kararların uygulanmasına yardımcı olmak üzere görevlendirildi. Ayrıca düşman işgalinde bulunan bütün vilâyet memurlarının muhacirlerin iskân ve iâşelerinde görevlendirilebileceği bildirilerek, Sivas ve Erzurum valilerinin kendi aralarında görüşükten sonra gerekli görülen heyetlerin bu memurlar arasından seçilerek oluşturulması istendi. Bkz. **BOA, DH ŞFR**, Dos. No: 66, Bel. No: 36

⁸³⁰ **BOA, DH ŞFR**, Dos. No: 66, Bel. No: 36

mûmîsi unvanıyla görevlendirildi⁸³¹. Alınan bu önlemlere rağmen, ulaşım imkânlarının yetersizliği nedeniyle mültecilerin 3. Ordu bölgesinde kesafet kazanmasının önüne geçilemiyordu. Bu durumda mültecilerin yeterli şekilde iâşe edilmeleri mümkün olamadığı gibi, diğer taraftan ordunun iâşesi hususunda da sıkıntıya sebep olmaktadır⁸³².

Bunun üzerine Levazımât-ı Umûmiye Dairesince Dahiliye Nezaretine müracaat edilerek, ordunun iâşesini tazyik eden bu mültecilerin Ankara vilâyetinin doğu kesimlerine göç ettirilip orduya yakınlığı dolayısıyla Sivas vilâyetinden satın alınabilecek bütün yiyecek maddelerinin orduya tahsis edilmesi istendi. Fakat Dahiliye Nezareti, zaten sefil ve perişan bir halde bulunan mültecilerin tekrar göç ettirilmesi halinde havaların soğuk ve taşıma araçlarının yetersiz oluşu sebebiyle yarıdan fazlası yollarda telef olacağından, bunların göç ettirilmesini doğru bulmayarak bahara kadar yerlerinde bırakılmalarını kararlaştırdı. Mülteciler ilkbaharın gelmesiyle beraber Çankırı, Yozgat ve Kırşehir taraflarına göç ettirileceklerdi⁸³³.

Böylece ulaştırma imkânlarının yetersizliği nedeniyle iç bölgelere sevk edilemeyen binlerce mülteci zaten iâşe sıkıntısı içerisinde bulunan ordunun yiyeceğine ortak olmuş bulunuyordu.

1. Muhacirlere Yevmiye Tahsisi

Savaş bölgesinden ya da düşman işgaline uğramış yerlerden iç kesimlere doğru göç eden muhacirlerin iâşe, iskân ve tohumluk ihtiyaçları için gerek görülen eşya ve erzak bedelleri muhacirîn tahsisâtından karşılanmakta idi⁸³⁴.

⁸³¹ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 70, Bel. No: 113

⁸³² 1916 yılı içerisinde 3. Ordunun ekmeklik ihtiyacı için Sivas vilâyetinden 17 000 ton buğday alınması kararlaştırılmıştı. Fakat bu sırada 50 000 kadar mültecinin Sivas'a sığınması üzerine bu buğdayın 13 500 tonu daha çok vilâyetin batı kesimlerine yerleştirilmiş bulunan muhacirlerin iâşesine tahsis edildi. Bkz. ATASE Arşivi; Kls. 1131, Dos. 77, F. 12, 12-4

⁸³³ ATASE Arşivi; Kls. 1131, Dos. 77, F. 12, 12-4. Perişan bir halde ülkenin dört bir yanına dağılmış bulunan mülteci ailelerinin yerleşip toparlanabilmelerine yardımcı olunmak amacıyla Harbiye Nezareti tarafından mültecilerden silâh altına alınacak olanlara iki ay süreyle izin verilmişti. Fakat 1 Ocak 1917 tarihinde bu uygulamadan vazgeçilerek mültecilerin hemen silâh altına alınmalarına teşebbüs edildi. Bkz. BOA, DH-İ U M, Dos. No: E-28, Bel. No: 43

⁸³⁴ BOA, DH-İ U M, Dos. No: 20-2, Bel. No: 2-57. 1916 yılı baharında Rus istilâsı nedeniyle muhacir sayısında da büyük bir artış olmuştu. Bu durumda 1332 yılı bütçesinden muhacirler için ayrılmış olan ödenekler yetersiz kaldığından bu ödeneye devamlı surette ilâveler yapılmıştı. 1332 yılı Aşayir ve Muhacirîn Müdiriyyet-i Umûmiyesi bütçesine 28 Mart 1916 tarihinde 25 milyon kuruş, 23 Mayıs 1916'da 10 milyon kuruş, 24 Mayıs 1916'da 15 milyon kuruş ve 5 Haziran 1916 tarihinde de 30 milyon kuruş ilâve edilmişti. Bu tahsisâtın dışında gerek görüldüğünde Meclis-i Vukelâ Kararıyla mülteciler için hazi-

Bunun için Ankara, Bitlis, Trabzon, Canik, Merzifon, Sivas, Tokat, Halep, Antep, Diyarbakir, Mamuretülaziz, Kayseri ve Niğde’de tasfiye komisyonları kurulmuştu. İskân Aşayir ve Muhacirin Müdüriyetinin 26 Şubat 1916 tarihli emri gereğince, tasfiye komisyonları erzak ve eşya bedellerini belirleyerek muhacirin tahsisâtından karşılanmak üzere İskân Aşayir ve Muhacirin Müdüriyetine bildirmekle mükelleftiler⁸³⁵. Bu müracaatlar üzerine muhacirin tahsisâtından vilâyetler emrine uygun miktarda para gönderilmekteydi. Muhacirlerin işleri için kullanılmak üzere gönderilen paraların başka amaçlarla harcanmasına kesinlikle izin verilmiyordu. Muhacir tahsisâtı dışında 25 Ekim 1915 tarihli bir kararname ile de Ziraat Bankasından muhacirlere 3 milyon liralık kredi verilmesine müsaade edilmişti⁸³⁶. Ayrıca yörede bulunan ve çeşitli sebeplerle terk edilmiş olan emval-i metruke adıyla kayıtlı zahire, elbise, eşya ve bu gibi şeylerin muhacirlerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere kullanılmasına izin verilmişti⁸³⁷. Böylece, bu kaynaklardan yararlanılarak, muhacirlere günlük ihtiyaçlarını karşılamak üzere sığındıkları vilâyetlerce belli bir miktar yevmiye ödenmekteydi.

1917 yılı Şubat ayında Trabzon’daki mültecilere 80 para yevmiye veri-

neden çeşitli adlarla ek ödenekler de verilmekteydi. Nitekim Meclis-i Vükelâ, 8 Şubat 1917 tarihli kararıyla Diyarbakir’de bulunan mültecilere çorba dağıtımını sağlamak amacıyla zahire satın almak üzere Masarif-i Gayri Melhuz Tertibinden ödenek ayrılarak gönderilmesini kararlaştırmıştı. Buna rağmen Maliye Nezareti kayıtlarından anlaşıldığına göre 1333 yılı bütçesinden muhacirler için ayrılmış olan ödeneğin tamamen kullanıldığı halde ihtiyacı karşılamaya yetmediği anlaşılmaktadır. Bu ödenek 1917 yılı Aralık ayı başlarında tamamen tükendiğinden, yevmiyelerini alamayacak olan muhacirlerin için açlık ve sefaletlerinin bir kat daha artmasına fırsat vermemek üzere Meclis-i Mebusân Muhacirlere ek ödenek verilmesi için çalışmalara başladı. Bu çalışmaların aralık ayı ortalarında tamamlanacağı tahmin edilmekte idi. Ödenek geciktikçe muhacirlerin durumu daha da kötüye gitmekteydi. Bkz. “1332 Aşayir ve Muhacirin Müdüriyet-i Umûmiyesi Bütçesine 25 milyon kuruş İlavesi Hakkında İrade-i Seniyye”(10 Mart 1332), **Düstûr, II. Tertip, XI**, s. 891; “1332 Aşayir ve Muhacirin Müdüriyet-i Umûmiyesi Bütçesine 25 000 000 kuruş İlavesi Hakkında İrade-i Seniyye”(10 Mayıs 1332), **Düstûr, II. Tertip, XI**, s. 1122; “1332 Aşayir ve Muhacirin Müdüriyet-i Umûmiyesi Bütçesine 25 000 000 kuruş İlavesi Hakkında İrade-i Seniyye”(11 Mayıs 1332), **Düstûr, II. Tertip, XI**, s. 1138; “1332 Aşayir ve Muhacirin Müdüriyet-i Umûmiyesi Bütçesine 25 000 000 kuruş İlavesi Hakkında İrade-i Seniyye”(23 Mayıs 1332), **Düstûr, II. Tertip, XI**, s. 1198; **BOA, BEO**, Bel. No: 333612; **BOA, DH ŞFR**, Dos. No: 82, Bel. No: 43

⁸³⁵ **BOA, DH ŞFR**, Dos. No: 61, Bel. No:125

⁸³⁶ “Muhacirin İçin Ziraat Bankasınca 3 000 000 liralık İstikraz Akdine Mezuniyeti Mütezammın 8 Cemaziyelahir 331 Tarihli Kanun-ı Muvakkatin Adem-i Tasdiki Hakkında Meclis-i Mebusan Karar-namesi”(12 Teşrinievvel 1331), **Düstûr, II. Tertip, XI**, s. 133

⁸³⁷ İskan ve Muhacirin Müdüriyet-i Umûmuyesince bu karar 26 Şubat 1916 tarihinde gerekli yerlere tebliğ edilmişti. Tasfiye komisyonları vasıtasıyla emval-i metrukeden muhacirler için gerekli olan işle maddeleri vs. nin kıymetleri belirlendikten sonra bedelleri muhacirin tahsisâtından ödenmek üzere muhacirlere dağılmaktaydı. Bkz. **BOA, DH ŞFR**, Dos. No: 61, Bel. No: 122, 124

liyordu. Ancak vilâyet, tarımsal üretimi arttırmak amacıyla bu mültecilerden iki dönüm arazi ekenlerin yevmiyelerini 90 paraya, beş dönüm ekenlerinkini ise 100 paraya çıkarmıştı. Canik sancağında ise mültecilere 100 para yevmiye veriliyordu. Fakat yiyecek fiyatları çok yüksek olduğundan ödenmekte olan yevmiyelerle muhacirlerin ihtiyaçlarını karşılamak mümkün olmuyordu. Bunun üzerine Dahiliye Nezaretinin 17 Aralık 1917 tarihli bir emri ile muhacirlere yevmiye verilmekten vazgeçilerek, bunun yerine ekmek veya ekmek yerine hububat verilmeye başlandı⁸³⁸. Ancak ordu ve yöre halkının dahi yeterince beslenemediği bu bölgede muhacirlere yeterli yiyecek verildiğini söylemek mümkün değildir. Nitekim bunların da pek çoğu açlık yüzünden hayatlarını kaybetmişti.

1918 yılı baharında doğu vilâyetleri düşman işgalinden kurtarıldıktan sonra buradan göç etmiş mültecilerden hayatta kalabilenler nisan ayından itibaren yurtlarına dönmeye başladılar. Bu mültecilerin sevk ve işeleri konusunda yapılacak harcamalar da muhacirîn tahsisâtından yapılmaktaydı⁸³⁹.

1918 yılı Ağustos ayında yurtlarına dönmekte olan muhacirlere önceleri 3 kuruş, daha sonra 6 kuruş yevmiye verilmeye başlanmıştı. Bu miktar bir süre sonra tekrar üç kuruşa düşürüldü. Fakat yiyecek fiyatları çok yüksek olduğundan bu para ile mülteciler, ayda ancak 5-6 okka ekmek alabilmekteydiler⁸⁴⁰. Bu durumda ödenmekte olan yevmiyenin ihtiyaca cevap vermesi mümkün olmuyordu. Öte yandan yurtlarına dönmüş bulunan muhacirlerin yevmiyeleri tamamen kesilmekteydi. Yevmiyeleri kesilen mülteciler yüksek fiyatlarla ekmek alamadıklarından dağlardan topladıkları otlarla beslenmeye çalışıyorlardı. Meselâ Canik sancağında 1917 yılı Haziran ayında buğday ekmeğinin okkası 35' kuruş ve mısır ekmeğinin okkası 20 kuruşa kadar yükselmişti. 1918 yılı Temmuz ayında Trabzon vilâyetinde buğday ekmeğinin kıyyesi 80 kuruştan, mısır ekmeğinin kıyyesi ise 40 kuruştan satılmaktaydı. Yine aynı tarihlerde Diyarbekir'de buğdayın kilosu 100 kuruşa kadar yükselmişti⁸⁴¹. O nedenle Aşayir ve Muhacirîn Müdîriyet-i Umûmiyesi 21 Ekim

⁸³⁸ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 82, Bel. No: 122

⁸³⁹ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 91, Bel. No: 124

⁸⁴⁰ "Şark Vilayetlerimiz" 16 Ağustos 1918, s. 1

⁸⁴¹ Meselâ Canik sancağında 1917 yılı Haziran ayında buğday ekmeğinin okkası 35 kuruş ve mısır ekmeğinin okkası 20 kuruşa kadar yükselmişti⁸⁴¹. 1918 yılı Temmuz ayında Trabzon vilâyetinde buğday ekmeğinin kıyyesi 80 kuruştan, mısır ekmeğinin kıyyesi ise 40 kuruştan satılmaktaydı. Yine aynı tarihlerde Diyarbekir'de buğdayın kilosu 100 kuruşa kadar yükselmişti. Bkz. BOA, DH-I UM, Dos. No: E-

1918 tarihinde muhacirlere yevmiye yerine iâşe-i Umûmiyeden aynen ekmek verilmesini veya buna imkân olmadığı taktirde serbest piyasadan ekmek alınarak muhtaç olan muhacirlere dağıtılması hususunda vilâyetlere tebli-gatta bulunmuştu⁸⁴².

Muhacirlerin din ve milliyet farklılıklarına bakılmadan eşit şartlarda iskân ve iâşe edilmelerine dikkat edilmekteydi. Nitekim, 18 Ağustos 1917 tarihinde Dahiliye Nazırı Talat Paşanın Ankara vilâyetine gönderdiği bir telgrafnamede; “Canik sancağından Akdağmadeni’ne nakledilen Rumların mültecilere kıyasen iskân ve iâşeleri lâzım gelir” denilerek bu konudaki ölçü ortaya konulmuş oluyordu⁸⁴³. Hatta müslüman ahaliye yaptıkları bütün zulümlere rağmen düşman işgalinden kurtarılmakta olan vilâyetlerde ele geçirilen Ermenilere karşı da son derece hoşgörülü davranılmıştı. Türk ordusu açıklıkla pençeleşirken bile elindeki bir parça ekmeği bunlarla bölüşmekten çekinmemişti. Van vilâyeti düşman istilâsından kurtarılrken, burada kalan 750 kadar Ermeni aman dileyerek Türk kuvvetlerine sığınmışlardı. Yiyecek hiçbir şeyleri bulunmayan bu insanlar bir süre askerî ambarlardan iâşe edildiler. Fakat bir süre sonra ordu komutanlığı, sivil oldukları gerekçesiyle bunların iâşe-i umûmiye tarafından beslenmeleri gerektiğini ileri sürerek verilmekte olan erzakı kesti. Bu sırada Van’da henüz halkı beslemeye yönelik bir iâşe teşkilâtı bulunmadığından Ermeniler, kendilerine Türkler tarafından yardım edilmediği taktirde büyük ihtimalle yöredeki binlerce müslüman gibi açıklıktan öleceklerdi. Fakat bu defa da Van Valisi Haydar Bey buna fırsat vermeyerek 10 Ekim 1918 tarihinde, bu konuda hükümet tarafından karar verilmeye kadar Ermenilerin köy ambarlarından iâşe edilmesini emretti⁸⁴⁴.

Ordunun düşmandan ele geçirmiş olduğu esirler de Üsera Talimâtname gereğince idare ve iâşe olunmakta idiler. Buna göre, esirlerin idare ve iâşeleri kolordu komutanları veya vekilleri tarafından belirlenen bir komisyon heyeti tarafından yürütölmekteydi. Bu şekilde oluşturulan komisyonlar vasıtasıyla esirlerin ihtiyaçları ve bu ihtiyaçların sağlanması için gerekli olan harcamaların miktarı Harbiye Nezaretine bildiriliyordu. Esirlerin serbest kalmaları ya da ülkenin iç kesimlerine gönderilmeleri 3. Ordu Komutanlığı-

40, Bel. No: 14; Dos. No: 20-16, Bel. No: 10-23; Dos. No: 77, Bel. No: 33

⁸⁴² BOA, DH ŞFR, Dos. No: 92, Bel. No: 206

⁸⁴³ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 79, Bel. No: 161.

⁸⁴⁴ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-5, Bel. No: 2-5

nın emrine bağlı idi⁸⁴⁵.

Yevmiye tahsisine ilâveten savaş sebebiyle göç eden muhacirlerin, bazı yükümlülüklerden muaf tutulmaları öngörülmekteydi. Bu amaçla 21 Ağustos 1914 tarihli bir kanununla yurtlarından göç edenlerin iskân ve iaşeleri ile ilgili olarak resmî kurum ve kuruluşlara verilecek olan bütün dilekçeler damga resminden muaf tutulmuştu⁸⁴⁶. Bir süre sonra mulacirlere tanınacak diğer muafiyetleri belirlemek üzere 25 Şubat 1915 tarihinde Aşayir ve Muhacirin Müdür-i Umûmîsinin başkanlığında bir komisyon oluşturulması kararlaştırılmıştı⁸⁴⁷.

30 Kasım 1916 tarihinde Meclis-i Vükelâ tarafından alınan bir karar üzerine düşman işgali altındaki bölgelerden göç etmiş olan mültecilerden tekâlif-i harbiye mazbataları muhteviyatın, 10 000 kuruşa kadar olanlara tam ve ondan fazlasına % 50 oranında ödeme yapılmasına başlanılmıştı⁸⁴⁸. I. Dünya Savaşı sona erdikten sonra düşman işgaline uğramış yerlerdeki halka ait tekâlif-i harbiye ve vesait-i nakliye mazbataları muhteviyatlarının 1334 yılı bütçesine tahsis edilmiş olan 5 milyonluk ödenekten ve kanunda belirlenmiş olan oran üzerinden tamamen ödenmesi kararlaştırılmıştı⁸⁴⁹.

2. Muhacirlerin Yurtlarına Dönüşü İle Ortaya Çıkan Mesalcier

Düşman istilâsı nedeniyle yurtlarını terk ederek iç bölgelere göç etmiş bulunan mülteciler, buraların kurtarılmış olduğu haberini alır almaz yurtlarına dönmek üzere izin verilmesi için, nisan ayı başlarından itibaren Aşayir ve Muhacirin Müdüriyet-i Umûniyesine müracaat etmeye başladılar. Düşman istilâsından henüz kurtarılmış olan bu bölge ulaşım imkânlarından yoksun ve Ermeni çeteleri tarafından tamamen tahrip edilmiş bir halde idi. Bu nedenle hükümet, buralara dönecek olan mültecilerin yerel hükûmetlere daha fazla yük olacağını düşünerek, şimdilik dönmelerine izin vermeyi düşünmüyordu.

⁸⁴⁵ BOA, DII ŞFR, Dos. No: 47, Bel. No: 134

⁸⁴⁶ "Maharebât-ı Ahireden Dolayı Hicret edenlerin İskân ve İaşelerine Mütceallik Arzuhalileri Merbutanının Hicaz İlmühaberi ile Damga Resminden İstisnası Hakkında Kanun (8 Temmuz 1330), Düstûr, II. Tertip, VI, s. 960

⁸⁴⁷ BOA, BEO, Bel. No:325429

⁸⁴⁸ BOA, BEO, Bel. No:333120

⁸⁴⁹ "Vilayât-ı Müstahlasının veya Eshab-ı Harbiyeye Binacı Tahliye Edilip Duçar-ı İlasar Olan Mahallerin İmarı ve Teftiruatı İçin 1334 Maliye Sütçesine 5 000 000 liranın İlavesi Hakkında Kararname", Düstûr, II. Tertip, XI, s. 79, 80

Mültecilerin bir kısmı yurtlarını terk ederken, geri döndüklerinde tekrar yararlanmak üzere tohumluk ve erzaklarının bir bölümünü gizli kuyulara saklamışlardı. Bu durumu dikkate alan bazı valilerin, bu gibi mültecilerin yurtlarına dönmesinde herhangi bir sakınca bulunmadığını bildirmeleri üzerine, öncelikle yurtlarına yakın bölgelerde bulunan mültecilerin düzenli kollar halinde dönmelerine izin verildi⁸⁵⁰. Bu konuda Aşayir ve Muhacirîn Müdüriyet-i Umûmiyesince yapılan tebligatta, ülkelerine dönmek isteyen muhacirlerden sadece gittikleri yerlerde yerel hükümetlerden yardım istemeyecek durumda bulunup, ziraat ve ticaret erbabından olanların gönderilmesi özellikle vurgulanmaktaydı. Yardıma muhtaç olanların yurtlarına gizlice dönmelerine fırsat vermemek amacıyla, dönmesinde herhangi bir sakınca görülmeyenlere durumlarını gösterir birer belge verilmekteydi⁸⁵¹.

İaşe sıkıntısını daha da arttırmamak amacıyla hükümetin dönmekte olan muhacirlerin sayısını sınırlı tutmak istemesine rağmen, bunda başarılı olunamadı. Çünkü yurtlarına karşı samimi bir özlem duymakta olan muhacirler topraklarının düşman işgalinden kurtarıldığını haber alır almaz kalabalık gruplar halinde, gizlice kendi evlerine dönmeye başlamışlardı. Bunları döndükleri yerlerde çok büyük zorluklar beklemekteydi⁸⁵². Yöre çok sayıda mültecinin iskân ve iaşesine müsait olmadığından ve yollar da tamamen bozuk bulunduğundan, pek çok insan aç susuz perişan olmaktaydı. Bunun üzerine Aşayir ve Muhacirîn Müdüriyet-i Umûmiyesince 4 Mayıs 1918 tarihinde ilgili vilâyet ve sancaklara tebligatta bulunularak mültecilerin izinsiz olarak gizlice yurtlarına dönmelerine engel olunması istendi. Aynı yazıda zaten perişan bir halde bulunan mültecilerin daha fazla incitilmemesi için izinsiz olarak dönmek isteyen mültecilere karşı kesinlikle silâh kullanılmaması özellikle belirtilmişti⁸⁵³.

⁸⁵⁰ "BOA, DH ŞFR, Dos. No: 86, Bel. No: 91; "Muhacirler", *İkdam*, 18 Nisan 1918, s. 2; Kurtarılmış Vilâyetler Ahalisi", *Tanin*, 23 Ağustos 1918, s. 2. Nisan ayı içerisinde Aşayir ve Muhacirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi tarafından Diyarbekir ve Mamuretülâziz vilâyetlerindeki Bitlis muhacirleri ile İstanbul, İzmit, Canik ve Mut sancaklarında bulunan Trabzon muhacirlerinin yurtlarına iade edilmeleri hususunda ilgili vilâyet ve sancaklara tebligatta bulunuldu. Mayıs ayı başlarında ise Sivas ve Mamuretülâziz vilâyetinde bulunan Erzincan muhacirlerinin dönmelerine izin verildi. Yine aynı günlerde İzmit'teki Batum, Kars ve Ardahan mültecilerinin de Trabzon mültecileri ile gönderilmeleri istendi. 20 Mayısta ise Mamuretülâziz, Sarıkamış, Kars ve Oltu muhacirlerinin dönüşüne izin verildi. Bkz. BOA, DH ŞFR, Dos. No: 86, Bel. No: 91, 148, 195, 291; Dos. No:87, Bel. No: 46, 59, 79, 115, 205

⁸⁵¹ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 87, Bel. No: 46; "Trabzon Mültecileri", *İkdam*, 8 Mayıs 1918, s. 2

⁸⁵² "Kurtarılmış Vilâyetler Ahalisi", *Tanin*, 23 Ağustos 1918, s. 2

⁸⁵³ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 87, Bel. No: 23, 108

Eylül ayına gelindiği halde hükümet yardıma muhtaç muhacirlere henüz yurtlarına dönme izni vermemişti. Vilâyetlerin iskân ve iâşe imkânları detaylı olarak öğrenilemeden böyle bir iznin verilmesi de düşünülmüyordu. Bunun için 9 Eylül 1918 tarihinde Aşayir ve Muhacirin Müdüriyet-i Umûmîyesince Trabzon, Erzurum, Van, Bitlis ve Erzincan'dan iskân ve iâşe imkânları hakkında ayrıntılı bilgi gönderilmesini istedi. Fakat vilâyetlerden gelen haberler hiçte iç açıcı değildi. Bölge henüz mültecilerin iskân ve iâşelerine uygun bir durumda değildi ve hâlen pek çok insan açlık yüzünden ölmekteydi. Bu durumda yardıma muhtaç mültecilerin yurtlarına dönüşü bir süre için daha ertelenmiş oluyordu⁸⁵⁴. Buna rağmen mültecilerin gizlice ve yoğun olarak yurtlarına dönüşü devam etti. Bu durumda hükümet mültecilere yardım etmek zorunda kaldı⁸⁵⁵.

Maliye Nazırı Cavid Beyin bir demecinde, düşman işgalinden kurtarılmış olan vilâyetlerin yeniden imar edileceğini ve mültecilere her türlü yardımda bulunulacağını bildirmesi ülke genelinde büyük bir memnuniyetle karşılanmıştı⁸⁵⁶. Hükümet düşman tarafından tahrip edilmiş olan vilâyetlerin yeniden imarı için bütün imkânlarını seferber etmek azminde idi. Fakat dört yıldır devam eden savaş sırasında ekonomik durum iyice bozulmuş olduğundan bu konuda yapabileceklerin de çok sınırlı olacağı gayet tabii idi. 1918 yılı Mayıs ayı ortalarından itibaren yurtlarına dönmekte olan mültecilere muhacirin tahsisâtından yevmiye veya masarif-i seferiye adlarıyla bir miktar yardımda bulunulması kararlaştırıldı. Öncelikle ülkelerine dönmek üzere Mamahatun'da toplanmış bulunan mültecilerden yardıma muhtaç olanlara çorba dağıtmak ve nüfus başına belli bir miktar para vermek şeklinde yardıma başlandı⁸⁵⁷. Mülteciler için tahsis edilmiş olan vapurların ücretleri de hükümet tarafından ödenmekteydi⁸⁵⁸. Ancak yöre halkının problemlerini bu gibi sınırlı yardımlarla çözebilmek imkânsızdı.

Asıl mesele bölgenin yeniden yaşanılır bir hale getirilebilmesi idi ve

⁸⁵⁴ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 91, Bel. No: 96, 133, 152

⁸⁵⁵ "Kurtarılmış Vilâyetler Ahalisi", Tanin, 23 Ağustos 1918, s. 2

⁸⁵⁶ "Şark Vilâyetlerimiz", İkdâm, 6 Ağustos 1918, s. 1

⁸⁵⁷ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 87, Bel. No: 144; "Kurtarılmış Vilâyetler Ahalisi", Tanin, 23 Ağustos 1918, s. 2

⁸⁵⁸ "Trabzon İskelesine Gidecek Mülteciler", İkdâm, 18 Teşrinievvel 1018, s. 2; "Trabzon Mültecileri Gönderiliyor", İkdâm, 19 Mayıs 1918, s. 2

bunun için de çok miktarda paraya ihtiyaç vardı. Muhacirîn tahsisâtı ise bu iş için yeterli görülmediğinden 25 Aralık 1918 tarihli bir kararname ile 1334 maliye bütçesine 5 milyon liralık bir ödenek daha ilâve edildi. Bu para; düşman işgaline uğramış vilâyetler ile savaş sebebiyle boşaltılıp zarar görmüş olan yerlerin yeniden imarı ve yöre halkına uzun vadeli krediler vermek üzere kullanılacaktı. Gerekirse köylerin yerleri bile değiştirilecek, devlet daireleri inşa edilecek, aşiret ve muhacirlerin iskânı ile halktan yardıma muhtaç olanların işeleri sağlanacaktı. Bu kararname ile yöre halkına birtakım kolaylıklar daha sağlanmaktaydı. Gerek özel ve gerekse hükümete ait inşaatlar için ihtiyaç duyulan kerestelerin mirî ormanlardan hiçbir karşılık ödenmeden kesilmesine izin verilmişti⁸⁵⁹. Daha sonraki gelişmeler bu tahsisatın da ihtiyacı karşılamaya yetmediğini göstermektedir.

Geri dönen mültecilerin iskânı önemli bir mesele idi. Diyarbekir ve Urfa civarlarına göç etmiş olan Erzurum halkının bir bölümü mayıs ayı ortalarında yurtlarına dönmüş bulunuyordu. Bir bölümü ise dönmek üzere idi. Fakat burada onları çok büyük zorluklar bekliyordu. Çünkü Erzurum merkezinde bulunan bina ve hastahanelerin büyük bir bölümü Rus yıkımına ilâveten Ermeni çeteleri tarafından tahrip edilmiş, Köprüköy ve Hasankale civarındaki köyler ise tamamen yıkılmıştı. O nedenle buraların yeniden tesis edilerek yaşanılır hale getirilmesi için bir hayli çaba harcanması gerekiyordu⁸⁶⁰. Halbuki Erzurum'da inşaat ustası ve inşaat malzemesi bulmanın imkânı yoktu. Bu durumda hükümet Erzurum'a gelenleri öncelikle kendi köylerinde henüz sağlam kalmış evler varsa oraya, orada olmadığı takdirde en yakın köylerde tahribattan kurtulmuş olan yerlere iskân etmeye başlamıştı. Ayrıca Erzurum merkezinde yüz yataklı bir mülteci hastahanesi ve bir acezehane inşa edilerek hasta, yaralı, yetim, kimsesiz, ihtiyar, kadın ve çocukların bir bölümü buralara yerleştirildi. Erzurum, Hasankale, Bayburt ve Karakilise ve Bayezid'de birer yetimhane daha kurulması planlanmıştı. Hükümetin bu gayretli çalışmaları sonucunda Erzurum vilâyetine dönen mültecilerin tamamına yakını iskân edilmiş ve bu sayede mülteciler arasındaki ö-

⁸⁵⁹ "Vilayât-ı Müstahlasanın veya Esbab-ı Harbiyeye Binaen Tahliye Edilip Duçar-ı Hasar Olan Mahallerin İmarı ve Teferruatı için 1334 Maliye Sütçesine 5 000 000 liranın İlavesi Hakkında Karama-me" (25 Kânunuevvel 1334), *Düstür*, II. Tertip, XI, s. 79, 80

⁸⁶⁰ "Trabzon ve Erzurum Ahalisi", *İkdam*, 19 Mayıs 1918, s. 2; A. R. Altınay, *Kafkas Yollarında*, (nşr. N. Papatya), İstanbul 1992, s. 6, vd.

lüm oranı da bir hayli azalmıştı⁸⁶¹.

Yine bu vilâyette memleketlerine yerleşen mültecileri tüketici olmaktan çıkarıp, üretici hale getirmek amacıyla *Ziraat Komisyonları* oluşturulmuştu. Vilâyet emrindeki memurlardan teşekkül eden bu komisyonlar aracılığı ile sağlanan tohumlukların halka dağıtılmasına başlandı. Ağustos ayı sonlarında çiftçilere tohumluk olarak verilmiş arpa ve buğday miktarı 321 tona ulaşmıştı. Ziraat Komisyonları, gerek bu tohumların dağıtılmasına ve gerekse halkın bunları düzenli olarak ekmesine nezaret etmekteydiler. Bundan başka tohum ekmek için gerekli olan tarım araç ve gereçlerinin de sağlanmasına çaba sarf edilmekteydi. Ağustos ayı sonlarında sadece vilâyet merkezinde 8 220 adet araba ve diğer bazı tarım aletleri dağıtılmıştı. Hasat mevsimine kadar halkın iaşesine yardımcı olunmak üzere ise ihtiyaç sahiplerine 100 ton buğday ve 50 ton arpa dağıtılmıştı. Erzurum ele geçirildiğinde, çarşısında bir tek fırın bile yoktu. Hükümetin teşvikleriyle 19 adet fırın açılarak ekmek çıkartılmaya başlandı⁸⁶².

Ekmeklik ve tohumluk zahirenin daha çok Kars yöresinden sağlanması-na gayret sarf ediliyordu. Nitekim Erzurum vilâyetinden 14 Mayıs 1918 tarihinde İaşe Müdüriyet-i Umûmiyesine gönderilen bir yazıda Erzurum halkının ihtiyaçlarını karşılamak üzere mevcut taşıma araçları ve mevcut dekovilden yararlanarak, Kafkasya'dan zahire getirmekten başka bir çare bulunmadığını bildirmişti. Kars yöresi Erzurum taraflarına göre daha az tahrip edilmiş olduğundan mülteciler, buradan yiyecek çift ve sağmal hayvanları ve saire getirmeye teşvik etmekteydi. Ayrıca daha önce de ifade edildiği üzere burada ele geçirilmiş olan depolarda, ordunun acil ihtiyaçlarından bir hayli fazla miktarda erzak vardı. Bunu rağmen ağustos ayı sonlarında Erzurum'a Kars kapısından giren zahire miktarı 679 tondan ibaret kalmıştı⁸⁶³. Bu miktar ihtiyacı karşılamak için kesinlikle yeterli değildi ve yöre halkı hâlen açlıkla pençeleşmekteydi. Bölgedeki kıtlık yüzünden yiyecek fiyatları astronomik rakamlara ulaşmıştı. Şekerin kilosu Erzurum'da 400, Bayezid'de 1 600 ku-

⁸⁶¹ "Kurtarılmış Vilâyetler Ahalisi", *Tanin*, 23 Ağustos 1918, s. 2

⁸⁶² "Kurtarılmış Vilâyetler Ahalisi", *Tanin*, 23 Ağustos 1918, s. 2

⁸⁶³ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 87, Bcl. No: 149; "Kurtarılmış Vilâyetler Ahalisi", *Tanin*, 23 Ağustos 1918, s. 2. Yörede kış çok ağır geçtiğinden mülteciler için yakacak temini de çok önemli idi. Bu ihtiyacın Sarıkamış yöresindeki Soğanlı ormanlarından sağlanması düşünülmüyordu. Savaşın önce Soğanlı ormanları Rusların elinde bulunuyordu. Ruslar gayet zengin ve büyük olan bu ormanlık alandan izinsiz ağaç kesimini yasaklamışlardı. Bkz. "Trabzon ve Erzurum Ahalisi", *İkdam*, 19 Mayıs 1918, s. 2

ruşa ve çevre vilâyetlerde ise daha yüksek fiyatlara satılmaktaydı. Yöredeki kıtlığı dikkate alan hükümet, ordunun ihtiyacından fazla olan şeker, yün, pamuklu, halı-kilim gibi şeylerin halkın ihtiyaçlarını karşılamak üzere cephe gerisine taşınmasını kararlaştırdı ise de cephedeki gelişmeler buna fırsat vermediğinden, Kafkaslardaki yiyecek maddelerinden yararlanılamamıştır⁸⁶⁴.

Van vilâyeti ise İran sınırında bulunduğundan bura halkı için İran'dan erzak getirilmesine teşebbüs edildi. Bunun için 21 Nisan 1918 tarihinde Aşayir ve Muhacirin Müdîriyet-i Umûmiyesine müracaat ederek seferberlik tahsisâtından bir miktar para gönderilmesi istenmişti⁸⁶⁵. Fakat aradan yaklaşık bir ay geçtiği halde İran'dan erzak getirilemediği görülmektedir. Çünkü burada taşıma araçları yok denecek kadar az olduğundan değil İran'dan Van Gölünün karşı kıyısında ve 45 km mesafedeki Karmuş'tan bile erzak getirilemiyordu⁸⁶⁶.

Mahalli hükümetlerin aldığı bu tür tedbirler, muhacirlerin dönüşüyle bir kat daha artmış bulunan yiyecek sıkıntısını gidermekte çok yetersiz kalmaktaydı. Bu sırada Karadeniz de ulaşım açılmış olduğundan, sıkıntıyı hiç olmazsa biraz hafifletmek amacıyla, buraya denizyoluyla bir miktar tohumluk ve yemeklik zahire gönderilmesi kararlaştırıldı. Ancak eskisi gibi Romanya ve Ukrayna'dan erzak getirilemediğinden başta İstanbul olmak üzere kıyı kesimlerde de yeterli miktarda zahire yoktu. Buna rağmen İstanbul'un işesinden kesilerek vapurlarla Trabzon limanına zahire gönderilmeye başlandı. Fakat bu zahire daha çok ordunun ihtiyaçları için kullanıldığından halkın işesine önemli bir katkısı olmuyordu. Nitekim, mayıs ayı ortalarında Minahuret vapuruyla 800 ton ekmeklik ve 306 ton tohumluk gönderildiği

⁸⁶⁴ Meclis-i Vükelânın bu konu da aldığı karar, 26 Ekim 1918 tarihinde Dahiliye Nezaretine bildirildi. Buna göre söz konusu erzak ve eşya, Kars'tan geniş hatlı şimendifer ile Sankamış'a kadar getirilecek ve buradan itibaren askeri araçlarla taşınması mümkün olmazsa, ücret karşılığında sağlanacak araçlarla Erzurum'a kadar ulaştırılacaktı. Ancak yöredeki erzak ve eşya ordu emrinde bulunduğu için Vükelâ kararına rağmen, bunlar doğrudan askeri ambarlara doldurulduğundan halkın işesine bir faydası olmuyordu. Öte yandan, Erzurum komutanına öncelikle Brest-Litovsk anlaşması ile belirlenmiş olan sınırın ötesindeki erzak ve malzemenin tahliyesi emredilmiş olduğundan, şimdilik sadece Elviye-i Selâse dışında kalan bölgelerdeki eşyalar nakledilmekteydi. Kars'ta bulunan eşyanın nakli hakkında ise henüz bir hazırlık yapılmamıştı. Bu nedenle Kars Mülkiye Müfettişi Hilmi Bey 2 Kasım 1918 tarihinde Dahiliye Nezaretine gönderdiği bir yazıda, bu konuda kendilerince yapılabilecek bir şey olmadığından keyfiyetin orduya bildirilmesini istemişti. **BOA, DH-İ UM**, Dos. No. : , Bel. No:

⁸⁶⁵ **BOA, DH ŞFR**, Dos. No: 86, Bel. No: 201

⁸⁶⁶ **BOA, DH-İ UM**, Dos. No:20-18 Bel. No: 12-61

halde ekmekliğin tamamı aciliyetine binaen orduya devredilmişti. Geriye kalan tohumluk zahirenin yarısı Erzurum vilâyetine verildiği halde bu vilâyetin ihtiyaçları bile karşılanamamıştı⁸⁶⁷. Ayrıca Trabzon vilâyeti için Çarşamba ve Terme ambarlarından bir miktar tohumluk tahsis edilirdiye de bundan da bir sonuç alınamadı⁸⁶⁸. 20 Mayıs 1918 günü İstanbul'dan Ankara vapuruyla 600 ton daha zahire yola çıkarıldı⁸⁶⁹. Ayrıca Bartın'dan Trabzon'a 400 ton zahire gönderilmek üzere iki motorlu mavnanın görevlendirilmesi Bartın Ambar Müdüriyetine emredildi⁸⁷⁰. Bu zahire de ihtiyaca oranla çok azdı. Zira sadece Trabzon vilâyetinin asgari bir hesaplâ 600 ton daha tohumluğa ihtiyacı vardı ve tohum ekme zamanının da artık sonlarına gelinmişti⁸⁷¹. Bunun üzerine İaşe Müdüriyet-i Umûmîyesi, mayıs ayından itibaren İstanbul'dan her ay vapurlarla 1 500 ton zahire gönderilmesini kararlaştırdı. Bu zahirenin bir kısmı da kıyı kentlerinden sağlanacaktı⁸⁷².

Denizyoluyla Trabzon limanına kadar gönderilen bu zahirenin iç keşimlere taşınması zaman alacağından ve tohum ekme zamanı da neredeyse

⁸⁶⁷ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-18, Bel. No: 12-29, 12-48

⁸⁶⁸ Trabzon vilâyeti için 3. Ordu Komutanlığınca Canik sancağına ait Çarşamba ve Terme İaşe Ambarlarından 600 ton tohumluk ve serbest zahireden de 40 ton ekmeklik tahsis edilmişti. Bunun üzerine Çarşamba ve Terme'den zahire getirmek üzere 80 kadar kayık gönderildiği halde İaşe ambarlarında sadece 59 ton mısır bulunduğundan buralardan zahire almak mümkün olamadı. Tohum ekme zamanının geçmesine 20 gün kaldığı halde bu kayıklar hâlâ boş bekletilmekteydi. Trabzon valisi tohumluğun Çarşamba ve Terme menzili ambarlarında bulunan ve zaten çoktan beri bekletildiği için sarf edilmediği takdirde bozulacak olan mısırlardan karşılanmasını istedi ise de olumlu bir sonuç alınmadı. Bkz. BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-18, Bel. No: 12-48

⁸⁶⁹ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-18, Bel. No: 12-55

⁸⁷⁰ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-19, Bel. No: 13-12

⁸⁷¹ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-18, Bel. No: 12-72, 12-73

⁸⁷² 1918 Ağustosunda İzmir yöresinden doğu vilâyetleri için acilen tohumluk ve yemeklik gönderilmesi hususunda bu vilâyete talimat verildi. Zahirenin nakli için Maliye Nezaretince toplam 700 000 kuruş harcanmasına izin verilmişti. Miktar tohumluk da 19 Eylül 1918 tarihinde hareket edecek olan Gülcemal vapuruyla İstanbul civarından gönderilecekti. Burada çiftçilerin daha önce aldıkları tohumluğa karşı iade ettikleri zahire gönderilecekti. Yine bu vilâyetler için Bartın İaşe ambarından da 400 ton tohumluk verilecekti. Zahirenin için tahsis edilmiş olan Gülcemal vapurundan başka iki yelkenli gemi daha kiralanarak Trabzon'a sevkîyâta başlandı. Odesa'daki bir vapur da kiralanmak üzere idi. Dahiliye Nazırı Fethi Bey 25 Ekim 1918 tarihinde Meclis-i Mebusânda yaptığı bir konuşmada; Bandırma, Haydarpaşa ve diğer bazı yerlerde hazırlanmış bulunan tohumlukların bu gemilerle nakledilebileceğini belirtmişti. Trabzon'a kadar nakledilecek olan zahire buradan iç bölgelere ordunun yardımcılarıyla ulaştırılacaktı⁸⁷². Fakat bu zahire de ordu tarafından vilâyetlere verilmediği gibi verilse bile tohumluk problemini çözmeye yeterli değildi. Bkz. BOA, DH ŞFR, Dos. No: 87, Bel. No: 148, 196, 250; "Vilâyât-ı Müstahlasa Zeriâtı", Tanin, 25 Teşrinievvel 1918, s. 4; "Vilâyât-ı Müstahlasaya Tohumluk", İkdâm, 17 Eylül 1918, s. 2

geçmekte olduğundan, halkın acil ihtiyaçlarını bu şekilde karşılamak mümkün olamıyordu. Bu problemi ortadan kaldırmak üzere İaşe Müdüriyeti Umûmîyesi, söz konusu zahirenin 3. Ordu adına gönderilmesine ve buna karşılık bölgedeki ordu ambarlarından Erzurum, Sivas, Trabzon ve Erzincan halkının tohumluk ve iaşesi için her ay 1 500 ton zahire verilmesi kararlaştırdı⁸⁷³.

Fakat bu zahire de ordu tarafından vilâyetlere verilmediği gibi, verilse bile yörenin iaşe problemini çözmeye yeterli değildi. Meselâ muhacirlerin dönüş yolu üzerinde bulunan ve açlık yüzünden 3 500 kişinin hayatını kaybettiği Sivas vilâyetine sadece 300 ton zahire verilmesi planlanmıştı⁸⁷⁴.

Erzurum ve Erzincan'daki durum Sivas vilâyetinden daha kötü idi. İstanbul'dan gönderilecek erzaka karşılık ordu ambarlarından zahire almak üzere Ordu Menzil Müfettişliğine müracaat eden Erzurum valisi ile Erzincan mutasarrıfına, kendilerine bu konuda herhangi bir emir verilmediği gerekçeyle erzak verilmesinin mümkün olamayacağını bildirilmişti. Daha sonra Ordu Grup Komutanının yazısı üzerine 6 Haziran 1918 tarihinde Erzurum halkı için Oltu ambarından 100 ve Hasankale ambarından 25 ton olmak üzere toplam 125 ton gibi küçük bir miktar zahire verildi. Hasat zamanına kadar 885 ton ihtiyaç göstermiş olan Erzincan sancağı için ise askerî ambarlardan

⁸⁷³ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 87, Bel. No: 149, 163; BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-3, Bel. No: 2-50

⁸⁷⁴ Daha sonra vilâyetin müracaatı ve Harbiye Nezaretinin onayı üzerine 19 Mayıs 1914 tarihinde bu miktar dört kat artırılarak 1 200 tona çıkarıldı. Bu konu 3. Ordu Komutanlığına da bildirildi ise de 3 Hazirana kadar orduya ait menzil ve köy ambarlarından vilâyet emrine 900 tondan fazla zahire verilmediği anlaşılmaktadır. Vilâyetin Aziziye, Gürün ve Darende gibi güney bölgelerinden alınan bu zahirenin Karahisar-ı Şarkî, Erbaa, Amasya ve Merzifon gibi uzak yerlere nakli de mümkün olamıyordu. Halbuki Sivas vilâyetinden bildirildiğine göre bu tarihlerde orduya ait Havza ambarında birkaç bin ton ve Kavak menzil ambarında ise 2 000 ton kilodan fazla zahire vardı. O nedenle Sivas valisi 3 haziranda Dahiliye Nezaretine gönderdiği bir telgrafname ile şu hususları talep etti:

1. Vilâyetin kuzey kesimlerinin ihtiyacını karşılamak üzere Tokat ve Havza ambarlarından 300 ton daha erzak verilmesi.

2. Sivas merkez sancağı ihtiyacı için de Yenihan ve Şarkışla ambarlarından 600 ton zahire verilmesi.

Bu telgrafnameden anlaşıldığına göre Sivas vilâyetinin zahire ihtiyacı 1 800 ton iken ordu ambarlarından bunun ancak yarısı verilebilmişti. Bkz. BOA, DH ŞFR, Dos. No: 87, Bel. No: 148, 196, 250

hiçbir yardımda bulunulmadı⁸⁷⁵.

Sonuç olarak İstanbul'dan gönderilen erzaka karşılık ordu ambarlarından verilen zahire yöre halkının durumunda kayda değer bir iyileşme sağlamadı. Haziran ayı başlarında Sivas, Van, Bitlis, Mamuretülaziz, Erzincan ve Trabzon vilâyetleriyle Erzincan sancağının büyük bir bölümünde hâlâ açlık yüzünden pek çok insan hayatını kaybetmekteydi. Dahiliye Nazırı Talat Paşa, yöre halkını hiç olmazsa ölümden kurtarabilmek için hasat zamanına kadar bunları ordu ambarlarından beslemekten başka bir çare kalmadığı düşüncesindeydi. Bunun için ordu iâşe mıntıkasındaki ambarların gerçek mevcutlarının en kısa zamanda tespit edilerek, ihtiyaç fazlasının halka verilmesi hususunda Meclis-i Vükelâca bir karar alınması için çaba sarf ediyordu⁸⁷⁶. Nitekim Talât Paşanın çabaları geç de olsa sonuç verdi ve İâşe Müdüriyet-i Umûmîyesince 27 Temmuz 1918 tarihinde 3. Ordu Komutanlığına bu yolda bir emir verildi. Buna göre 3. Ordunun Şarkışla, Gümrük ve Azizîye'deki ambarlarından Sivas halkı için 965 ton ve Van halkı için de Van vilâyeti dahilinde bulunan Nevrek ambarından 65 ton erzak verilecekti⁸⁷⁷. Erzak dağıtımının ne ölçü gerçekleştirilebildiği tespit edilememiş olmakla birlikte, bahsedilen yörelerde bu tarihten sonra da açlık yüzünden hayatını kaybedenlerin hiç de az olmayışı, erzak dağıtımının ya hiç ya da çok az miktarda yapılabildiğini göstermektedir. İşin daha feci olan tarafı ise hayatta kalabilenlerin tohumusuzluk yüzünden yeterli miktarda tarla ekemediklerinden, ertesi yıl da açlıkla mücadele etmek zorunda olmalarıydı.

Bu savaşın neden olduğu tahribat, Trabzon, Erzurum, Bitlis ve Van başta olmak üzere doğu vilâyetlerinde büyük bir nüfus kaybına yol açtı. 1914 tarihli resmî nüfus istatistiğine göre; savaştan önce Trabzon, Erzurum, Bitlis ve Van vilâyetlerinde toplam 2 683 803 kişi yaşamakta iken,⁸⁷⁸ bölge düşman işgaline uğradıktan sonra, buradan çok sayıda insan Anadolu'nun iç bölgelerine doğru göç ederek bu vilâyetlerin boşalmasına sebep oldu. Bu insanların pek çoğu yollarda ve gittikleri yerlerde açlık ve hastalıklar yüzünden telef olmuşlardı. Göç edemeyip yurtlarında kalanların bir kısmı ise açlık

⁸⁷⁵ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-3, Bel. No: 2-50

⁸⁷⁶ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-3, Bel. No: 2-50

⁸⁷⁷ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-4, Bel. No: 2-22

⁸⁷⁸ A. Süslü, *age.*, s. 21-22

ve hastalıklara ilâveten Ermeni çetelerinin sistemli katliamlarıyla⁸⁷⁹ yok edildiler. Bu vilâyetler 1918 yılı baharında yineden Osmanlı hakimiyetine geçtiğinde, göç edenlerin büyük çoğunluğu yurtlarına dönmüş olmasına rağmen bütün bu yörede çoğu kadın, ihtiyar ve çocuk olmak üzere 700 000 civarında bir nüfus bulunuyordu⁸⁸⁰.

Ekonomisi tarıma dayalı olan bu yörede üretimin başlıca kaynağı insan gücü idi ve bu güç savaş nedeniyle büyük ölçüde yok olmuştu⁸⁸¹. Böylece savaştan önce de yeter derecede kötü olan bölge ekonomisi savaştan tam bir yıkım halinde çıkmıştı. Milli Mücadele ve sonrasında bu insan kayıplarını telâfi etmek amacıyla Kafkasya ve İran'dan gelen birtakım aşiret ve müslüman grupların doğu vilâyetlerine yerleştirilmesiyle bölgenin demografik yapısında da önemli bir değişme oldu. Bu göç ve demografik yapı değişikliği ise ayrı bir çalışmanın konusu olabilecek kadar geniş ve önemli bir husustur.

3. Ordu İçin Zahire Alımının Neden Olduğu Sıkıntı

Yollarda ve sığındıkları yerlerde bütün mallarını ve mülklerinin kaybeden doğu vilâyetleri halkından hayatta kalabilenler, şimdi yorgun argın perişan bir halde yurtlarına dönmüş olup iskân ve iaşelerini sağlamak çabasında idiler. Evleri, tarlaları ve her şeyleri talan edilmiş olan bu insanlar yukarıda görüldüğü üzere, hükümetten de ciddi bir yardım görmediklerinden pek çok insan hâlen açlıktan ölmekteydi⁸⁸². Göç etmeyerek yurtlarında kalanların önemli bir bölümü ise önce Rus istilâsı ve daha sonra Ermeni çeteleri tarafından yapılan mezelim nedeniyle büyük ölçüde yok edilmişlerdi. Bu nedenle

⁸⁷⁹ Katliamlar için Bkz. *İslâm Ahalinin Duçar Oldukları Mezalim Hakkında Vesaike Müstenid Malumat*, (Basım yeri ve tarihi yok); Kâzım Karabekir, *1. Kafkas Kolordusunun 1334 Senesindeki Harekâtı Hakkında General Harbord Riyasetindeki Amerikan Heyetine Takdim Edilen Rapor*, Erzurum, 1335; J. McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, (çev. B. Umar), İstanbul 1998, 272-275; M. Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918)*, Ankara 1996; *Yakın Tarihimizde Van Uluslar arası Sempozyumu* (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları No:6), Van 1990

⁸⁸⁰ "Şark Vilâyetlerimiz", *İkdam*, 6 Ağustos 1918, s. 1.; 1914 tarihli resmi nüfus istatistiğine göre bu dört vilâyetteki toplam nüfusun 2 083 804'ü Müslüman olduğundan, nüfus kaybının Ermeni tehcirinden ziyade müslümanların yok edilmesiyle ilgili olduğu açıkça görülür. Bkz. A. Süslü, *age*, s. 21-22

⁸⁸¹ 1913 yılından itibaren aralıksız devam etmiş olan on yıllık savaş döneminde Anadolu'da büyük bir nüfus kaybı olmuştu. Türkiye Cumhuriyeti'nin bugünkü sınırları içerisindeki nüfus, 1914 yılında 16 civarında iken, bu nüfus 1927 yılında bile henüz 13. 6 milyondur. Bkz. Y. S. Tezel, *age*, s. 88

⁸⁸² **BOA, DH-İ UM**, Dos. No: 20-4, Bel. No: 2-25.

yörede işe yarar erkek kalmadığından tarım işleri ihtiyar, kadın ve çocuklar tarafından yapılmaktaydı⁸⁸³. Öte yandan çift hayvanı, ekilecek tohum ve tohumu ekmek için yeterli miktarda tarım aleti bulunmadığından, tarım alanlarının önemli bir kısmı ekilemeden boş kalmıştı. Bu durumda alınan ürün yöre halkına bile yetmezken, mültecilerin de akın akın yurtlarına dönmesiyle birlikte her geçen gün işe sıkıntısı da şiddetlenmekteydi. Bölgedeki yetkililerin tespitlerine göre 1918 yılı hasat mevsiminde elde edilecek ürün, ihtiyacının sadece yarısını karşılayabilecekti⁸⁸⁴.

Vilâyat-ı müstahlasa (kurtarılmış vilâyetler) olarak adlandırılan Erzurum, Trabzon ve Erzincan yöresi, bizzat savaş alanını içerisinde yer almak veya savaş alanına çok yakın bulunmak nedeniyle savaşın bütün olumsuzluklarından en fazla etkilenen bölge olmuştur. Bu yörenin halkı düşman istilâsına uğrayıncaya kadar ordunun her türlü ihtiyaçlarını karşılamak üzere ellerindeki hayvanlarından yiyeceklerine kadar hemen her şeylerini orduya vermişlerdi. Bölge yeniden Osmanlı yönetimine geçtiğinde, yöredeki hayvan nesli neredeyse tükenmiş gibi idi. Buna rağmen ordunun acil ihtiyaçları için bu perişan insanlardan hayvan ve zahire alımına devam edilmesi devlete karşı olan muhabbet ve bağlılıklarına dahi zarar vermeye başlamıştı⁸⁸⁵.

İşe Kanunu gereğince zahirenin öşür ve öşürden başka bir ve gerekirse ikinci bir katı İşe Müdüriyet-i Umûmiyesi tarafından satın alınmaktaydı. Bu durumda ürünün % 45'i de hükümet tarafından alınacağından üreticilerin elinde kalacak olan miktar ihtiyacın ancak % 27,5'ini karşılamaya yeterli olabilecekti. Ürünün % 10'unu da tohumluğa ayrılacağından, pek çok insanın açlık yüzünden ölmesi mukadder görülmüyordu. Bu durumda gerek yöre halkı gerekse buradaki vali ve mutasarrıflar temmuz ayı başlarından itibaren Dahiliye Nezaretine müracaat ederek, bu yörenin öşür ve öşrünün iki katı oranın-

⁸⁸³ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-18, Bel. No: 12-74

⁸⁸⁴ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-18, Bel. No: 12-73, 12-82, 12-91, 12-98, 12-102,

⁸⁸⁵ Seferberliğin ilânından düşman istilâsına kadar geçen zaman içerisinde sadece Trabzon merkez sancağından 1 300 den fazla hayvan mazbata karşılığında alınmıştı. 20 Nisan 1918 tarihinde Lazistan mutasarrıflığından bildirildiğine göre Trabzon'un düşman işgalinden kurtuluşunun ardından 37. Kafkas Fırkası tüfekçi ustalarından Mehmet Efendi isminde bir kişi halkın rızasına bakmayarak hayvanlarının bir kısmını zorla bazısını da bağış yoluyla alarak sahiplerine kendi belirlediği fiyat üzerinden mazbata vermekteydi. Daha sonra da 11. Fırkaya mensup bir yüzbaşı köylere asker göndererek aynı şekilde hayvan toplatmaya devam ediyordu. Bkz. BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-18, Bel. No: 12-88

da yapılacak mubayaadan istisna edilmesi istemeye başladılar⁸⁸⁶.

Ordunun yiyecek ihtiyacını da dikkate alan hükümet, aşar ve katlarını almaktan vazgeçmediyse de daha fazla fedakârlık beklemenin mümkün olmadığını görerek yöre halkını bazı mükellefiyetlerden istisna etmek mecburiyetinde kaldı. 13 Haziran 1918 tarihinde çıkarılan bir kararname ile savaş sırasında gerek düşman işgaline uğrayan yerlerde kalan, gerekse iç bölgelere göç edip daha sonra geri dönenler, 1334 yılına ait müsakkafat, arazi, temedduât ve ağnam vergilerinden muaf sayıldılar⁸⁸⁷. Bir süre sonra Meclis-i Vükelâ Kararıyla Trabzon, Erzurum ve Erzincan halkı ordu ihtiyacı için tekâlif-i harbiye yöntemiyle peşin para karşılığında hayvan satın alımından istisna edildiler. Bu karar 16 Temmuz 1918 tarihinde ilgili yerlere tebliğ edilerek yürürlüğe konuldu. Ağustos ayı başlarında ise bir başka kararname ile daha önce ordu ihtiyacına tahsis edilmiş olan aşarın, istilâ gören yerlerde tamamen halkın ihtiyaçlarına terk edilmesi kararlaştırıldı. Fakat ordu komutanlığı bu karnameye uymayarak, aşar ve hatta birinci kat mubayaayı da hükümete bırakmayarak ordu adına almaya devam etmekteydi. Bunun dışında serbest piyasadan da bol miktarda zahire satın almaktaydı. Bu durumda açıktan ölenlerin sayı her geçen gün biraz daha arttığından halkın Dahiliye Nezaretini ulaşan şikâyetleri iyice yoğunluk kazanmıştı⁸⁸⁸.

Yöre halkının Dahiliye Nezaretine göndermiş oldukları dilekçelerden anlaşıldığına göre Kafkas cephesindeki asker ailelerinin durumu da içler acısı idi. Eşleri, çocukları savaşın başından beri cephelerde bulunan kimsesiz kadın ve bunların kimsesiz kalmış çocukları bütün imkânsızlıklara rağmen hiç olmazsa kendi yiyeceklerini sağlamak amacıyla senelerdir tarımla uğraşmaktaydılar. Bunların her gün artmakta olan sefaletleri savaşın son yılında had safhaya ulaşmış bulunuyordu. Artık ellerinde tohumlukta kalmadığından borç alabildikleri az miktardaki tohumluğu birkaç parça araziye bin türlü zorluklarla ekebilmişlerdi. Bu tarlalardan alabildikleri ürün ise ancak bir-iki aylık işelerine yetebilecek kadardı. Bu durumda bunların pek çoğu yurtlarını terk ederek başka bölgelere göç etmeyi düşünmeye başlamışlardı.

⁸⁸⁶ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-18, Bel. No: 12-74

⁸⁸⁷ "Harb-i Umûmî Esnasında Düşman İstilasına Maruz Olup Bilahare İstirdat Olunan Mahaller Ahalisinin Bazı Vergi ve Resimlerden Muafiyetlerine Dair Kararname (13 Haziran 1334), *Düstûr*, II. Tertip, X, s. 531, 532

⁸⁸⁸ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-4, Bel. No: 2-25, 2-53

Halkın büyük çoğunluğu gibi asker aileleri de özellikle ordu ve işe hissesini vermekte çok zorlanmaktaydılar. Aşarlarını verdikten sonra kalan zahire zaten kendi ihtiyaçlarını bile karşılamaya yetmediğinden ellerinde birinci ve ikinci kat olarak verebilecek zahire de kalmıyordu. Paraları olmadığı için başka yerden de satın alarak verme imkânları da olmadığından aşarın iki katını toplamak üzere köy köy dolaşan jandarma ve tahsildarların baskısına maruz kalmaktaydılar. Bu görevliler zahire bulamadıklarında yorgan, döşek, kazan, kaşık ne bulursa zorla alıp götürmekteydiler. Bu nedenlerle asker aileleri Dahiliye Nezaretine müracaat ederek bu kötü muamelelerden kurtarılarak çoluk çocuklarının aç ve çıplak bırakılmaması için ordu ve işe hissesi olarak istenen zahireden muaf sayılmalarını istemişlerdi⁸⁸⁹. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti 21 Ocak 1918 tarihinde ilgili vilâyetlere tebligatta bulunarak asker ailelerinin ihtiyaçlarının dikkate alınarak ona göre hareket edilmesi bildirdi⁸⁹⁰. Ancak Dahiliye Nezaretinin çabalarına rağmen, bu konudaki şikâyetlerin devam ettiğine bakılırsa kayda değer bir iyileşmenin sağlanamadığı görülür⁸⁹¹.

Kırk yıllık esaretin ardından yeniden Osmanlı yönetimine geçmiş bulunan Elviye-i Selâse (Batum, Kars, Ardahan)'de halkın oylarıyla Osmanlı Devletine ilhak kararı alınincaya kadar, Rus hükümeti tarafından alınmakta olan vergilerin toplanması kararlaştırıldı. Bu karar Meclis-i Vükelâ tarafından 23 Mayıs 1918 tarihinde alınmıştı⁸⁹². Doğu vilâyetleri gibi Elviye-i Selâse halkı da çok zor bir dönemden geçmekteydi. Savaşın her türlü musibetlerini yaşamış olan bu yörede, yeterli miktarda iş görebilecek insan, ekilecek tohum ve kullanılabilir tarım aletleri kalmadığından, halk kendi ihtiyaçlarına yetebilecek kadar hububat üretmeye muktedir olamıyordu. O nedenle bu insanların açlıktan kurtarılmalrı için acilen hükümetin yardımına ihtiyaçları vardı⁸⁹³. Halbuki hükümet bunlara yardım edebilecek durumda

⁸⁸⁹ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-11, Bel. No: 3-10

⁸⁹⁰ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-11, Bel. No: 3-10, 3-12

⁸⁹¹ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-4, Bel. No: 2-25, 2-53

⁸⁹² BOA, MVM, Dos. No: 212, Göm. No: 155

⁸⁹³ Meselâ, Oltu yöresinin en dağlık bölgesi olduğundan tarıma pek elverişli değildi ve burada 50 dönüm araziden fazlasına sahip olan hiç kimse yoktu. Esasen toprakta pek verimsiz olduğundan hire beşten fazla ürün almak mümkün olmuyordu. O nedenle buradaki halk geçimini tarımdan ziyade hayvancılıkla sağlamaktaydı. Ancak dört yıldan beri devam etmekte olan savaş nedeniyle buradaki hayvan mevcudu da yok denecek kadar azalmıştı. Bazı yerlerde üç-dört haneden ibaret kalmış olan köy halkı nöbetle kullanılmak şartıyla bir çift hayvanla ziraat yapmaya çalışmaktaydılar. 20 000 nüfusa sahip olan

olmadığı gibi ellerindeki bir parça ekmeğe de ortak olmak zorundaydı. Nitekim ordunun şiddetli yiyecek ihtiyacına binaen görevlendirilen subaylar vasıtasıyla, yöredeki her köyden tahminî olarak aşar ve bunun iki katı da ordu adına satın alınmaktaydı. Hatta Oltu Mülkiye Müfettişi Necati Bey devletin bölgedeki bir temsilcisi olarak bu durumdan utanç duyduğu için görevinden istifa etmişti. Necati Bey 30 Ağustos 1918 tarihinde Dahiliye Nezaretine gönderdiği istifa dilekçesinde;

“Ruslar kendileri için pekte sadakat göremedikleri bu ahaliye milyonlarca kilo zahire meccanen tevzi ettikleri halde, 40 seneden beri. . . olduğumuzu iddia ettiğimiz bizler kendilerini aç bırakmakla mı mukabele edeceğiz? Şu muamelemiz ahalice ne suretle karşılanacaktır” ifadesini kullanmıştı. Necati Bey; burada askerî idare varken mülkî idare kurmanın hata olduğunu da belirterek, mülkî idare kurulmamış olsaydı hiç olmazsa halkın kurulacak hükümetten bir yardım beklentisinin devam edebileceğini ifade etmekteydi.

Batum'da da durum çok feci idi. Burada halkın yiyeceğini karşılayacak miktarda üretim yapılamadığından eskiden beri bölge ihtiyaçlarının büyük bir bölümü dışarıdan getirilmekteydi. Savaş nedeniyle yiyecek ithalatı durduğundan Batum'da işe sıkıntısı had safhaya ulaşmış bulunuyordu. 11 Mayıs 1918 günü burada toplam 186 ton yiyecek maddesi bulunuyordu ki, bu miktar şehrin o günkü nüfusuna göre ancak 20 gün yetebilirdi. Halbuki bu sırada yöreye bir çok mülteci akın akın dönmekte ve bu mülteciler yiyecek ve tohumluk ihtiyaçlarını çoğunlukla Batum'dan sağladıklarından mevcut yiyecek gerçekte 20 günlük ihtiyaca bile kâfi değildi.

Batum Dahiliye Müsteşarı Mustafa Abdülhalik Bey; bölgenin Osmanlı yönetimine geçer geçmez aç ve tohumuz bırakılmasının halk üzerinde olumsuz etkileri olacağını düşünerek, kamuoyunun desteğini kazanmak ve halkı açlıktan kurtarmak amacıyla bir hafta içerisinde buraya 500-600 ton mısır gönderilmesinin yararlı olacağını bildirmekteydi. Eğer bu mümkün değilse on gün içerisinde hiç olmazsa 200-300 ton mısırın mutlaka gönderil-

Oltu halkı için on ayda yaklaşık olarak 3 500 ton ekmeçlik ve bunun yarısı kadar da yemeklik zahireye ihtiyaç vardı. Buna karşılık hasat zamanında toplam 2 104 ton zahire elde edileceği tahmin edilmekteydi. Aylardan beri ot yiyerek açlıktan ölmemeye ve hasadı elde etmeye çalışan bu insanların 1 500 ton zahireye daha ihtiyaçları vardı. Bkz. **BOA, DH-İ UM**, Dos. No: 20-19, Bel. No:13-36

mesi isteniyordu⁸⁹⁴. Fakat İstanbul'da bu kadar zahire bulunmadığından 31 Mayıs'ta Batum'a ulaşan Gülcemal vapuruyla sadece 40 ton tohumluk gönderilebilmişti.

Tohumluk sıkıntısıyla birlikte açlık da her geçen gün şiddetini arttırmaktaydı. 13 Haziranda Batum mutasarrıflığından bildirildiğine göre şehrin ihtiyacı iki-üç günden beri bin müşkülâtla menzil depolarından alınabilen zahire ile karşılanmaktaydı. Mültecilerinde gelmesiyle yörenin iâşe ihtiyacı sürekli artmaktaydı. Temmuz ayı ortalarında Batum şehri ve köylerinin ortalama günlük yiyecek ihtiyacı 10-15 ton civarında idi. Buna göre hasat zamanına kadar geçecek olan iki aylık zaman için Batum'a 600 ton yiyecek gönderilmesi gerekiyordu. Ayrıca Artvin ve Acara içinde bir miktar yiyeceğe ihtiyaç vardı. Bunun üzerine İâşe Müdüriyet-i Umûmiyesi tarafından 27 Temmuz'da 600 ton zahirenin Bartın'dan gönderilmesi hakkında ilgililere emir verildi⁸⁹⁵. Fakat sonraki günlerde bu miktarın ancak yarısı gönderilebildiğinden Batum halkının iâşe sıkıntısı hâlen devam etmekteydi⁸⁹⁶.

Elviye-i Selâse'deki birliklerin de yeterli yiyeceği kalmadığından, 9. Ordu Komutanlığı tarafından tebligatta bulunularak; bölge mahsulünden 1/8 oranında öşür alınacağı ve ayrıca halkın yemlik, yemeklik ve tohumluk ihtiyaçları ayrıldıktan sonra fazlasının da ordu adına satın alınacağı bildirilmişti⁸⁹⁷.

Ordu Komutanlığının bu kararı yöre halkı için çok ağır bir mükellefiyet olduğundan, Dahiliye Nezaretince buna itiraz edildi. Bunun üzerine konu 18 Ağustos 1918 tarihinde Meclis-i Vükelâda görüşüldü ve bundan böyle Elviye-i Selâse ürününden öşür alınmaması kararlaştırıldı⁸⁹⁸. Bu karar 15 Eylül günü de Elviye-i Selâse'de görev yapan İdare-i Mülkîye Memurlarına bildirildi⁸⁹⁹.

Meclis-i Vükelânın kararına binaen Kars, Ardahan ve Batum sancaklarından aşar ve iâşe mubayaası adıyla hiçbir şey alınmaması Şark Orduları

⁸⁹⁴ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-19 Bel. No: 13, 12

⁸⁹⁵ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-19, Bel. No: 13-76

⁸⁹⁶ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-19, Bel. No: 13-27

⁸⁹⁷ BOA, MVM, Dos. No: 212, Göm. No: 155

⁸⁹⁸ BOA, MVM, Dos. No: 212, Göm. No: 155

⁸⁹⁹ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 91, Bel. No: 167, 167, 170, 171

Grup komutanlığına da bildirilmişti. Buna rağmen aşarın alınmaması halinde ordunun iâşece sıkıntıya düşeceği gerekçesiyle 9. Ordu Komutanlığı tarafından⁹⁰⁰ mubayaa adı verilerek öşrün toplanmasına fiilen devam edildi. Ayrıca öşrün iki katı da satın alınmaktaydı ki, böylece ürünün 3/8' i kanunsuz olarak alınmış oluyordu. Bu hububatın bedeli karşılığında ve halkın kendi rızasıyla alındığı için Meclis-i Vükelâ Kararına muhalefet edilmediği iddia edilmekteydi. Fakat ordunun iâşesini de sağlamakla sorumlu olan İaşe Nezareti tarafından da ordu komutanlığının bu uygulaması tasvip edilmemişti. İaşe Nezaretince 27 Ekim 1918 tarihinde Harbiye Nezaretine bir tezkire gönderilmiş ve öşür ve erzak satın alımından vazgeçilmesi istenmişti. İaşe Nezareti aksi taktirde ellerindeki zahirenin önemli bir bölümü alınacak olan fakir halkın devlete karşı gücenebileceklerinden endişe etmekteydi⁹⁰¹.

⁹⁰⁰ Brest-litovsk anlaşmasını göre Batum, Kars ve Ardahan sancaklarının geleceği halkın vereceği oylarla belirlenecekti. Yapılan oylamada Elviye-i Selâse halkının Osmanlı Devletine katılma isteğinde olduğu sonucu ortaya çıkınca bölgenin Osmanlı Devletine bağlandığı ilân edildi. 22 Ağustos 1918 tarihinde Sadaret makamından bütün nezaretlere emir verilerek Elviye-i Selâse'de Osmanlı idari kurumlarının oluşturulmasına başlandı. Böylece Elviye-i Selâse 14 Eylül 1918 tarihli bir karamame ile yeni bir idari yapılanmaya tabi tutularak Batum vilâyeti oluşturuldu. Bkz. BOA, BEO, Bel. No: 339707; BOA, DII-İ UM, Dos. No: E-40, Bel. No: 30

⁹⁰¹ BOA, BEO, Bel. No: 340274

SONUÇ

1. Dünya Savaşına girerken bu savaşın birkaç ay içerisinde sonuçlanacağını düşünen Osmanlı hükümeti, iaşe konusunda önemli bir sıkıntının yaşanabileceğine ihtimal vermiyordu. Esasen, seferberlik ilân edildiğinde Osmanlı Devleti yaklaşık altı aylık bir yiyecek stokuna sahip bulunuyordu. Ayrıca, savaştan önceki yıllarda tarım sektöründeki üretimin genel olarak ülke ihtiyacının % 10 üstünde gerçekleşmesi ve 1914 yılındaki mahsulün de verimli olması hükümetin bu konudaki güvenini arttırmaktaydı. Bu nedenle iaşe konusunda ülkenin geneline şamil kapsamlı önlemler almak yerine, ülkenin bütün imkânları cephelere sevk edilen orduların ihtiyaçlarını karşılamak üzere seferber edilmişti. Devletin hazinesi yiyecek maddelerini peşin para ile sağlamaya müsait olmadığından, bunların önemli bir bölümüne bedeli savaştan sonra ödenmek kaydıyla Tekâlif-i Harbiye Komisyonları tarafından el konulmaktaydı. Ayrıca, ulaştırma araçlarının neredeyse tamamı ordular için asker, cephane, erzak vesaire sevkıyâtına tahsis edilmişti.

1. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devletinde ülkenin nüfus ve özellikleri, ulaştırma araçlarının kapasitesi gibi konularda güvenilir istatistikler mevcut değildi. Bu nedenle hükümet, seferberlik dolayısıyla ordu hizmetine alınacak asker sayısı, bunlar için gerekli olan yiyecek maddelerinin miktarı, taşıma araçlarının kapasitesi ve bunlardan ne kadarının temin edilebileceği hakkında kesin bilgilere sahip değildi. Seferberliğin ilânını müteakip ülkenin içinde bulunduğu durum bütün vahametiyle ortaya çıktı. Başlangıçta yiyecek maddelerinin mevcudiyeti açısından önemli bir sıkıntı yoktu, fakat yiyecek maddeleri ile diğer malzemelerin cephelere sevkı hususunda ciddi problemler vardı. Osmanlı ülkesi demiryolları ve motorlu taşıtlar gibi, çağın modern taşıma araçlarından büyük ölçüde mahrum olduğundan, mevcut araçlarının önemli bir bölümü at, deve, katır, merkep, öküz, manda gibi hayvanlar ile bu hayvanlar tarafından çekilmekte olan dört ya da iki tekerlekli arabalardan ibaret idi. Ülkedeki yolların bir bölümü ise bu ilkel araçların bile geçişine müsait değildi. Bu şartlarda her türlü sevkıyât çok zor şartlar altında yapılabiliyordu.

1914 yılı Eylül ayı başlarında seferî kadrolarını doldurmuş bulunan Osmanlı Ordularının seyyar ve sabit jandarmalar ile menzil birlikleri dışındaki seyyar birlikleri yaklaşık olarak 450 000 insan ve 175 000 hayvandan

müteşekkil idi. Bu kuvvetlere ait bir günlük erzak ve yem istihkakının menzil ambarlarından alınarak birliklere ulaştırılabilmesi için, 78 erzak koluna ihtiyaç vardı. Buna göre; Osmanlı Ordularının menzilden üç yürüyüş mesafesi (54 km) uzaklaşması halinde bile, iâşesi için 468 erzak koluna ihtiyaç vardı. Buna karşılık Osmanlı Orduları için sadece 126 kol oluşturulabilmişti ve bu kollarla ordunun ancak bir buçuk günlük ihtiyacını nakletmek mümkündü. Geliş gidiş mesafesi de hesaba katıldığında, taşıma araçlarının yetersizliği yüzünden gerekli menzil kollarını oluşturmamayan Osmanlı kuvvetleri, harekât kabiliyetinden neredeyse tamamen mahrum, menzil ambarlarından bir yürüyüş mesafesi bile uzaklaşamaz durumda bulunuyorlardı. Kaldı ki, erzak kolları dışında ayrıca 167 adet de cephane koluna ihtiyaç vardı.

Osmanlı Orduları içerisinde lojistik destek bakımından en zayıf olanı Kafkas cephesinde Ruslara karşı mücadele eden 3. Ordu idi. Bu ordu ulaştırma hizmetlerini büyük ölçüde zorlaştıran dağlık ve kış mevsiminin çok ağır geçtiği bir bölgede bulunuyordu. Birliklerinin önemli bir bölümü Erzurum ve civarında bulunan 3. Orduya, savaşın başında Samsun-Musul hattının doğusunda yer alan yedi vilâyet ve bir sancaktan müteşekkil geniş bir bölge iâşe mıntıkası olarak tahsis edilmişti. Seferberlik ilân edildiğinde 3. Ordu birliklerinin en azından 4-5 aylık yem ve yiyecek ihtiyaçlarına karşılık 90 000 ton erzakın Erzincan genel deposu ile Erzurum civarında yer alan diğer menzil ambarlarında hazır bulundurulması planlanıyordu. Bu amaçla iâşe bölgesi dahilinde bulunan vilâyetlerdeki yiyecek maddelerine Tekâlif-i Harbiye Komisyonları vasıtasıyla el konularak halka ait araçlarla ordu ambarlarına sevkıyâta başlandı. Fakat her türlü modern ulaştırma imkânlarından mahrum bulunan bu geniş ve dağlık araziden sağlanan yiyecek maddelerinin ordu ambarlarına ulaştırılması mümkün olamıyordu. Önemli bir bölümü patika hâlinde bulunan derme çatma yollar üzerinde, iâşe bölgesinin uzak yerlerinden sevkıyât yapan yük hayvanları, çoğu zaman yollarda taşıdıkları yükün iki katını tüketmekteydiler. Bu şartlar altında 3. Ordu için planlanan miktarın çok altında yiyecek stok edilebilmişti. Nitekim, 22 Aralık 1914 tarihinde Sarıkamış harekâtına başlandığında ordu ambarlarında sadece 1 250 ton yiyecek bulunmaktaydı. Bu stok, mevcudu 190 000 insan ve 60 000 hayvana ulaşmış bulunan ordunun sadece iki günlük ihtiyacına tekabül etmekteydi.

Yiyecek stokunun azlığı yanında menzil erzak kollarının da çok zayıf bir halde bulunduğu görülmektedir. Ordunun seyyar kuvvetlerine ait bir

günlük yem ve yiyeceğin taşınabilmesi için 16 adet menzil koluna ihtiyaç varken, toplam 13 adet erzak kolu oluşturulabilmişti. Mevcut menzil kolları bu haliyle orduyu bulunduğu yerde bile iâşe etmeye muktedir değillerdi. Bu durumda iâşe sıkıntısını biraz olsun hafifletmek amacıyla ordunun mevcudunu azaltmak üzere yaşlı askerlerin bir bölümünün terhis edilmesine dahi başlanılmıştı. Savaşın ilerleyen yıllarında taşıma araçlarının daha da azalması iâşe konusunun iyice vahim bir hal almasına neden olmuştu. Taşıma araçlarının yetersizliğini telâfi etmek ve orduyu açlıktan kurtarmak amacıyla, insan sırtında erzak sevkıyâtı yapmak üzere asker ve sivillerden hamal taburları oluşturuldu. Hatta bir aralık Ordu Komutanlığı yöre halkının rızasına bakmayarak 8-10 yaşından yukarı çocuklardan hamile kadınlara varıncaya kadar, yürüyecek ve az çok yük taşıyabilecek herkesi erzak sevkıyâtı yapmaya mecbur ettiyse de halkın tüm fedakârlıklarına rağmen ihtiyacın karşılanması mümkün olmadı. Böylece iâşe maddelerinin yurt içinden birliklere sevkı savaşın başından sonuna kadar ordunun en önemli problemi olmaya devam etti.

Erzak kollarının orduyu bulunduğu yerde bile besleyemeyecek derecede yetersiz oluşu, askerî harekâtların icrasında büyük zorluklara neden olmaktadır. Düzenlenen taarruzlarda birliklerin erzak kollarıyla iâşesi mümkün olmadığından çoğu zaman harekâtın başarısı düşmandan ele geçirilecek erzak miktarına bağlı kalıyordu. Nitekim, 22 Aralık 1914 tarihinde başlatılan Sarıkamış Harekâtı'nda kış mevsiminin en şiddetli günlerinde dört günlük demirbaş erzakla hareket eden kuvvetlerin düşmandan ele geçirilecek erzakla beslenmeleri kararlaştırılmıştı. Fakat Sarıkamış'taki erzak depolarının planlandığı üzere birkaç gün içerisinde ele geçirilmesi mümkün olmadığından, erzakları tükenen birlikler, iki hafta boyunca Allahuekber ve Soğanlı dağlarında düşmandan ziyade açlık ve soğuk yüzünden büyük kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kalmışlardı. Sarıkamış hezimetinden yaklaşık üç yıl sonra, 1918 yılı baharında başlatılan ikinci Kafkas taarruzunda da menzil erzak kollarının bir yararı görülmemiştir. Ancak bu defa seri operasyonlarla Erzincan, Erzurum, Sarıkamış ve Kars'ta düşmandan ele geçirilen bol miktarda erzak sayesinde harekât başarıyla devam etmiştir.

Tahminlerin aksine savaşın yıllarca devam etmesi, sevkıyât hususunda ki problemlerin yanında, yiyecek maddelerinin üretiminde de büyük bir azalmaya neden oldu. Yüz binlerce çiftçi ve çift hayvanının ordu emrine alınarak cephelere sevk edilmesi, tarım sektöründeki iş gücünün büyük ölçüde

azalmasına neden olduğundan üretim hızla düşmeye başlamıştı. Savaşın önce 60 milyon dönüm toprak ekilmişken, bu miktar savaşın ilk yılında 30 milyon ve ikinci yılında 24 milyon dönüme düşmüştü. Böylece yerlerine yenileri konulmadığı için ülkedeki yiyecek stokları daha savaşın ikinci yılına girerken tükenmiş ve şiddetli bir iâşe buhranı baş göstermişti. Ayrıca 1916 yılı baharındaki Rus taarruzu sonucunda Kemah-Tircbolu hattına çekilen 3. Ordu iâşe bölgesinin önemli bir bölümü düşman işgaline uğradığından, ordunun iâşe durumu daha kritik bir devreye girmiş bulunuyordu. Bu sırada düşman işgaline uğramış vilâyetlerden kaçarak, 3. Ordu bölgesine sığınmış bulunan muhacirler de yiyecek ve barınma hususunda yardıma muhtaç bir halde ordunun iâşesine ortak olmuşlardı. Özellikle ileri hatlarda bulunan birliklere yiyecek ulaştırılmadığından çoğu zaman bunlara yarı istihkak veriliyor, bazen yarı istihkak dahi verilemediğinde askerler dağlardan topladıkları otlarla beslenmeye çalışıyorlardı. Üzülerek söylemek gerekir ki, 3. Ordunun bu içler acısı durumu her geçen gün biraz daha kötüleşerek savaşın sonuna kadar devam etmiş ve bu cephede binlerce asker açlık yüzünden hayatını kaybetmişti.

Ülkedeki bütün imkânların ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere seferber edilmesi, özellikle savaşın ikinci yılından itibaren cephe gerisinde bulunan sivil halkın da şiddetli bir yiyecek sıkıntısına düşmesine neden oldu. Osmanlı Devleti bir tarım ülkesi olduğu halde, Anadolu'nun iç kesimlerinde ve daha çok Suriye gibi uzak bölgelerde bol miktarda üretilen tarım ürünleri ulaştırma imkânlarının yetersizliği nedeniyle kıyı bölgelerine sevk edilemiyordu. Savaşın önce özellikle İstanbul ve kıyı kentlerinin un ve buğday ihtiyaçları, deniz taşımacılığının da ucuz olması nedeniyle, büyük ölçüde Romanya, Rusya ve hatta Marsilya'dan sağlanmaktaydı. Bu durumda ülkeye her yıl önemli miktarda hububat girmiş oluyordu. Ancak savaş yüzünden uluslar arası ticaret yollarının kapanmasıyla birlikte Osmanlı ülkesine zahire girişi de sona erdi. Böylece Osmanlı Devleti ordu ve halkının yiyecek ihtiyaçlarını tamamen kendi iç kaynaklarıyla sağlamak mecburiyetinde kalıyordu.

Seferberliğin ilânından itibaren orduların iâşesini hazineye yük olmadan sağlamak amacıyla, hükümetin yiyecek maddelerine tekâlif-i harbiye yöntemiyle el koyması bu maddelerin piyasadan çekilmesine neden olmaktaydı. Öte yandan, aynı zamanda çift hayvanı olarak da kullanılan taşıma araçlarının önemli bir bölümünün askerî sevkıyâta tahsis edilmesi, bir taraf-

tan ülke içi ticarî taşımacılığın neredeyse tamamen durmasına, diğer taraftan tarımsal üretimin büyük ölçüde azalmasına neden olmuştu. Ayrıca üretim sahalarından tüketim merkezlerine yiyecek sevkıyatı yapılamadığından, öncelikle daha çok tüketici kesimin yaşadığı büyük şehirlerde ve daha sonra üretimin giderek azalması üzerine, savaşın ikinci yılından itibaren diğer şehir, kasaba ve köylerde de şiddetli bir iâşe buhranı ortaya çıktı.

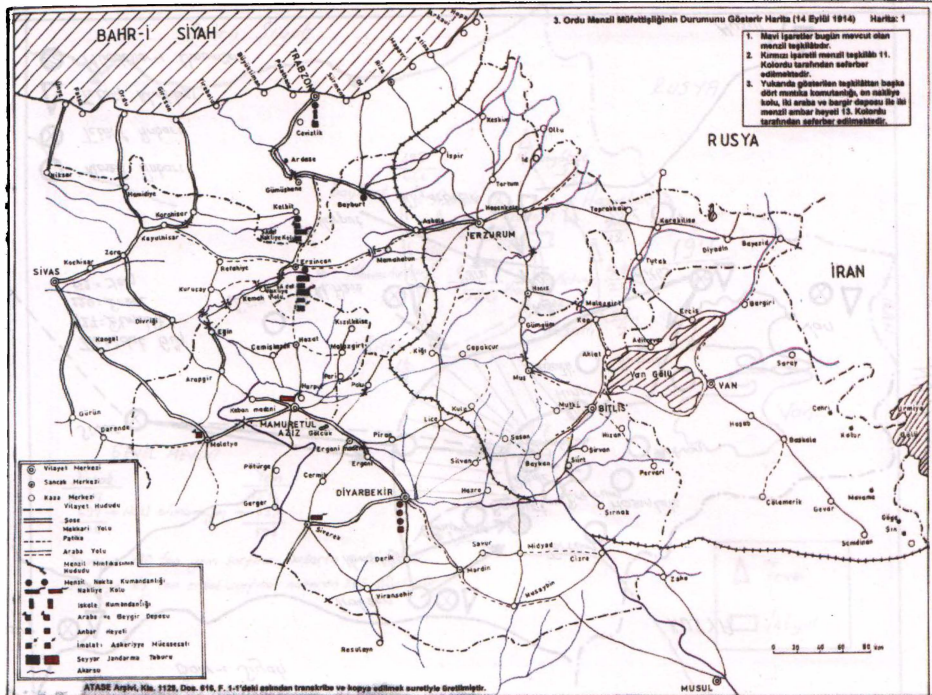
1. Dünya Savaşı Osmanlı ekonomisinin iyece çökmesine sebep olduğundan, yıllık enflasyonun ortalama % 300'lere ulaştığı bu ortamda, başta yiyecek olmak üzere her türlü mal ve eşya fiyatları hızla yükselmeye başladı. Bu arada mevcut sıkıntıyı fırsat bilen bazı karaborsacıların, şahsî menfaat temin etmek arzusuyla piyasaya müdahale ederek spekülasyon yaratmaları, buhranın daha da şiddetlenmesine neden oldu. Haksız kazançları önlemek ve fiyatları belli bir seviyede tutmak amacıyla hükümet tarafından bir çok mala narh konmasına rağmen, savaşın başından sonuna kadar ülkedeki fiyatlarda yaklaşık olarak % 2 000 oranında bir artış görüldü. Hayat pahalılığından en fazla zarar gören kesim ise yiyecek ihtiyaçlarını piyasadan satın almak zorunda kalan sabit gelirli memurlar ile mülteciler ve fakir halk oldu. Çift hayvanları ile ürünlerinin önemli bir bölümü, hiç para ödenmeden ya da çok düşük fiyatlarla ellerinden alınan çiftçiler de savaşın ağır yükünü omuzlamışlardı. Bu durumda savaş uzadıkça iâşe temini daha da zorlaştığından bazı karaborsacı tüccarlar fakir halkın sırtından haksız kazançlar elde ederek harp zenginleri sınıfını oluştururken; memur, çiftçi, muhacirlerden sokak ortalarında açlıktan bağrışan ve ölenlerin sayısı her geçen gün artmaktaydı. Halk bu durumu büyük bir fedakârlık ve olgunlukla karşılamıştı. Yöre halkının tek arzusu din ve vatanın selameti ile ordunun muzafferiyetini sağlamaktan ibaretti. O nedenle bu yolda canlarını ve mallarını feda etmeyi göze almışlardı. Yakınları savaşta ölenler, soğuktan donanlar, hayvanları telef olanlar çektikleri sıkıntılara karşı yalnızca “*devlet var olsun*” temennisinde bulunuyorlardı.

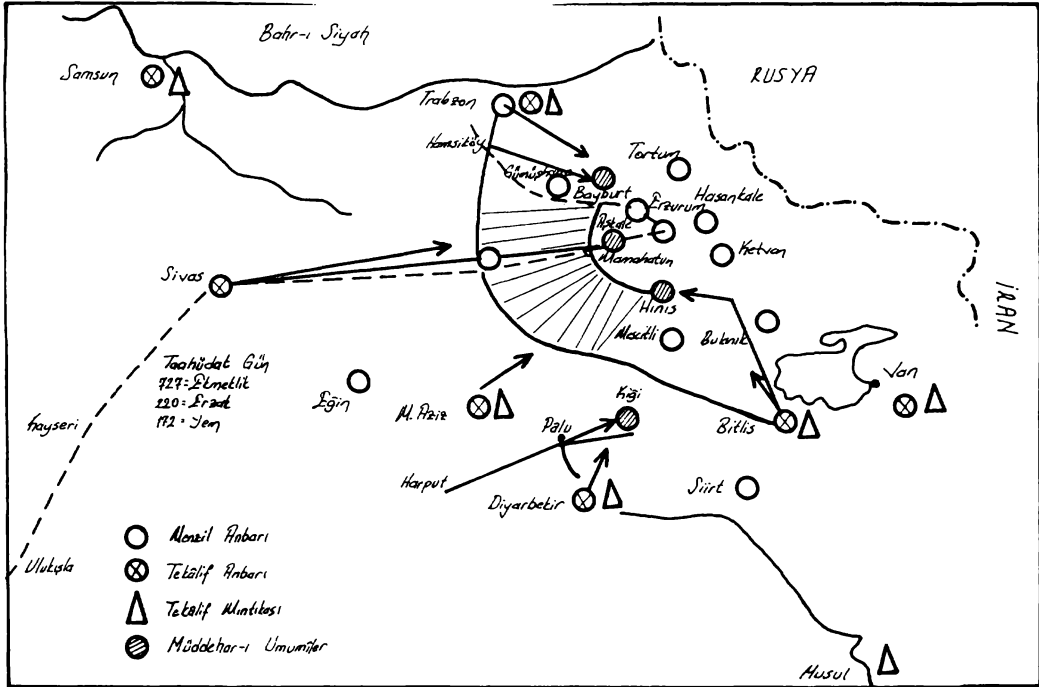
Başlangıçta büyük şehirlerdeki sıkıntıyı gidermek amacıyla kısmî tedbirler almakla yetinmiş olan hükümet, iâşe buhranının ülke geneline yayılması ve iyice şiddetlenmesi üzerine ordu ile birlikte halkın iâşesini de sağlamakla görevli merkezî bir iâşe örgütü oluşturmak zorunda kaldı. Bu amaçla 23 Temmuz 1916 tarihli bir kanunla, Dahiliye Nezareti bünyesinde olmak üzere Almanya örneğine göre bir iâşe-i Umûmiye İdaresi oluşturuldu. Bu örgütün başarısız olması üzerine 18 Ağustos 1917 tarihli bir kararname

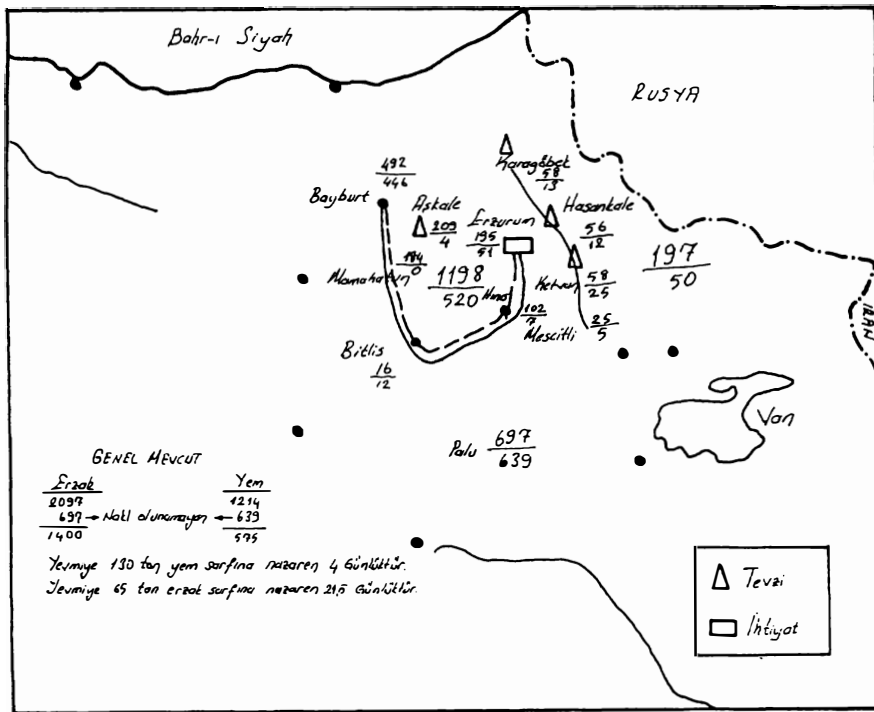
ile ordu ve halkın iâşesini sağlama görevi bu defa Harbiye Nezaretine bağlı İaşe Umûm Müdürlüğüne verildi. Bu örgütlerin iâşe buhranını gidermek amacıyla kullandıkları temel yöntem hububata narh koymaktan ibaret kalmıştı. Ancak konulan narh, piyasa fiyatlarının çok altında belirlendiğinden üreticiler mallarını daha yüksek fiyatlarla satmayı tercih ediyorlardı. Böylece, malların piyasadan çekilmesine ve daha yüksek fiyatlarla satılmasına neden olan narh yönteminin fayda yerine zararları görülmüştü. Bu yollarla iâşe buhranını gidermek mümkün olamadığından savaşın son aylarında müstakil bir İaşe Nezareti oluşturuldu. Nezaret kuruluş çalışmalarını tamamlayamadığından Mondros Mütarekesi imzalandığında henüz göreve başlayamamıştı. Hukuken mevcut fakat, fiilen ortada bulunmayan bu nezaret iâşe işlerinde büyük bir karışıklığa neden olmuştu.

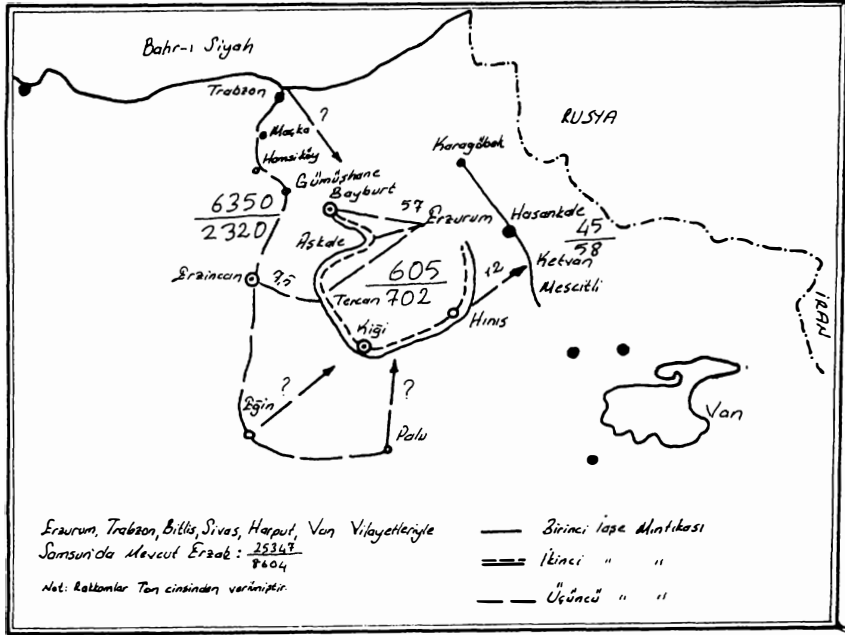
1. Dünya Savaşına katılan Osmanlı ülkesinde üretim ve ulaşım imkânlarının yetersizliği, mevcut imkânları en iyi şekilde kullanabilecek bir iâşe örgütünün bulunmayışından dolayı ortaya çıkan iâşe buhranı, cephelerde ve cephe gerisinde pek çok insanın açlıktan hayatını kaybetmesine sebep olurken, cephelerdeki mağlubiyetlerde de en önemli etkenlerden biri olmuştur. Böylece, ekonomisi tarıma dayalı olan bu yörede üretimin başlıca kaynağını oluşturan insan gücünün 3/2'sinden fazlası açlık başta olmak üzere savaştan kaynaklanan çeşitli sebeplerle yok olduğundan, zaten oldukça kötü bir durumda bulunan bölge ekonomisi savaştan tam bir yıkım halinde çıkmıştı.

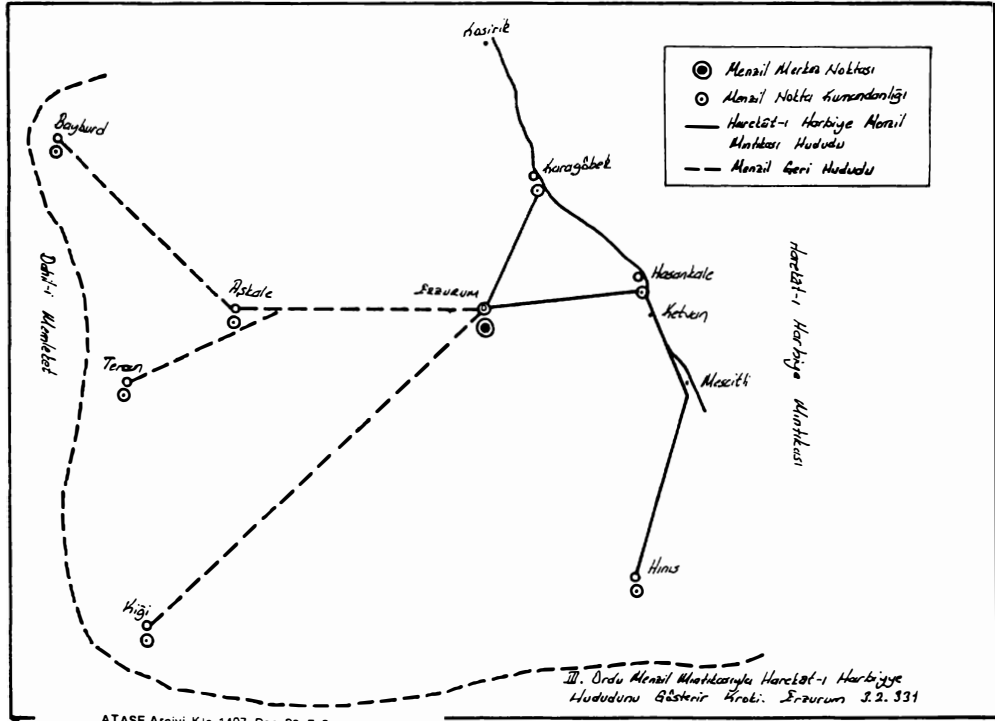
EKLER
HARİTA VE KROKİLER

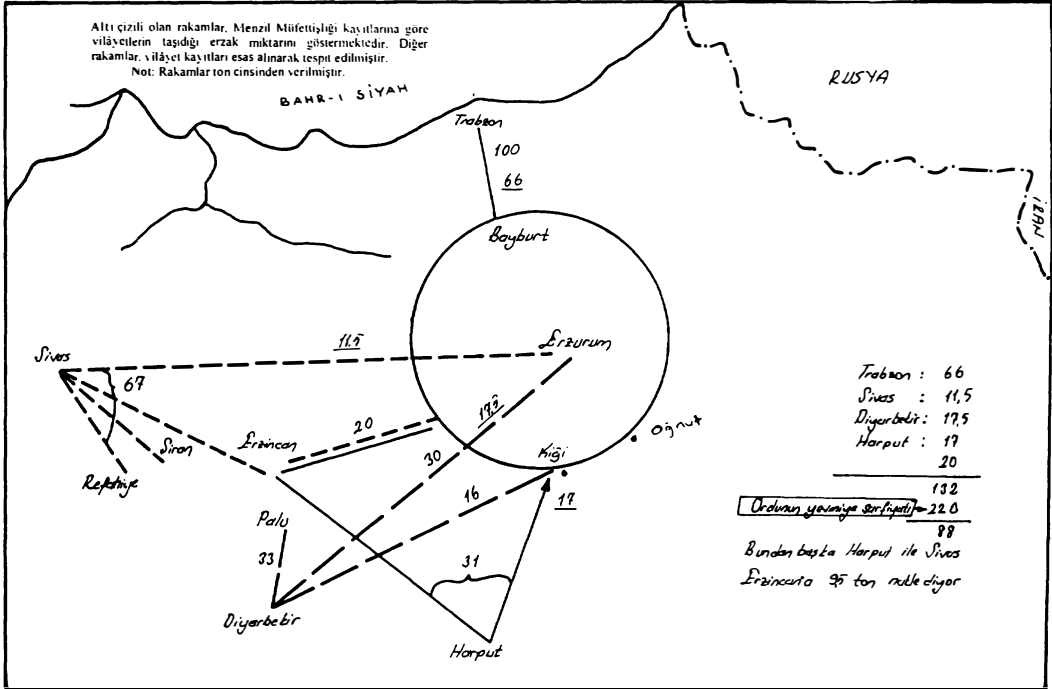

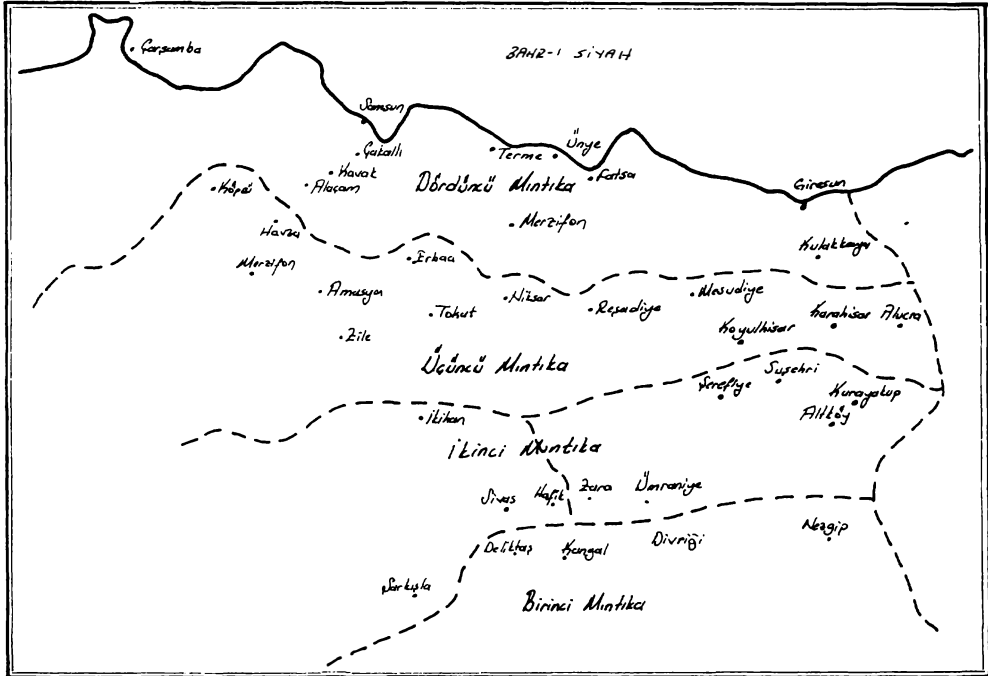

Altı çizili olan rakamlar, Menzil Müfettişliği kayıtlarına göre vilâyetlerin taşıdığı erzak miktarını göstermektedir. Diğer rakamlar, vilâyet kayıtları esas alınarak tespit edilmiştir.

Not: Rakamlar ton cinsinden verilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

*A. Arşiv Kaynakları*⁹⁰²

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

- a) Bâb-ı Alî Evrâk Odası Belgeleri
- b) Dahiliye Nezareti Evrakı
 - (1) Hukuk Müşavirliği
 - (2) İdâre-i Umûmiye Evrakı
 - (3) Şifre Kalemi
- c) Dosya Usulü İradeler Tasnifi
- d) Kavanîn Defterleri
- e) Meclis-i Vükelâ Mazbataları

2. Genelkurmay ATASE Arşivi

- a) Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu

B. Süreli Yayınlar

1. Mecmualar

- a) **Düstûr, II. Tertip, V**, Dersaadet, 1332
- b) **Düstûr, II. Tertip, VI**, Dersaadet, 1334
- c) **Düstûr, II. Tertip, VII**, Dersaadet, 1336
- d) **Düstûr, II. Tertip, VIII**, İstanbul, 1928
- e) **Düstûr, II. Tertip, IX**, İstanbul, 1928
- f) **Düstûr, II. Tertip, X**, İstanbul, 1928
- g) **Düstûr, II. Tertip, XI**, İstanbul, 1928
- h) **Düstûr, II. Tertip, XII**, İstanbul, 1928

2. Gazeteler⁹⁰³

- a) İkdâm
- b) Sabah
- c) Tanin
- d) Vakit

⁹⁰² Kullanılan belge numaraları metinde gösterilmiştir.

⁹⁰³ Gazetelerin tarihleri metin içerisinde verilmiştir.

C. Kaynak Eser ve Araştırmalar

- AHMED CEVDED, “Kıtlığa Çareler”, **İkdam**, 22 Şubat 1915, 2
 -----, “Mücadele-i Ziraiye”, **İkdam**, 15 Kânunusani 332, s. 1
- AHMED EMİN, “Almanya’da Yiyecek Meselesi”, **Tanin**, 3 Şubat 1916,
 3
- AHMET İZZET PAŞA, **Feryadım, I**, (nşr. S. İ. Furkaç), İstanbul 1992
- AHMET ŞEVKET, “Büyük Harp Esnasında Almanya ile Türkiye Arasında Nakliyat Yolları”, **AM**, S. 70 (Eylül 1928), s. 139-150
- AKDAĞ, Mustafa; **Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadî ve İçtimai Tarihi, I-II**, İstanbul 1979
- AKYILDIZ, Ali; **Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri**, İstanbul 1996
- ALKAN, Ahmet T. ; “ Birinci Dünya Harbinde Sivaslı Bir Zabitan Hatıra Defterinden”, **Revak**, S. 91(1991), s. 8-14
- ALLEN, W. E. D.-MURATOF, P.; **1828-1921 Türk-Kafkas Sınırı Harpleri Tarihi**, Ankara 1966
- ALPMANSÜ, Yusuf; 1. Dünya Savaşı Öncesi Menzil Teşkilâtı ve İdarî Faaliyetlerin Yürütülmesi Esasları”, **ATB**, X/ 19 (Ağustos 1985), s. 1-12
- ALTINAY, Ahmet Refik; **Kafkas Yollarında**, (nşr. N. Papatya), İstanbul 1992
- ARNA, Cihat; “ Tümeninde İkmalin Ehemmiyeti ve İşe İkmal Hizmeti “,**AM**, XII/122 (Eylül 1941), s. 599-614
- AVCI, Orhan; “İttihat ve Terakki Partisi Devrinde İzlenen İktisadî Politikalar”, **ATB**, XXI/ 40 (Şubat 1996), s. 165-184
- BARKAN, Ömer Lütfi; “Avarız Mad. ”, **İA, II**, İstanbul 1979, s. 13-19
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi**, Ankara 1992

- BAYKARA, Tuncer; “ 93 Harbinden Önce ve Sonra Anadolu”, **HÜEFD**, I/1, (Ankara 1983), s. 47-51
- ; “XIX. Yüzyılda Anadolu’nun İktisadi Çöküşü ve Bugüne Etkileri”, **BTTD**, S. 25 (Ekim 1969), s. 64-72
- BAYTIN, Arif; **İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi**, İstanbul 1944
- BAYUR, Hilmi K.; “Ziraat Bankasının Kuruluşu üzerine”, **TİD**, IX, İzmir 1994, s. 51-53
- BAYUR, Y. Hikmet; **Türk İnkılabı**, I/1, Ankara
- BEYOĞLU, Süleyman; “ Birinci Dünya Harbi Başlarında Hicaz’da Zahi-re Buhranı”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, s. 173-183
- BOSTAN, Hanefi; “Osmanlı Devleti’nde Yol ve Haberleşme Sistemi”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, S. 82 (Şubat 1993), s. 63-67
- BOZKURT, Rıza; “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Ülkenin Harekât Bakımından Bölgelere Ayrılması-İkmal ve İaşe İşleri-Haberleşme Sistemleri” **ATB**, XIII/25 (Ağustos 1988), s. 1-20
- BRAUDEL, Fernand; **Akdeniz ve Akdeniz Dünyası, I**, (çev. M. A. Kılıçbay), İstanbul 1989
- CEMİL TAHİR, “ Yeni Bir Seferberlik Nizamnamesine İhtiyacımız Vardır 2”, **MA**, S. 57 (Mayıs 1341), s. 58-74
- , “Yeni Bir Seferberlik Nizamnamesine İhtiyacımız Vardır 1”, **MA**, S. 56 (Şubat 1341), s. 1-18
- ÇADIRCI, Musa; **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik yapıları**, Ankara 1991
- ÇAVDAR, Tevfik; **Talat Paşa**, Ankara 1995
- ÇELİK, Fahrettin; “Kars Eli Tarihi”, **Kars**, İstanbul 1943, s. 19-45

- ÇELİKER, Fahri; “Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Askerî Heyetleri-nin Balkan Harbi ve Birinci Dünya Harbi’ndeki Tutum ve Etkileri”, **Dördüncü Askerî Tarih Semineri Bildirileri**, Ankara 1989, s. 136-146
- DEMİREL, Muammer; **Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevre-sinde Ermeni Hareketleri (1914-1918)**, Ankara 1996
- DUMONT, Paul-GEORGEOAN, François; **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, (çev. A. Berktaş), İstanbul 1996
- DURAN, Bünyamin; “Karadeniz Bölgesinin 1870-1914 Arasında Tarım-sal Gelişmesi”, **II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (1-3 Haziran 1988)**, Samsun 1990, s. 58-67
- EKİNCİ, Necdet; “İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Malî Politikasına Bakış”, **Belleten**, LV/214, (Aralık 1991), s. 757-796
- ELDEM, Vedat; **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hak-kında Bir Tedkik**, Ankara 1994
- ERDAŞ, Nilgün; **Millî Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyetleri İle İlişkiler**, Ankara 1994
- ERGİN, Feridun; “Atatürk Döneminde Fiyatlar ve Gelirler”, **Atatürk A-raştırma Merkezi Dergisi**, III/ 7 (Kasım 1986), s. 59-84
- ESMER, A. Şükrü; **Siyasî Tarih**, İstanbul 1944
- FEROZ AHMAD, “Jön Türkler Döneminde Savaş ve Toplum 1908-1918”, **Tarih ve Toplum**, XI/ 64, s. 47-56
- GENELKURMAY BAŞKANLIĞI, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Kol-lar Ulak ve İaşe Menzilleri**, Ankara 1966
- , **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı I-II**, Ankara 1993
- , **Türk silâhlı Kuvvetler Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari faaliyet ve Lojistik X**, Ankara 1985
- , **1. Dünya Savaşında Türk Harbi I Osmanlı İmparatorluğu-nun Siyasî ve Askerî Hazırlıkları ve Harbe Girişi**, Ankara 1970

- , **Türk Silâhlı Kuvvetler Tarihî Osmanlı Devri, III**, Ankara 1995
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib; “Sipahi Mad. ”, **İA, X**, İstanbul 1988, s. 689-694
- GOWAN, Bruce Mc; “Osmanlı Avarız-Nüzul Teşekkülü 1600-1830”, **VIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara 11-15 Ekim 1976) Kongreye Sunulan Bildiriler, II**, Ankara 1981, s. 1327-1332
- GUZE (kaymakam), “Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler” (çev. Kaymakam hakkı), **AM, S. 20** (Kânunusani 1331), s. 1-106
- GÜCER, Lütfi; **XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler**, İstanbul 1964
- GÜCÜYENER, Fuat; **1914-1918 Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik?**, (Basım yeri ve tarihi yok)
- GÜLEN, Nejat; **Dünden Bu Güne Bahriyemiz**, İstanbul 1988
- HALAÇOĞLU, Yusuf; “Osmanlı İmparatorluğu’nda Menzil Teşkilâtı Hakkında Bazı Mülâhazalar”, **OA, II**, (İstanbul 1988) s. 123-132
- Hidemât-ı Seferiye Nizamname-i Hümayunu**, İstanbul 1316
- HATİPOĞLU, Süleyman; “Rusya’nın Bağdat Demiryolu ve Doğu Anadolu Siyaseti”, **Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu (Kars-Subatan 17-21 Haziran 1991)**, Ankara 1992, s. 245-252
- HESENOV, Cemil; **Azerbaycan Beynelhalk Münasebetler Sisteminde (1918-1920)**, Bakû 1993
- ILGAR, İhsan; “Ali İhsan Paşanın Bir Raporu ve Bir Mektubu”, **HTM, I/ 5**, (Haziran 1969), s. 56-59
- HINZ, Walther; **İslam’da Ağırlık Ölçüleri** (çev. A. Sevim), İstanbul 1990
- IŞIK, Hüseyin; “1. Dünya Savaşında Rus Cephesinde İlk Muharebeler ve Sarıkamış Harekâtı”, **Dördüncü Askerî Tarih Semineri Bildirileri**, Ankara 1987, s. 307-329
- İSKİT, Server R.; **Türkiye’de Matbuât Rejimleri**, Ankara 1938

İslâm Ahalinin Duçar Oldukları Mezalim Hakkında Vesaike Müstenid Malumat, (Basım yeri ve tarihi yok)

KÂHYA, Esin; "Türkiye'de İlk Demiryolları", **Belleten**, LII/ 202, (Nisan 1988), s. 207-218

KARASU, Nusret; "Hilâliahmer (Kızılay)' in Dünya Harbinde Erzurum'da Yaptığı Hizmetler Üzerinde Türkiye Kızılay Derneği Genel Merkez Arşivinde Bulunan Bilgilerden Özetler", **Çeşitli Yönleriyle Erzurum ve Çevresi Ulusal Verem Savaş Derneği Kongresi (27-30 Haziran 1968)** Erzurum 1968, s. 45

KÂZİM KARABEKİR, 1. **Kafkas Kolordusunun 1334 Senesindeki Harckâtı Hakkında General Harbord Riyasetindeki Amerikan Heyetine Takdim Edilen Rapor**, Erzurum, 1335

-----, **Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu Sarıkamış, Kars ve Ötesi**, (nşr. E. Konukçu), Erzurum 1990

KESKİN, Mustafa; "Millî Mücadele Başlarken Anadolu'nun Demografik Yapısı", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 3 (1989), s. 469-482

KILIÇ, Orhan; **XVI. ve XVII Yüzyıllarda Van (1548-1648)**, Van, 1997, s. 182

KOLOĞLU, Orhan; "Osmanlı Basını-İçeriği ve Rejimi" **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, I, s. 68-93

KONUĞU, Enver; **Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum**, Ankara 1992

-----, "Van'ın Ruslar Tarafından İşgali", **Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu (Van 2-5 Nisan 1990)**, Ankara 1990, s. 19-23

KÖPRÜLÜ, Şerif; **Sarıkamış İliata Manevrası ve Meydan Muharebesi**, İstanbul 1338

KURAT, Akdes Nimet; **Türkiye ve Rusya**, Ankara 1990

KURT, Yılmaz; "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbekir Eyaleti'nde Sanayi ve Ticaret", **TİD**, V (İzmir 1990), s. 191-200

- KÜTÜKOĞLU, Mübühâ S.; “Osmanlı İktisadi Yapısı”, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, I**, İstanbul 1994, s. 513-650
- LAŞER, M.; “Büyük Harp Esnasında Alman ve Türk Kumandanlıkları” (çev. E. Yılmaz), **ATB, XXI/1** 41, (Ağustos 1996), s. 143-155
- MAJER, Hans Georg, “XVII. Yüzyılın Sonlarında Avusturya ve Osmanlı Ordularının Seferdeki Lojistik Sorunları”, **OA, II**, (İstanbul 1981) s. 185-194
- MASLOFSKİ, **Maslofski’nin Umûmî Harpte Kafkas Cephesinin Tenkidi**, (nşr. Kaymakam Nazmî), Ankara 1935
- MCCARTHY, Justin,; **Ölüm ve Sürgün**, (çev. B. Umar), İstanbul 1998
- MEHMET EMİN, **Harb-i Umûmumîde Osmanlı Cepheleri Vekayîi**, İstanbul 1338
- MERCAN, M. Salih; **Erzincan Mütarekesi’nden Brest-Litovsk’a (Aralık 1917-3 Mart 1918)**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 1991 (Basılmamış Doktora Tezi)
- MUZAFFER (Em. Bnb.), “Geri Hidemâtı Menzilcilik”, **MA, S. 10** (Kânunusani 1336), s. 396-421
- NİKOLSKİ, **Sarıkamış Hareketleri**, (çev. Kaymakam Nazmî), Ankara 1935
- NOYDANOF, Kalin G., **Harpte Ordunun İaşe ve Teçhizatı**, (çev. Bnb. Nusret), İstanbul 1932
- 18 Ağustos Sene 333 tarihli İaşe-i Umûmiye Kararnamesi ve Suver-i Tatbikiyesini Müş’ir Talimâtname**, Dersaadet, 333
- ORHUNLU, Cengiz; **Osmanlı İmparatorluğu’nda Derbent Teşkilâtı**, İstanbul 1990
- ORTAYLI, İlber; “Çarlık Yönetiminde Kars”, **TED, Sayı 9** (1978), s. 343-362
- , **Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu**, İstanbul 1983

ÖĞÜN, Tuncay; **Osmanlı-Rus Harplerinde Sarıkamış ve Sarıkamış Kasabasının Ortaya Çıkışı**, Malatya 1992, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)

ÖKE, M.Kemal; **Ermeni Sorunu 1914-1923**, Ankara 1991

ÖZDEMİR, Mehmet; “1. Dünya Savaşında Demiryollarının Kullanımı ve Bunun Savaşın Sonucuna Etkileri”, **Dördüncü Askerî Tarih Semineri Bildirileri**, Ankara 1989, s. 369-402

ÖZGÜLDÜR, Yavuz; **Türk-Alman İlişkileri (1923-1945)**, Ankara 1993

ÖZTUNA, Yılmaz; “1. Dünya Savaşı”, **HTM, II/ 10** (kasım 1968), s. 5-27

-----, “50 Yıl Önce 1. Dünya Savaşına Girmiştik”, **HTM,I/1**(Şubat 1965), s. 5-9

ÖZTÜRK, Mustafa; “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Askerlerin İktisadî Durumu”, **Dördüncü Askerî Tarih Semineri Bildirileri**, Ankara 1989, 403-424

PAKALIN, M. Zeki; **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, III**, İstanbul 1983

PETROSYAN, Yury Aşatoviç; **Sovyet Gözüyle Jön Türkler** (çev. M. Bayhan-A. Hacıhasanoğlu), İstanbul 1974

POMIANKOWİSKİ, Joseph; **Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü 1914-1918 I. Dünya Savaşı**, (çev. K: Turan), İstanbul 1990

RADO, Şevket; “Birinci Umûmî Harp ve Mütareke Günlerinde İstanbul I”, **HTM, 1/1** (Şubat 1971), s. 5-10

-----, “Birinci Umûmî Harp ve Mütareke Günlerinde İstanbul II”, **HTM, 1/ 2** (Mart 1971), s. 6-12

SABİS, Ali İhsan; **Birinci Dünya Harbi, I-II**, İstanbul 1990

SADIKOV, H. Hanifeoğlu; **Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin Gence Devri**, Bakû 1998

SAHİLLİOĞLU, Halil; “Avarız Mad. ” **DVİA, IV**, İstanbul 1991, s. 108-109

- SANDERS, Liman Von; **Türkiye’de Beş Yıl** (çev. M. Ş. Yazman), İstanbul 1968
- SARAÇOĞLU, Hüseyin; **Doğu Anadolu Bölgesi**, İstanbul 1989
- Seferiye Nizamnamesi**, Dersaadet, 1332
- SERTOĞLU, Mithat; “Osmanlı Devleti Himayesinde Kurulması Tasarlanan Batum-Kars-Ardahan Cumhuriyeti”, **BTDD**, S. 20 (Mayıs 1969), s. 3-10
- , **Osmanlı Tarih Lügati**, İstanbul 1986
- SİLER, Abdurrahman; “XIX. Yüzyılda Trabzon’un Kaza ve Nahiyelerinin Ekonomik Durumu (1869-1905)”, **TİD**, IX, İzmir 1994, s. 261-278
- SÜRGEVİL, Sabri; “İzmir’de Fiyat Hareketleri ve Narh (1914-1918)”, **TİD**, S. 3, (İzmir 1978), s. 79-113
- SÜSLÜ, Azmi; **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Ankara 1990
- ŞEMSEDDİN SAMİ, **Kâmus-ı Türkî**, İstanbul 1995
- ŞENER, Abdüllatif; **Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi**, Ankara 1990
- TANSEL, Salahattin; **Mondros’tan Mudanya’ya Kadar**, İstanbul 1991, s. 50, vd,
- TEKELİ, İlhan; “Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Mekan Organizasyonundaki Değişmeler ve Türkiye Cumhuriyetinin Bölgesel Politikası II”, **BTDD**, s. 46 (Temmuz 1971), s. 4-9
- TEZEL, Yahya S.; **Cumhuriyet Döneminin İktisadî Tarihi (1923-1950)**, Ankara 1986
- TOPRAK, Zafer; **İttihat-Terakki ve Devletçilik**, İstanbul 1995
- , **Türkiye’de Milli İktisat (1908-1918)**, Ankara 1982
- TOPUZ, Hıfzı; **Türk Basın Tarihi**, İstanbul 1996
- TÜFEKÇİ, Ahmet; **XVIII-XIX. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu Ordusunda İaşe Meselesi**, İstanbul, 1986 (Basılmamış Yüksek Lisans tezi)

TÜMERTEKİN, Erol; **Ulaşım Coğrafyası**, İstanbul 1978

TURAN, Osman; “Selçuklu Kervansarayları”, **Belleten**, X/39 Ankara 1946,

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı; **Osmanlı Devlet Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları**, Ankara 1984

ÜNAL, Taner; “Mustafa Kemal Çanakkale’ye nasıl Geldi?”, **Ortadoğu Gazetesi**, 17-Mart 1995

ÜNER, Ragıp; “Talat ve Küçük Talat Bey”, **Hayat Mecmuası**, I/ 5 (Mayıs 1976),

YAVUZ, Ünsal; “Askerî Strateji Açısından Türkiye’deki Demiryolları (1856-1923)”, **Birinci Askerî Tarih Semineri Bildiriler**, II, (Ankara 1983), s. 179-190

YÜCEER, Nâsır; 1. Dünya Savaşında Osmanlı Ordusu’nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı, Ankara 1996